

ҚАЗАҚСТАННЫҢ ҒЫЛЫМЫ МЕН ӨМІРІ
НАУКА И ЖИЗНЬ КАЗАХСТАНА
SCIENCE AND LIFE OF KAZAKHSTAN

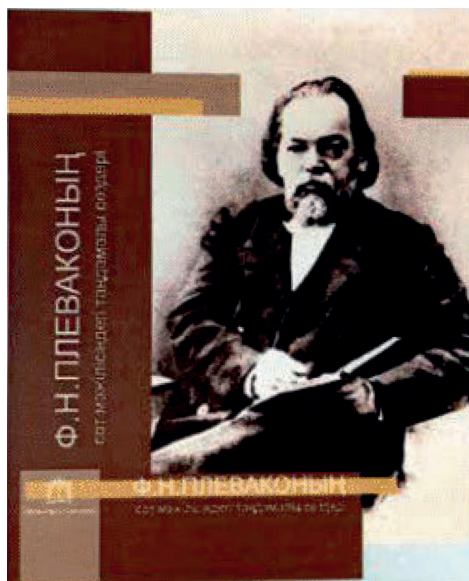

ДУЙСЕНОВ ЭРКИН ЭРМАНОВИЧ

60 лет

доктор юридических наук, профессор

ТАҒЛЫМЫ ТЕРЕҢ ТУЫНДЫ

Заң ғылымдарының докторы профессор, Қазақстанның еңбек сіңірген қайраткері, Ресей криминологтар ассоциациясының, Санкт-Петербург, Мәскеу криминологтар клубтарының мүшесі, Халықаралық Қазақстан криминологтар клубының президенті, Қазақстан Жазушылар және Журналистер Одағының мүшесі,

«Қазақстанның ғылымы мен өмірі» атты халықаралық журналдың Бас редакторы Есберген Алаухановтың «Ф.Н. Плеваконың сот мәжілісіндегі таңдамалы сөздері» атты жаңа кітабы жарық көрді.

Кітап Қазақстан Республикасының Бас прокуратурасы институты Ғылыми кеңесінің және Халықаралық Қазақстан криминологтар клубының шешімімен баспаға ұсынылды.

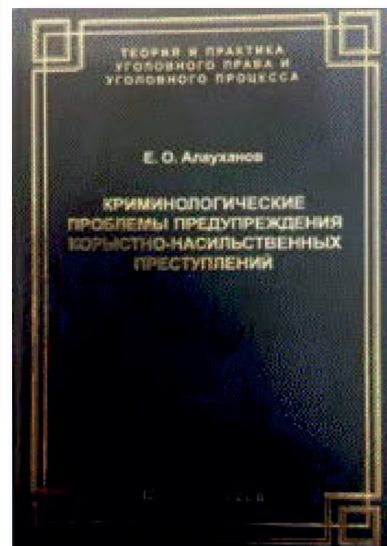
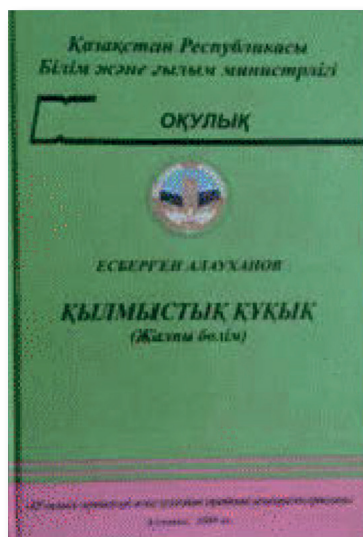
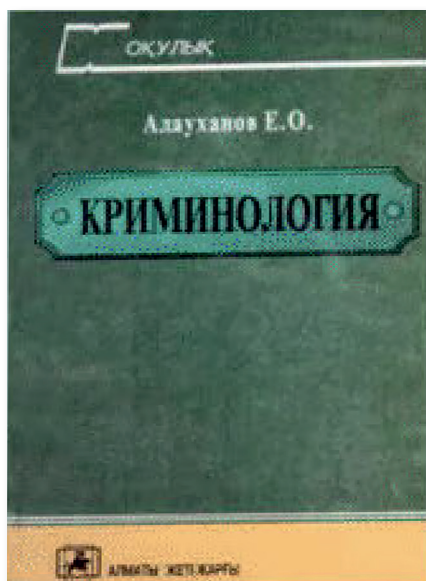
Сонымен бірге Қазақстан Республикасы Бас прокуратураның аса маңызды істер бойынша аға көмекшісі, заң ғылымдарының кандидаты, Хабылсаят

Әбішевтың пікір жазуының өзі кітап құндылығын аша түседі.

Кітаптың ерекшелігі сол – Ф.Н. Плевконың бұл еңбегі тұңғыш рет түпнұсқадан қазақ тіліне аударылып отыр. Кітаптың тілі жатық, стилі түсінікті.

Ф.Н. Плевако – XIX-XX ғасырда өмір сүрген, әлемге танымал, атақты Ресей адвокаты, қазақтың жиені. Мұндай талантты қайраткердің тағылымды ғақлия сөздері сот саласындағы азаматтарға аса қажет-ақ.

Кітап заң саласы бойынша оқитын студенттерге, магистранттарға, докторанттар мен олардың ұстаздарына және жалпы оқырман қауымға арналады.

Құрылтайшы:

ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ҚАЗАҚСТАН КРИМИНОЛОГИЯЛЫҚ КЛУБЫ

Учредитель:

МЕЖДУНАРОДНЫЙ КАЗАХСТАНСКИЙ КРИМИНОЛОГИЧЕСКИЙ КЛУБ

Founder:

INTERNATIONAL KAZAKHSTAN CRIMINOLOGY CLUB

ҚАЗАҚСТАННЫҢ ҒЫЛЫМЫ МЕН ӨМІРІ НАУКА И ЖИЗНЬ КАЗАХСТАНА SCIENCE AND LIFE OF KAZAKHSTAN

**№8
2020**

ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ҒЫЛЫМИ ЖУРНАЛ
МЕЖДУНАРОДНЫЙ НАУЧНЫЙ ЖУРНАЛ
INTERNATIONAL SCIENCE JOURNAL

Бас редактор – **Алауханов Е.О.** «Қазақстанның еңбек сіңірген қайраткері», заң
ғылымдарының докторы, профессор

Главный редактор – **Алауханов Е.О.** «Заслуженный деятель Казахстана», доктор
юридических наук, профессор

Editor-in-chief – **Alaukhanov Ye.O.** «Honored Worker of the Republic of Kazakhstan», doctor
of Law Sciences, professor

РЕДАКЦИЯ АЛҚАСЫ

1. Абдиров Н.М., з.ғ.д., профессор
2. Абдрасилов Б.С., б.ғ.д., профессор
3. Абдурасулова К.Р., з.ғ.д., профессор (Ташкент)
4. Абзалов Э.М., з.ғ.д., профессор, 3-сыныпты мем. заң кеңесшісі (Ташкент)
5. Аликперов Х.Д., з.ғ.д., профессор, 3-сыныпты мем. заң кеңесшісі (Баку)
6. Асанов Ж.К., з.ғ.к., ҚР Жоғарғы Сотының Төрағасы
7. Байменов А.М., к.тех.н., профессор
8. Байдаулет И.О., мед.ғ.д., профессор
9. Байдельдинов Д.Л., з.ғ.д., профессор
10. Баулин Ю.В., з.ғ.д., профессор (Киев)
11. Бабулин С.Н., з.ғ.д., профессор (Мәскеу)
12. Бисенов К.А., тех.ғ.д., профессор
13. Бородин С.В., з.ғ.д., вице-президент, адвокат (Воронеж)
14. Букалерева Л.А., з.ғ.д., проф. (РУДН, Мәскеу)
15. Ведерникова О.Н., з.ғ.д., проф., РФ Жоғарғы Сотының судьясы (Мәскеу)
16. Гаипов З.С., с.ғ.д., профессор
17. Голик Ю.В., з.ғ.д., профессор (Мәскеу)
18. Гриб В.В., з.ғ.д., профессор, бас ред. (Мәскеу)
19. Грунтов О.И., з.ғ.д., профессор БГУ (Минск)
20. Дикаев С.У., з.ғ.д., профессор (Санкт-Петербург)
21. Джансараева Р.Е., з.ғ.д., профессор
22. Дулатбеков Н.О., з.ғ.д., профессор
23. Елешов Р., а-ш.ғ.д., ҚР ҰҒА академигі
24. Елубаев Ж.С., з.ғ.д., профессор
25. Есім Ғ., ф.ғ.д., ҚР ҰҒА академигі
26. Жұмағұлов Б.Т., т.ғ.д., ҚР ҰҒА академигі
27. Жұрынов М.Ж., академик, ҚР ҰҒА Президенті
28. Зигмунд О. А., з.ғ.д., профессор (Германия)
29. Иванчин А.В., з.ғ.д., адвокат (Ярославль)
30. Ыдырысов Д.А., т.ғ.д., профессор
31. Қасымбеков М.Б., с.ғ.д., профессор
32. Козаченко И.Я., з.ғ.д., профессор (Екатеринбург)
33. Коняхин В.П., з.ғ.д., профессор (Краснодар)
34. Коробеев А.И., з.ғ.д., профессор (Владивосток)
35. Құл-Мұхаммед М.А., з.ғ.д., профессор
36. Лебедев С.Я., з.ғ.д., профессор (Мәскеу)
37. Лиховая С.Я., з.ғ.д., профессор (Киев)
38. Лопашенко Н.А., з.ғ.д., профессор (Саратов)
39. Мацкевич И.М., з.ғ.д., профессор (Мәскеу, МГЮА)
40. Миняева Т.Ф., з.ғ.д., профессор (Мәскеу, РУДН)
41. Мухамедилұлы А., ф.ғ.д., профессор
42. Мұсақожаева А.К., профессор, ҚазҰӨУ ректоры
43. Мұтанов Ғ.М., т.ғ.д., проф., ҚР ҰҒА академигі, ҚазҰУ ректоры
44. Рагимов И.М., з.ғ.д., профессор (Мәскеу)
45. Рустамбаев М.Ю., з.ғ.д., профессор (Ташкент)
46. Оразалин Н.М., ақын-драматург
47. Орлов В.Н., з.ғ.д., «Российский криминологический взгляд» журналының бас редакторы
48. Сұлтанов Қ.С., с.ғ.д., профессор
49. Сыдыков Е.Б., т.ғ.д., ҚР ҰҒА академигі, ЕҰУ ректоры
50. Турсинов С.Т., д.э.н., профессор
51. Шестаков Д.А., з.ғ.д., профессор, СП(б) халықаралық криминологиялық клубының президенті

РЕДАКЦИЯЛЫҚ КЕҢЕС:

1. Абдуллаев К.К., а-ш.ғ.д., профессор
2. Айтжанов Б.Д., вет.ғ.д., профессор
3. Асанғазы О., қоғам қайраткері
4. Әбішев Т.Д., з.ғ.к., доцент
5. Әбішев Х.А., з.ғ.к., профессор
6. Әлиев Д.М., а.ғ.к., қоғам қайраткері
7. Бекмағамбетов А.Б., з.ғ.к., профессор (Қостанай)
8. Бектұрғанов Е.Ө., ҚР Парламенті Мәжілісінің депутаты
9. Бишманов Б.М., з.ғ.д., профессор
10. Борбат А.В., з.ғ.к., бас редактор (Мәскеу)
11. Данилов А.П., з.ғ.к., доцент (Санкт-Петербург)
12. Жақып Б.Ө., филол.ғ.д., профессор
13. Жанابیлов Н.Е., з.ғ.к., профессор (Астана)
14. Жұмағұлова В.И. ф.ғ.д., профессор
15. Зарипов З.С., з.ғ.д., профессор (Рязань)
16. Ивона Массакки, профессор (Польша)
17. Қанжігітов Е.Қ., вет.ғ.д., профессор
18. Кәрібаев Б.Б., т.ғ.д., профессор
19. Кленова Т.В., з.ғ.д., профессор (Самара)
20. Корконосенко С.Г., ф.ғ.д., профессор (Санкт-Петербург)
21. Қуаналиева Г.А., з.ғ.д., профессор
22. Құрманалиев К.А., ф.ғ.д., профессор
23. Куфлева В.Н., з.ғ.к., доцент (Краснодар)
24. Мажейка Кипрас И., МЕАТР акад. (Мәскеу)
25. Маткаримова Г.С., з.ғ.д., профессор (Ташкент)
26. Мельник Г.С., ф.ғ.д., проф. (Санкт-Петербург)
27. Молдабаев С. С., з.ғ.д., профессор (Алматы)
28. Омаров Б.Ж., фил.ғ.д., профессор
29. Рустемов Б.Т., жазушы-публицист
30. Рустемова Г.Р., з.ғ.д., профессор
31. Саломов Б., з.ғ.д., профессор, адвокат (Ташкент)
32. Сапиев О.С., ҚР қоғам қайраткері
33. Сарсембаев М.А., з.ғ.д., профессор
34. Сейтжанов Ә.Ә., з.ғ.к., доцент
35. Слатлаев Б.М., з.ғ.д., профессор
36. Сыдыкова Л.Ч., з.ғ.д., профессор (Бішкек)
37. Тойлыбаев Б.А., п.ғ.д., профессор
38. Төлеген М.Ә., доктор PhD, ШҚМУ ректоры
39. Тұрсынов Х.М., т.ғ.д., профессор, Қ.А. Ясауи ат. ХҚТУ
40. Турецкий Н.Н., з.ғ.д., профессор
41. Тұрғараев Б.Т., з.ғ.д., профессор
42. Фадеев В.Н., з.ғ.д., проф. (Мәскеу)
43. Усманов А., п.ғ.д., профессор
44. Усманов С.У., т.ғ.д., профессор
45. Челадзе Г., құқық докторы, әкімшілік бизнес докторы, профессор (Грузия)
46. Шаукенова З.К., а.ғ.д., профессор
47. Харченко В.Б., з.ғ.д., профессор (Харьков)
48. Ху Тин, Вьетнам Жазушылар Қауымдастығының Төрағасы (Вьетнам)

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ:

1. Абдиров Н.М., д.ю.н., профессор
2. Абдрасилов Б.С., д.б.н., профессор
3. Абдурасулова К.Р., д.ю.н., профессор (Ташкент)
4. Абзалов Э.М., д.ю.н., профессор, гос.советник юстиции 3-класса (Ташкент)
5. Аликперов Х.Д., д.ю.н., профессор, гос.советник юстиции 3-класса (Баку)
6. Асанов Ж.К., к.ю.н., Председатель Верховного Суда РК
7. Байменов А.М., к.тех.н., профессор
8. Байдаулет И.О., д.мед.н., профессор
9. Байдельдинов Д.Л., д.ю.н., профессор
10. Баулин Ю.В., д.ю.н., профессор (Киев)
11. Бабулин С.Н., д.ю.н., профессор (Москва)
12. Бисенов К.А., д.т.н., профессор
13. Бородин С.В., к.ю.н., вице-президент, адвокат (Воронеж)
14. Букалерева Л.А., д.ю.н., проф. (РУДН, Москва)
15. Ведерникова О.Н., д.ю.н., проф., судья Верховного Суда РФ (Москва)
16. Гаипов З.С., д.п.н., профессор
17. Голик Ю.В., д.ю.н., профессор (Москва)
18. Гриб В.В., д.ю.н., профессор, гл. ред. (Москва)
19. Грунтов О.И., д.ю.н., профессор БГУ (Минск)
20. Дикаев С.У., д.ю.н., профессор (Санкт-Петербург)
21. Джансараева Р.Е., д.ю.н., профессор
22. Дулатбеков Н.О., д.ю.н., профессор
23. Елешов Р., д.с.-х.н., академик НАН РК
24. Елубаев Ж.С., д.ю.н., профессор
25. Есим Г., д.ф.н., академик НАН РК
26. Жумагулов Б.Т., д.т.н., академик НАН РК, депутат Сената Парламента РК
27. Журынов М.Ж., академик, Президент НАН РК
28. Зигмунд О. А., д.ю.н., профессор (Германия)
29. Иванчин А.В., д.ю.н., адвокат (Ярославль)
30. Идрисов Д.А., д.т.н., профессор
31. Касымбеков М.Б., д.полит.н., профессор
32. Козаченко И.Я., д.ю.н., профессор (Екатеринбург)
33. Коняхин В.П., д.ю.н., профессор (Краснодар)
34. Коробеев А.И., д.ю.н., профессор (Владивосток)
35. Құл-Мухаммед М.А., д.ю.н., профессор
36. Лебедев С.Я., д.ю.н., профессор (Москва)
37. Лиховая С.Я., д.ю.н., профессор (Киев)
38. Лопашенко Н.А., д.ю.н., профессор (Саратов)
39. Мацкевич И.М., д.ю.н., профессор (Москва, МГЮА)
40. Минязева Т.Ф., д.ю.н., профессор (Москва, РУДН)
41. Мухамедиулы А., д.ф.н., профессор
42. Мусаходжаева А.К., профессор, ректор КазНУИ
43. Мутанов Г.М., д.т.н., профессор, академик НАН РК, ректор КазНУ
44. Рагимов И.М., д.ю.н., профессор (Москва)
45. Рустамбаев М.Ю., д.ю.н. профессор (Ташкент)
46. Оразалин Н.М., поэт-драматург
47. Орлов В.Н., д.ю.н., гл. ред. журнала «Российский криминологический взгляд»
48. Султанов К.С., д.пол.н., профессор
49. Сыдыков Е.Б., д.и.н., академик НАН РК, ректор ЕНУ
50. Турсынов С.Т., д.э.н., профессор
51. Шестаков Д.А., д.ю.н., профессор, президент Санкт-Петербургского международного криминологического клуба

РЕДАКЦИОННЫЙ СОВЕТ:

1. Абдуллаев К.К., д.с.-х.н., профессор
2. Абишев Т.Д., к.ю.н., доцент
3. Абишев Х.А., к.ю.н., профессор
4. Айтжанов Б.Д., д.вет.н., профессор
5. Алиев Д.М., к.соц.н., общественный деятель
6. Асангазы О., общественный деятель
7. Бекмагамбетов А.Б., к.ю.н., профессор (Костанай)
8. Бектурганов Е.У., депутат Мажилиса Парламента РК
9. Бишманов Б.М., д.ю.н., профессор
10. Борбат А.В., к.ю.н., гл. редактор (Москва)
11. Данилов А.П., к.ю.н., доцент (Санкт-Петербург)
12. Жакып Б.О., д.фил.н., профессор
13. Жанабилов Н.Е., к.ю.н., профессор (Астана)
14. Жумагулова В.И., д.ф.н., профессор
15. Зарипов З.С., д.ю.н., профессор (Рязань)
16. Ивона Массакки, профессор (Польша)
17. Канжигитов Е.К., д.вет.н., профессор
18. Карибаев Б.Б., д.и.н., профессор
19. Кленова Т.В., д.ю.н., профессор (Самара)
20. Корконосенко С.Г., д.ф.н., профессор (Санкт-Петербург)
21. Куаналиева Г.А., д.ю.н., профессор
22. Қурманалиев К.А., д.ф.н., профессор
23. Куфлева В.Н., к.ю.н., доцент (Краснодар)
24. Мажейка Кипрас И., академик МЕАТР (Москва)
25. Маткаримова Г.С., д.ю.н., профессор (Ташкент)
26. Мельник Г.С., д.ф.н., профессор (Санкт-Петербург)
27. Молдабаев С.С., д.ю.н., профессор (Алматы)
28. Омаров Б.Ж., д.фил.н., профессор
29. Рустемов Б.Т., писатель-публицист
30. Рустемова Г.Р., д.ю.н., профессор
31. Саломов Б., д.ю.н., профессор, адвокат (Ташкент)
32. Сапиев О.С., общественный деятель РК
33. Сарсембаев М.А., д.ю.н., профессор
34. Сейтжанов А.А., к.ю.н., доцент
35. Сметлаев Б.М., д.ю.н., профессор
36. Сыдыкова Л.Ч., д.ю.н., профессор (Бишкек)
37. Тойлыбаев Б.А., д.п.н., профессор
38. Толеген М.А., доктор PhD, ректор ВКГУ
39. Турецкий Н.Н., д.ю.н., профессор
40. Тургараев Б.Т., д.ю.н., профессор
41. Турсынов Х.М., д.и.н., профессор, МКТУ им. Х.А. Ясави
42. Фадеев В.Н., д.ю.н., профессор (Москва)
43. Усманов А., д.п.н., профессор
44. Усманов С.У., д.т.н., профессор
45. Челадзе Г., доктор права, доктор административного бизнеса, профессор (Грузия)
46. Шаукенова З.К., д.соц.н., профессор
47. Харченко В.Б., д.ю.н., профессор (Харьков)
48. Ху Тин, Председатель Вьетнамской Ассоциации Писателей (Вьетнам)

EDITORIAL BOARD:

1. Abdirov N.M., Dr. of Law Sciences, Prof.
2. Abdrazylov B.S., Dr. of Biological Sciences, Prof.
3. Abdurasulova K.R., Dr. of Law Sciences, Prof. (Tashkent)
4. Abzalov E.M., Dr. of Law Sciences, Prof., state counselor of Justice of the 3rd class (Tashkent)
5. Alikperov H.D., Dr. of Law Sciences, Prof., state counselor of Justice of the 3rd class
6. Asanov Zh. K., Candidate of Law Sciences, chairman of the Supreme Court of Kazakhstan
7. Baimenov A.M., Candidate of Technological Sciences, Prof.
8. Baidaut I.O., Dr. of Medical Sciences, Prof.
9. Baideldinov D.L., Dr. of Law Sciences, Prof.
10. Baulin U.V., Dr. of Law Sciences, Prof. (Kyiv)
11. Baburin S.N., Dr. of Historical Sciences, Prof. (Moscow)
12. Bisenov K.A., Dr. of Technological Sciences, Prof.
13. Borodin S.V., Candidate of Law Sciences, vice-president, lawyer (Voronezh)
14. Bukalerova L.A., Dr. of Law Sciences, Prof. (Moscow, RUDN)
15. Vedernikova O.N., Dr. of Law Sciences, Prof., judge of the Supreme Court of the Russian Federation (Moscow)
16. Gayipov Z.S., Dr. of Political Sciences, Prof.
17. Golik Yu.V., Dr. of Law Sciences, Prof. (Moscow)
18. Grib V.V., Dr. of Law Sciences, Prof., editor-in-chief (Moscow)
19. Gruntov O.I., Dr. of Law Sciences, Prof. of BSU (Minsk)
20. Dikayev S.U., Dr. of Law, Prof. (St. Petersburg)
21. Dulatbekov N.O., Dr. of Law Sciences, Prof.
22. Jansarayeva R.Ye., Dr. of Law Sciences, Prof.
23. Yeleshov R., Dr. of Agricultural Sciences, acad. NAS RK
24. Elubaev Zh.S., Dr. of Law Sciences, Prof.
25. Esim G., Dr. of Philological Sciences, acad. NAS RK
26. Zhumagulov B.T., Dr. of Technical Sciences, academician of NAS RK
27. Zhurinov M.Zh., academician, president of NAS RK
28. Ivanchin A.V., Dr. of Law Sciences, advocate (Yaroslavl)
29. Ydyrysov D.A., Dr. of Technological Sciences, Prof.
30. Kasimbekov M.B., Dr. of Political Sciences, Prof.
31. Kozachenko Ya., Dr. of Law Sciences, Prof. (Yekaterinburg)
32. Konyakhin B.P., Dr. of Law Sciences, Prof. (Krasnodar)
33. Korobeyev A.I., Dr. of Law Sciences, Prof. (Vladivostok)
34. Kul-Muhammed M.A., Dr. of Law Sciences, Prof.
35. Lebedev S.Ya., Dr. of Law Sciences, Prof. (Moscow)
36. Likhovaya S.Ya., Dr. of Law Sciences, Prof. (Kyiv)
37. Lopashenko N.A., Dr. of Law Sciences, Prof. (Saratov)
38. Matskevich I.M., Dr. of Law Sciences, Prof. (Moscow, MSAL)
39. Minyazeva T.F., Dr. of Law Sciences, Prof. (Moscow, RUDN)
40. Mukhamediyul A., Dr. of Philosophical Sciences, Prof.
41. Musakhodzhaeva A.K., Prof., rector of KazNAA
42. Mutanov G.M., Dr. of Technical Sciences, Prof., academician of NAS RK, rector of KazNU
43. Ragimov I.M., Dr. of Law Sciences, Prof. (Moscow)
44. Rustambayev M.Yu., Dr. of Law Sciences, Prof. (Tashkent) Orazalin N.M., poet, playwright
45. Orazalin N. M., poet-playwright
46. Orlov V.N., Dr. of Law Sciences, editor-in-chief of «Russian criminological view»
47. Siegmunt O., Dr. of Law Sciences, Prof. (Germany)
48. Sultanov K.S., Dr. of Political Sciences, Prof.
49. Sydykov Ye.B., Dr. of Historical Sciences, academician of NAS RK, rector of ENU
50. Tursynov Kh.M., Dr. of Historical Sciences, Prof., Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University
51. Shestakov D.A., Dr. of Law Sciences, Prof., president of St. Petersburg International Criminological Club

EDITORIAL COUNCIL:

1. Abdullayev K.K., Dr. of Agricultural Sciences, Prof.
2. Abishev T.D., Candidate of Law Sciences
3. Abishev H.A., Candidate of Law Sciences, associate Prof.
4. Aitzhanov B.D., Dr. of Veterinary Sciences, Prof.
5. Aliyev D.M., Candidate of Social Sciences, Public figure
6. Asangazy O., public figure
7. Bekmagambetov A.B., Candidate of Law Sciences, Prof. (Kostanay)
8. Bekturganov E.U., Deputy of the Parliament of Kazakhstan
9. Bishmanov B.M., Dr. of Law Sciences, Prof.
10. Borbat A.V., Candidate of Law Sciences, editor-in-chief (Moscow)
11. Danilov A.P., Candidate of Law Sciences, associate Prof. (St. Petersburg)
12. Zaripov Z.S., Dr. of Law Sciences, Prof. (Ryazan)
13. Zhakyp B.O., Dr. of Philological Sciences, Prof.
14. Zhanabilov N.Ye., Candidate of Law Sciences, Prof. (Astana)
15. Zhumagulova V.I., Dr. of Philological Sciences, Prof.
16. Ivona Massaki, Prof. (Poland)
17. Kanzhigitov Ye.K., Dr. of Veterinary Sciences
18. Karibayev B.B., Dr. of Historical Sciences, Prof.
19. Klenova T.V., Dr. of Law Sciences, Prof. (Samara)
20. Korkonosenko S.G., Dr. of Philological Sciences, Prof. (St. Petersburg)
21. Kuanaliyeva G.A., Dr. of Law Sciences, Prof.
22. Kurmanaliyev K.A., Dr. of Philological Sciences, Prof.
23. Kufleva V.N., Candidate of Law Sciences, assistant Prof. (Krasnodar)
24. Mazheika Kipras I., academician of PANS (Moscow)
25. Matkarimova G.S., Dr. of Law Sciences, Prof. (Tashkent)
26. Melnik G.S., Dr. of Philological Sciences, Prof. (St. Petersburg)
27. Moldabayev S.S., Dr. of Law Sciences, Prof. (Almaty)
28. Omarov B.Zh., Dr. of Philological Sciences, Prof.
29. Rustemov B.T., writer, publicist
30. Rustemova G.R., Dr. of Law Sciences, Prof.
31. Salomov B., Dr. of Law Sciences, Prof. (Tashkent)
32. Sapiyev O.S., public figure of RK
33. Sarsembayev M.A., Dr. of Law Sciences, Prof.
34. Seitghanov A.A., Candidate of Law Sciences, associate Prof.
35. Smatlayev B.M., Dr. of Law Sciences, Prof.
36. Sydykova L.Ch., Dr. of Law Sciences, Prof. (Bishkek)
37. Toilybayev B.A., Dr. of Pedagogical Sciences, Prof.
38. Tolegen M.A., PhD, rector of EKSU
39. Turetski N.N., Dr. of Law Sciences, Prof.
40. Turgarayev B.T., Dr. of Law Sciences, Prof.
41. Tursynov C.T., Dr. of Economic Sciences, Prof.
42. Usmanov A., Dr. of Political Sciences, Prof.
43. Usmanov S.U., Dr. of Historical Sciences, Prof.
44. Fadeyev V.N., Dr. of Law Sciences, Prof.
45. Cheladze G., Dr. of Law Sciences, Doctor of Business Administration, Prof. (Georgia)
46. Shaukenova Z.K., Dr. of Sociological Sciences, Prof.
47. Harchenko V.B., Dr. of Law Sciences, Prof. (Harkov)
48. Huu Thinh, Chairman of Vietnam Writer's Association (Vietnam)

«Мен өзімнің ұстазыма әкемнен кем қарыздар емеспін: әкемнен өмір алсам, ал Аристотельден өмірімді жақсы өткізу туралы білімалдым».
Александр Македонский

«Ғылым мен мәдениет барлық дүниенің алтын алқасы болып отыр».
Мұхтар Әуезов

АҚПАРАТТЫҚ ХАТ

“ҚАЗАҚСТАННЫҢ ҒЫЛЫМЫ МЕН ӨМІРІ – НАУКА И ЖИЗНЬ КАЗАХСТАНА” халықаралық ғылыми журналы ғылыми сілтеме жасау индексіне тіркелген (ИНЦ).

Журнал ҚР БҒМ Білім және ғылым саласындағы бақылау жөніндегі комитет ұсынған заңтану, филология, педагогика, философия, өнертану ғылымдары бойынша басылымдар тізіміне кіреді.

2009 жылдан бастап ай сайын сегіз тілде жарық көреді (қазақ, орыс, ағылшын, француз, қытай, чех, венгер, неміс тілдерінде).

Мемлекеттік тіркеу: №9875-Ж 09.02.2009 ж.
Халықаралық тіркеу: ISSN 2073 – 333X, Париж, наурыз, 2009 жыл.

Журналға жазылу «Қазпошта» және Қазақстан Республикасының барлық пошта бөлімдерінде жүргізіледі.

Журнал «Қазақстанның еңбек сіңірген қайраткері», заң ғылымдарының докторы, **профессор Е.О. Алаухановтың** ғылыми жетекшілігімен шығады.

Журналдың бас редакторы проф. Е.О. Алауханов 2019 жылдан бастап Ғылыми редакторлар мен баспагерлер ассоциациясының (Ресей, АНРИ) мүшесі болып табылады.

Қазіргі таңда журнал отандық ғылым дамуының кілті ретінде **Мемлекет басшысының баяндамасында айқындалған халықаралық ғылыми метрикалық көрсеткіштер базасына қолжеткізуге мүмкіндік береді (Web of science, Clarivate Analytics, Scopus).**

Басылымда мақалалар төмендегідей ғылыми бағыттар бойынша жарияланады:

- ▶ Байқау жеңімпаздары;
- ▶ Тарих пен ғылымдағы есімі ерен тұлға;
- ▶ Білім мен ғылым мәселелері;
- ▶ Жас ғалымдар мінбері;
- ▶ Мерейтой;
- ▶ Айтулы шара;
- ▶ Рецензиялар, жаңа кітаптар.

МАҚАЛАНЫҢ МАЗМҰНЫ МЕН КӨЛЕМІНЕ ҚОЙЫЛАТЫН ТАЛАПТАР:

1. Мақала көлемі 10 мыңнан 20 мыңға дейінгі белгілерді құрауы керек немесе 6 бет пен 10 беттің аралығында болғаны жөн. Егер материал бұл көрсетілген мөлшерден аз немесе көп болса журнал редакциясы ұжымымен келісілуі керек;

Ескертпе: журнал форматына сәйкес авторлардан 4x5 мөлшеріндегі фотоларын жіберуін сұраймыз, мақаламен қоса жарияланады.

2. Мақала мына критерийлерге жауап беруі керек: ғылыми жаңашылдығы, жазудағы ерекшелік (мәтіннің өзіндік стилі **80 пайыздан жоғары**), мақалада зерттеліп отырған тақырып пен мәселеге деген авторлық көзқарас болғаны жөн.

3. Мақалада келтірілген материалдар тек деректерді баяндау және сипаттау мазмұнында болмауы керек;

4. Мақала мазмұнына сәйкес келетін материалдарды қолданғанда, оларды дұрыс және дәлдік- пен қолдану мәселесіне мән берген дұрыс. Авторлар ұсынылған материалдың дәйектілігі үшін жауап береді, ол үшін плагиаттың жоқтығы туралы анықтама өткізеді. **ПЛАГИАТҚА жол берілмейді.**

5. **Мақалада отандық (Қазақстандық) авторлардың еңбектерін міндетті түрде қолдану керек.** Сонымен қатар «Қазақстанның ғылымы мен өмірі» журналының алдыңғы сандарында жарияланған авторлардың мақалаларына сілтеме жасауға кеңес беріледі.

6. Автор мақала жазу барысында өз еңбектеріне сілтемені азырақ жасап, басқа маңызды ғалым- дардың еңбектеріне сілтеме жасағаны жөн болар.

МАҚАЛА МӘТІНІН КӨРКЕМДЕУГЕ ҚОЙЫЛАТЫН ТАЛАПТАР:

1. Мақала мәтіні редакцияға WORD-тың кез келген нұсқасында сақталған файл түрінде жіберіледі:

2. **Мақала құрылымы:** мақала атауы, мақала мәтіні, автордың тегі, аты, әкесінің аты, автормен байланысу және тағы да басқа мәліметтер (атап айтқанда: жұмыс немесе оқу орны, мекен- жайды көрсету, ғылыми атағы мен лауазымы, қызметі), **кілт сөздер** (5 сөзден кем болмауы тиіс), қазақ, орыс және ағылшын тілдерінде қысқаша анықтама (3-4 сөйлемнен кем болмауы тиіс) және библиография. Егер мақала шет тілде жазылса, мақала атауы, мақала мәтіні, автордың тегі, аты, әкесінің аты, автормен байланысу және тағы да басқа мәліметтер (атап айтқанда: жұмыс немесе оқу орны, мекен-жайды көрсету, ғылыми атағы мен лауазымы, қызметі), кілт сөздер, қазақ, орыс және ағылшын тілдерінде қысқаша анықтама сонымен қатар орыс тілінде берілуі керек.

3. Мақала келесідей құрамнан тұруы тиіс: **кіріспе, негізгі бөлім, қорытынды.** Баяндаудың белгілі бір нақтыланған тәртібін сақтаған жөн.

4. Мақала мәтіні «Times New Roman» қаріпінде терілуі тиіс, қаріп өлшемі – 14, жол аралығы (интервал) – 1. Азат жолдың басталуы – 1,25 см.

5. Сілтемелер мен библиографиялық тізім Мемлекеттік стандарт (ГОСТ) талаптары бойынша рәсімделуі керек.

6. Жоғарыда көрсетілген ережелерге сәйкес келмейтін мақалалар қаралмайды.

7. Редакцияға келіп түскен материалдар **мерзімі 1 айдан 3 айға** дейінгі уақытта қаралады.

8. **Авторлардың саны екеуден аспауға тиіс.**

Мақала үшін төлемақы – 18 000 теңге. Төлемдер, мақала жарияланады деген шешім қабылданғаннан кейін жүзеге асырылады:

Төлемақы төлеуге арналған карта нөмірі:

5169 4971 5103 9504 Kaspi Gold

ЖСН: 9207 1540 0124

Мақаланы қабылдау және нөмірдің басылымы бойынша бас редакторға хабарласыңыздар!

Жақын және алыс шетелде тұратын авторлар Western Union төлемдік жүйелері арқылы төлеуге болады.

ТМД ЕЛДЕРІНДЕГІ РЕДАКЦИЯ ӨКІЛДІГІ:

Мәскеу:	проф. Лебедев С.Я.	ұялы тел.: +7 (985) 977-28-05
Мәскеу, ММУ:	проф. Матвеева А.А.	ұялы тел.: +7 (916) 526-44-29
Санкт-Петербург:	доцент Данилов А.П.	ұялы тел.: +7-911-963-13-91
Рязань:	проф. Зарипов З.С.	ұялы тел.: +7-960-5726474
Краснодар:	проф. В.П. Коняхин	ұялы тел.: +7-918-443 56 21
Краснодар:	доцент Куфлева В.Н.	ұялы тел.: +79184333395
Киев:	проф. Лиховая С.Я.	ұялы тел.: +7 380674469485
Харьков:	проф. Харченко В.Б.	ұялы тел.: +7 380932339968
Ташкент:	проф. Абдурасулова К.Р.	ұялы тел.: +7 998 909 63 92 51
Ташкент:	проф. Абзалов Э.М.	ұялы тел.: +7 998 901 87 07 01
Душанбе:	проф. Бахриддинов С.Э.	ұялы тел.: + 992907702120
Бішкек:	проф. Сыдыкова Л.Ч.	ұялы тел.: + 996555753058
Бішкек:	проф. Шамурзаев Т.Т.	ұялы тел.: + 996555789546
Ярославль:	проф. Иванчин А.В.	ұялы тел.: + 89106641313
Ставрополь:	проф. Кибальник А.Г.	ұялы тел.: +79624038213
Ростов-на-Дону:	проф. Бойко А.И.	ұялы тел.: +7 (928) 158-68-17
Екатеринбург:	доцент Сергеев Д.Н.	ұялы тел.: +7 (902) 260-15-54
Томск	проф. Андреева О.И.	ұялы тел.: +7 (905) 9903298
Симферополь	проф. Игнатов А.И.	ұялы тел.: +7 (978) 7736360

Журнал редакциясының мекенжайы:

Алматы қаласы, Абылай хан даңғылы 113 үй, кеңсе 27
E-mail: nauka-zan@mail.ru; web-сайт: www.nauka-zan.kz

Бас редактор: з.ғ.д., профессор Алауханов Есберген Оразұлы
+7 701 111 8828 (WhatsApp)

Ғылыми редактор: Ақжанар Алауханова
+7 778 515 99 50 (WhatsApp)

«Чтобы писать для СМИ, не нужно никакой квалификации, но чтобы их читать, нужно в совершенстве знать вещи, мир людей».
Хуго Штейнхаус

«Никогда не следует хорошо говорить о себе. Следует это печатать».
Жюль Валле

ИНФОРМАЦИОННОЕ ПИСЬМО

Международный научный журнал «**НАУКА И ЖИЗНЬ КАЗАХСТАНА – ҚАЗАҚСТАННЫҢ ҒЫЛЫМЫ МЕН ӨМІРІ**» включен в индекс научного цитирования (ИНЦ).

Журнал «НАУКА И ЖИЗНЬ КАЗАХСТАНА» входит в Перечень изданий, рекомендуемых Комитетом по контролю в сфере образования и науки Министерства образования и науки Республики Казахстан (ККСОН) для публикации основных результатов научной деятельности, утвержденного приказом Председателя ККСОН от 10 июля 2012 года № 1082, по специальностям юридических, филологических, педагогических и других наук.

Журнал «**НАУКА И ЖИЗНЬ КАЗАХСТАНА**» издается с февраля 2009 года, регулярно и распространяется по подписке. Издание востребовано как в Республике Казахстан, так и в странах ближнего и дальнего зарубежья, о чем свидетельствуют статьи ведущих иностранных авторов, широко публикуемые на страницах журнала, и география

подписки. Отличие журнала от других рецензируемых и периодических изданий в том, что статьи публикуются, **(на восьми языках)** казахском, русском, английском, французском, китайском, немецком, чешском и венгерском языках, рецензируются членами интернационального состава редколлегии, посвящаются различным направлениям гуманитарной науки.

Государственная регистрация: №9875-Ж. Международная регистрация: ISSN 2073 – 333X, Париж, март 2009 г. Подписка на журнал производится в «Қазпошта» и почтовых отделениях Республики Казахстан.

Журнал выходит под научной редакцией д.ю.н., профессора, «Заслуженного деятеля Казахстана», – **Алауханова Е.О.**

С 2019 года гл. редактор журнала проф. Е.О. Алауханов вступил в ряды первого в России профессионального сообщества редакторов и издателей — Ассоциацию научных редакторов и издателей (**Association of science editors and publishers**).

В настоящее время, Издание открывает доступ к международной наукометрической базе данных (Web of science, Clarivate Analytics, Scopus), определенного Главой государства в качестве ключевого развития отечественной науки. Вместе с тем Редакция Международного журнала сотрудничает с иностранными регистрационными агентствами, которые с использованием разработанных международным фондом DOI (International DOI Foundation, IDF) стандартом присваивают DOI в различных предметных областях.

У Журнала «НАУКА И ЖИЗНЬ КАЗАХСТАНА» имеется возможность выпускать материалы к публикации, как с идентификаторами цифрового объекта, так и без них. Цифровой идентификатор объекта **DOI (Digital Object Identifier)**, представляющий собой уникальную строку из букв и цифр присваивается объектам по желанию авторов и на отдельных возмездных условиях.

В издании публикуются статьи по следующим научным рубрикам:

- Победители конкурса ► Имя в истории и науке
- Вопросы образования и науки ► Трибуна молодых ученых
- Юбилей ► Мероприятия
- Рецензии, новые книги ► Разное

ТРЕБОВАНИЯ К СОДЕРЖАНИЮ И ОБЪЕМУ СТАТЬИ:

1) **Язык научной статьи** и используемая в ней терминология должны быть понятны широкому кругу читателей и представителям всех специальностей.

2) **Научный стиль** должен соответствовать общепринятым нормам литературной речи, отличаться от разговорного, делового и иных стилей, характеризоваться логически стройным изложением произведения, сопровождаться аргументацией каждой позиции автора.

3) **Объем статьи** должен составлять от 15 до 30 тыс. знаков (с пробелами, с учетом сносок и надписи) или 6–10 страниц. Опубликование материалов меньшего или большего объема предварительно согласовывается с Редакцией журнала.

4) **Статья** должна отвечать критериям актуальности, научной новизны, уникальности (свыше 80% оригинальности текста), содержать авторский подход к изучаемой теме/проблеме.

5) **Материал**, содержащийся в статье, не должен быть описательным, констатирующим общеизвестные факты. Рукописи, воспроизводящие законодательную базу, подлежат отклонению.

6) **Необходимо обращать** внимание на использование заимствованного материала, точность и правильность его цитирования. Авторы несут ответственность за достоверность предоставленного материала, что подтверждается результатом сравнительно-сопоставительного анализа, проведенного при помощи системы «Антиплагиат».

НЕ ДОПУСКАЕТСЯ ПЛАГИАТ!

7) **В статье** необходимо ссылаться на труды **казахстанских авторов**, внесших развитие и совершенствование в отечественную науку.

СТАТЬИ БЕЗ ССЫЛОК НА КАЗАХСТАНСКИХ (ОТЕЧЕСТВЕННЫХ) АВТОРОВ НЕ ПРИНИМАЮТСЯ!

Редакция Журнала настоятельно рекомендует авторам содержать ссылки на статьи авторов, опубликованных в предыдущих номерах журнала «Наука и жизнь Казахстана».

8) **Самоцитирование** в статье при написании автором научной работы допускается в наименьшем количестве. Рекомендуется обратить внимание на значимые научные труды ученых мира.

Примечание: Согласно формату журнала, просим авторов использовать официальное фото в размере 4x5, которая будет опубликована вместе со статьей. **Фото уже помещается в документ со статьей над фамилией автора во избежание недоразумений среди авторов статьи. Просим помещать фото в хорошем качестве!**

9) **НАСТОЯТЕЛЬНО ПРОСИМ КАЖДУЮ СТАТЬЮ ПРОВЕРЯТЬ ЧЕРЕЗ СИСТЕМУ АНТИВИРУС ВО ИЗБЕЖАНИЕ ТЕХНИЧЕСКИХ НЕДОРАЗУМЕНИЙ!**

ТРЕБОВАНИЯ К ОФОРМЛЕНИЮ ТЕКСТА СТАТЬИ:

1) **Текст научной статьи** направляется в Редакцию в виде файла, сохраненного в любой версии Word с расширением.

2) **Структура научной статьи:**

1 **индексы УДК и / или ББК;** пишется в левом верхнем углу выделенным жирным шрифтом

2 **Ф.И.О. АВТОРА ПИШЕТСЯ ПОЛНОСТЬЮ БЕЗ СОКРАЩЕНИЙ И.О.**

2.1 **Сведения об авторе (место работы/учебы, должность, степень, звание);**

СТАТЬЯ НЕ ПРИНИМАЕТСЯ БЕЗ ПОЛНОЙ ИНФОРМАЦИИ ОБ АВТОРЕ! ПРОСИМ ПЕРЕПРОВЕРЯТЬ ВАШИ ДАННЫЕ ПЕРЕД ОТПРАВКОЙ ВАШЕЙ ПУБЛИКАЦИИ! РЕДАКЦИЕЙ НЕ ИСПРАВЛЯЮТСЯ ВАШИ ДАННЫЕ ПОСЛЕ ВЫПУСКА ЖУРНАЛА!

3 **название статьи – ПИШЕТСЯ ЗАГЛАВНЫМИ БУКВАМИ**

4 **аннотация** (из 3–4 предложений) на казахском, русском, английском языках;

5 **ключевые слова** (в количестве не более 5-ти) на трех языках после каждой аннотации;

6 **текст статьи;**

7 **библиографический список**

Смотреть пункт 7

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ пишется для статьи на русском языке

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ пишется для статьи на казахском языке

REFERENCES пишется для статьи на английском языке

Если статья написана на иностранном языке, то название статьи, текст статьи, Ф.И.О., данные об авторе (место работы/учебы, должность, степень, звание), ключевые слова, аннотация должны быть представлены на **английском, казахском и русском языках.**

3) **Статья** должна состоять из следующих элементов: Введение, Основная часть и Заключение. Необходимо соблюдать определенную последовательность.

4) **Текст** должен быть набран одним и тем же шрифтом – Times New Roman. Высота шрифта – 14 пунктов. Межстрочный интервал – одинарный. Абзацный отступ – 1,25 см.

5) **Подписывать отправляемый документ фамилией и именем автора статьи.**

6) **Ссылки** на использованные в работе источники следует оформлять в квадратных скобках по

тексту статьи только с указанием Ф.И.О. автора, года издания и страниц. **Пример внутри текстовой библиографической ссылки:** [Савицкий В.М., 1996, с. 47].

Выдержки из нормативных правовых актов оформляются в виде постраничных сносок. **Например, в тексте:** «В соответствии с п. 5) ч. 2 ст. 293 ГПК РК, «не могут быть оспорены в суде в соответствии с настоящей главой, «решения, действия (бездействие) государственных органов, органов местного самоуправления, общественных объединений, организаций, должностных лиц, государственных служащих, подлежащие судебному обжалованию юридическими лицами, в уставном капитале которых имеется доля государства».

В за текстовой ссылке нормативный правовой акт оформляется следующим образом: «Гражданский процессуальный кодекс Республики Казахстан. [Электронный ресурс]: Кодекс Республики Казахстан от 31 октября 2015 года № 377-V ЗРК. Доступ из Информационно-правовой системы нормативных правовых актов РК «Әділет». Режим доступа: URL: <http://adilet.zan.kz/rus/docs/K1500000377>/ свободный. (Дата обращения: 28.01.2019).

Допускается также указывать только электронный адрес ресурса. Пример: URL: <http://adilet.zan.kz/rus/docs/K1500000377>

Аналогичным образом оформляются ссылки на электронные книги, журналы, газеты и т.п.

7) **Библиографический список** должен быть оформлен в соответствии с «ГОСТ 7.1-2003. Библиографическая запись. Библиографическое описание. Общие требования и правила составления».

Библиографический список входит в общее число страниц статьи и приводится в конце статьи в алфавитном порядке. В Библиографическом списке приводятся все выходные данные издания.

Пример оформления учебного пособия: Организация судебной власти в Российской Федерации: Учеб. пособие для вузов / В.М. Савицкий; Рос. акад. наук, Ин-т государства и права, Акад. правовой ун-т. — М.: Бек, 1996. — 320 с.

Пример оформления научной статьи: Аблаева Э.Б. История развития теории разделения властей: определение роли судебной системы // Вестник Поволжского института управления. — Саратов: Изд-во «Российская академия народного хозяйства и государственной службы при Президенте Российской Федерации (Москва), 2018. Т. 18. № 7. — С. 52-62.

Пример оформления статьи, опубликованной в сборниках конференций:

Виноградов В.А. Правовое государство и верховенство права: доктрины, конкуренция юрисдикций, обеспечение правовой свободы. Позиции КС РФ в отношении правового государства // Доктрины Правового Государства и Верховенства Права в современном мире / Сборник статей. Ответственные редакторы: В.Д. Зорькин, П.Д. Баренбойм — М.: ЛУМ, Юстицинформ, 2013. — С. 373-395.

Пример оформления автореферата диссертации: Фролова, Е.А. Неокантианство в русской философии права во второй половине XIX — первой половине XX в.: автореф. дис. ... докт. юрид. наук: 12.00.01 / Фролова Елизавета Александровна. — М., 2013. — 47 с.

Пример оформления диссертации: Лукьянова, Е.Г. Учения о законе в политико-правовой мысли России XIX — начала XX вв.: дис. ... докт. юрид. наук: 12.00.01 / Лукьянова Елена Геннадьевна. — М., 2018. — 425 с.

Нормативные правовые акты не входят в Библиографический список.

Библиографический список должен содержать только те работы, которые приводятся автором в тексте статьи и были ранее опубликованы в соответствующих изданиях.

Библиографический список должен быть оформлен в соответствии с «ГОСТ 7.1-2003. Библиографическая запись. Библиографическое описание. Общие требования и правила составления».

8) **Статьи**, оформленные не в соответствии с указанными выше требованиями, остаются без рассмотрения.

9) **Все поступившие материалы рассматриваются от 1 до 3 месяцев и публикуются в порядке очереди.**

10) **Число авторов не должно превышать не более двух.**

ВНИМАНИЮ АВТОРАМ!

МЫ БЛАГОДАРИМ И ЦЕНИМ ВАС ЗА ВЫБОР НАШЕЙ РЕДАКЦИИ, НО ПРОСИМ ВАС ДОЖИДАТЬСЯ ОТВЕТА О ПРИНЯТИИ ВАШЕЙ СТАТЬИ!
ПЛАТА ЗА ПУБЛИКАЦИЮ СТАТЬИ ПРОИСХОДИТ ТОЛЬКО ПОСЛЕ ПРИНЯТИЯ. МЫ ПРОСИМ ВАС ЗАРАНЕЕ НЕ ОПЛАЧИВАТЬ ЗА ПУБЛИКАЦИЮ!

БЛАГОДАРИМ ЗА СОТРУДНИЧЕСТВО!

Оплата по реквизиту:

Публикационная плата составляет 18 000 тенге.
Номер карты: 5169 4971 5103 9504 Kaspi Gold
ИИН: 9207 1540 0124

По приему статьи и выпуску номера обращайтесь к гл. редактору!

Авторы дальнего и ближнего зарубежья могут произвести оплату через платежные системы Western Union

ПРЕДСТАВИТЕЛЬСТВО РЕДАКЦИИ В СНГ:

Москва	проф. Лебедев С.Я.	моб.: +7 (985) 977-28-05
Москва МГУ:	проф. Матвеева А.А.	моб.: +7 (916) 526-44-29
Санкт-Петербург:	доцент Данилов А.П.	моб.: +7-911-963-13-91
Рязань:	проф. Зарипов З.С.	моб.: +7-960-5726474;
Краснодар:	проф. Коняхин В.П.	моб.: +7-918-443 56 21
Краснодар:	доцент Куфлева В.Н.	моб.: +79184333395
Киев:	проф. Лиховая С.Я.	моб.: +7 380674469485
Харьков:	проф. Харченко В.Б.	моб.: +7 380932339968
Ташкент:	проф. Абдурасулова К.Р.	моб.: +7 998 909 63 92 51
Ташкент:	проф. Абзалов Э.М.	моб.: +7 998 901 87 07 01
Душанбе:	проф. Бахриддинов С.Э.	моб.: + 992907702120
Бишкек:	проф. Сыдыкова Л.Ч.	моб.: + 996555753058
Бишкек:	проф. Шамурзаев Т.Т.	моб.: + 996555789546
Ярославль:	проф. Иванчин А.В.	моб.: + 89106641313
Ставрополь:	проф. Кибальник А.Г.	моб.: +79624038213
Ростов-на-Дону:	проф. Бойко А.И.	моб.: +7 (928) 158-68-17
Екатеринбург:	доцент Сергеев Д.Н.	моб.: +7 (902) 260-15-54
Томск	проф. Андреева О.И.	моб.: +7 (905) 9903298
Симферополь	проф. Игнатов А.И.	моб.: +7 (978) 7736360

Адрес редакции журнала:

г. Алматы, пр. Абылай хана, 113, 27 офис
E-mail: nauka-zan@mail.ru; web-сайт: www.nauka-zan.kz

Гл. редактор: д.ю.н., проф. Алауханов Есберген Оразулы
+7 701 111 8828
(WhatsApp)

Научный редактор:

Акжанар
+7 778 515 99 50
(WhatsApp)

«Всегда выбирайте самый трудный путь – на нем вы не встретите конкурентов»
Шарль де Голль

«Централизованное распространение в конечном итоге приведет к возврату утроенного инвестированного капитала»
Джефф Безос

ЖУРНАЛ РАСПРОСТРАНЯЕТСЯ:

1. Франция. Библиотека Парижского университета Сорбонны
2. Библиотека Гарвардского университета
3. Польша. Университет им.Николая Коперника в Торуне.
4. Венгрия. Национальная библиотека имени Сеченьи
5. Чехия. Библиотека Карлова университета
6. Библиотека филиала Нью-Йоркского университета в Праге
7. Турция. Библиотека Стамбульского университета
8. Библиотека Ассоциации Юристов Стран Черноморского и Каспийского Регионов
9. Библиотека Санкт-Петербургского Международного Криминологического Клуба
10. Библиотека Администрации Президента Республики Казахстан
11. Библиотека культурного центра Президента Республики Казахстан
12. Библиотека Сената Парламента Республики Казахстан
13. Библиотека Мажилиса Парламента Республики Казахстан
14. Национальная академическая библиотека Республики Казахстан (г. Астана)
15. Национальная библиотека Республики Казахстан (г. Алматы)
16. Библиотека Казахской национальной академии музыки (г. Астана)
17. Библиотека Казахской национальной академии искусств им. Т.К. Жургенова (г. Алматы)
18. Библиотека Евразийского Национального Университета им. Л.Н. Гумилева
19. Научная библиотека Казахского национального аграрного университета (г. Астана)
20. Библиотека Казахского Национального Университета им. аль-Фараби
21. Библиотека Казахского Национального Педагогического Университета им. Абая
22. Библиотека университета им. Сулеймана Демиреля
23. Библиотека Международного Казахско-Турецкого Университета им. Х.А. Ясави
24. Библиотека Казахского гуманитарно-юридического университета
25. Библиотека Карагандинской академии МВД РК им. Б. Бейсенова
26. Библиотека Алматинской академии МВД РК
27. Библиотека КарГУ им. Е.А. Букетова
28. Библиотека Карагандинского университета «Болашақ»
29. Научная библиотека Восточно-Казахстанского государственного технического университета им. Д. Серикбаева
30. Научная библиотека Восточно-Казахстанского государственного университета им. С.Аманжолова
31. Научная библиотека Кокшетауского государственного университета им. Ш.Уалиханова
32. Российская государственная библиотека (г.Москва)
33. Библиотека Российской академии народного хозяйства государственный службы при Президенте Российской Федерации (РАНХиГС)
34. Читальный зал юридического факультета МГУ им. М.В. Ломоносова
35. Библиотека Университета им. О.Е. Кутафина
36. Библиотека Московского университета МВД России
37. Библиотека Московского следственного комитета РФ
38. Библиотека Всероссийской государственного университета юстиции

39. Библиотека ВНИИ МВД России
40. Библиотека Российской академии правосудия
41. Научная библиотека Кубанского государственного университета (г. Краснодар)
42. Научная библиотека Ярославского государственного университета им. П.Г. Демидова
43. Библиотека Санкт-Петербургского государственного университета
44. Библиотека Академии Генеральной прокуратуры РФ
45. Библиотека Рязанской академии права и управления ФСИН РФ
46. Библиотека Северо-Кавказская академия гос. службы (Ростов-на-Дону)
47. Библиотека Уральская государственная юридическая академия
48. Библиотека Омской академии МВД РФ
49. Библиотека Томского государственного университета
50. Библиотека Саратовской государственной юридической академии
51. Научная библиотека Новосибирского государственного университета
52. Научная Библиотека Дальневосточного федерального университета
53. Библиотека Самарского университета
54. Библиотека Белорусского государственного университета
55. Библиотека Киевского национального университета
56. Научная библиотека им. М.Максимовича
57. Научная библиотека национального авиационного университета (г.Киев)
58. Национальная научная библиотека Грузии
59. Библиотека Ереванского государственного университета языков и социальных наук им. В.Я.Брюсова
60. Библиотека Туркменского государственного университета им. Махтумкули
61. Национальная библиотека Азербайджана
62. Азербайджанская национальная библиотека им. М.Ф. Ахундова
63. Библиотека Академии Полиции МВД Азербайджанской Республики
64. Библиотека Ташкентского государственного юридического института
65. Библиотека академия МВД Республики Узбекистан
66. Библиотека Литературного института Узбекистана
67. Ташкентский государственный педагогический университет им. Низами
68. Библиотека Таджикского национального университета
69. Академия МВД Кыргызской Республики им. генерал-майора милиции Э.А. Алиева
70. Библиотека (КРСУ) Кыргызско-Российского славянского университета им. Б.Н.Ельцина
71. Библиотека Национальной Академии наук Кыргызской Республики

МАЗМҰНЫ – СОДЕРЖАНИЕ – CONTENTS

ЗАҢ ҒЫЛЫМЫ – ЮРИДИЧЕСКАЯ НАУКА – LAW SCIENCE

Байбулатова Алуа Салаватовна ОБЖАЛОВАНИЕ ДЕЙСТВИЙ ОРГАНОВ ГОСУДАРСТВЕННЫХ ДОХОДОВ: НЕКОТОРЫЕ ПРАКТИЧЕСКИЕ ТРУДНОСТИ	21
Байгараев Абзал К ВОПРОСУ ОБ ОПРЕДЕЛЕНИИ ПОНЯТИЯ «ЭКСТРЕМИЗМ»	27
Baisalova Gulzira Turgenovna, Ilyassova Baktygul Kuanyshevna AUTHORITY COMPETENCE PROBLEMS EURASIAN ECONOMIC UNION	32
Bekishev Askhat Kenzhebekovich, Kan Alexander Gerasimovich, Tsoi Angelica Nikiforovna SOME ASPECTS OF THE FORMATION AND DEVELOPMENT OF THE INSTITUTE OF SECRET INVESTIGATIVE ACTIONS	38
Дюсебаев Талгат Турашевич, Абдрашев Руслан Муратханович, Акимбаева Айнура Алимхановна ПОНЯТИЕ ХУЛИГАНСТВА И РАЗВИТИЕ ЗАКОНОДАТЕЛЬСТВА ОБ ОТВЕТСТВЕННОСТИ ЗА НЕГО В СОВЕТСКОМ УГОЛОВНОМ ПРАВЕ	42
Жомарт Арайлым Шырынханкызы СЛЕДСТВЕННЫЙ СУДЬЯ КАК СУБЪЕКТ УГОЛОВНОГО СУДОПРОИЗВОДСТВА	47
Калаганов Бахытбек, Мусабекова Индира Темирбековна КРИМИНОЛОГИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ ЛИЧНОСТИ ПРЕСТУПНИКА, СОВЕРШИВШИХ ФИНАНСОВЫЕ НАРУШЕНИЯ	51
Калаганов Бахытбек, Мусабекова Индира Темирбековна РОЛЬ СУДЕБНЫХ ОРГАНОВ ПО ПРЕДУПРЕЖДЕНИЮ ФИНАНСОВОЙ ПРЕСТУПНОСТИ	56
Калиева Гульмира Садуакасовна, Ашыралиева Баян Советбековна ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСТВО В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН: ПРАВОВЫЕ ОСНОВЫ	60
Калиева Гульмира Садуакасовна ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВЫЕ АСПЕКТЫ МИГРАЦИОННОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН	67
Кучербаев Аскар Байғалиевич К ВОПРОСУ О ПОНЯТИИ КАДРОВОЙ ПОЛИТИКИ В СИСТЕМЕ ГОСУДАРСТВЕННОГО УПРАВЛЕНИЯ	72
Сембиев Сәбит Жомартович, Еремеев Дмитрий Витальевич ПРОБЛЕМЫ ИНФОРМАЦИОННОГО ОБЕСПЕЧЕНИЯ ВЗАИМОДЕЙСТВИЯ МЕЖДУ СЛЕДОВАТЕЛЕМ И ОРГАНАМИ ДОЗНАНИЯ В ХОДЕ ДОСУДЕБНОЙ ПРОВЕРКИ	76
Стамкулова Гульнар Абдезовна, Оспанова Джамиля Азизхановна О ПРОЕКТЕ ЗАКОНА «О РАСТИТЕЛЬНОМ МИРЕ» И АДМИНИСТРАТИВНОЙ ОТВЕТСТВЕННОСТИ В СФЕРЕ ОХРАНЫ, ВОСПРОИЗВОДСТВА И ИСПОЛЬЗОВАНИЯ РАСТИТЕЛЬНОГО МИРА	80
Тойлыев Төленді Мұхитұлы ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ ІШКІ ІСТЕР ОРГАНДАРЫНЫҢ ЛИЦЕНЗИЯЛЫҚ- РҰҚСАТ БЕРУ ҚЫЗМЕТІН ҚҰҚЫҚТЫҚ РЕТТЕУ	84
Уәли Еламан Сайлаубайұлы ОНЛАЙН ВИДЕО ОЙЫНДАР САЛАСЫН ҚҰҚЫҚТЫҚ САРАПТАМАЛЫҚ ТАЛДАУ	89

ПЕДАГОГИКА ҒЫЛЫМЫ – ПЕДАГОГИЧЕСКАЯ НАУКА – PEDAGOGICAL SCIENCE

Алимбаева Сауле Курмантаевна, Нұрадин Гулхан Боратқызы ЖАМБЫЛ ОБЛЫСЫНДАҒЫ ҚАШЫҚТЫҚТАН БІЛІМ БЕРУДІҢ АҒЫМДАҒЫ ЖАЙ-КҮЙІН ЗЕРТТЕУ	93
Ахатаева Ұлсана Борашқызы, Амирова Амина Слямханқызы БОЛАШАҚ ПЕДАГОГТАРДЫ БАСТАУЫШ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ ЗЕРТТЕУШІЛІК ІС-ӘРЕКЕТІН ДАМУҒА ДАЯРЛАУДЫҢ ҚҰРЫЛЫМДЫҚ-МАЗМҰНДЫҚ МОДЕЛІ	99

Байганова Алтынзер Мынтургановна, Рысдаулетова Айжан Абайқызы САНДЫҚ БАҒДАРЛАМАЛЫҚ БАСҚАРУ КӨМЕГІМЕН ЛАЗЕРЛІК ОЮЛАУ МЕН КЕСУДІ ҰЙЫМДАСТЫРУ	105
Баубекова Гульзамира Джураевна, Сман Айсана Смановна ОБРАЗОВАТЕЛЬНАЯ ЦЕННОСТЬ НАСЛЕДИЯ ПРОСВЕТИТЕЛЕЙ АБАЯ, НАВОИ И ФИРДАУСИ ДЛЯ СОВРЕМЕННОЙ МОЛОДЕЖИ	109
Бекжанова Жанар Сериккалиевна ДЕВИАНТТЫ МІНЕЗ-ҚҰЛЫҚТЫ ЖАСӨСПІРІМДЕРДІҢ ӨМІРЛІК ҚҰНДЫЛЫҚТАР ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ	115
Жайтапова Алтынай Альбековна, Орынбаева Ұлсерік Қыдырбайқызы БОЛАШАҚ ШЕТЕЛ ТІЛІ МҰҒАЛІМІНІҢ РЕФЛЕКСИВТІК ҚҰЗЫРЕТТІЛІГІН ҚАЛЫПТАСТЫРУДЫҢ ӘДІСТЕМЕЛІК НЕГІЗІ	119
Жусупбекова Гулсара Галымбековна, Ибрагимова Гүлмарал Уәлиханқызы БАСТАУЫШ МЕКТЕПТЕ ПІКІРТАЛАС-ОЙЫН ТЕХНОЛОГИЯСЫН ЖҮЗЕГЕ АСЫРУДАҒЫ ГУМАНИСТІК ПЕДАГОГИКАНЫҢ НЕГІЗГІ ҰСТАНЫМДАРЫ	124
Завалко Надежда Александровна, Аубакирова Айнур Давлеткановна УНИВЕРСИТЕТТІҢ СТУДЕНТТІК ОРТАСЫНДА БІРІНШІ КУРС СТУДЕНТТЕРІНІҢ ПАТРИОТТЫҚ ҚАТЫНАСТАРЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУ	128
Картабаева Аяна Алгағалиевна, Ханс Шахл ПСИХОЛИНГВИСТИЧЕСКИЙ АСПЕКТ В ОБУЧЕНИИ МЕЖКУЛЬТУРНОМУ КОММУНИКАТИВНОМУ ДИСКУРСУ	133
Курманалиев Нурболат Рысәлиевич, Жубанова Шолпан Алдабергеновна РЕЗУЛЬТАТЫ ИНОЯЗЫЧНОГО ОБРАЗОВАНИЯ КАК СФОРМИРОВАННЫЕ ЭЛЕМЕНТЫ КОМПЕТЕНЦИИ	139
Сабдалиева Роза Болысовна, Николаева Людмила Анатольевна БУДУЩИЙ ПЕДАГОГ-ХОРЕОГРАФ И ОСНОВЫ ФОРМИРОВАНИЯ ЕГО ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ КОМПЕТЕНТНОСТИ В УСЛОВИЯХ ВУЗА	144
Сихынбаева Жамила Сарсенбаевна, Мырзабеков Ержан Ерсинбекович БОЛАШАҚ БАКАЛАВРЛАРДЫ КӘСІБИ ДАЯРЛАУДАҒЫ КРЕАТИВТІ ПСИХОЛОГИЯНЫҢ ОРНЫ	150
Сман Айсана Смановна, Баубекова Гульзамира Джураевна ПРОБЛЕМЫ РАЗВИТИЯ НРАВСТВЕННО-КОММУНИКАТИВНОЙ КУЛЬТУРЫ БУДУЩИХ ЮРИСТОВ	153
Тлемисова Алия Данабековна, Жолдасбекова Карлығаш Абдиманатовна ПРОФЕССИОНАЛЬНАЯ ПОДГОТОВКА БУДУЩЕГО УЧИТЕЛЯ В ДИДАКТИЧЕСКОМ АСПЕКТЕ	158

ФИЛОЛОГИЯ ҒЫЛЫМЫ – ФИЛОЛОГИЧЕСКАЯ НАУКА – PHILOLOGICAL SCIENCE

Ақабаева Мадина Отанқызы, Қасымова Әсем Әленқызы ҚАЗІРГІ ҚАЗАҚ МЕДИА-МӘТІНДЕРІНІҢ ӘЛЕУМЕТТІК ЖӘНЕ КОГНИТИВТІ ЕРЕКШЕЛІГІ	161
Ashinova Kunipa Akhatovna, Ashinova Samal Akhatovna FORMATION SYSTEM OF DIPLOMATIC TERMS	166
Әділбекова Жеңіскүл Қуандыққызы, Жанзакова Мереке Асқарбекқызы М.МАҒАУИННІҢ «АЛАСАПЫРАН» РОМАНЫНДАҒЫ КӨНЕРГЕН, КІРМЕ СӨЗДЕРДІҢ ШЫҒАРМА СТИЛЬ ТЕЗІН ЖАСАУДАҒЫ ҚЫЗМЕТІ	169
Yessenova Narima Boribayevna PROBLEMS OF DETERMINING A WORD-FORMING PARADIGM AND A WORD-FORMING NEST AS KEY CONCEPTS OF THE KAZAKH LINGUISTICS	173
Yessenova Narima Boribayevna TERMINOLOGIZATION AND DEFINING OF THE CONCEPT OF WORD FORMATION IN THE KAZAKH LINGUISTICS	177
Касенов Сакен Токанович, Абдуллина Люция Ильдаровна Д. НАҚЫПОВ ЖӘНЕ Д. АМАНТАЙДЫҢ ПРОЗАСЫН ТҮСІНДІРУДЕГІ СИНЕРГЕТИКАЛЫҚ ТӘСІЛДЕР	181
Кәпұлы Дәулеткерей АҚЫТ АҚЫН АБАЙ ЖЫРЛАРЫН – ТӘПСІРЛЕУШІ	187

Moshkal Madina Askarbekkyzy, Akhapov Yerlan Abdievich PRAGMATIC ADAPTATION IN THE TRANSLATION OF JAPANESE NEWS HEADLINES INTO KAZAKH LANGUAGE	194
Оспанова Анар Лесбайқызы ФИЛЬМОНИМДЕРДІҢ ПРАГМАТИКАЛЫҚ АСПЕКТІСІ	200
Сапарғалиева Динара Димиуқызы АНАЛИЗ СТИЛИСТИЧЕСКИХ ПОМЕТ В ТОЛКОВЫХ СЛОВАРЯХ СОВРЕМЕННОГО АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА	203
Sarsenova Zhuldyz Bekzhanovna, Shevyakova Tatyana Vasiliyevna THE ORETICAL BASIS AND SPECIFICS OF NEWSPAPER DISCOURSE IN THE UK	208

ӨНЕРТАНУ ҒЫЛЫМЫ – НАУКА ОБ ИСКУССТВЕ – ART SCIENCE

Бәкірова Самал Әбілпатташқызы, Ізім Тойған Оспанқызы ҚАЗАҚ ҰЛТТЫҚ ХОРЕОГРАФИЯ АКАДЕМИЯСЫНЫҢ КӨП ДЕҢГЕЙЛІ ҮЗДІКСІЗ ХОРЕОГРАФИЯЛЫҚ БІЛІМ БЕРУ МОДЕЛІНІҢ ЕРЕКШЕЛІГІ	221
Ещанова Фариза Бекибаевна СӨЙЛЕУ ТЕХНИКАСЫН ШЫҢДАУДА ДРАМАТУРГИЯЛЫҚ ТУЫНДЫЛАРДЫҢ ӘСЕРІ (О.БОГАЕВТЫҢ «DOWN WAY - ЫЛДИҒА ҚАРАЙ ЖОЛ», Г.ХУГАЕВТЫҢ «ҚАРА ШЕКПЕН» ДРАМАЛАРЫ НЕГІЗІНДЕ)	226
Калдыбаева Гулмария Ауелхановна, Крыкбаева Сара Мукашевна ҚАЗАҚСТАН БЕЙНЕЛЕУ ӨНЕРІНДЕГІ АРХИТИПТІК ОБРАЗДАР МЕН БЕЛГІЛЕРДІҢ БЕЙНЕЛЕНУІ КӨРІНІСІ	232
Крыкбаева Сара Мукашевна, Абдурахманова Галя Алимгазиновна ЗАМАНАУИ ДӘСТҮРЛІ КӨРКЕМ ШИ ӨНЕРІНІҢ ТРАНСФОРМАЦИЯЛАНУЫ	236
Сабырова Алия Султанмуратовна, Габдиев Мухаддас Рыспаевич, Басыгара Ерсайын Бахытович О МУЗЫКАЛЬНОЙ РЕФОРМЕ АБАЯ	240

ӘЛЕУМЕТТАНУ ҒЫЛЫМЫ – СОЦИАЛЬНАЯ НАУКА – SOCIAL SCIENCE

Бегім Құтым ҚАЗАҚ ЕЛІНІҢ ҰСТАНЫМЫ – БЕЙБІТ ӨМІРГЕ ҚҰШТАРЛЫҚ САЯСАТЫ	248
АВТОРЛАР ТУРАЛЫ МӘЛІМЕТ – СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ – INFORMATION ABOUT AUTHORS	252

ДУЙСЕНОВ ЭРКИН ЭРМАНОВИЧ

Родился 22 июля 1960 года в городе Ош, Киргизской ССР в семье служащих. По национальности – казах.

Окончил Ошский государственный педагогический институт (1981) и Московскую государственную юридическую академию (1995).

В 1997 году в Диссертационном совете Института философии и права АН Республики Казахстан, под руководством академика Сапаргалиева Г.С., успешно защитил диссертацию на соискание ученой степени кандидата юридических наук. Тема кандидатской диссертации: «Государственная служба: понятие и нормативно-правовые основы (по законодательству Российской Федерации, Республики Казахстан и Кыргызской Республики)» по специальности 12.00.02. – конституционное право, муниципальное право, административное право, финансовое право. В 2003 году в Диссертационном совете КазГЮУ (г. Алматы) защитил диссертацию на соискание ученой степени доктора юридических наук. Тема диссертации: «Правовые проблемы реформирования государственного управления (Республика Казахстан и Кыргызская Республика)» по специальности 12.00.02. – конституционное право, муниципальное право, административное право, финансовое право. Научный консультант: академик НАН РК Сапаргалиев Г.С.

Профессор (БАК КР от 17.10.2006 года, БАК РК от 30.09.2010 г.).

В 1995-2004 гг. – преподаватель, заведующий кафедрой, заместитель декана, декан юридического факультета ОшГУ (КР), В 2004-06 – проректор КГЮА – директор южного регионального института (Ош, КР). В 2006-09 гг. путем избрания был ректором Ошского государственного юридического института (КР). С сентября 2009 года по октябрь 2015 года работал заведующим кафедры теории государства и права и конституционного права Казахского национального педагогического университета имени Абая (г. Алматы). С 01.1.2015 – проф., советник ректора Евразийской юридической академии им. Д.А. Кунаева.

В вузах читал лекции по следующим предметам: Теория государства и права, Конституционное право, Административное право, Государственная служба и управление, Современные проблемы теории права.

Был научным консультантом пяти докторов юридических наук по специальностям 12.00.01. и 12.00.02: Кулдышева Г.К., Досжанов Б.Б., Нурдинова Ж.Т., Калматов А.Б., Калишева Н.Х., а также являлся научным руководителем 33 кандидатов юридических наук.

Дуйсенов Э.Э. - автор свыше 300 научных и научно-публицистических работ, опубликованных в изданиях Казахстана, ближнего и дальнего зарубежья в том числе: 8 монографий, 4 учебных пособия, 5 комментариев к Законам.

СРЕДИ НИХ:

1. Государственная служба: понятие и нормативно-правовые основы (по законодательству Российской Федерации, Республики Казахстан, Кыргызской Республики) Ош, 1997 г., 11,5 п. л.
2. Государственная служба Казахстана и Кыргызстана (правовое регулирование) Ош, 2001 г., 15,1 п.л.
3. Реформа местного самоуправления в Кыргызстане (правовое регулирование) Ош, 2003 г., 9,5 п.л.
4. Из истории политико-правовой мысли Казахстана (вторая половина 20 – начало 21 вв.) Алматы, 2010 г., 22,12 п.л.
5. Научно-правовые и философские воззрения академика Султана Сартаяева. Алматы, 2012 г., 9,8 п.л.
6. Органы государственной власти Республики Казахстан. – Монография. – Гамбург: LAPLAMBERT Academic Publishing. – 2015. – 276 с. ISBN: 978-3-659-78635-8 info@omniscritum.com/www.omniscritum.com- 276 с.в
7. Государственная служба Республики Казахстан. – Учебное пособие. Казахстан Алматы. КазНПУ, 2012 - 272с.;
8. Қазақстан республикасының «Қазақстан республикасының мемлекеттік қызметі туралы» заңына түсіндірме (бап бойынша) Түсіндірме. Бас.2-ші, - Алматы, 2016. «Асыл кітап» баспасы - 340б.;
9. Комментарий к Закону РК «О государственной службе Республики Казахстан» (постатейный). Издание третье (дополнительное) Комментарий. Издание третье (дополненное).- Алматы 2017.-359с.
10. Конституция Республики Казахстан. Научно-практический комментарий (Конституционный Совет Республики Казахстан). Параграф, 2018г. (Член авторского коллектива) //https: online.zakon.kz/m/Docume

ОСНОВНЫЕ НАПРАВЛЕНИЯ И ТЕМЫ НАУЧНЫХ РАБОТ:

- 1) проблемы совершенствования отдельных институтов и норм конституционного законодательства;
- 2) формирование, совершенствование, модернизация и развитие государственно-служебного законодательства;
- 3) вопросы формирования и совершенствования законодательства о местном государственном управлении и самоуправлении.

Дуйсенов Эркин Эрманович - человек высокой эрудиции, компетентный, принципиальный, требовательный к себе и другим, доступный и простой в общении, доброжелательный, отзывчивый, но наиболее яркой, доминирующей чертой, характеризующей его как личность, является постоянство.

За время научно-педагогической деятельности неоднократно поощрялся, правительственными и ведомственными наградами. С 2007 года является Отличником образования Кыргызской Республики, в 2008 году награжден Почетной грамотой КР. За заслуги в педагогической деятельности в 2017 году был награжден Нагрудным знаком - медалью «Ыбырай Алтынсарин». В декабре 2019 года награжден нагрудным знаком Конституционного Совета Республики Казахстан «За вклад в укреплении конституционной законности».

Является членом авторского коллектива по подготовке академического издания учебника «Конституционное право Республики Казахстан», посвященного к 25-летию Конституции Республики Казахстан.

В настоящее время д.ю.н., профессор Дуйсенов Э.Э. является советником ректора Евразийской юридической академии имени Д.А. Кунаева. Активно ведет преподавательскую деятельность в магистратуре, публикует свои интервью и статьи на животрепещущие для Казахстана темы в ведущих газетах и журналах.

Пожелаем же уважаемому Эркину Эрмановичу творческих успехов на научном поприще и удачи во всех начинаниях!

ЗАҢ ҒЫЛЫМЫ ЮРИДИЧЕСКАЯ НАУКА LAW SCIENCE

УДК: 343.95

Байбулатова Алуа Салаватовна

судья специализированного межрайонного административного суда
г.Нур-Султан

ОБЖАЛОВАНИЕ ДЕЙСТВИЙ ОРГАНОВ ГОСУДАРСТВЕННЫХ ДОХОДОВ: НЕКОТОРЫЕ ПРАКТИЧЕСКИЕ ТРУДНОСТИ

Түйін. Бүгінгі жағдайда АІЖК-нің 27-тарауы (әкімшілік Әділет мәселелерімен басқаларынан көп байланысты) қазіргі заманғы талаптарға сай келмейтіні анық. Көптеген ғалымдар мен практикалар жария-құқықтық қатынастардан туындайтын даулар ҚР АІЖК-мен реттелуге тиіс екендігіне мүлдем келіспейді. Бұл әртүрлі себептерге байланысты, олардың бірі тараптардың теңсіздігі болып табылады. Азаматқа қарама-қайшы келмесе мемлекеттік орган үлкен материалдық, қаржылық, ақпараттық мүмкіндіктері. Осылайша, Тараптар бастапқыда даулы құқықтық қатынастарда тең емес және оларға талап қою іс жүргізудің жалпы ережелерін (АІЖК-нің 27-тарауы бойынша іс жүргізу талап қою болып табылмаса да, мұндай дауларды қараудың заңмен бекітілген ерекше тәртібінің жоқтығына байланысты талап қою іс жүргізудің жалпы қағидалары бойынша жүзеге асырылады) тарату, тараптардың жарыспалылығы туралы ереже дұрыс емес. Ауыр Тараптар бастапқыда өз мүмкіндіктеріне тең емес даулар процессуалдық тең құқылы тараптардың даулары бойынша өте жақсы қаралуы тиіс. Мысалы, нақ мемлекеттік органдар мен лауазымды тұлғалар шағым жасалған іс-әрекеттер мен актілердің заңдылығын өз бетінше дәлелдеуі тиіс, яғни дәлелдеу ауыртпалығы мемлекетте өз органдарының тұлғасында жатуы тиіс.

Осыған байланысты ұсынылған шолудың өзектілігі айқын. Азаматтардың құқықтары мен ұйымдардың заңды мүдделерінің бұзылуы мемлекет пен мемлекеттік емес субъектілер арасындағы қарым-қатынастардың әралуандығын, мемлекеттік әкімшілікпен тұрақты байланыстарды ескере отырып, дара болып табылмайды. Мемлекеттік органдардың іс-әрекеттеріне шағымдану институты осындай құқықтар мен мүдделерді қорғаудың маңызды құралы болып табылады. Осыған байланысты ол маңызды саяси және қоғамдық функцияларды орындайды.

Түйін сөздер: Шағымдану, салық органы, Мемлекеттік кірістер.

Резюме. В современных условиях, очевидно, что глава 27 ГПК (которая больше других связана с вопросами административной юстиции) не отвечает современным требованиям. Многие ученые и практики вообще не согласны с тем, что споры, вытекающие из публично-правовых отношений, должны регулироваться ГПК РК. Это объясняется различными причинами, среди которых одной из основных является неравенство сторон. Гражданину противостоит государственный орган с огромными материальными, финансовыми, информационными возможностями. Таким образом, стороны изначально неравны в спорных правоотношениях, и распространять на них общие правила искового производства (производство по гл. 27 ГПК хоть и не является исковым, но ввиду отсутствия законодательно закрепленного особого порядка рассмотрения таких споров, осуществляется по общим правилам искового производства), положения о состязательности сторон неправильно. Такие споры, где тяжущиеся стороны изначально не равны в своих возможностях, должны рассматриваться отлично от споров процессуально равноправных сторон. К примеру, именно государственные органы и должностные лица должны самостоятельно доказывать законность обжалуемых действий и актов, т.е. бремя доказывания должно лежать на государстве в лице своих органов.

В связи с этим актуальность предлагаемого обзора очевидна. Не секрет, что нарушения прав граждан и законных интересов организаций не являются единичными с учетом многообразия от-

ношений между государством и негосударственными субъектами, постоянных контактов с государственной администрацией. Институт обжалования действий государственных органов является важнейшим инструментом защиты таких прав и интересов. В силу этого он выполняет важнейшие политические и общественные функции.

Ключевые слова: Обжалование, налоговый орган, государственные доходы.

Summary. In today's conditions, it is obvious that Chapter 27 of the CPC (which is more related to administrative justice issues than others) does not meet modern requirements. Many scientists and practitioners do not agree that disputes arising from public relations should be regulated by the CPC of the Republic of Kazakhstan. This is due to various reasons, among which one of the main is the inequality of the parties. A citizen is confronted by a state body with huge material, financial, and informational capabilities. Thus, the parties are initially unequal in the disputed legal relations, and to bring them under General rules of action proceedings (proceedings under Chapter 27 of the CCP, though not a lawsuit, but due to the lack of legislated special order of consideration of such disputes is carried out according to the General rules of action proceedings), the provisions of the adversarial system is wrong. Such disputes, where the litigants are not initially equal in their opportunities, should be treated differently from disputes of procedural equal parties. For example, it is the state bodies and officials who must independently prove the legality of the actions and acts complained of, i.e. the burden of proof should rest on the state in the person of its bodies.

In this regard, the relevance of the proposed review is obvious. It is no secret that violations of the rights of citizens and the legitimate interests of organizations are not isolated, given the diversity of relations between the state and non-state actors, and constant contacts with the state administration. The institution of appeal against actions of state bodies is an essential tool for protecting such rights and interests. Because of this, it performs the most important political and social functions.

Keywords: Appeal, tax authority, state revenue.

В настоящее время Казахстан является одной из самых быстроразвивающихся стран постсоветского пространства. Ежегодно привлекаются миллиарды инвестиций, развивается предпринимательство и совершенствуется работа государственных органов.

Государство предлагает варианты минимизирования контроля малого бизнеса и новые налоговые амнистии. Президент подчеркивает необходимость криминализации действий государственных органов, направленных на подрыв бизнеса, поручает правительству внести изменения в законодательство, предусматривая строгие меры для представителей государственных органов, вплоть до уголовного преследования, как это применяется в ряде других государств. Однако, практика показывает, что у государственных органов, особенно, связанных с государственными доходами, рычаги давления на бизнес используются в полном объеме.

В настоящее время практически все предприниматели знают о массовой тенденции направления органами государственных доходов уведомлений об устранении нарушений, выявленных по результатам камерального контроля, и исключения из зачета по налогу на добавленную стоимость суммы по взаиморасчетам с налогоплательщиком, регистрация или перерегистрация которого признана судом недействительной (далее – «Уведомление»). Легитимность подобных действий органов государственных доходов подвергаются сомнению по ряду обстоятельств. Хотелось бы детально рассмотреть вопрос обоснованности направления Уведомлений, а именно: основание, законность и последствия.

Кодексом Республики Казахстан «О налогах и других обязательных платежах в бюджет» от 25 декабря 2017 года (далее – «НК РК») установлено, что камеральный контроль – контроль, осуществляемый налоговыми органами на основе изучения и анализа представленной налогоплательщиком (налоговым агентом) налоговой отчетности, сведений уполномоченных государственных органов, а также других документов и сведений о деятельности налогоплательщика [Налоговый Кодекс РК, 2017].

Целью камерального контроля является предоставление налогоплательщику права самостоятельного устранения нарушений, выявленных налоговыми органами по результатам камерального контроля, путем постановки на регистрационный учет в налоговых органах и (или) представления налоговой отчетности и (или) уплаты налогов и других обязательных платежей в бюджет.

Согласно НК РК, в случае выявления нарушений по результатам камерального контроля оформляются:

- по нарушениям с *высокой степенью риска* уведомление об устранении нарушений, выявленных по результатам камерального контроля, с приложением описания выявленных нарушений;
- по нарушениям со *средней степенью риска* извещение о нарушениях, выявленных по результатам камерального контроля, с приложением описания выявленных нарушений.

При этом, в самих Уведомлениях, как правило, присутствуют следующие положения:

«Исполнением налогоплательщиком (нало-

говым агентом) уведомления об устранении нарушений, выявленных органами государственных доходов по результатам камерального контроля, признается:

1) в случае согласия с указанными в уведомлении нарушениями – устранение выявленных нарушений налогоплательщиком (налоговым агентом) путем:

- постановки на регистрационный учет в органах государственных доходов;

- представления налоговой отчетности по уведомлению за налоговый период, к которому относятся выявленные нарушения;

- уплаты суммы налога на добавленную стоимость в бюджет, ранее возвращенной из бюджета по требованию налогоплательщика о возврате налога на добавленную стоимость, а также уплаты пени в размере, указанном в пункте 4 статьи 104 Налогового кодекса, за каждый день с даты перечисления налогоплательщику таких сумм;

2) в случае несогласия с указанными в уведомлении нарушениями – представление налогоплательщиком (налоговым агентом) пояснения по выявленным нарушениям на бумажном или электронном носителе в орган государственных доходов, направивший уведомление об устранении нарушений, выявленных органами государственных доходов по результатам камерального контроля, за исключением случаев, предусмотренных пунктом 3 статьи 96 Налогового кодекса.

Пункт 3 ст. 96 НК РК: «Налогоплательщик не вправе представлять пояснение, указанное в подпункте 2) пункта 2 настоящей статьи, по следующим нарушениям, выявленным налоговыми органами по результатам камерального контроля:

1) при отнесении на вычеты расходов при исчислении корпоративного подоходного налога и в зачет суммы налога на добавленную стоимость по приобретенным товарам, работам, услугам:

на основании счета-фактуры и (или) иного документа, действие (действия) по выпуске которых признаны вступившим в законную силу судебным актом совершенным (совершенными) субъектом частного предпринимательства без фактического выполнения работ, оказания услуг, отгрузки товаров;

по сделкам, признанным недействительными на основании вступившего в законную силу решения суда;

2) при отнесении на вычеты расходов при исчислении корпоративного подоходного налога по операциям, совершенным без фактического выполнения работ, оказания услуг, отгрузки товаров с налогоплательщиком, руководителем и (или) учредителем (участником) которого не причастен к регистрации (перерегистрации) и

(или) осуществлению финансово-хозяйственной деятельности такого юридического лица, установленных решением суда, вступившим в законную силу;

3) при отнесении в зачет суммы налога на добавленную стоимость по приобретенным товарам, работам, услугам:

по сделкам (операциям) с юридическими лицами и (или) индивидуальными предпринимателями, чья регистрация признана недействительной на основании вступившего в законную силу решения суда;

по сделкам (операциям) с юридическими лицами, чья перерегистрация признана недействительной на основании вступившего в законную силу решения суда.

Неисполнение в установленный срок настоящего уведомления влечет приостановление расходных операций по банковским счетам налогоплательщика в соответствии со статьей 118 Налогового кодекса...» [Кодекс РК, № 120-VI «О налогах и других обязательных платежах в бюджет (НК)»].

Таким образом, органы государственных доходов предлагают юридическим лицам самостоятельно устранить выявленные нарушения по результатам проведенного камерального контроля без привлечения к административной ответственности.

Исполнить Уведомление юридическое лицо обязано в течение 30 (тридцать) рабочих дней со дня, следующего за днем его вручения (получения). Уведомление автоматически считается принятым юридическим лицом с момента входа в кабинет налогоплательщика на сайте Комитета государственных доходов Министерства финансов Республики Казахстан (далее – «КГД»).

В случае, если юридическое лицо согласно с направленным Уведомлением, оно вправе исполнить его добровольно. В противном случае, оно вправе обжаловать Уведомление в вышестоящий орган (Департамент государственных доходов и КГД) и (или) в суд.

Уведомления направляются в связи с тем, что регистрация или перерегистрация контрагента, с которым у юридического лица были гражданско-правовые сделки, признана недействительной в судебном порядке по иску органа государственных доходов.

НК РК позволяет органу государственных доходов снимать юридическое лицо с учета по налогу на добавленную стоимость (далее – «НДС») с момента постановки на такой учет при отсутствии юридического лица по месту регистрации.

При этом, органы государственных доходов автоматически признают все сделки снятого с учета по НДС контрагента недействительными, без соответствующего решения суда и возлагают на юридическое лицо, получившее Уведомление, выплату сумм НДС.

Следуя правовой логике, мы считаем, что органы государственных доходов после вынесения решения о признании регистрации/перерегистрации контрагента недействительной должны обратиться в специализированный экономический суд с несколькими исками о признании сделок с контрагентами недействительными на основаниях, предусмотренных гражданским законодательством и оплатить государственную пошлину по каждой из сделок. При этом, каждое юридическое лицо привлекается в качестве ответчика и имеет право доказать состоятельность сделок, а истец – незаконность таких сделок.

Примечательно, что НК РК также прямо разделяет два самостоятельных иска – о признании сделок недействительными и о ликвидации юридического лица.

При несогласии с Уведомлением, юридическое лицо, имея все необходимые подтверждающие документы (счета-фактуры, накладные, договоры, акты выполненных работ и другие), направляет жалобу в вышестоящий орган, потому как пояснение по сделкам (операциям) с юридическими лицами и (или) индивидуальными предпринимателями, чья регистрация признана недействительной на основании вступившего в законную силу решения суда, направлять не вправе.

В жалобе юридическое лицо указывает на то, что сделки были фактически осуществлены и не признаны недействительными в судебном порядке. Как показывает практика, вышестоящие органы не часто исправляют ошибки нижестоящих. Следовательно, у юридического лица остается еще один (и последний) выход – обжаловать Уведомление в суде.

После принятия решения по жалобе вышестоящим органом (не получения ответа юридическим лицом, а именно принятия решения) срок на исполнение Уведомления возобновляется. Здесь же возникают проблемы технического характера: вышестоящий орган – департамент государственных доходов не уведомляет управление государственных доходов об обжаловании вынесенного последним Уведомления путем соответствующей отметки в электронной базе. В связи с этим, управление государственных доходов до вынесения вышестоящим органом решения и окончания срока на исполнение Уведомления осуществляет блокирование счетов юридического лица, тем самым парализуя всю его деятельность.

Согласно Гражданскому процессуальному кодексу Республики Казахстан (далее – «ГПК РК»), оспаривание решений и действий (бездействий) органов государственной власти осуществляется по правилам главы 29 в порядке особого искового производства [Кодекс РК, октября 2015 года № 377-V, «Гражданский процессуальный кодекс РК»].

Юридические лица, получившие Уведомления, вынуждены привлекать юристов, оплачивать государственные пошлины, тратить время и средства на то, чтобы доказать суду и органу государственных доходов факт осуществления сделок с контрагентом, чья регистрация/перерегистрация признана недействительной.

В суде юридические лица правомерно ссылаются на обстоятельства, требующие внимания и позволяющие признать действия органов государственных доходов незаконными, в том числе:

- в решениях суда о недействительности регистрации/перерегистрации контрагента отсутствуют наименования налогоплательщиков-юридических лиц, сделки с которыми признаны недействительными. В решениях суда указывается лишь основание, например, отсутствие по юридическому адресу;

- согласно статье 157 Гражданского кодекса Республики Казахстан (далее – «ГК РК»), сделка недействительна по основаниям, установленным настоящим Кодексом или иными законодательными актами, в силу признания ее таковой судом (оспоримая сделка) либо по основаниям, прямо предусмотренным законодательными актами, независимо от такого признания (ничтожная сделка). Сделка относится к оспоримой, если ее ничтожность не предусмотрена законодательными актами [ГК РК принят ВС РК, 27 декабря 1994].

Таким образом, совершенные юридическими лицами сделки не признаны судом недействительными и законодательством не предусмотрена их ничтожность. Более того, в законодательстве Казахстана отсутствует норма, позволяющая признать недействительными (оспоримыми) все сделки, совершенные юридическим лицом до момента признания его (юридического лица) регистрации/перерегистрации недействительной. Кроме того, признание государственной регистрации/перерегистрации юридического лица недействительной не может рассматриваться как основание для признания недействительными сделок, совершенных им в период, когда его правоспособность публично признавалась: он присутствовал в базе налогоплательщиков, был легитимно зарегистрирован в органах юстиции и осуществлял платежи, в том числе, в бюджет (уплачивал налоги с прибыли, осуществлял платежи в пенсионные фонды, выдавал заработную плату работникам);

- статья 403 НК РК предусматривает перечень оснований для исключения из суммы НДС, относимого в зачет. В данном перечне отсутствует такое основание, как признание недействительной перерегистрации юридического лица. Согласно п.3 статьи 242 НК РК следует, что вычету подлежат документально подтвержденные расходы, связанные с деятельностью налогоплательщика, направленной на получение дохода, за исклю-

чением расходов, не подлежащих вычету в соответствии с НК РК. Все юридически допустимые основания для исключения произведенных расходов из вычетов налогоплательщика исчерпывающе урегулированы в ст. 264 НК РК;

- в соответствии с гражданским законодательством, сделки могут быть признаны недействительными только судом. Статья 159 ГК РК предусматривает исчерпывающий перечень оснований для признания сделок недействительными [ГК РК принят ВС РК, 27 декабря 1994].

Однако, такое основание как снятие с учета по НДС контрагента юридического лица в данном перечне отсутствует.

Следовательно, орган государственных доходов вправе требовать признания сделки недействительными путем обращения в суд с заявлением о признании каждой сделки таковой и уплатив при этом сумму государственной пошлины от суммы операций между контрагентами, но не вправе, по нашему мнению, требовать признания сделки недействительными автоматически, как это происходит на практике.

Согласно ст.4 Нормативного постановления Верховного суда Республики Казахстан от 29.06.2017г. №4 «О судебной практике применения налогового законодательства» (далее – «НП ВС»), подпунктом 4-1) статьи 115 и подпунктом 3) пункта 3 статьи 257 НК РК, не подлежат вычету расходы и отнесению в зачет суммы НДС по сделке, признанной недействительной на основании вступившего в законную силу решения суда [Нормативное постановление ВС РК, 2017, № 4]. В этом же НП ВС указано, что сделка может быть оспорена по основаниям, предусмотренным ГК РК.

Статья 72 ГПК РК обязывает каждую сторону доказать те обстоятельства, на которые она ссылается как на основания своих требований и возражений, использовать средства защиты, утверждать, оспаривать факты, приводить доказательства и возражения против доказательств в установленные судьей сроки, которые соответствуют добросовестному ведению процесса и направлены на содействие производству.

Таким образом, юридические лица, получившие Уведомления, не оспаривают факт снятия налогоплательщиков с учета по НДС с момента постановки на такой учет, регистрация которых признана судом недействительной. Однако, в связи с отсутствием оснований для признания сделок с такими налогоплательщиками недействительными, данные юридические лица правомерно считают Уведомления не подлежащими исполнению.

Кроме того, на практике участились случаи, когда органы государственных доходов направляют Уведомление юридическим лицам по контрагентам, снятым с учета по НДС и в 2019 году, в то время как гражданско-правовые сделки у

данных контрагентов были в 2016-2017 годах, то есть в период, в котором правосубъектность не оспаривается.

При вынесении решений таким спорам, судьи специализированных экономических судов, как правило, не учитывают нарушения органами государственных доходов положений ГК РК.

Наличие документов в качестве доказательств фактического осуществления сделок добросовестной компании с отсутствующим по адресу юридическим лицом по неизвестным причинам не принимается судом во внимание, и на практике, прокуроры, участвующие в судебном процессе, зачастую запрашивают у компаний видеосъемку подписания договора директором контрагента, чья регистрация/перерегистрация признана недействительной или квитанции об отправке оригиналов договоров, забывая при этом принцип *argumenta ponderantur, non numerantur* (сила аргументов не в числе, а в весомости).

Таким образом, суды выносят решения об отказе в удовлетворении требований юридических лиц о признании Уведомлений незаконными, не учитывая нормы гражданского кодекса об основаниях признания сделок недействительными.

Особое внимание хотелось бы уделить идентичному виду уведомлений, которые направляют органы государственных доходов, только по корпоративному подоходному налогу (далее – «КПН»).

Уведомления по КПН органы государственных доходов направляют юридическим лицам вслед за уведомлениями по НДС, по тем же контрагентам. Таким образом, юридическое лицо обязано исполнить уже два уведомления.

Однако, в соответствии с вышеуказанным НП ВС, КПН по таким взаиморасчетам (по сделкам с юридическим лицом, чья государственная регистрация/перерегистрация признана недействительной) может начисляться по результатам документальных проверок. При этом акт налоговой проверки составляется с указанием подробного описания налогового нарушения со ссылкой на соответствующую норму налогового законодательства. В качестве оснований для начисления сумм, помимо вступившего в законную силу решения суда о признании недействительной регистрации либо перерегистрации контрагента налогоплательщика, указываются обстоятельства, свидетельствующие о недействительности финансово-хозяйственных операций между этими лицами.

При обращении в органы государственных доходов с запросом вышеуказанных документальных проверок, компании узнают об отсутствии составленных актов в то время, как НП ВС прямо предусматривает наличие нескольких условий для корректировки сумм КПН: вступившее в законную силу решение суда и обстоятельства,

свидетельствующие о недействительности финансово-хозяйственных операций между этими лицами. Обстоятельства органами государственных доходов не указываются, в связи с чем, представляется рациональным внесение дополнительных разъяснений от ВС РК о способе фиксирования таких обстоятельств.

Многие бизнесмены задаются вопросом, как обезопасить свой бизнес от подобных уведомлений? Есть мнение, что количество проверок малого бизнеса сократилось, однако, им на смену пришел камеральный контроль, который наносит, чуть ли не больший урон предпринимательству.

Вследствие посланий президента и законодательных реформ, видится необходимость в пересмотре некоторых норм, связанных с дейст-

виями органов государственных доходов. В случае, если Верховный суд РК разработает рекомендации органам государственных доходов касательно проведения процедуры снятия с учета по НДС юридических лиц и разъяснит отсутствие полномочий органов государственных доходов автоматически признавать сделки недействительными во внесудебном порядке, представляется возможным скорое и масштабное улучшение бизнес-климата и развитие предпринимательства.

На протяжении длительного времени предпринимательство Казахстана набирало обороты, чтобы достичь сегодняшнего уровня. Нам остается надеяться, что незаконные действия органов государственной власти не смогут окончательно искоренить свободу предпринимательства.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Кодекс Республики Казахстан от 25 декабря 2017 года № 120-VI «О налогах и других обязательных платежах в бюджет (Налоговый кодекс)» (с изменениями и дополнениями по состоянию на 30.05.2020 г.)
2. Кодекс Республики Казахстан от 31 октября 2015 года № 377-V «Гражданский процессуальный кодекс Республики Казахстан» (с изменениями и дополнениями по состоянию на 10.06.2020 г.)
3. Гражданский кодекс Республики Казахстан (Общая часть), принят Верховным Советом Республики Казахстан 27 декабря 1994 года (с изменениями и дополнениями по состоянию на 10.01.2020 г.)
4. Нормативное постановление Верховного Суда Республики Казахстан от 29 июня 2017 года № 4. О судебной практике применения налогового законодательства

Байгараев Абзал
магистрант 1 курса
Академия правоохранительных органов при Генеральной прокуратуре
Республики Казахстан
г. Нур-Султан, Республика Казахстан

К ВОПРОСУ ОБ ОПРЕДЕЛЕНИИ ПОНЯТИЯ «ЭКСТРЕМИЗМ»

Түйін. Зерттеуге сүйене отырып, автор осы мақалада Қазақстан Республикасындағы экстремизмнің нормативтік анықтамасын жетілдіру бойынша ұсыныстар енгізеді.

Түйінді сөздер: экстремизм, радикалды әдістер, жеке және (немесе) заңды тұлғалар, заңсыз әрекеттер.

Резюме. В данной статье автор на основе проведенного исследования делает предложения по совершенствованию нормативного определения понятия экстремизма в Республике Казахстан.

Ключевые слова: экстремизм, радикальные методы, физические и (или) юридические лица, противоправные деяния.

Summary. In this article the author makes suggestions in this article on improving the regulatory definition of extremism in the Republic of Kazakhstan.

Keywords: extremism, radical methods, individuals and (or) legal entities, wrongful act.

Слово «экстремизм» происходит от *extremus*, что в переводе с латыни означает «крайний». Впервые латинское слово *extremus* в политическом смысле в своих работах стал употреблять французский просветитель Шарль Монтескье, вкладывая в него негативное значение. В период Великой Французской революции его впервые применили журналисты для обозначения крайне левых и крайне правых политических сил (*extrémité gauche*, *extrémité droite*) [Соснов Н., <http://maxpark.com/community/129/content/3452311>].

Если обратиться к словарям, то обнаруживаем следующее. С.И. Ожегов и Н.Ю. Шведова дают следующее определение экстремизма: «экстремизм – приверженность к крайним взглядам и мерам (обычно в политике)» [Ожегов С.И., Шведова Н.Ю., 2006, с. 942].

В советском энциклопедическом словаре приводится следующее определение термина «экстремизм»: «приверженность к крайним взглядам, мерам (обычно в политике)» [Советский энциклопедический словарь, 1985, с. 1552].

Согласно определению, содержащемуся в Большой советской энциклопедии, экстремизм – приверженность крайним взглядам, идеям и мерам, направленным на достижение своих целей радикально ориентированными социальными институтами, малыми группами и индивидами [Большая советская энциклопедия, с. 19].

В Малой энциклопедии современных знаний экстремизм определяется как «приверженность в политике и идеологии к крайним взглядам и действиям» [Малая энциклопедия современных знаний, с. 67].

В соответствии с Кратким политическим словарем «экстремизм – это приверженность

к крайним взглядам и мерам, в политическом смысле означает стремление решать проблемы, достигать поставленных целей с применением самых радикальных методов, включая все виды насилия и террора» [Краткий политический словарь, с. 275].

Приведенные определения позволяют сделать вывод, что экстремизм исходит от индивидов, их групп и демонстрирует приверженность этих людей к крайним взглядам, идеям и их насаждение обществу путем насилия и террора.

Ключевыми словами во всех приведенных определениях являются «крайние взгляды». Общеупотребительное значение этих слов применительно места расположения чего – либо или кого – либо общеизвестно. В приведенных определениях эти слова употреблены в качестве наречия или прилагательного и отвечают на вопросы, как и какой.

В данном контексте эти слова означают:

– в фразеологическом словаре русского языка – крайние меры – самые решительные, самые суровые меры; [<https://znachenie-slova.ru/крайний>]

– в словаре С.И. Ожегова – очень сильный в проявлении чего н., исключительный. Крайняя необходимость. Крайние меры. К. реакционер. Крайне (нареч.) важно [Ожегов С.И., Шведова Н.Ю., 2006, с. 942].

– в словаре Т. Ефремовой – достигший высшей степени; чрезвычайный, предельный [https://gufo.me/dict/politics_dict].

Человечество всегда существовало в пределах различных обществ. Родоплеменные общины постепенно формировались в более совершенные формы человеческого общежития, венцом которых являются современные госу-

дарства. В силу истечения различных обстоятельств (войны, революции, различные мирные способы достижения общественного согласия) устанавливалась господствующая идеология в области религии, культуры, государственного устройства. Однако не все и не всегда соглашались с общепризнанными взглядами на существующие общественные институты.

Человечество в течение длительного периода своего развития выработало гуманистические способы воздействия на общественное сознание и популяризацию определенной идеологии. В правовом, демократическом государстве декларирована свобода совести, в соответствии с которой каждый может иметь убеждения, отличные от общепринятой идеологии, при условии, что эти убеждения будут выражаться в рамках установленных государством законов.

Крайность экстремизма заключается в чрезвычайной, предельно антиобщественной форме проявления, при котором провозглашаемые идеи в высшей степени противоречат не только установленным в обществе морали, идеологии, но и являются противоправными.

Сложность постижения сущности такого явления, как экстремизм, заключается в том, что оно имеет множество видов. Видовая дифференциация обусловлена тем, в какой сфере общественной жизни оно проявляется.

Г.И. Авцинова предлагает следующую классификацию экстремизма:

«По направленности:

- экономический (установление одной формы собственности; устранение конкуренции и др.);
- политический (в отношении властных структур, государственного строя);
- националистический (отвергает интересы и права других наций);
- религиозный (нетерпимость к другим конфессиям);
- экологический (против природоохранной политики; за полную ликвидацию промышленности);
- духовный (изоляция, отрицание достижений других культур).

По масштабности действий:

- внутригосударственный (репрессии против собственного народа);
- межгосударственный (использование средств, выходящих за рамки международного права; утверждение своих норм и принципов в мировом масштабе).

По отношению к властным структурам:

- государственный (осуществляемые властными структурами репрессии);
- оппозиционный государству (антирежимные группировки; теракты).

В зависимости от идеи революционаризма:

- правый (фашизм, расизм);

- левый (анархизм, большевизм)» [Авцинова Г.И., 1999, с.637].

Однако вне зависимости от видовой принадлежности экстремизм характеризуется, во-первых, приверженностью идеологии противоречащей нормам и принципам общественного устройства не только отдельного государства, но и международного сообщества в целом; во-вторых, стремлением к насильственному подрыву, разрушению существующего общественного порядка.

В юридической литературе учеными представлено множество определений экстремизма. Приведем лишь некоторые из них. Так, Е.А. Глухов и С.А. Строков пишут, что «в самом общем виде экстремизм – это непринятие чужих взглядов, ощущение своей величественности и исключительности по сравнению с иными лицами, реализация умысла на унижение или уничтожение инакомыслящих или не принадлежащих к своей группе людей» [Е.А. Глухов, С.А. Строков, 2018, с. 13].

Н.В. Голубых и М.П. Леготин определяют экстремизм, как «многоаспектное противоправное общественно опасное явление, носящее асоциальный характер, охватывающее все сферы общественной жизни, имеющее целью подрыв государственных и общественных устоев посредством крайних насильственных методов, выраженное в непринятии иных суждений, безапелляционности и категоричности, а равно в силовом навязывании собственных догм обществу и государству» [Голубых Н.В., 2013, с. 64].

Следует отметить, что экстремизм переходит из границ социальных явлений в область правовых отношений в силу таких его признаков, как:

- игнорирование мнений большинства членов общества;
- игнорирование или даже отрицание основных общечеловеческих ценностей;
- агрессия в отношении инакомыслящих;
- стремление к подрыву государственных и общественных устоев;
- насаждение собственной идеологии насильственным путем.

В связи с этим актуализируется нормативное определение экстремизма.

В международных правовых актах до 2001 г. не содержатся определения понятия «экстремизм», хотя термин употребляется. Например, в Резолюции Генеральной Ассамблеи ООН от 9 декабря 1994 г. №49/60 сказано, что «Генеральная Ассамблея ... глубоко озабочена тем, что во многих регионах мира все чаще совершаются акты терроризма, в основе которых лежит нетерпимость или экстремизм...» [Декларация о мерах по ликвидации международного терроризма. Принята Резолюцией Генеральной Ассамблеи ООН 49/60 от 09.12.1994].

В Резолюции Совета Безопасности ООН от 28

декабря 2001 г. № 1373 (2001) также записано: «Совет Безопасности...будучи глубоко озабочен в различных регионах мира числом актов терроризма, мотивами которых являются нетерпимость или экстремизм...» [Резолюция 1373, принятая Советом Безопасности на его 4385-м заседании 28 сентября 2001, с.107].

В Резолюции Генеральной Ассамблеи ООН от 24 сентября 2014 г. № 2178 указано, что боевики-террористы используют свою экстремистскую идеологию для пропаганды терроризма. Осуждает насильственный экстремизм, который может служить питательной средой для терроризма [Резолюция Генеральной Ассамблеи ООН от 24.09.2014 № 2178].

В указанных правовых актах экстремизм обозначен в качестве мотива, а значит и движущей силы, терроризма.

Впервые на уровне международных правовых актов определение экстремизму дано в Шанхайской конвенции о борьбе с терроризмом, сепаратизмом и экстремизмом. В нем закреплено, что «экстремизм – это какое-либо деяние, направленное на насильственный захват власти или насильственное удержание власти, а также на насильственное изменение конституционного строя государства, а равно насильственное посягательство на общественную безопасность, в том числе организация в вышеуказанных целях незаконных вооруженных формирований или участие в них, и преследуемое в уголовном порядке в соответствии с национальным законодательством Сторон» [Шанхайская конвенция о борьбе с терроризмом, сепаратизмом и экстремизмом от 15 июня 2001].

Следует обратить внимание на то, что в данном определении нет упоминания о видах экстремизма, а сделан акцент на направленность умысла и содержание деяний. На наш взгляд, это очень правильное решение, т.к. вне зависимости от видовой принадлежности экстремизм по своей направленности и содержанию является общественно опасным явлением.

В таком же ключе дает определение экстремизму и Модельный закон государств-участников СНГ о противодействии экстремизму, где сказано, что «экстремизм – это посягательство на основы конституционного строя и безопасность государства, а также нарушения прав, свобод и законных интересов человека, гражданина, осуществляемых вследствие отрицания правовых и (или) иных общепринятых социального поведения» [<http://adilet.zan.kz/rus/docs/K1400000226>].

В Законе Республики Казахстан «О противодействии экстремизму» от 18 февраля 2005 года закреплено следующее определение экстремизма: «экстремизм – организация и (или) совершение:

физическим и (или) юридическим лицом, объединением физических и (или) юридических

лиц действий от имени организаций, признанных в установленном порядке экстремистскими; физическим и (или) юридическим лицом, объединением физических и (или) юридических лиц действий, преследующих следующие экстремистские цели:

насильственное изменение конституционного строя, нарушение суверенитета Республики Казахстан, целостности, неприкосновенности и не отчуждаемости ее территории, подрыв национальной безопасности и обороноспособности государства, насильственный захват власти или насильственное удержание власти, создание, руководство и участие в незаконном военизированном формировании, организация вооруженного мятежа и участие в нем, разжигание социальной, сословной розни (политический экстремизм);

разжигание расовой, национальной и родовой розни, в том числе связанной с насилием или призывами к насилию (национальный экстремизм);

разжигание религиозной вражды или розни, в том числе связанной с насилием или призывами к насилию, а также применение любой религиозной практики, вызывающей угрозу безопасности, жизни, здоровью, нравственности или правам и свободам граждан (религиозный экстремизм)» [Закон РК «О противодействии экстремизму», 2005].

По нашему мнению, это слишком громоздкое, многословное определение. Отечественный законодатель ввел в эти определение почти все названия уголовных правонарушений, признанных экстремистскими. Так, в соответствии с пунктом 39 ст.3 Уголовного кодекса Республики Казахстан, экстремистскими преступлениями признаются деяния, предусмотренные статьями:

«174 (Возбуждение социальной, национальной, родовой, расовой, сословной или религиозной розни);

179 (Пропаганда или публичные призывы к захвату или удержанию власти, а равно захват или удержание власти либо насильственное изменение конституционного строя Республики Казахстан);

180 (Сепаратистская деятельность);

181 (Вооруженный мятеж);

182 (Создание, руководство экстремистской группой или участие в ее деятельности);

184 (Диверсия);

258 (Финансирование террористической или экстремистской деятельности и иное пособничество терроризму либо экстремизму);

259 (Вербовка или подготовка либо вооружение лиц в целях организации террористической либо экстремистской деятельности);

260 (Прохождение террористической или экстремистской подготовки);

267 (Организация незаконного военизиро-

ванного формирования);

404 (частями второй и третьей) (Создание, руководство и участие в деятельности незаконных общественных и других объединений);

405 (Организация и участие в деятельности общественного или религиозного объединения либо иной организации после решения суда о запрете их деятельности или ликвидации в связи с осуществлением ими экстремизма или терроризма)» [Уголовный кодекс Республики Казахстан, ЭР <http://adilet.zan.kz>].

Помимо этого дефиниция отягощена использованием определений трех видов экстремизма: национального, религиозного и политического.

Многословность и потому громоздкость обсуждаемой правовой дефиниции противоречит правилам законодательной техники.

Так, в законе Республики Казахстан от 6 апреля 2016 года № 480-V ЗРК «О правовых актах» сказано, что «текст нормативного правового акта излагается с соблюдением норм литературного языка, юридической терминологии и юридической техники, его положения **должны быть предельно краткими** (выделено нами), содержать четкий и не подлежащий различному толкованию смысл. ... Норма права, изложенная в структурном элементе нормативного правового акта, не излагается повторно в других структурных элементах этого же акта» [ЗРК, /о правовых актах/6 апреля 2016 года № 480-V].

В доктрине права также указывается на соблюдение такого приема законодательной техники, как краткость изложения. Ученые по этому поводу пишут следующее. «Текст нормативных правовых актов отличается краткостью, является максимально лаконичным и использует минимальное количество языковых средств» [Ляшко А.А., 2013, с.395]. «Краткость закона характеризуется максимально сжатым изложением его текста, отсутствием повторов и малоинформативных сочетаний в его тексте» [Сырых Е.В., 2000.с. 173]. «Общее правило изложения норм права состоит в том, что нормы права следует

излагать кратко, четко и определенно. Многословие и расплывчатость дают повод к различному толкованию норм права, препятствуют их единообразному применению» [Тошев А.М., Труды Академии МВД Республики Таджикистан. 2015. № 4 (28). с. 24-28].

В отечественном определении выделены такие виды экстремизма, как политический, религиозный, национальный. Однако видов экстремизма больше. Более того, в будущем могут появиться новые, ранее неизвестные виды экстремизма.

В силу сказанного, приходим к заключению, что указание видовой принадлежности в нормативном определении экстремизма излишне.

Таким же излишеством, на наш взгляд, является указание того, что «физические и (или) юридические лица, объединения физических и (или) юридических лиц действуют от имени организаций, признанных в установленном порядке экстремистскими». Экстремизмом признаются действия в соответствии с их целевой направленностью и содержанием, а не в зависимости от того, кто их совершает.

На основании этого полагаем целесообразным определение понятия экстремизма изложить в следующей редакции: «экстремизм – организация и (или) совершение физическим и (или) юридическим лицом, объединением физических и (или) юридических лиц действий, преследующих следующие экстремистские цели:

насилованное изменение конституционного строя, нарушение суверенитета Республики Казахстан, целостности, неприкосновенности и неотчуждаемости ее территории, подрыв национальной безопасности и обороноспособности государства, насильственный захват власти или насильственное удержание власти, создание, руководство и участие в незаконном военизированном формировании, организация вооруженного мятежа и участие в нем, осуществляемое вследствие отрицания правовых и (или) иных общепринятых норм социального поведения».

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Соснов Н. «Экстремизм»: история и современность//<https://vestnikburi.com/ekstremizm-istoriya-i-sovremennost/>
2. Ожегов С.И., Шведова Н.Ю. Толковый словарь русского языка. 4-е изд., доп. — М.: ООО «А ТЕМП», 2006. — 944 с.
3. Советский энциклопедический словарь. М., 1985.-с.817
4. Большая советская энциклопедия. 3-е изд. М., Т. 30. – 672 с.
5. Малая энциклопедия современных знаний. 2-е изд., перераб.: В 2 т. М.; Харьков, Т. 1.-400с.
6. Краткий-политический-словарь// Электронный ресурс:https://gufo.me/dict/politics_dict
7. Фразеологический словарь русского литературного языка// <https://znachenie-slova.ru/крайний>
8. Толковый словарь Ефремовой//Электронный ресурс: https://gufo.me/dict/politics_dict
9. Авцинова Г.И. Экстремизм политический // Политическая энциклопедия. – М., 1999. – Т. 2. – С. 637-638
10. Глухов Е.А. Незаметный экстремизм, или о профилактике вербального экстремизма в армии /

Е.А. Глухов, С.А. Строков // Право в Вооруж. Силах. – 2018. – № 1. – С. 12–18.

11. Голубых Н.В. О сущности понятия «экстремизм» / Н. В. Голубых, М. П. Леготин // Адвокат. – 2013. – № 6. – С. 60–63.

12. Декларация о мерах по ликвидации международного терроризма. Принята Резолюцией Генеральной Ассамблеи ООН 49/60 от 09.12.1994. № // [Электронный-ресурс].-Режим-доступа: http://www.un.org/ru/documents/decl_conv/declarations/terrdec1 (дата обращения: 27.03.2017).

13. Резолюция 1373 (2001), принятая Советом Безопасности на его 4385-м заседании 28 сентября 2001 года. Сборник нормативных правовых актов по вопросам борьбы с международным терроризмом и экстремизмом/Сост. Ахметов Е.Б.-Алматы: «Паритет», 2007.-330 с.

14. Резолюция Генеральной Ассамблеи ООН от 24.09.2014 № 2178 // [Электронный ресурс]. - Режим доступа: <https://documents-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/N14/548/01/PDF/N1454801.pdf?OpenElement>(дата обращения: 27.03.2017).

15. Шанхайская конвенция о борьбе с терроризмом, сепаратизмом и экстремизмом от 15 июня 2001 года // [Электронный ресурс]. - Режим доступа: http://online.zakon.kz/Document/?doc_id=1027029#pos=1;-295 (дата обращения: 27.03.2017).

16. Модельный закон государств-участников СНГ о противодействии экстремизму-/Электронный-ресурс: <http://adilet.zan.kz/rus/docs/K1400000226#z836>

17. Закон Республики Казахстан «О противодействии экстремизму» от 18 февраля 2005 года// Электронный ресурс: <http://adilet.zan.kz/rus/docs/K1400000226#z836>

18. Уголовный кодекс Республики Казахстан // Электронный ресурс: <http://adilet.zan.kz/rus/docs/K1400000226#z836>

19. Закон Республики Казахстан от 6 апреля 2016 года № 480-V ЗРК «О правовых-актах»//Электронный-ресурс: <http://adilet.zan.kz/rus/docs/K1400000226#z836>

20. Ляшко А.А. Язык закона и язык права как особый вид лингвообразования//В сборнике: Профессиональное лингвообразование Материалы седьмой международной научно-практической конференции. Научные редакторы: Н.Л.Уварова, Т.Г.Рыбалко. 2013. С. 395-400.

21. См.: Сырых Е.В. Техничко-юридические критерии качества закона // Проблемы юридической техники. Н. Новгород, 2000. С. 173.

22. Тошев А.М.Структурные компоненты законодательной техники//Труды Академии МВД Республики Таджикистан. 2015. № 4 (28). С. 24-28.

Baisalova Gulzira TurgenovnaCandidate of juridical sciences,
Professor of the Eurasian Law Academy named after D.A.Kunaev
Kazakhstan, Almaty**Ilyassova Baktygul Kuanyshevna**Candidate of juridical sciences,
Docent of the Eurasian Law Academy named after D.A.Kunaev
Kazakhstan, Almaty**AUTHORITY COMPETENCE PROBLEMS EURASIAN ECONOMIC UNION**

Түйін. Еуразиялық экономикалық одақ институттарының құзыретінің мәселесін зерттеу құқықтық мәселелерді шешуде Еуразиялық экономикалық одақтың (ЕАЭО) құрылуы мен жұмыс істеу мәселелерін талдау мақсатында айқындалады. Мақалада аймақтық одақтар шеңберіндегі халықаралық ынтымақтастықты ұйымдастырудың нысандары мен әдістерін, ЕАЭО институционалды жүйесінің жұмыс істеуін таңдау туралы талқыланады. Зерттеудің негізгі мәселесі – ЕАЭО институттарының құзыреттерін түсіндіру, негізгі ұғымдарды, қағидаларды, өкілеттіктерді тұжырымдамалау мәселелері талданады. ЕАЭО жұмыс істеу проблемалары тарихи ретроспективада қарастырылады.

Түйінді сөздер: интеграция, институт, құқықтық мәртебе, құзірет, одақ, экономикалық интеграция.

Резюме. Исследование проблемы компетенции институтов Евразийского экономического союза определено целью осуществить анализ вопросов формирования и функционирования Евразийского экономического союза (ЕАЭС) в решении правовых проблем. В статье рассмотрены дискуссионные вопросы выбора форм и методов организации международного сотрудничества в рамках региональных союзов, функционирования институциональной системы ЕАЭС. Центральной проблемой исследования является толкование компетенции институтов ЕАЭС, проанализированы вопросы концептуализации основных понятий, принципов, полномочий. Проблемы функционирования ЕАЭС рассмотрены в исторической ретроспективе. ЕАЭС более или менее успешно совмещает в своей системе управления как достижения и принципы национального права, используемые в различных правовых системах, так и международного права, а также, приспособив их к интеграционным целям и задачам, формирует и развивает в ходе своего исторического развития собственную эффективную саморегулирующуюся и саморазвивающуюся систему институтов и органов.

Ключевые слова: интеграция, институт, правовой статус, компетенция, союз, экономическая интеграция.

Summary. The study of the problem of competence of the institutions of the Eurasian economic Union is aimed at analyzing the formation and functioning of the Eurasian economic Union (EAEU) in solving legal problems. The Central problem of the study is the interpretation of the competence of the EAEU institutions, the issues of conceptualization of the basic concepts, principles, powers are analyzed. The problems of functioning of the EAEU are considered in historical retrospect. The EAEU more or less successfully combines in its management system both the achievements and principles of national law used in various legal systems and international law, as well as adapting them to integration goals and objectives, forms and develops its own effective self-regulating and self-developing system of institutions and bodies in the course of its historical development.

Keywords: integration, institution, legal status, competence, Union, economic integration.

INTRODUCTION

The researchers of problems of formation and functioning of the Eurasian economic Union (hereinafter EAEC) in resolving legal issues when implementing the objectives of the Union States agree on the definition of the specific nature of the mechanism of legal regulation of integration. In doctrinal sources it is proved that voluntary Association of the States " means first of all integration of economies, establishment of integration communications between economic bases of the national States.

Economic integration is the unification of markets, the formation of a single economic space. The key and obligatory prerequisite for the unification of countries is the compatibility of economic and political-legal systems, a certain synchronicity and simultaneity of the economic and socio-political transformation of the uniting States" (Vorontsova, 2004, 458 p). Integration is a process that develops the usual international cooperation of States (Heinonen, 2006, 247 p). Typically, regional integration is characterized by a concentration of trade flows

and institutional coordination that constantly establishes common rules among the countries concerned (Figuere, 2006, pp. 79-100).

Depending on the choice of forms and methods of organization of international cooperation in the framework of regional unions, integration associations function: both using and abandoning supranational institutions, developing intraregional trends, etc. (Editors J. McKay, M. O. Armengol, G. Pineau, 2005, 142 p). The specificity of economic integration lies in the interconnectedness of national economies with the gradual Erasure of political boundaries (Henderson, 1992) Economic integration is proposed to be perceived as a commercial policy of reducing or eliminating trade barriers (technical and non-technical barriers) only between States that have decided to unite (Salvatore, 2007, 880 p).

The problems of the legal status of integration associations, including the Eurasian economic Union, have been studied by modern scientists from different countries in a multifaceted palette of topics. In the modern doctrine, however, there is a significant gap in the study of the evolution of the competence of the institutions of integration associations, including the Eurasian economic Union, as a complex process that reflects the specific trends in the development of the integration Association of States, very aptly named in the literature of the international integration organization (Velasco, 1996, 582 p). The legal mechanism of integration associations has a dualistic nature, since it is based on the interaction of international contractual and institutional mechanisms, which are subsystems of a single system of legal regulation of integration processes within the Association.

The competence of the EAEU bodies is based on the principles of integration law and is a set of rights and powers necessary for the activities of the Union and relating to issues of competence (subject competence) and the ability to influence the decision of issues of subject competence (regulatory competence). The example of the development of legislation and foreign relations of the Eurasian economic Union shows that the policy of the Association is dynamically developing, undergoing changes, and these changes are consistent between its institutions.

The topic of competence of the EAEU institutions in solving legal problems of our time is relevant in the context of the dynamics of their legal status.

The purpose of this study is to analyze the problem of competence of the Eurasian economic Union, in General, and its main institutions, in particular, in solving topical legal problems.

MATERIALS AND METHODS

The study of the problem of competence of the EAEU and its institutions was carried out with the

complex use of basic methodological foundations (a systematic approach, including structural and functional analysis, and dialectical method) and special legal methods (historical-legal, comparative-legal, structural-legal, etc.).

DISCUSSION

Problems of forming the competence of the Eurasian Economic Union and its main institutions: a historical retrospective

The study of questions about the definition of the concept and signs, essence and content of the competence of the EAEU institutions is based on historical and legal sources of the genesis and evolution of the integration association, acts of primary and secondary legislation, judicial practice that accompany the process of its formation and evolution. In a historical retrospective, the evolution of the competence of the EAEU can be represented in the perspective of historical events. The initiative to create the Eurasian Economic Union, first announced in 1994, belongs to Kazakhstan. On May 29, 2014, an agreement on the creation of the EAEU was signed in the capital of Kazakhstan.

The Eurasian Economic Union is an international organization of regional economic integration with international legal personality and established by the Treaty on the Eurasian Economic Union. It unites Kazakhstan, Russia, Belarus, Kyrgyzstan and Armenia and includes the following institutions: the Supreme Eurasian Economic Council (hereinafter – the Supreme Council), The Eurasian Intergovernmental Economic Council (hereinafter – the Intergovernmental Council), the Eurasian Economic Commission (hereinafter – the EEC) is the permanent supranational regulatory body of the Union, the EAEU Court of Justice (hereinafter – the Court of the Union). The objectives of the ECE are to ensure the conditions for the functioning and development of the union, as well as the development of proposals in the field of economic integration. The EAEU was created in order to comprehensively modernize, cooperate and increase the competitiveness of national economies and create conditions for stable development in the interests of improving living standards. Conceived as the highest form of equal and mutually beneficial cooperation, the Eurasian Economic Union, in fact, is a model of civilized interconnections of independent states in the post-Soviet space. The EAEU has two main types of cooperation, such as the Free Trade Zone (FTA) and memoranda of cooperation. Currently, the EAEU is located in the FTA with Vietnam, Iran, China and Cuba. At the stage of negotiations – with Egypt, Thailand, Mongolia, Serbia, India and Singapore. The first country to receive observer status was the Republic of Moldova from May 14, 2018. Hungary, Israel, Cambodia, Laos, Pakistan, Peru, the Republic of Korea, Tunisia, Chile, Japan, Indonesia have expressed interest in cooperating with the EAEU .

On February 26, 1999 in Moscow, the Presidents of the Republic of Belarus, the Republic of Kazakhstan, the Kyrgyz Republic, the Russian Federation and the Republic of Tajikistan signed the Treaty on the Customs Union and the Common Economic Space (CES). On October 10, 2000, in Astana, the Presidents of the Republic of Belarus, the Republic of Kazakhstan, the Kyrgyz Republic, the Russian Federation, and the Republic of Tajikistan established the Eurasian Economic Community (EurAsEC) in order to effectively advance the process of forming the Customs Union and the Common Economic Space. This was an important stage in the evolution of the idea of common economic standards. The mechanisms implemented in this organization allowed for 8 years of its operation to increase 4 times the turnover between the participating countries.

In 2003, an Agreement was signed on the formation of the Common Economic Space, which ensured the movement of goods, services, capital and labor.

An important stage in the development of integration was the beginning of the functioning of the Customs Union (CU) between the Republic of Belarus, the Republic of Kazakhstan and the Russian Federation in 2010. The Unified Customs Tariff has been enforced, customs clearance and customs control at internal borders have been canceled, and unimpeded movement of goods on the territory of three states has been ensured. Active work has begun on the development of international treaties that create the basis for the start of the functioning of the Common Economic Space. According to the Statistics Agency of the Republic of Kazakhstan as of the end of 2010, Kazakhstan's exports to Russia grew by 38%, and to Belarus by 2.5 times.

In January 2012, international treaties entered into force, forming the legal basis for the Common Economic Space of the Republic of Belarus, the Republic of Kazakhstan and the Russian Federation, creating the basis for the free movement of not only goods, but also services, capital and labor.

On May 29, 2014, the Creation Agreement (EAEU) was signed in Astana, which entered into force on January 1, 2015. Already on January 2, 2015, Armenia joined the association, and in August of the same year, Kyrgyzstan. The agreement marked the transition of the Eurasian economic project to a new, deeper level of integration (Nurbay, 2019).

It is appropriate to mention the existence of the opinion that the EAEU should be considered as a Union State and a free federation, where participants retain political independence and sovereign immunity (Azanov, 2014). Kazakh researchers have proved the failure of such a conclusion from both a theoretical and a practical point of view by simply referring to article 1 of the EAEU Treaty. This article specifically defines the legal status of the Eurasian Economic Union as an international organization of

regional economic integration with international legal personality (Aidarbayev, 2016).

It should be noted that in the modern scientific literature there is no consensus on the desirability of strengthening restrictions on the sovereignty of member states. It is logical to draw a conclusion about the dualism of the competence of the EAEU, the branches of which are, firstly, competence in relation to member states and, secondly, competence in relation to legal entities and individuals. The historical evolution of the Eurasian Economic Union has once again confirmed the inapplicability in a purely classical form of a system of separation of powers designed for the state. In this regard, a mobile system of elements of empowerment and interaction of institutions and bodies has been created that does not set itself the goal of once and for all separating them or rigidly securing them in a certain mutual connection. The Eurasian Economic Union more or less successfully combines in its management system both the achievements and principles of national law used in various legal systems and international law, as well as adapting them to integration goals and objectives, forms and develops its own in the course of its historical development effective self-regulating and self-developing system of institutions and bodies.

Competence analysis of the Eurasian Economic Union and its institutions: principles, problems of classification

The basic principle of the structure of bodies and institutions of the European Union is the desire to achieve an effective balance of institutions, bodies, institutions, as well as the interests they represent on the basis of the concept of voluntary, contract-based, the provision by sovereign member states of a part of their powers to the Union bodies and ensuring effective interaction and unity the entire system of institutions and bodies created in this way. In modern literature, discussions are held on the issue of nationality in the law of international organizations (Lavranos, 2009).

To consider the competence of the EAEU in solving pressing legal problems, it is important to understand the nature, essence and features of the mechanism of legal regulation of integration. The competence of the EAEU as an integration association is a set of rights and powers necessary for the activities of the Union regarding issues that are the responsibility of the EAEU (substantive competence) and the ability of the Union to influence the resolution of issues of substantive competence (regulatory competence). A kind of regulatory competence is jurisdictional competence.

The competence of the EAEU is regulated by the EAEU Treaty, which limits the competence of the Union (the principle of empowerment) and determines the means of its implementation (principles of subsidiarity and proportionality). The principle of empowerment should be respected both in the

external and internal activities of the EAEU. Any competence not provided by the EAEU in the Treaty belongs to the EAEU member countries .

The principle of subsidiarity defines the legal framework for the implementation of the competence of the Union: in areas that are not within its exclusive competence, the Union acts only then and to the extent that the goals of the actions envisaged cannot be fully achieved by the EAEU countries. Subsidiarity is limited to cases where the competence of the Union complements the competence of Member States. ECE fulfills the obligation to conduct extensive consultations to take into account regional problems before introducing any draft regulatory legal acts; the inclusion in these acts of explanations of their compliance with the principles of subsidiarity and proportionality and the provision of accompanying documents that contain justification for the financial and legal consequences of the adoption of the Union Act, as well as confirmation of the need for its adoption at the EAEU level; vesting the national parliaments with the right to control the draft EAEU acts for their compliance with the principle of subsidiarity and for sending the motivated conclusions to the bill responsible for preparing the bill, providing the member states and national parliaments with the right to file a claim with the EAEC Court regarding violations of the principle of subsidiarity.

The principle of proportionality supplements the principle of subsidiarity: the content and form of actions of the EAEU should not go beyond what is necessary to achieve the objectives of the Treaty.

The EAEU competency issues are demanded in practice and developed in the doctrine; at present, a certain system of its classification and species characteristics has developed.

There is a justification for the classification of the competence of the bodies of a regional integration association on three grounds: the correlation of the competence of the EAEU with the competence of the member states, the direction of regulation, and the specifics of implementing the competence.

For the first reason, the competence of the EAEU is divided as follows: exclusive competence (powers can be exercised exclusively by the bodies of the Union); joint competence (powers can be exercised by both the Eurasian Economic Union and member states); competence to carry out supporting coordinating and complementary activities (the EAEU assists Member States in implementing policies at the national level, but cannot harmonize legislation); residual competence is provided to Member States (formed on the residual principle, and is not specified in detail in the memorandum of association).

In the direction of regulation: internal (to regulate relations on its territory) and external (to regulate relations with other subjects of international law). By the specifics of the implementation of competence: competency, which is implemented as

an international organization (coordination of the will of the Member States, the need for unanimity for decision-making, their equality and the absence of "hard" legal enforcement mechanisms); federal competence (the presence of power, the ability to issue legal acts, decision-making by a majority vote, the use of imperative and dispositive methods of regulating public relations); transitional competence, combining the features of the first two types of competence (Zhbakov, 2009).

In addition, there is a reasonable version of the division of the competence of an integration association into a specific (explicit) and implied. Explicit competence, in turn, is divided into internal (applies to such areas as the domestic market, freedom, security and justice, transport, general rules of competition, taxation and the approximation of laws, employment, social policy, etc.) and foreign (cooperation with third countries and humanitarian aid, international treaties, etc.). The implied competence is reflected in the acts of the EAEU and is determined as a result of the practice of the Court of the Union. The implied competence is widely used in practice: in the field of environmental protection, for signing international agreements on trade and cooperation, etc.

In the analysis of the institutional system of integration integration, the doctrine attaches great importance to taking into account the principle of institutional balance (union institutions must act within their competence) (Jacque, 2017). The institutional system for an international organization is a supporting category, not only reflecting the "architectonics" of its structural elements (institutions) in interconnection, but also allowing assessing the integration level and the potential for interaction between states in the chosen form of international cooperation (Morozov, 2018).

The main institutions of the Eurasian Economic Union are the Supreme Eurasian Economic Council, the Eurasian Intergovernmental Economic Council, the Eurasian Economic Commission, the EAEU Court , vested with powers, among which the most important are the powers to adopt legal acts binding on the member states. The EAEU institutions as part of the Union's governing bodies are the highest bodies that exercise the most important and extensive powers, the status of which is enshrined in the Treaty on the EAEU. The EAEU Institute can be defined as a relatively separate, but at the same time, an integral unit of the EAEU apparatus , which is involved in the implementation of its tasks and functions, acts on behalf and on behalf of the EAEU , has a certain competence and structure, and is also endowed with the constituent agreement with authority.

To identify the competence of the main institutions of the European Union in solving urgent legal problems, it is necessary to determine their legal status, find out the legal nature of the mechanism

of their interaction, and analyze the legal basis of decision-making methods. The specific nature of the powers of the EAEU institutions and bodies gives rise to a multiplicity of formalized procedures and informal methods and mechanisms that play an important role in the process of development, adoption and implementation of decisions. Priority is given to the constituent agreement, which determines the institutional basis of the Union and establishes the principles of their relationship and the scope of their authority. In general, the decision-making system in the EAEU is based on the distribution of functions in its institutions. The interaction of the EAEU institutions is based on the principle of cooperation and coordination. The stability of the rule of law is achieved thanks to the principle of unity of the institutional mechanism, continuity and consistency of legal regulation of the activities of the association. The modern doctrine testifies to the increasing interest of researchers in the disclosure of the term "legal basis", which is the legal norm of the constituent agreement (Bartenev, 2008, 23 p.).

The powers between the EAEU bodies are distributed in a balanced manner, which is the basis for approval: within the framework of the current model of the union, the institutional system is functioning quite effectively.

Throughout the hierarchical system of institutions and bodies of the EAEU, the main responsibility for ensuring constant and operational interaction between the Union and the member states rests with the EEC, which performs a number of functions – executive, protective, initiative. The executive function is to implement the requirements of the articles of incorporation and other sources of law, the publication of delegated legislation, the adoption of measures to implement regulations, directives, decisions. Protective function: ensuring compliance with constituent agreements, regulatory legal acts of the EAEU institutions and other sources of EAEU law by member states. The initiative function of the EEC is to prepare legal acts and other documents to be adopted by the EAEU. The Commission carries out foreign policy functions and takes part in the development and implementation of the EAEU policy in relations with a particular state or region.

Judicial Institute The Court of the Union, whose jurisdiction includes the following cases: disputes between EAEU member states, disputes between EAEU member states and the EEC, labor disputes and civil disputes. In addition to judicial powers, the Court has prejudicial jurisdiction. It should be emphasized that the practice of the Court has been consistently adopted by all EAEU institutions. At the same time, collisions cannot be ruled out when the judicial body of an integration association adheres to its own legal positions when making decisions, in fact ignoring the judicial practice of other integration associations in similar cases. This situation

leads to the emergence of jurisdictional conflicts; the problem of competing jurisdictions is intractable due to the lack of an organized hierarchical system of international justice bodies (Sauer, 2008). In the context of the problem under consideration, it should be noted that the proposal on delimiting the jurisdictions of international courts is constructive. It is proposed to solve the problem in stages: after determining the spatial and temporal intersections of international judicial jurisdictions, take measures for detailed regulation at the level of international agreements of the issue of jurisdictions of international courts regarding specific categories of cases (Shany, 2003, 348 p.).

Among the pressing legal problems in the theory and practice of integration law, the prospect of expanding and deepening integration processes, when, in addition to purely economic issues, humanitarian issues will be included in the EAEU paradigm, first of all, the development of the institution of protecting the rights of citizens of the member states of the Union, is a crucial one. In the modern scientific society, questions are being discussed about creating, within the framework of the EAEU, a parliamentary cooperation body (such as an inter-parliamentary assembly), a body for the implementation of tax integration, anti-corruption cooperation bodies, etc., similar to the current status of other existing regional integration unions (Morozov, 2018, p.131-139). Taking into account the complexity of such modernization ideas, which require revision and reform in the further long process of Eurasian integration, it is advisable to consider at this stage of development the creation of a body to expand and promote integration.

CONCLUSION

The Eurasian economic Union is endowed with competence on the part of the member States, which allows its institutions to regulate integration processes within the EAEU, to ensure the solution of topical legal problems. The legal basis of competence is determined by the constituent agreements and decisions of the court of the Union. The legal capacity of the EAEU is manifested not only in a wide range of economic spheres transferred by States to the level of regional regulation, but also in legal forms vested in the Council, Commission and Court of the Union.

The study of historical and legal sources of the Genesis and evolution of the integration Association is important for understanding the legal nature of the institutional system of the EAEU. The main principle of the structure of bodies and institutions of the EAEU is the desire to achieve an effective balance of institutions, bodies, institutions through effective interaction and unity of the entire system of institutions and bodies of the EAEU and member States. The competence of the EAEU and its institutions is a set of rights and powers necessary for the

activities of the Union and relating to issues that are under the jurisdiction of the EAEU (subject competence) and the ability of the Union to influence the resolution of issues of subject competence (regulatory competence). Competence is exercised on the basis of the principles of empowerment, subsidiarity, proportionality. The competence of the EAEU can be internal and external, expressed and implied, which, in turn, can be exclusive, common with member States, complementary and special.

On the basis of the study, it is possible to model the mechanism of implementation of the competence of the EAEU institutions in the context of solving topical legal problems. It seems appropriate to

give the ECE the function of monitoring compliance with obligations under constituent treaties and the implementation of the provisions of secondary law by member States. In the complex of legal problems, the most important problem is the development of the Institute of protection of the rights of citizens of the EAEU member States, the Institute of parliamentary cooperation, the body in the field of anti-corruption cooperation, etc. It is inappropriate to force the timing of modernization of integration processes, it is necessary to take into account the fact of maturity of the objective conditions for reforming the institutional system of the integration Association.

REFERENCES:

1. Воронцова Н.А. Правовые основы становления и функционирования межгосударственного механизма интеграционных процессов в Евразийском экономическом сообществе: дис. ... докт. юрид. наук:12.00.10. М., 2004. – 458 с.
2. Heinonen H. Regional Integration and the State: The Changing Nature of Sovereignty in Southern Africa and Europe: doctoral dissertation (monograph). – University of Helsinki, 2006. – 247 p.
3. Figuière, C., Guilhot, L., 2006a, « Caractériser les processus régionaux: les apports d'une approche en termes de coordination », *Mondes en développement*, n°135, pp. 79-100.
4. Regional Economic integration in a global framework // Editors J. Mckay, M.O. Armengol, G. Pineau. – European central bank, 2005. – 142 p.
5. Henderson D. International Economic Integrational: Progress, Prospects and Implications // *International Affairs*. – 1992. – №4. – P.633-653.
6. Salvatore D. International Economics. 9 Ed. – Willey International Edition, USA, 2007. – 880 p.
7. Velasco V.D. Las Organizaciones internacionales – Madrid, 1996. – 582 p.
8. Нурбай Р. Евразийскому экономическому союзу 5 лет: этапы становления и некоторые итоги // URL: <https://strategy2050.kz/ru/news/53192/>
9. Азанов Б.К. Договор о Евразийском экономическом союзе: комплексный правовой анализ (заключительная часть) // *Евразийский юридический журнал*. – 2014. – №10. – С.11-24.
10. Айдарбаев С.Ж., Сапаргали А.С. Правовой статус Евразийского экономического союза. Вестник КазНУ. Серия международные отношения и международное право, [S.I.], v. 69, n. 1, feb. 2016 // URL: <https://bulletin-ir-law.kaznu.kz/index.php/1-mo/article/view/5>
11. Nikolaos Lavranos. The Brazilian Tyres Case: Trade Supersedes Health. Trade, Law & Development, Vol. 1, No. 2, pp. 230-258, Fall 2009 // URL: <http://www.tradelawdevelopment.com/index.php/tld/article/view/I%282%29%20TL%26D%20231%20%282009%29/footnote+omitted>.<https://cyberleninka.ru/article/n/stanovlenie-nauki-integratsionnogo-prava-i-interesy-rossii-v-globaliziruyuschemsya-mire>
12. Жбанков В.А. Эволюция компетенции Европейского Союза и ее отражение в европейском праве: дис. ... канд. юрид. наук: М., 2009. – 190с.
13. Jacque J.-P. The Principle of Institutional Balance // *Common Market Law Review*. – 2004. – No. 41
14. Морозов А.Н. Роль и значение институциональной системы для развития в Евразийском экономическом союзе и Европейском союзе: сравнительно-правовой дискурс // *Журнал зарубежного законодательства и сравнительного правоведения*. – 2018. – №1. – С.131-139. doi: 10.12737/12018.1.18
15. Бартенев С.А. Разграничение компетенции между Европейским Союзом и государствами-членами. Автореф.дис.(...) канд.юрид.наук. – М., 2008. – 23 с.
16. Sauer H. Jurisdiktionskonflikte in Mehrebenensystemen Die Entwicklung eines Modells zur Lösung von Konflikten zwischen Gerichten unterschiedlicher Ebenen in vernetzten Rechtsordnungen. Heidelberg, 2008 // URL: <https://www.google.ru/search?newwindow=1&ei=FV32Xa7cKb6GwPAPzeyMqAg&q=Saue+r+H.+Jurisdiktionskonflikte+in+Mehrebenensystemen%3A+die+EntwicklungeinesModelleszurLosung+von+KonfliktenzwischenGerichtenunterschiedlicherEbenen+in+vernetztenRechtsordnungen.+Heidelberg%2C+2008.&oq>
17. Shany Y. The Competing Jurisdictions of International Courts and Tribunals (Phillipe Sands et al. eds.2003) – 348 p.

Bekishev Askhat Kenzhebekovich

senior lecturer,

Ph.D.

Department of criminal procedure and criminalistics,

M. Esbulatov Almaty academy of the Ministry of Internal Affairs of the Republic of Kazakhstan

Kan Alexander Gerasimovich

Ph.D.,

Head of the Department of research and editorial and publishing work organization,

M. Esbulatov Almaty academy of the Ministry of Internal Affairs of the Republic of Kazakhstan

Tsoi Angelica Nikiforovna

Ph.D., associate professor

SOME ASPECTS OF THE FORMATION AND DEVELOPMENT OF THE INSTITUTE OF SECRET INVESTIGATIVE ACTIONS

Түйін. Бұл мақалада авторлар жасырын тергеу әрекеттері институтының қалыптасуы мен қалыптасуына ретроспективті талдау жасады. Біз жасырын тергеу әрекеттеріне қатысты нормативтік құқықтық актілерді зерделедік. Ғалым-заңгерлердің әртүрлі көзқарастары қарастырылады. Жасырын тергеу әрекеттерін реттеудің халықаралық тәжірибесіне шолу жасалды. Жасырын тергеу әрекеттері институтын жетілдіру бойынша ұсыныстар мен ұсынымдар берілді.

Түйінді сөздер: қылмыстық сот өндірісі, қылмыстық іс, жасырын тергеу әрекеті, санкция, цифрландыру.

Резюме. В данной статье авторами проведен ретроспективный анализ становления и становления института негласных следственных действий. Мы изучили нормативные правовые акты, касающиеся негласных следственных действий. Рассматриваются различные точки зрения ученых-юристов. Проведен обзор международного опыта регулирования негласных следственных действий. Даны предложения и рекомендации по совершенствованию института негласных следственных действий.

Ключевые слова: уголовное судопроизводство, уголовное дело, тайное следственное действие, санкция, цифровизация.

Summary. In this article, the authors conducted a retrospective analysis of the formation and formation of the Institute of secret investigative actions. We have studied the normative legal acts concerning covert investigative actions. Various points of view of legal scholars are considered. The review of international experience in regulating covert investigative actions is conducted. Suggestions and recommendations for improving the Institute of secret investigative actions are given.

Keywords: criminal proceedings, criminal case, secret investigative action, sanction, digitalization.

It has been five years since a new model of criminal proceedings based on advanced foreign experience was introduced in Kazakhstan. This model, as noted by the famous Russian scientist N.G. Stoiko, was the result of a large-scale judicial and legal reform, accompanied by the use of foreign and international experience, legal borrowings, recognition of international law as part of the domestic legal system and bringing it into compliance with international legal standards [Stoiko, 2009, p. 13].

One of the significant innovations of this modernization of the criminal process has become the Institute of secret investigative actions, discussions around which continue to this day.

According to paragraph 12) of article 7 of the CPC of the Republic of Kazakhstan, secret investigative actions are actions carried out during pre-trial proceedings without informing the persons

involved in the criminal process, whose interests it concerns in the manner and cases provided for by this Code.

It seems that the theoretical study of the problems of law enforcement practice of secret investigative actions is undoubtedly relevant in theoretical and practical application.

Since the signing of the new criminal procedure code of the Republic of Kazakhstan dated July 04, 2014 [Criminal procedure code of the Republic of Kazakhstan dated July 4, https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=31575852], five years have passed in this regard, we have conducted a brief analysis of the historical formation and development of legal regulation of secret investigative actions in criminal proceedings.

It should be noted that before the signing of the new code of criminal procedure of the Republic of

Kazakhstan, among the novels such as (investigative judge, judicial authorization, writ proceedings), especially acutely discussed (Chapter 30 "Secret investigative actions"). But, despite the active resistance of scientific processualists, on January 1, 2015, it came into force, where according to article 231 "Types of secret investigative actions", it regulated 10 types of secret investigative actions:

- 1) unspoken audio and / or video monitoring of a person or place;
- 2) covert control, interception and removal of information transmitted over electric (telecommunications) networks;
- 3) secret receipt of information about connections between subscribers and (or) subscriber devices;
- 4) tacit removal of information from computers, servers and other devices intended for collecting, processing, storing and storing information;
- 5) secret control of mail and other items;
- 6) secret penetration and (or) examination of the place;
- 7) covert surveillance of a person or place;
- 8) secret controlled delivery;
- 9) secret control purchase;
- 10) tacit introduction and (or) imitation of criminal activity.

At the same time, on December 12, 2014, joint order No. 892 "Rules for conducting secret investigative actions" was approved, developed in accordance with the Constitution of the Republic of Kazakhstan, the criminal procedure code of the Republic of Kazakhstan, the Laws of the Republic of Kazakhstan "on operational search activities" of September 15, 1994 and "on state secrets" of March 15, 1999 [https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=31652864].

These Rules regulate: the General provisions of covert investigative actions, the procedure for preparing and sending instructions for conducting covert investigative actions, the procedure for receiving and executing orders for covert investigative actions, and the procedure for presenting the results of covert investigative actions, their research and evaluation.

For three years, the practice worked on conducting secret investigative actions in accordance with this instruction and the criminal procedure code of the Republic of Kazakhstan, where over time, practical issues began to appear that needed to be resolved.

On July 03, 2017, amendments and additions to certain legislative acts of the Republic of Kazakhstan No. 84-VI on improving the law enforcement system eliminated item 8 "Secret controlled delivery" (art. 231 of the criminal procedure code of the Republic of Kazakhstan), which in our opinion is due to the fact that these covert activities are carried out for highly latent crimes, such as (smuggling, trafficking in weapons and drugs), respectively, these

covert activities usually need to be carried out before registration in the Unified register of pre-trial investigations, within the framework of legislation on operational search activities.

As for the sanctioning of secret investigative actions, in accordance with part 1 of article 234 of the criminal procedure code of the Republic of Kazakhstan, the decision of pre-trial investigation body was given only by the Prosecutor, however, on 21 December 2017 in the Law of the Republic of Kazakhstan № 118-VI, authorizing the public Prosecutor had been transferred to the investigative judges from March 1, 2018. In our opinion, the decision of the legislation on the issues of authorizing the conduct of secret investigative actions by an investigative judge is timely and correct. Since the Prosecutor, as the prosecuting party, must apply to the investigating judge for a sanction. Thus, the Prosecutor will be involved in pre-trial proceedings, conducting it in coordination with the investigation authorities.

The most revolutionary, in our opinion, in the framework of the topic under study is that from March 1, 2018, in article 240 of the criminal procedure code of the Republic of Kazakhstan "Familiarization with materials not attached to the protocols of secret investigative actions, appeared paragraphs 1-1, which States that the person against whom secret investigative actions were conducted must be notified by the criminal prosecution authority without familiarization with the results of secret investigative actions within six months from the date of the final decision on the criminal case.

The expected results of this rule, the fact that the repressiveness of the criminal process will decrease, will also improve the situation of persons against whom criminal prosecution is being conducted, and will make it possible to appeal the actions of investigative and operational units in court in the future.

In Germany, for example, a report is submitted to the Federal office of justice every year before June 30 on the measures assigned within their competence to control telecommunications. The Federal office of justice prepares an overview of measures imposed throughout the Federal Republic of Germany for the reporting year and publishes it on the Internet (paragraph 5 § 100b of the German criminal procedure code). The reports indicate: the number of criminal proceedings in which telecommunications control measures were imposed; the number of issued decisions on the control of telecommunications, divided into primary decisions and decisions on extending the application of the measure, as well as decisions on the control of negotiations on urban and mobile phones and telecommunications via the Internet [*Golovnenkov and Spica, 2012, p. 149-152*].

Also, the criminal procedure code of the Republic of Kazakhstan provides for refusal to notify a person about secret investigative actions conduct-

ed against him, agreed with the investigating judge and a reasoned request of the criminal prosecution authority.

In criminal cases such as: terrorist or extremist crimes; crimes committed by a criminal group; if the notification creates a threat to the disclosure of state secrets and if the notification creates a threat to the security of persons who carry out activities on a confidential basis and in a secret form, and other persons.

N.N. Turecky rightly notes: "the secret of mail and Telegraph correspondence is a personal secret. The peculiarity here is that the citizen trusts the post and Telegraph not the content of negotiations, but only the forwarding of correspondence or technical support for telephone conversations. The issue of inviolability of the secrecy of correspondence, telephone conversations and postal, Telegraph and other messages is particularly acute due to the fact that in order to combat crime, law enforcement agencies have the right to control correspondence, telephone conversations, Telegraph and other communications of citizens" [Turecky, 2009, p. 18].

However, the question of the conditions and grounds for conducting secret investigative actions remains open. According to article 232 of the criminal procedure code of the Republic of Kazakhstan, secret investigative actions are carried out in cases of crimes, the sanction for the Commission of which provides for a penalty of imprisonment of one year or more. That is, secret investigative actions are carried out for crimes of small gravity, and even if information about the crime and the person who committed it can be obtained in another way, that is, mandatory for all criminal cases.

In our opinion, the legislator should significantly restrict the conduct of secret investigative actions by investigative and operational bodies in accordance with the category of gravity of the crime, i.e., conducting secret investigative actions exclusively in cases of serious and/or particularly serious crimes.

Since, according to paragraph 7 of General Comment 16 of the UN human rights Committee of 1988, it is noted that "the competent public authorities should be able to request only information concerning the personal life of an individual, the receipt of which is necessary in the public interest".

E.O. Alaukhanov rightly pointed out that today the borders between the main categories and institutions of criminal law in the States of the Romano-German and Anglo-Saxon systems are somewhat blurred [Alaukhanov, 2010, p. 62].

This is confirmed by the fact that in 2015 the Prosecutor General's office developed a System of information exchange between law enforcement and special agencies.

The system allows exchanging electronic information resources of law enforcement, special state and other bodies. It integrates more than 80 ser-

vices for interacting with databases of government agencies, from which you can get information.

This system is intended for obtaining information necessary for criminal, administrative and civil records management by law enforcement and special agencies of the Republic of Kazakhstan in conditions of access to information systems of state bodies.

In addition, according to paragraph 3 of the Joint order No. 150 of the Prosecutor General of the Republic of Kazakhstan dated December 21, 2015, law enforcement officers, subject to the conditions and grounds provided for in article 232 of the criminal procedure code of the Republic of Kazakhstan, can receive information from the system in accordance with access Rights in the framework of secret investigative actions [https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=36567309#pos=0;0].

According to statistics, the system allows you to work effectively and quickly in the investigation of criminal and administrative cases adapted to the Unified register of pre-trial investigations.

As part of the State program "digitalization of courts and law enforcement agencies", the implementation of measures for the phased implementation of the SIOPSO system will continue, within which the integration of information (personal data) about individuals and legal entities throughout Kazakhstan will increase.

Integration of digital technologies in the legislative acts of the Republic of Kazakhstan, for the purpose of regulatory regulation of the operating conditions of systems, continues, which provides for the rights and obligations of users, criteria, volume of information, conditions and procedure for granting access, ensuring the legality of obtaining and using data, etc.

At the moment, the SIOPSO System, amendments and additions are regulated in legislative acts, such as: the Law of the Republic of Kazakhstan "on Informatization"; "on state legal statistics and special accounts"; "on the Prosecutor's Office"; "on banks and banking activities in the Republic of Kazakhstan"; "on taxes and other mandatory payments to the budget"; "on forensic expertise".

In conclusion, we can note that in the context of the development of new information technology and its application in pre-trial investigation, also in the light of digitalization, it is necessary to further develop the legal regulation of all investigative actions in criminal proceedings in the context of "Electronic criminal cases", including covert investigative actions.

Thus, we come to the following conclusions.

1. The Current process of work of the "Electronic criminal case" in such areas as "inspection of the scene, covert investigative actions, search, seizure, etc.", is half automated and requires theoretical understanding and practical solutions to this issue.

2. New digital technologies can already analyze

operational data, extract information in different languages, and focus law enforcement officials on important analytical and digital data.

The accelerating pace of digital, technological

and social change will give new emphasis to the speed of response and methods of criminal investigations.

REFERENCES:

1. Stoiko N. G. criminal process of Western States and Russia: comparative legal theory research of the Anglo-American and Roman-German legal systems. – Dis. for the degree of doctor of law – Saint Petersburg, 2009. – p. 373.

2. Criminal procedure code of the Republic of Kazakhstan dated July 4, 2014 No. 231-V // https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=31575852.

3. Joint order of the Minister of Finance of the Republic of Kazakhstan of 12 December 2014, No. 565, Chief of the state security Service of the Republic of Kazakhstan from December 15, 2014 No. 146, of the Chairman of Agency of the Republic of Kazakhstan for civil service Affairs and anti-corruption on December 18, 2014 # 62, Chairman of the national security Committee of the Republic of Kazakhstan dated December 18, 2014 No. 416 and the Minister of internal Affairs of the Republic of Kazakhstan dated December 12, 2014 No. 892 "on approval of the Rules for conducting secret investigative actions" (with amendments and additions as of 14.05.2020) // https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=31652864.

4. Golovnenkov P., Spica N. Criminal procedure code of the Federal Republic of Germany: scientific and practical commentary and translation of the text of the law with the introductory article by Professor Uwe Hellmann "Introduction to the criminal procedure law of Germany". – Potsdam: University Of Potsdam, 2012. – 404 p.

5. Turecky N.N. Right to privacy in the Republic of Kazakhstan // The right to privacy in the Republic of Kazakhstan. Collection of materials of the expert meeting-Astana, 2009. – P. 17-21.

6. Alaukhanov Ye.O. Problems of correlation of national criminal law with international criminal law. – Journal of Penitentiary science. – Vologda, 2010. – P. 62-66.

7. Joint order of the Prosecutor General of the Republic of Kazakhstan from December 21, 2015 No. 150 of the Minister of internal Affairs of the Republic of Kazakhstan from December 31, 2015 No. 1119 and Minister of Finance of the Republic of Kazakhstan from December 30, 2015 No. 733 and Minister for civil service Affairs of the Republic of Kazakhstan from December 30, 2015 № 21 "On approval of Rules and the reasons for acquisition by law enforcement of an information exchange system law enforcement and special state bodies of information, necessary for conducting secret investigative actions and operational search activities, as well as for solving other tasks assigned to them" (as amended and supplemented as of 12.06.2020) // https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=36567309#pos=0;0.

УДК: 343.343.3(574)

Дюсебаев Талгат Турашевичкандидат юридических наук,
Евразийская юридическая академия имени Д.А. Кунаева**Абдрашев Руслан Муратханович**доктор юридических наук,
Евразийская юридическая академия имени Д.А. Кунаева**Акимбаева Айнура Алимхановна**Магистр юридических наук,
Таразский инновационно-гуманитарный университет

ПОНЯТИЕ ХУЛИГАНСТВА И РАЗВИТИЕ ЗАКОНОДАТЕЛЬСТВА ОБ ОТВЕТСТВЕННОСТИ ЗА НЕГО В СОВЕТСКОМ УГОЛОВНОМ ПРАВЕ

Түйін. Ұсынылған мақалада бұзақылық ұғымы туралы қысқаша тарих және Кеңес қылмыстық құқықтағы ол үшін жауапкершілік туралы заңнаманың дамуы қарастырылады. Автор РСФСР ҚК 1926, РСФСР ҚК 1960 ж., кеңес заңнамасының қаулылары мен декреттері, ҚазКСР ҚК, Қазақстан Республикасының ҚК 1997 ж. және Қазақстан Республикасының ҚК 2014ж., сияқты заңнамалық актілерді талдады. Жоғарыда көрсетілген нормативтік-құқықтық актілерді талдау құқық қолдану қызметінің қажеттіліктеріне байланысты бұзақылық құрамының қылмыстық-құқықтық құрылымының өзгеруін бақылауға мүмкіндік берді. Осылайша, қорытындыда Қазақстан Республикасы ҚК 293-бабының диспозициясы жүйелі өзгерістерге ұшырағанын және бүгінгі күні бұзақылық құрамының диспозициясы қаралып отырған қылмыстық құқық бұзушылық құрамын шектесіп тастауға мүмкіндік беретін бұзақылық құрамының белгілерін көрсетеді. ҚР ҚК 293-бабында көзделген бұзақылықтың айрықша белгісі қоғамды анық құрметтемеуді білдіретін қоғамдық тәртіпті бұзудың ерекше батыл болуы болып табылады.

Түйінді сөздер: бұзақылық, қоғамдық тәртіп, қауіпсіздік, әдеттегі құқық, мақсатсыз.

Резюме. В представленной статье рассматриваются краткая история о понятие хулиганства и развитие законодательства об ответственности за него в советском уголовном праве. Автор проанализировал такие законодательные акты как: УК РСФСР 1926, УК РСФСР 1960 г., постановления и декреты советского законодательства, УК КазССР, УК Республики Казахстан 1997 и УК Республики Казахстан 2014 года. Анализ вышеуказанных нормативно-правовых актов позволил проследить изменение уголовно-правовой конструкции состава хулиганства, обусловленные потребностями правоприменительной деятельности. Таким образом, в заключении хотелось бы отметить, что диспозиция статьи 293 УК Республики Казахстан подвергалась систематическим изменениям и на сегодняшний день диспозиция состава хулиганства отражает те признаки состава хулиганства, которые позволяют разграничить рассматриваемый состав уголовного правонарушения от смежных. Отличительным признаком хулиганства, предусмотренного ст.293 УК РК является особая дерзость нарушения общественного порядка, выражающая явное неуважение к обществу.

Ключевые слова: хулиганство, общественный порядок, безопасность, обычное право, бесцельные.

Summary. The article presents a brief history of the concept of hooliganism and the development of legislation on liability for it in Soviet criminal law. The author analyzed such legislation as the criminal code of the RSFSR in 1926 the RSFSR criminal code of 1960, regulations and decrees of the Soviet legislation, the criminal code of the Kazakh SSR, of the criminal code of the Republic of Kazakhstan and the criminal code 1997 of the Republic of Kazakhstan, 2014. The analysis of the above-mentioned legal acts allowed us to trace changes in the criminal structure of the structure of hooliganism caused by the needs of law enforcement activities. Thus, in conclusion, I would like to note that the disposition of article 293 of the criminal code of the Republic of Kazakhstan were subject to systematic changes and to date the disposition of the part of bullying reflects those elements of bullying, which delineate the reporting structure of a criminal offense from adjacent. A distinctive feature of hooliganism under article 293 of the criminal code of the Republic of Kazakhstan is a special audacity to violate public order, expressing a clear disrespect for society.

Keywords: hooliganism, public order, security, customary law, purposeless.

Для любой общественной науки самое надежное – не забывать основной исторической связи, смотреть на каждый вопрос с точки зрения того, как известное явление в истории возникло, какие главные этапы в своем развитии это явление проходило, и с точки зрения его развития смотреть, чем данная вещь стала теперь. Метод историзма будет способствовать глубокому пониманию уголовно-правовой конструкции состава хулиганства, а также ее недостатков.

Хулиганство является одним из наиболее распространенных преступлений. Как отмечал видный ученый криминолог Е.О.Алауханов, общественная опасность рассматриваемого вида преступления заключается в том, что наибольший процент рецидива дают лица, осужденные ранее за хулиганство, кражи и грабежи [Алауханов Е.О., 2008, с.201].

Формы хулиганства весьма разнообразны – от простых безобидных нарушений общественного порядка и спокойствия, проявления оскорбительного неуважения к гражданам, сквернословия до самых грубых, циничных, исключительно дерзких проявлений разнузданности, порой доходящих до избиений, драк и поножовщины. Хулиганскими действиями причиняется вред личности, имуществу, установленному порядку управления, отношениям собственности. Поэтому правильное понимание сущности хулиганства имеет важное значение как для разграничения их от других смежных с ним составов, так и для успешной борьбы с этими преступлениями.

Слово «хулиганство» в бытовом обиходе охватывает самые разнообразные понятия. Авторы, занимавшиеся изучением природы хулиганства, единодушно отмечали, что слово «хулиганство» имеет английское происхождение [К.Маркс, Ф.Энгельс. 1955, с. 83].

Об этом отмечал в своем выступлении профессор П.И. Люблянский на собрании русской группы международного союза криминалистов. По его мнению, «хулиганство» – это не русское слово. Оно попало в Россию из Англии, которая в свою очередь, заимствовала его в 70 гг. прошлого столетия из Америки. «Хулиганы» (как и другое название, принятое в Париже, – «апаши») – это имя одного американского племени индейцев, с которым приходилось особенно долго бороться европейским поселенцам в Северной Америке» [Отчет X собрания русской группы международного союза криминалистов. Петроград, 1916, с. 166]. Аналогичное объяснение происхождению этого слова было дано им в сборнике «Хулиганство и хулиганы», изданном в Москве в 1929 г.

Профессор М.М. Исаев, ссылаясь на тот же источник, отмечал: «Английские хулиганы» и парижские «апаши» – обозначение двух индейских племен Северной Америки, беспощадно в свое время истребленных колонистами» [Исаев М.М.

«Советская юстиция», 1941, №12, 5 с.].

В толковом словаре В. Даля указывается: «хулиган», м.-англ., как будто бы «Holligan» фамилия знаменитой семьи преступников в XVIII в Англии, ставшая затем именем нарицательным» [Даль В., Толковый словарь великорусского языка, 1909, с. 1244].

В России термин «хулиганство» стал употребляться в конце прошлого века. Указывается, что слово «хулиган» якобы впервые ввел в русскую литературу лондонский корреспондент московских либеральных газет – Дионее, опубликовав статью об этом явлении в одном из номеров «Русского богатства» [Бугаевский Я., 1927, с. 9]. Некоторые дореволюционные криминалисты признавали хулиганство особым преступлением, поэтому считали необходимым дать определение этого деликта, включив его в уголовное законодательство. Однако большинство ученых возражали, отмечая, что хулиганство такового нет, а есть только хулиганские побуждения и хулиганские настроения, как особая характеристика любого преступного деяния, повышающая ответственность и наказуемость виновного. Характерным признаком хулиганства считалось его безмотивность, бесцельность, а также несоответствие мотивов деяния его тяжести.

Т.Г. Башилов рассматривал хулиганство как проявление самодовлеющей злобы, как надругательство силы над слабостью, как посягательство на чужую личность или имущество без всякой для себя корысти. Основным признаком хулиганства он считал «беспричинную злобу», где деяние ничем не вызвано со стороны потерпевшего [Т.Г. Башилов «Журнал Министерства юстиции», 1913, №2. с. 106]. Вопрос о сущности хулиганства был предметом специального рассмотрения собрания русской группы международного союза криминалистов, состоявшегося в Петрограде 13-16 февраля 1914 года. Это собрание не приняло выдвигавшееся некоторыми членами русской группы определение хулиганства, отвергло вообще возможность внесения в законодательство понятия хулиганства.

По мнению докладчика А.Н. Трайнина любое деяние может при известных условиях носить характер хулиганства, поэтому в понятии хулиганства и в определении хулиганства нет и не может быть указаний на объективный состав деяний. Он считал, что «нет хулиганских преступлений, поскольку имеются преступления против личности и против имущества, преступления тяжкие и легкие; есть лишь преступления, совершаемые хулиганами или точнее, преступления, совершаемые в состоянии хулиганства» [Трайнин А.Н., 1916, с. 104].

Другой докладчик М.П. Чубинский также считал невозможным дать определение этому понятию. Хулиганство он относил к числу обстоятельств, возвышающих ответственность, поэ-

тому его нельзя конструировать как конкретно преступное деяние [Чубинский М.П. «Ленинская смена» 1962, с. 141].

Третий докладчик В.Я. Гуревич отмечал, что понятие хулиганства отличается крайней расплывчатостью и неопределенностью. Однако он характеризовал хулиганство как нарушение общественных запретов, совершенных ради потехи, из желания показать свою удаль или продемонстрировать полное равнодушие к чужим интересам [Гуревич В.Я. «Ленинская смена», 1961, с. 128].

По докладам А.Н. Трайнина, М.П. Чубинского и В.Я. Гуревича на этом собрании выступило 16 человек, в том числе видные ученые криминалисты М.Н. Гернет, П.И. Люблинский, В.Д. Набоков, Н.Н. Полянский, А.А. Жижиленко и другие. Но вопрос о понятии хулиганства так и не получил надлежащего разрешения. В единогласно принятой резолюции указывалось, что внесение «в законодательство понятия хулиганства, как самостоятельного деликта, ввиду разнообразного его бытового содержания, не представляется возможным» [Отчет X общего собрания русской группы Международного союза криминалистов, Петроград, 1916, с. 354]. Попытки чиновников из Министерства юстиции, а также дореволюционных ученых криминалистов дать юридическое определение понятию хулиганства не увенчались успехом, поскольку в это понятие вкладывалось самое разнообразное содержание. Характеризуя хулиганство как различные без мотивные, бесцельные, озорные действия или как мотив преступного деяния, направленные во вред личности или имуществу, ученые и практики так и не смогли установить главного в этом составе, а именно, что это преступление нарушает общественный порядок. Они не видели и не могли увидеть, что хулиганы своими различными грубыми и неуважительными действиями наносят серьезный ущерб общественному порядку.

В дореволюционном казахском уголовном обычном праве не было специального состава хулиганства, но в нем содержались нормы, близко соприкасающиеся с хулиганством в нынешнем понимании. После присоединения Казахстана к России прогрессивное влияние на развитие уголовного обычного права казахов оказало русское уголовное право, наряду с обычным казахским правом, действовали русское уголовное право и мусульманское право шариат [Е.Бакмаханова «Присоединение Казахстана к России», М., 1957. с.180].

Т.М. Культелеев к числу преступлений, нарушающих общественный порядок и безопасность, относили такие составы, как распространение ложных слухов, наезд с шумом и криком на аул и нарушение порядка на общественных празднествах, поминках [Культелеев Т.М., 1955, с. 164].

В сборнике казахского адата 1824 года содержались нормы, предусматривающие ответственность за распространение ложных слухов. В условиях казахского аула того времени, который в основном состоял из небольшого числа жителей, распространение ложных слухов о приближении неприятеля, о нападении хищных зверей на стада овец, об угоне скота, о степных пожарах и т.д. нарушало общественное спокойствие, в ауле создавало панику, и поэтому считалось тяжким преступлением [Культелеев Т.М., 1955].

Одним из видов посягательств на общественное спокойствие и безопасность по нормам обычного казахского права был «наезд с шумом или криком на аул» («ауылга ат джугурту»). Хотя этот состав и имел некоторую аналогию с барымтой, однако с этим понятием не совпадал, поскольку барымта преследовала цель возмещения причиненного имущественного ущерба или удовлетворения за нанесенную обиду [Культелеев Т.М., 1955]. При наезде с «шумом или криком на аул» этой цели не преследовалось, поскольку виновные своими грубыми, дерзкими выходками нарушали общественное спокойствие и безопасность жителей аула, сопровождая свои действия всякой нецензурной бранью и уничтожением имущества.

В конце XIX века казахское обычное право было дополнено нормами, предусматривающими ответственность за нарушение общественного порядка на праздниках и поминках.

Казахское обычное право знало и такие составы, как телесные повреждения, нанесение побоев, оскорбление, повреждение чужого имущества. Зачастую эти преступления совершались в присутствии людей, сопровождалось грубыми ругательствами, были связаны с нарушением общественного порядка и спокойствия, с проявлением явного неуважения к обществу, но эти признаки не изменяли оценки деяния. Уголовное обычное право не знало специального состава хулиганства. Однако по своей структуре вышеуказанные действия относились к хулиганству, поскольку посягали на общественный порядок.

Впервые определение хулиганства как общеуголовного преступления было дано Уголовном Кодексе РСФСР 1922 г. Статья 176 вышеуказанного Кодекса определяла хулиганство, как «озорные, бесцельные сопряженные с явным проявлением неуважения к отдельным гражданам или обществу в целом действия» [Уголовный кодекс Казахской ССР, 1959, с.96].

Как видим, диспозиция статья 176 УК РСФСР носила ряд недостатков, из которых следует отметить неконкретизированность объективной стороны состава хулиганства, что требовало официального толкования. В объективной стороне не были конкретизированы действия, связанные с проявлением явного неуважения к отдельным гражданам и обществу. Безусловно,

изложенная диспозиция давала возможность должностным лицам следственных подразделений произвольно квалифицировать совершение деяние в качестве хулиганства.

Уголовный кодекс РСФСР, принятый 22 ноября 1926 года, полностью без изменений воспроизвел в статье 74 прежний текст статьи о хулиганстве, установленный декретом ВЦИК и СНК РСФСР 1926 года. Вскоре после введения в действие УК РСФСР 1926 г. в практике судебных органов Казахстана по применению ст. 74 УК возник ряд вопросов о порядке квалификации этого преступления, по которым были даны соответствующие разъяснения.

Так, по запросу из мест квалификации обрезания хвоста у лошади, Казахское отделение Верховного суда (КОВС) дало разъяснение, что, если эти деяния были совершены по хулиганским побуждениям следует квалифицировать по ст. 74 УК, а в остальных случаях – по ст. 162 или по ст. 175 УК РСФСР 1926 г. № 10 от 13 февраля 1926 г., в дополнение к циркуляру и прокурором, что баксылык (шарлатанство) в случаях, когда оно сопровождается издевательством, оскорблением чести и достоинства того или иного лица, а также спокойствия населения наказывается в первый раз в административном порядке или как за хулиганство [Культелеев Т.М., 1955, с. 164].

Помимо изложенного, недостатком вышеуказанной диспозиции статьи 74 УК РСФСР явилось то, что она не содержала такого признака, как совершение злостного хулиганства, то есть хулиганства, совершение которого влекло за собой особо дерзкое нарушение общественного порядка. Это негативным образом повлияло на судебно-следственную практику, поскольку за совершение хулиганства по ст. 74 УК РСФСР привлекались лица, действия которых по сути дела не были общественно опасными.

Вышеуказанный пробел, имевший место в судебно-следственной практике, был устранен с момента принятия Уголовного кодекса КазССР 22 июля 1959 года. По сравнению с первоначальным проектом в статью о хулиганстве были внесены существенные изменения. Она предусматривала ответственность только за злостное хулиганство и была принята в следующей редакции: «злостное хулиганство, т.е. действия, грубо нарушающие общественный порядок и выражающие явное неуважение к обществу, соединенные с насилием или уничтожением имущества, или совершенные неоднократно, или упорно не прекращавшиеся, несмотря на предупреждение органов, окружающих общественный порядок, – наказываются лишением свободы на срок до трех лет». Конкретизация признаков объективной стороны хулиганства положительным образом сказалась и на следственно-судебной практике, исключив возможность произвольного толкования состава хулиганства.

Таким образом, в принятом УК Казахской ССР не было состава простого хулиганства, а признака злостного хулиганства – буйство, бесчинство,

цинизм и дерзость, которые содержались в УК РСФСР 1926 г. были исключены. Считаем решение законодателя правильным, поскольку вышеуказанные признаки хулиганства вытекали из смысла диспозиции статьи хулиганства. Для признания лица виновным по ст. 200 УК Казахской ССР необходимо было, чтобы хулиганские действия сопровождались насилием или уничтожением имущества. Насильственными следовало считать действия, которые сопровождались нанесением ударов, побоев или телесных повреждений. Уничтожение или предупреждение имущества (государственного, общественного или личного) могло квалифицироваться как злостное хулиганство только при наличии значительного ущерба, причиненного имуществу. Случаи особо тяжких последствий при уничтожении или повреждении имущества, связанные с человеческими жертвами или повлекшие общественное бедствие, находили самостоятельную квалификацию по ст. 84 ч.2 или 141 ч.2 (в зависимости от принадлежности имущества). Таким образом, хулиганство по своей структуре стало многообъектным преступлением: основным объектом являлся общественный порядок, дополнительными – здоровье, честь, достоинство человека или отношения собственности.

С учетом законодательного опыта Союза ССР, других союзных республик, судебной практики и рекомендации Комиссии законодательных предположений Верховного Совета СССР Президиум Верховного Совета Казахской ССР 21 июля 1961 года внес изменения в первоначальную редакцию УК республики.

В соответствии с этими общественными законами, в результате большого коллективного труда ученых и практических работников, был разработан проект УК Казахской ССР, который широко обсуждался на республиканских и областных совещаниях работников административных органов совместно с партийным и советским активом. Статья 233 проекта УК предусматривала ответственность за хулиганство, которая гласила: «хулиганство, т.е. действия, грубо нарушающие общественный порядок и выражающие явное неуважение к обществу, – наказываются исправительными работами или лишением свободы на срок до одного года. Хулиганство, соединенное с насилием или совершенное не однократное или упорно не прекращавшееся, несмотря на предупреждение органов, охраняющих общественный порядок, – наказываются лишением свободы на срок от одного до пяти лет».

Наряду с другими статьями общей и особенной частей Кодекса большие изменения были внесены и в ст. 200 УК, которая предусматривает ответственность за простое, злостное и мелкое хулиганство. Часть 1 статьи 200 УК Казахской ССР определяет простое хулиганство как «умышленные действия, грубо нарушающие общественный порядок и выражающие явное неуважение к обществу». Точно в такой же редакции принято определение хулиганства уголовным законода-

тельством РСФСР, Азербайджанской ССР, Туркменской ССР и Таджикской ССР. Такое же определение хулиганства дано и по уголовным кодексам Белорусской ССР, Грузинской ССР, Литовской ССР, Киргизской ССР и Эстонской ССР, хотя в самом тексте закона прямо не указывается о том, что хулиганские действия являются умышленными. УК Латвийской ССР (ч.1 ст.204), Молдавской ССР (ч.1 ст. 218) и Узбекской ССР (ч.1 ст.204) определяют хулиганство как «умышленные действия, грубо нарушающие общественный порядок или правила социалистического общежития и выражающие явное неуважение к обществу».

В связи с распадом СССР 16 июля 1997 году в Республике Казахстан был принят новый Уголовный закон, в статье 257 которого под хулиганством понималось особо дерзкое нарушение общественного порядка, выражающее явное неуважение к обществу, сопровождающееся применением насилия к гражданам либо угрозой его применения, а равно уничтожением или повреждением чужого имущества, либо совершением непристойных действий, отличающихся исключительным цинизмом.

Как и в конструкции состава хулиганства, изложенной в УК КазССР 1959 года законодатель подчеркнул общественную опасность состава хулиганства словосочетанием «особо дерзкое нарушение общественного порядка», по сути дела, заменив однотипное словосочетание «злостное нарушение общественного порядка». Указанные признаки позволили разграничивать хулиганство от таких составов уголовных право-

нарушений, как вандализм, массовые беспорядки, а также уголовных правонарушений, направленных на причинение вреда здоровью человека и отношениям собственности.

В связи с вступлением Республики Казахстан во Всемирную Торговую Организацию, в 2014 году был принят новый Уголовный закон, в статье 293 которого под хулиганством понимается особо дерзкое нарушение общественного порядка, выражающее явное неуважение к обществу, сопровождающееся применением насилия к гражданам либо угрозой его применения, а равно уничтожением или повреждением чужого имущества, либо совершением непристойных действий, отличающихся исключительным цинизмом. В статье 293 УК РК 2014 года законодатель полностью воспроизвел диспозицию хулиганства, изложенную в статье 257 УК РК 1997 года.

Таким образом, в заключении хотелось бы отметить, что диспозиция статьи 293 УК Республики Казахстан подвергалась систематическим изменениям, адаптируясь к потребностям правоприменительной деятельности. На сегодняшний день диспозиция состава хулиганства очень удобна для правоприменителя и отражает те признаки состава преступления, которые позволяют разграничить его от смежных составов преступлений. Отличительным признаком хулиганства, предусмотренного ст.293 УК РК является особая дерзость нарушения общественного порядка, выражающая явное неуважение к обществу.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Алауханов Е.О. Криминология. Учебники и учебные пособия. – Алматы, 2008. – 429 с.
2. К.Маркс, Ф.Энгельс. Критика готской программы. Избранные произведения. Т.2, М., 1955 -83 с.
3. Отчет X собрания русской группы международного союза криминалистов. Петроград, 1916, -166 с.
- 4.Исаев М.М. Судебная практика по делам о хулиганстве. «Советская юстиция», 1941, №12, -5 с.
- 5.Даль В. Толковый словарь великорусского языка. Изд. СПб-Москва, 1909, т. IV, -1244 с.
6. Бугаевский Я. См. Статью «Хулиганство как социально-патологическое явление», изд. Молдовая Гвардия», М.1927, -9 с.
7. Башилов Т.Г. О хулиганстве как преступном явлении, не предусмотренном законом. «Журнал Министерства юстиции», 1913, №2. -106 с.
8. Трайнин А.Н. Доклад на X общем собрании русской группы международного союза криминалистов, Петроград, 1916, -104с.
9. Чубинский М.П. «Ленинская смена» от 22 августа 1962 г., -141с.
- 10.Гуревич В.Я. «Ленинская смена» от 27 апреля 1961 года. -128с.
11. Отчет X общего собрания русской группы Международного союза криминалистов, Петроград, 1916. -354с.
12. Присоединение Казахстана к России было очень длительным процессом, продолжавшим с 30-х годов XVIII века и завершившим к 60-му году XIX века, оно оказало прогрессивное влияние на развитие экономики и культуры казахского общества, способствовало укреплению дружбы между казахским и русским народами. Присоединение Казахстана к России, особенности колониальной политики царизма в Казахстане, последствия этого присоединения анализируются в монографическом исследовании Е.Бакмаханова «Присоединение Казахстана к России», М., 1957. -180с.
13. Культелев Т.М. «Уголовное обычное право казахов», Алма-Ата, 1955. стр. 164
14. Уголовный кодекс Казахской ССР. Проект. Алма-Ата, 1959, – 96с.

Жомарт Арайлым Шырынханкызы

магистр юридических наук,
капитан полиции, докторант,

Алматинская академия МВД Республики Казахстан имени Макана Есбулатова

СЛЕДСТВЕННЫЙ СУДЬЯ КАК СУБЪЕКТ УГОЛОВНОГО СУДОПРОИЗВОДСТВА

Түйін. Мақалада тергеу судьясының, сот билігі мен қылмыстық істер жөніндегі сот төрелігі институтының құқықтық жағдайы қаралып, сот билігінің арақатынасы мен конституционалық принциптерді іске асыруда соттарды тағайындау функциялары қарастырылған. Тергеу судьясының жаңашылдықтар аясында өкілеттіктерінің біліктілік қағидаттары белгіленген. Қылмысты қудалау органдарының өзара іс-әрекетіне талдау жүргізілді. Сотқа дейінгі іс жүргізу сатында қылмыстық қудалау органдарының шешімдері мен іс-әрекеттеріне сот бақылауын қамтамасыз етумен байланысты өкілеттіктерін кеңейтудің өзекті мәселелері бейнеленген.

Түйінді сөздер: тергеу судьясы, сотқа дейінгі іс жүргізу, қылмыстық қудалау, сот бақылауы, сот төрелігі.

Резюме. В статье рассмотрено правовое положение следственного судьи, института судебной власти и правосудия по уголовным делам, рассмотрено соотношение судебной власти и функции назначения правосудия в реализации конституционных принципов. Отмечены квалификационные принципы полномочий следственного судьи в свете нововведений. Проведен анализ взаимодействия органов уголовного преследования. Обозначены актуальные вопросы расширения полномочий связанного с обеспечением судебного контроля над решением и действиями органов уголовного преследования на стадии досудебного производства.

Ключевые слова: следственный судья, досудебное производство, уголовное преследование, судебный контроль, правосудие.

Summary. This article discusses the legal status of the investigating judge, the institution of the judiciary and criminal justice, considers the correlation of the judiciary and the function of administering justice in the implementation of constitutional principles. The qualification principles of the powers of the investigating judge are noted in the light of innovations. The analysis of the interaction of criminal prosecution authorities. The urgent issues of expanding the powers related to the provision of judicial control over the decision and actions of the criminal prosecution at the pre-trial stage are outlined.

Keywords: investigating judge, pre-trial proceedings, criminal prosecution, judicial control, justice.

Важнейшие правовые положения, характеризующие суд и правосудие отражены в конституции Республики Казахстан. Так в соответствии со статьей 75 правосудие в Республике Казахстан осуществляется только судом. Судебная власть представляет собой самостоятельную ветвь государственной власти, которая взаимодействует с другими институтами государства и общества, в установленном законом порядке.

Статья 4 Конституции Республики Казахстан также регламентирует осуществление правосудия посредством гражданского, уголовного и иных законом форм судопроизводства.

Изучение института судебной власти и правосудия по уголовным делам должно быть рассмотрено в соотношении судебной власти и функции назначения правосудия в реализации конституционных принципов.

Место и роль суда в правовом государстве определяется его особым статусом в системе разделения властей. В связи с принятием нового уголовно-процессуального кодекса Республики Казахстан от 04 июля 2014 года (с изменения-

ми и дополнениями по состоянию на 11.01 2020 г.), в пункте 47 статьи 7 «Следственный судья – судья первой инстанции, осуществляющий полномочия в ходе досудебного производства» [URL: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=31575852]. Конституционный закон от 25 декабря 2000 года «О судебной системе и статусе судей Республики Казахстан», закрепляет положение о возможности создания специализированных судов со статусом районного или областного суда, равный статус судей всех звеньев судебной системы. Полномочия следственного судьи, суда не определены в отдельную структуру, не предусмотрено осуществление судебного контроля в ходе досудебного производства. Не определено судья конкретно, какого суда выполняет данные функции.

По мнению Берсугуровой Л.Ш., полномочия следственного судьи нужно квалифицировать в четыре самостоятельные группы.

1) Первая группа полномочий направлена на обеспечение конституционных прав и свобод гражданина.

В данную группу входят полномочия следственного судьи направленные на обеспечение конституционных гарантий на личную свободу, неприкосновенность личности, право на труд, и свободного передвижения.

- санкционирование содержание под стражей;
- санкционирование домашнего ареста;
- санкционирование временного отстранения от должности;
- санкционирование запрета на приближение;
- санкционирование экстрадиционного ареста;
- продление сроков содержание под стражей, домашнего ареста, экстрадиционного ареста;
- санкционирование наложения ареста на имущество;

-принудительное помещения не содержащегося под стражей лица в медицинскую организацию для производства судебно-психиатрической и(или) судебно-медицинской экспертизы.

-при установлении факта психического заболевания о переводе лица, в отношении которого ранее применено содержание под стражей, в специальную медицинскую организацию, оказывающую психиатрическую помощь, приспособленную для содержания больных в условиях строгой изоляции [Берсугурова Л.Ш., 2019, с.37; с 2-4].

Считаем целесообразным рассматривать первую категорию полномочий следственного судьи не в качестве *обеспечения* конституционных гарантий на личную свободу, неприкосновенность личности, право на труд, и свободного передвижения. Так как перечисленные подпункты первого пункта как раз таки *ограничивают* гарантированные конституционные права. Представляется возможным корректировка классификации следующим образом: «Полномочия следственного судьи связанные с ограничением гарантированных конституционных прав на личную свободу, неприкосновенность личности, право на труд, и свободу передвижение в связи с совершением противоправного деяния».

2) Вторую группу определяют полномочия, обеспечивающие надлежащую реализацию функции уголовного преследования.

3) Третья группа состоит из полномочий обеспечивающих реализацию принципов «всестороннее, полное и объективное исследование обстоятельств дела» и «осуществление судопроизводства на основе состязательности и равноправия сторон».

При рассмотрении дела на стадии досудебного производства следственный судья не должен осуществлять сбор первичной информации, фактическое решение о ходе и направлении расследования определяется органами уголовного преследования. Так, по мнению Ах-

панова А., считается недопустимым сбор доказательств судьей, судом, так как суд должен осуществлять оценку доказательств, но не как не ее сбором [URL: <https://www.zakon.kz/4750958-deponirovanie-pokazaniij-poterpevshego.html>].

Данная позиция несомненна, верна с точки зрения теории права. Ковтун Н., в процессуальной литературе справедливо отметил «если уголовный закон реализуется в форме предварительного расследования или на его результат (следственных доказательств) – это инквизиционный (следственный) тип уголовного процесса. В нем не суд, а следователь является официальным или неофициальным хозяином уголовного дела» [Ковтун Н., 2015 №2 (3)]. Миттермайдер К., отметил «Только идеальное представление о непогрешимости судей, противоречащее жизненному опыту, ни на чем не основанная уверенность, что следователь может собирать все доказательства виновности и невиновности с одинаковой осмотрительностью, и предрассудки закрывающие недостатки, немецкого уголовного судопроизводства, могли заставить сомневаться в необходимости защиты». Из выше сказанного можно сделать вывод, что пристрастные следователи заинтересованы в признании собственного мнения, признания обвиняемых, и, вследствие предубеждение против обвиняемого, несет губительные последствия для стороны, в чью пользу будет вынесен обвинительное заключение. Чрезмерное усердие в исполнении служебных обязанностей ведет к отсутствию внимания, на доводы, служившие оправданием подозреваемого, обвиняемого, потому что уже, противен, всякий излишний труд [Миттермайер К.Ю., 1863. с.63.].

Представляется, что в состязательном процессе должен доминировать судебный стандарт получения показаний (доказательств). Досудебный формат, а точнее-внесудебный формат формирования доказательства должен носить реальный характер а не имитационный в правовом проявлении, с заранее подготовленными вопросами и также сформулированными ответами [М.В. Лапатников, 2019. с 217]. Где шаблонная протокольная форма ведения допроса, взята за основу. Именно обеспечение состязательности сторон обозначалась в качестве одной из приоритетных задач в правовой политики государства. Установление объективной истины при заинтересованном совместном расследовании обстоятельств дела представляется наиболее верным направлением.

1. Е.О. Алауханов и З.С. Зарипов отмечают что профилактика преступлений это особый вид социального управления, призванный обеспечить безопасность охраняемых правом ценностей и заключающийся в разработке и осуществлении системы целенаправленных мер по выявлению и устранению причин преступлений, условий,

способствующих их совершению, а также оказанию предупредительного воздействия на лиц, склонных к противоправному поведению [Профилактика преступлений: Учебник/ Алауханов Е.О., Зарипов З.С., 2005. 408 с.].

Установление судебного контроля над решением и действиями органов уголовного преследования как методы социального управления на стадии досудебного производства получили непосредственное воплощение в ранее действующем Уголовно-процессуальном кодексе Республики Казахстан 1997 года (ст.ст. 109,110). Новая редакция уголовно-процессуального кодекса призвана обеспечить безопасность охраняемых правом ценностей, тем самым законодатель запрещает следственному судье давать указания о направлении расследования и проведения следственных действий. Нынешнее законодательство построено на принципе обжалования действий и решений, не исключающих незаконные ограничения чьих-либо прав, свобод, законных интересов. По мнению Исаевой А., если реализация производства по делу требует ограничения чьих-либо прав, свобод необходимо попросить разрешения у судьи. Отказав в санкции на действия, ограничивающие чьи-либо права и свободы без необходимости для следствия, он предотвратит их нарушение. Таким образом, следственный судья еще до совершения таких действий, признает их незаконными [URL:<https://www.zakon.kz/4971579-rol-sledstvennogo-sudi-v-ugolovnom.htm>].

Для обеспечения необходимого баланса между обвинением и защитой в судах было принято решение о передачи следственному судье полномочий по санкционированию всех следственных действий, ограничивающих конституционные права человека и гражданина. Поэтапное внедрение Плана Нации «100 конкретных шагов – современное государство для всех» наделила следственного судью согласно статье 55 УПК РК правом санкционировать 12 процессуальных действий и решений, рассматривать 8 вопросов и выполнять 8 иных полномочий.

Анализ понятия и сущности судебного контроля позволяет определить его основные признаки как самостоятельного уголовно-процессуального института. Судебный контроль, осуществляемый следственным судьей, направлен на проверку и оценку законности и обоснованности решений органа, ведущего уголовный процесс, урегулирование правового конфликта по существу, предмет и пределы контроля ограничены законом (субъективной волей сторон). Формы судебного контроля в разрешении спора определены инициативой заинтересованных лиц. Результатом контроля является вынесение судебного акта общеобязательного к исполнению, обеспеченного принудительной силой государства.

К четвертой группе, уголовно-процессуальный закон относит иные полномочия следственного судьи.

В перечень иных полномочий следственного судьи можно отнести полномочия по установлению фактов незаконного ограничения или иных нарушений прав и свобод человека, охраняемых законом интересов организаций [Берсугурова Л.Ш., 2019, с.37; с.14]. При рассмотрении данной категории дел следственный судья выносит частное постановление. Вопросы, отнесенные, к компетенции следственного судьи рассматриваются единолично без проведения судебного заседания. При необходимости исследования обстоятельств, имеющих значения для принятия законного, обоснованного решения выносится постановление о проведении судебного заседания с участием соответствующих лиц предусмотренных уголовно-процессуальным кодексом. Лица, ведущие уголовное производство так же участвуют в данном заседании. Информирование о проведении судебного заседания входит в компетенцию стороны защиты и прокурора. Необходимо заблаговременно известить стороны о месте, времени проведения судебного заседания. Также Уголовно-процессуальный кодекс Республики Казахстан предусматривает проведение заседания в режиме видеосвязи.

Депонирование показаний следственным судьей является нововведением в уголовном процессе. Депонирование показаний потерпевшего, свидетеля осуществляется следственным судьей, в случае, если имеются основания полагать, что более поздний их допрос в ходе досудебного расследования либо судебного следствия может оказаться невозможным в силу объективных причин.

Депонирование показаний имеет четко определенный ряд оснований согласно которому прокурор, подозреваемый или его адвокат, участвующие в деле в качестве защитника вправе ходатайствовать о проведении допроса следственным судьей на стадии досудебного производства. Данное процессуальное действие отнесено ко второй группе полномочий обеспечивающих надлежащую реализацию функции уголовного преследования.

В заключение представляется возможным сформулировать следующие выводы. Правовая система высокоразвитых стран уделяет особое значение суду и статусу судей. Обеспечение прав граждан на доступ к правосудию стал активно модернизироваться. Уголовно-процессуальные отношения составляют часть правовой системы страны и международного права в целом. Суды и судья это не только субъекты осуществляющие правосудие это критерий оценки качества деятельности политической и социально-экономической сферы государства. Неукоснительное соблюдение норм права, расширение полномо-

чий следственного судьи в вопросах контроля на досудебном этапе уголовного производства, должно повысить уровень доверия к инструментам государства. Поэтапное введение нового механизма основанного не на обжаловании

принятых решений, согласованное определение мер ограничения на принципах соразмерности, достаточности изменит подходы в вопросах регуляции в правовом поле.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Уголовно-процессуальный кодекс Республики Казахстан от 4 июля 2014 года № 231-V (с изменениями и дополнениями по состоянию на 11.01.2020 г.) – [Электронный ресурс] Режим доступа: URL: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=31575852 – (дата обращения: 28.11 2019 г.).
2. Промежуточный отчет по теме иссл. «Институт судебного контроля в досудебном производстве по уголовным делам и процессуальный статус следственного судьи в уголовном процессе» //Руководитель: Берсугурова Л.Ш., исполнители: коллектив авторов каф. «Уголовного права, уголовного процесса и криминалистики» КазНУ им.аль-Фараби.
3. Ахпанов А.Н. Депонирование показаний потерпевшего и свидетеля в уголовном процессе Республики Казахстан – [Электронный ресурс] Режим доступа: URL: <https://www.zakon.kz/4750958-deponirovanie-pokazaniij-poterpevshego.html> – (дата обращения: 24.09 2019 г.).
4. Ковтун Н. Институт специализированных следственных судей: к дискуссии о векторах законодательной воли // Российский журнал правовых исследований 2015 №2 (3).
5. Миттермайер К.Ю.А. Руководство к судебной защите по уголовным делам М. 1863. С.63.
6. М.В. Лапатников //Отдельные вопросы введения института депонирования показаний в уголовно-процессуальное право Кыргызской Республики.
7. Алауханов Е.О., Зарипов З.С. Профилактика преступлений: учебник.- Алматы: HAS, 2005.-408 с.
8. Исаева А. Роль следственного судьи в уголовном процессе // [Электронный ресурс] Режим доступа: URL: <https://www.zakon.kz/4971579-rol-sledstvennogo-sudi-v-ugolovnom.html> – (дата обращения 15.02 2020 г.).

Калаганов Бахытбек

кандидат юридических наук,
профессор кафедры юридических дисциплин Академии Кайнар,
Академик Каз НАЕН и Европейский АЕН

Мусабекова Индира Темирбековна

кандидат юридических наук,
старший преподаватель кафедры юридических дисциплин Академии Кайнар

КРИМИНОЛОГИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ ЛИЧНОСТИ ПРЕСТУПНИКА, СОВЕРШИВШИХ ФИНАНСОВЫЕ НАРУШЕНИЯ

Түйін. Бұл мақалада автор қаржы саласындағы құқық бұзушы қылмыскерлердің тұлғасына анықтама бере отырып, қылмыскердің криминологиялық бейнесін ашып көрсеткен.

Түйінді сөздер: қылмыскер тұлғасы, криминологиялық талдау, қаржылық құқық бұзушылық, бухгалтерлік есеп және қаржылық есептілік, қылмыстық кодекс.

Резюме. В данной статье дано понятие личности преступника, совершающего преступление экономической направленности в финансовой сфере. Составлен криминологический портрет личности преступника, совершивших финансовых нарушения.

Ключевые слова: личность преступника, криминологический анализ, финансовые преступления, бухгалтерский учет и финансовая отчетность, уголовный кодекс.

Summary. This article gives the concept of the identity of the criminal who commits an economic crime in the financial sphere. Compiled criminological portrait of a person

Keywords: criminal identity, criminological analysis, financial crime, accounting, criminal code.

Личность преступника изучается криминологией, уголовным и уголовно-исполнительным правом, судебной психологией, уголовным процессом, криминалистикой. Каждая наука с использованием специфических методов изучает отдельные стороны и свойства личности преступника. Поэтому существуют различные подходы к разрешению проблемы личности преступника.

С точки зрения русского языка слово «личность» определяется, как «человек,... носитель каких-нибудь свойств...» или «совокупность свойств, присущих данному человеку, составляющих его индивидуальность...», «отдельный человек в обществе, индивидуум...» «Говоря о личности, чаще всего имеют в виду просто отдельного человека» [Кон И.С., 1967, с.119].

Слово «преступник» означает того, «кто совершил уголовное правонарушение» (в единственном значении) или «человек, который совершает или совершил преступление». Синонимами этого слова являются «уголовник» (разг.); правонарушитель (юрид.); злоумышленник, вор, тать (устар.); варнак (устар. прост.); злодей, лиходей (устар.).

Понятие личности исключительно сложное и многогранное, под которой, как отмечает Б.С.Волков, «понимается совокупность наиболее характерных свойств и особенностей, которые определяют человека как социальное существо и вместе с тем в наибольшей мере выражают его индивидуальность и неповторимость» [Б.С.Волкова, 1972, с.7].

При определении понятия личности преступника необходимо избегать крайних категоричных суждений и подходов. Действительно, включение в это понятие каких-то особых, присущих только преступникам личностных (индивидуальных) свойств и качеств, характеризующих их вне совершенного противоправного акта и присущих только им до момента его совершения, фактически означает опосредованное признание «ломброзианства» (врожденной либо приобретенной склонностью лица к морально-психологической готовности совершить преступление). Ю.М.Антонян в этой связи обоснованно полагает, что понятие личности преступника не должно выступать в качестве ярлыка для обозначения наиболее злостных, опасных правонарушителей [Антонян Ю.М., 1981, с.40].

В социологии личность – это определенная форма общественных отношений, а в юриспруденции личность – носитель определенных прав и юридических обязанностей.

Наиболее общее определение личности призвана, конечно, дать философия – наука об общих закономерностях природы, общества и сознания.

Личность преступника можно представить как совокупность свойств, присущих совершающему преступление человеку, составляющих его индивидуальность.

Личность преступника – это прежде всего личность субъекта преступления. Субъект преступления по уголовному законодательству должен обладать определенными и необходимыми

для признания его именно субъектом показателями. Их три – физическое лицо (в ряде стран мира предусмотрена вероятность признания субъектом преступления и юридических лиц, с чем трудно согласиться), достижение человеком определенного возраста (14, 16, 18 лет по законодательству ряда стран бывшего СССР, а по Уголовному Кодексу некоторых стран мира и более ранний возраст) и вменяемое (психическое) состояние лица.

Но для определения личности преступника только уголовно-правовые признаки субъекта преступления, недостаточны. Совершение преступления определенным субъектом выступает только основанием для утверждения о том, что существует личность человека, совершившего преступление.

Личность субъекта преступления охватывает различные показатели человека, связанные главным образом с особенностями его преступного поведения. Преступное поведение детерминирована прежде всего окружающей человека действительностью, но в то же время выражает его определенные желания, стремления, мотивы и цель поведения. Конечно, какие бы отрицательные черты не были присущи человеку, если он не совершая преступления, считать его преступником нельзя [Каиржанов Е.И., Исимов С.А., 2006, с.59].

Криминология рассматривает личность преступника как личность человека, виновно совершившего общественно опасное деяние, запрещенное законом под угрозой уголовной ответственности, как личность человека, который совершил преступление вследствие присущих ему антиобщественных взглядов, отрицательного отношения к общественным интересам и выбора общественно опасного пути реализации своего замысла или не проявления необходимой активности в предотвращении отрицательного результата [Лейкина Н.С., 1969, с.14].

Личность преступника, совершающего преступление экономической направленности в финансовой сфере, объективно противостоит законным интересам данной сферы, нормативно установленному и декларируемому порядку распределения социальных благ и обществу в целом. Проведенное исследование учитывало положения криминологической теории о раскрытии личности преступника как объекта и предмета изучения исходя из следующих групп признаков: социально-демографическая характеристика (пол, возраст, образование, семейное положение); социальный статус, определяющий принадлежность лица к определенному социальному слою, а также социальные функции (роли) в системе общественных отношений; нравственно-психологические признаки, отражающие отношение индивида к социальным и духовным ценностям.

Криминологический анализ личности предполагает и максимальный учет индивидуальных психических особенностей и биологически обусловленных свойств, которые отражаются на механизме человеческого поведения, включая преступное. Их выделение в структуре личности преступника вовсе не означает психологических или биологических причин совершения преступлений хотя бы потому, что многие психические особенности и биологически обусловленные свойства находятся под определяющим влиянием социальных факторов. Причиной совершения преступлений являются, как известно, лишь социально приобретенные отрицательные черты личности. Неблагоприятные особенности отдельных психических процессов, состояний и биологически обусловленных свойств могут лишь способствовать действию этой причины [Ратинов А.Р., 1981, с.9]. С учетом сказанного в структуре личности преступника выделяется ряд подструктур:

- одна из них включает в себя такие социально-демографические признаки, как социальное происхождение и положение, семейное и должностное положение, национальная и профессиональная принадлежность, а также уровень материальной обеспеченности;
- вторая включает в себя уровень умственного развития, культурно-образовательный уровень, знания, умения и навыки;
- в третью входят нравственные качества, ценностные ориентации и стремления личности, ее социальные позиции и интересы, потребности, склонности, привычки;
- четвертая образует психические процессы, свойства и состояния личности;
- пятая объединяет такие биофизиологические признаки, как пол, возраст, состояние здоровья, особенности физической конституции и т.д. (причем имеются социальные проявления этих признаков).

Изъятие любой из подструктур разрушает целостность всей структуры, поскольку ни одна из них не может существовать самостоятельно. Следовательно, все они находятся в определенных взаимоотношениях и взаимосвязи, благодаря чему мы имеем дело не с их простой суммой, а со сложной совокупностью элементов, образующих, в целом, личность преступника.

Направленность личности представляет собой характеризующее данного человека и, своеобразно переживаемое им, избирательное отношение к действительности, влияющие на его деятельность. Направленность – ведущий элемент в психологической структуре личности. Она оказывает определяющее влияние на другие элементы – объем знаний, характер проявления биологически обусловленных свойств (темперамент, задатки). Направленность имеет решающее значение для определения социаль-

ного типа личности. То обстоятельство, что выбор преступного поведения порождается определенным своеобразием самой личности, обусловлено многими криминологическими исследованиями. Эта направленность и определяет выбор лицом соответствующего варианта преступного поведения [Кудрявцев В.Н., 1976, с.18].

В предупредительной работе многие из названных черт личности преступника должны быть объектом воздействия. В наибольшей степени это относится к нравственным характеристикам, подлежащим коррекции. Однако, часто бывает так, что изменить поведение человека очень трудно, если не принять меры к повышению его профессионального уровня, овладению новыми специальностями, упрочению материальной обеспеченности, лечению соматических заболеваний и психических расстройств.

Предупреждение правонарушений возможно только при наличии современной правовой базы, гарантирующей соблюдение законности. [Рогов И.И., Алауханов Е.О., 2008, с.298]

Одной из коренных проблем изучения личности преступника является проблема соотношения социального и биологического. Она имеет принципиальное практическое и правовое значение. От ее решения во многом зависят объяснение причин преступности и определение главных направлений борьбы с ней. Оценка роли биологических факторов часто представляет собой тот рубеж, который разделяет многие криминологические теории.

Отечественные криминологи исходили и исходят из того, что преступность, как и конкретные преступления, в любом обществе имеет социальный характер, социально обусловлена. Это отнюдь не означает игнорирования биологических факторов, однако они могут носить лишь характер условия, способствующего преступному поведению, но отнюдь не его причины.

Изучение и учет криминологических особенностей личности позволяет установить отличия преступников от не преступников, выявить факторы, влияющие на совершение преступлений. Такой анализ необходимо осуществлять не только в масштабах республики или области, но и в городах и районах, отдельных участках оперативного обслуживания, по отдельным делам. Его результаты помогут определить наиболее важные направления предупредительной работы.

Выборочные криминологические исследования, статистические данные Комитета правовой статистики и специальным учетом Генеральной Прокуратуры РК за последние 8 лет свидетельствуют о том, что:

1. Существенным моментом криминологической характеристики личности является установление соотношения мужчин и женщин среди совершивших преступления лиц. Так, по данным нашего исследования, в 58.1% случаев винов-

ными являлись мужчины и 41.9% преступления совершены женщинами.

При этом в таких отраслях социально-бюджетной сферы как социальное обеспечение, здравоохранение, образование, культура доля женщин достигает 50% и более, что две и более раза превышает среднестатистические показатели в целом по всей преступности. Эти цифры, безусловно, связаны с общей структурой работающих в рассматриваемой сфере, исполнением женщинами обязанностей руководителей, а также материальной и финансовой (бухгалтерской) ответственностью в учреждениях и организациях социальной и бюджетной сфере.

2. Обращает на себя внимание, что более чем две трети (69%) финансовых преступлений совершают лица в возрасте от 21 до 49 лет, что объективно отражает и связано с должностным положением виновных. Именно в этом возрасте человек достигает определенных жизненных позиций (образование, должностное и материальное положение, достаточно стабильные деловые и семейные отношения). При этом в возрасте до 21 года, исходя из изученного нами массива уголовных дел, преступления совершены лишь 2.4% виновных, а в возрасте старше 50 лет – 19.6%

3. Семейное положение виновных характеризуется повышенной долей холостых (разведенных) по сравнению с преступниками – мужчинами. Выборочное исследование свидетельствует, что среди мужчин число состоящих в браке составляет 65-70%, тогда как у женщин этот показатель не превышает 50%.

4. Преступники, совершившие финансовые преступления, отличаются высоким образовательным уровнем. В этом проявляется достаточно высокий интеллектуальный уровень правонарушителей, что обусловлено самой сферой общественных отношений (доступ к расходованию или распоряжению бюджетными и внебюджетными средствами).

5. Нельзя сказать, что лица, совершающие такие преступления, плохо знают закон. Напротив, подавляющее большинство из них обладают даже большими правовыми знаниями, чем законопослушные граждане. Но у них отсутствует уважительное отношение к праву, не сформирована потребность, следовать его предписаниям и требованиям.

6. Отличительной особенностью изученных уголовных дел является следующая картина: больше чем две трети (69.6%) из числа лиц, привлеченных к уголовной ответственности за совершенные финансовые преступления, являются руководителями органов и подразделений соответствующих государственных, общественных, а в ряде случаев и негосударственных учреждений и предприятий (признаваемых в большинстве случаев должностными лицами либо лицами, выполняющими управленческие

функции в коммерческих или иных организациях), обладающими правом подписи финансовых документов и доступом к распоряжению финансовыми и материальными средствами, имеющие достаточно высокий социальный статус, уровень материального обеспечения, образования.

7. Как показывает проведенный нами анализ, в числе правонарушителей имеется тенденция увеличения доли безработных и лиц, не имеющих постоянного источника доходов, доля которых составляет 15.2%. Для данной категории граждан характерны посягательства на бюджетные средства социальной сфере, включая пенсионное обеспечение и иные социальные выплаты, незаконное получение пособий по безработице, а также по линии работы миграционной службы.

Возникновение антиобщественных взглядов и привычек у лиц, совершивших злоупотребление по службе, происходит несколько иным путем, чем, например, у лиц совершивших убийство, кражи, разбой, хулиганство и т.п. Также отрицательные условия, способствующие формированию антиобщественных взглядов и привычек, как пьянство, преступная среда, аморальная обстановка при воспитании в семье и т.д., характерные для перечисленных выше лиц, в данном случае отсутствуют или не имеют решающего значения.

Результаты проведенного нами исследования показывают, что абсолютное большинство осужденных за финансовые преступления, ранее не привлекалось к уголовной ответственности. Это объясняется тем, что на должность главного бухгалтера и финансовых служб не принимаются лица, ранее судимые за те или иные преступления.

Как показывает анализ материалов уголовных дел, значительную часть преступлений, связанных с нарушениями правил бухгалтерского учета, совершают в основном женщины. Это связано с тем, что удельный вес женщин, работающих в системе народного образования, культуры, в сфере различных услуг и здравоохранения наиболее велик. А также получают образование по специальности «Бухгалтерский учет», в основном, женщины, их доля по Республике Казахстан составляет 85 %. И если женщины в силу различных причин совершают значительно меньше «общеуголовных» преступлений, чем мужчины, то в сфере использования своего служебного положения для тех или иных преступных целей это соотношение меняется. Эта особенность существенно отличает финансовые преступления, от иных групп преступлений.

На наш взгляд, для успешной борьбы с подобными явлениями главное внимание должно уделяться, прежде всего, профилактическим мероприятиям, воспитанию и подбору кадров на

эти должности.

Подавляющее большинство финансовых преступлений, совершается одновременно с такими смежными составами преступлений, как присвоение или растрата вверенного чужого имущества (статья 189 УК РК), причинение имущественного ущерба путем обмана или злоупотребления доверием (статья 195 УК РК), легализация денежных средств или иного имущества, приобретенного незаконным путем (статья 218 УК РК), незаконное получение и нецелевое использование кредита (статья 219 УК РК), злостное уклонение от погашения кредиторской задолженности (статья 220 УК РК), уклонение от уплаты налогов с организаций (статья 245 УК РК), злоупотребление полномочиями (статья 250 УК РК) и др. В связи с этим большое значение имеет в процессуальных документах органов следствия и суда правильное разграничение преступлений, связанных с финансовыми нарушениями от сходных преступлений, а также надлежащая квалификация по совокупности их с другими составами преступлений.

В характеристику личности нарушителя по финансовой сфере входят в первую очередь социально-демографические показатели.

По социально-психологическим показателям преступники данной категории амбициозные, стремящиеся достичь положения в обществе.

По социально-нравственным показателям они придерживаются общепринятых моральных норм, вместе с тем наблюдается смещение социальных ориентиров в обществе в сторону материальных ценностей.

По социально-правовым характеристикам лица, совершающие финансовые нарушения, обладают знанием законов и специальных нормативных актов по своей работе, однако стремление к корысти преобладает над этими знаниями и требованиями законодательных норм.

Их психологические особенности включают такие черты, как стремление к обогащению, материальному достатку, чувство ущербности из-за низкой самооценки своих способностей в достижении деловых качеств, возможность иметь друзей богатых и считаться таковыми, иногда – невозможность получить желаемые доходы из-за высокого уровня налогов и несоответствия законодательства реальным общественным потребностям.

По биологическим особенностям такой тип нарушителей особо не выделяется, они обычно имеют хорошее здоровье, четкие жизненные позиции и цели, основанные на достижении достатка и власти.

Резюмируя, можно дать следующую характеристику личности нарушителя, совершившего финансовые нарушения – мужчина или женщина средних лет, как правило, с высшим образованием, воспитанные, имеющие интеллектуальный

потенциал, психологически ориентированные на успех в жизни, имеющие установки на достижение материального достатка или высокого положения в обществе, которые преобладают в качестве приоритетных, из-за чего снижены духовные потребности, необходимые моральные качества в соблюдении правовой культуры.

Обобщая вышеуказанные особенности личности нарушителя совершившего финансовые нарушения, мы выделили следующую классификацию типов преступников:

Первый тип преступников – это преступники систематически, умышленно нарушающие правила бухгалтерского учета в работе, но правоохранительные органы не могут их выявить – поскольку, это руководители и главные бухгалтера коммерческих банков, солидных фирм, которые заботятся о своей репутации и избегают огласки допущенных правонарушений. При обнаружении факта нарушений они безо всякого конфликта соглашаются на их устранение.

Второй тип преступников – это, в основном, законопослушные граждане, физические лица, не согласные с существующим законодательством и постоянно конфликтующие по этой причине. Они не согласны с результатами налоговых проверок, производимых налоговыми органами, и обращаются с жалобами в вышестоящие органы и арбитраж.

Третий тип преступников – это руководители и главные бухгалтера юридических лиц, с которых скрытая прибыль или иные платежи, а также штрафные санкции взыскиваются только путем выставления инкассовых поручений.

Четвертый тип преступников – это руководители и главные бухгалтера предприятий, основанных на частной форме собственности, осуществляющих торгово-посреднические операции и существующих только формально, т.е. они не имеют средств на счетах и всюду сдают справки об отсутствии предпринимательской деятельности и, соответственно, прибыли.

Пятый тип преступников – это руководители и главные бухгалтера так называемой «фирмы-однодневки», работающей, как правило, в интересах третьего лица. Такие фирмы создаются, в большинстве случаев, по инициативе банков, для проведения обналичивания. Анализ деятельности обналичивающих организаций позволяет выделить характерные особенности

их регистрации и функционирования:

- по своим юридическим адресам они никогда не располагаются и связи с юридическими адресами не имеют;

- руководителями фирм являются подставные лица (бомжи, пенсионеры, студенты) либо первые лица фирм оформляются по похищенному (потерянному) у кого-нибудь удостоверению личности;

- бухгалтерский учет не ведется;

- офисы фирм имеют сильную охрану, состоящую из вооруженных людей, в том числе в милицейской форме;

- организаторы обналичивания с целью уклонения от налогообложения используют фирмы в течение 1–2 месяцев;

- суточный оборот каждой фирмы в среднем составляет 5–10 миллионов тенге и, как правило, увеличивается к концу недели;

- фиктивные договоры, сметы и акты приема подписываются не руководителем фирмы, а исполнителями. Указанные документы выдаются клиентам в незаконном виде.

Шестой тип преступников – это руководители, главные бухгалтера и иные служащие юридических лиц, включающие в бухгалтерские документы заведомо ложные данные о доходах или расходах либо скрывшие другие объекты налогообложения.

Седьмой тип преступников – это лица, которые после выявления нарушений правил бухгалтерского учета продолжают противоправную деятельность, пытаются не загладить причиненный преступлением вред, а повлиять на предварительное следствие, «договориться» с должностным лицом.

Восьмой тип преступников – лица, организовавшие совершение преступления, предусмотренное ст. 241 УК РК, или руководившие этим преступлением, либо склонившие к его совершению руководителя, главного (старшего) бухгалтера или иных служащих юридических лиц, или содействовавшие совершению преступления советами, указаниями.

Тип личности преступника нам представляется в виде совокупности множества различных черт, образующих самостоятельную категорию, подразумевающую более и менее постоянные и более и менее обобщенные поведенческие характеристики.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Кон И.С. Социология личности. – М.: Политиздат, 1967
2. Личность преступника /Под ред. Б.С.Волкова. Изд.-во Каского ун-та, 1972
3. Антонян Ю.М. Преступник как предмет криминологического изучения //Вопросы борьбы с преступностью. Вып.34.М.,1981
4. Каиржанов Елеген Изтлеуович, Исимов Серик Аяшевич: Наркотическая преступность. Шымкент – 2006 г. – 296стр.
5. Лейкина Н.С. Личность преступника и уголовная ответственность.-Ленинград.1969.
6. Ратинов А.Р. Психологическое изучение личности преступника. – М., 1981.
7. Кудрявцев В.Н. Причины правонарушений. –М.: Наука, Инст. Государства и права, 1976.
8. Криминология: Учебник. Под ред. Рогова И.И., Алауханова Е.О. – Алматы: «Международный центр научных исследований и правовой экспертизы РК», 2008. 614с.

Калаганов Бахытбеккандидат юридических наук,
профессор кафедры юридических дисциплин Академия Кайнар
Академик Каз НАЕН и Европейский АЕН**Мусабекова Индира Темирбековна**кандидат юридических наук,
старший преподаватель,
кафедра юридических дисциплин
Академия Кайнар

РОЛЬ СУДЕБНЫХ ОРГАНОВ ПО ПРЕДУПРЕЖДЕНИЮ ФИНАНСОВОЙ ПРЕСТУПНОСТИ

Түйін. Автор Қазақстан Республикасының 2000 жылғы 25 желтоқсандағы №132-ІІ «Сот жүйесі және судьяларының мәртебесі туралы» Конституциялық заңнамасына сәйкес қаржылық қылмыстық істер бойынша соттық қадағалаудың маңыздылығына тоқталады.

Түйінді сөздер: Конституция, соттық қадағалау, Жоғарғы сот, бухгалтерлік есеп және қаржылық есептілік, қаржылық қылмыстардың алдын алу.

Резюме. В статье автор рассматривает роли судебных органов по предупреждению финансовой преступности, согласно Конституционного Закона Республики Казахстан «О судебной системе и статусе судей Республики Казахстан» от 25 декабря 2000 г. №132-11

Ключевые слова: Конституция, судебный надзор, Верховный Суд, предупреждение финансовой преступности, бухгалтерский учет и финансовая отчетность

Summary. In this article, the author examines the role of judicial bodies in preventing financial crime in accordance with the constitutional Law of the Republic of Kazakhstan "on the judicial system and the status of judges of the Republic of Kazakhstan" dated December 25, 2000, No. 132-11.

Keywords: Constitution, judicial supervision, Supreme Court, financial crime prevention, accounting and financial reporting.

Введение в уголовное судопроизводство института судебного контроля, вне всякого сомнения, способствует повышению качества проведения предварительного расследования уголовных дел, выявлению и своевременному устранению в ходе досудебного производства следственных ошибок. Ведь до начала 90-х гг. лишь прокурор был практически единственным гарантом надлежащего исполнения законов органами дознания и следователями, активно вмешивающимся в расследование уголовных дел в целях предотвращения и устранения нарушений закона.

В процессе проведения правовой реформы при решении отдельных вопросов предварительного расследования, затрагивающих конституционные права и свободы человека и гражданина, стало требоваться решение суда. При этом сфера деятельности суда по контролю за законностью расследования постепенно расширяется путем передачи суду полномочий прокурора по окончательному решению вопросов о заключении под стражей, разрешении жалоб на действия органов дознания и следователей.

Осуществляя судебный надзор, Верховный Суд Республики Казахстан, согласно ст.17 Конституционного Закона Республики Казахстан «О

судебной системе и статусе судей Республики Казахстан» от 25 декабря 2000 г. №132-11 дает разъяснения по вопросам судебной практики, которые обязательны как для судов общей юрисдикции, так и для иных правоохранительных органов, вовлеченных в орбиту уголовного судопроизводства [Конституционный Закон Республики Казахстан «О судебной системе и статуса судей Республики Казахстан» от 25 декабря 2000 года № 132-11].

Юридическим основанием для осуществления судами контрольной функции непосредственно в стадии предварительного расследования по уголовным делам служит Конституция Республики Казахстан, принятой на республиканском референдуме 30 августа 1995 года. Анализ ее содержания позволяет нам выделить три вида судебного контроля на досудебных стадиях уголовного судопроизводства [Конституция Республики Казахстан, 2008, с. 56].

Первый вид судебного контроля предусмотрен ст.16 п.2 Конституции РК, которая гласит, что арест и содержания под стражей допускаются только в предусмотренных законом случаях и лишь с санкции суда, с предоставлением арестованному права судебного обжалования.

Второй вид судебного контроля в досудеб-

ных стадиях уголовного судопроизводства предусмотрен ст.18 п.2 (каждый имеет право на тайну личных вкладов и сбережений, переписки, телефонных переговоров, почтовых, телеграфных и иных сообщений. Ограничения этого права допускаются только в случаях и в порядке, прямо установленных законом.) и ст.25 п.1 (Жилище неприкосновенно. Не допускается лишение жилища, иначе как по решению суда. Проникновение в жилище, производство его осмотра и обыска допускаются лишь в случаях и в порядке, установленных законом.) Конституции Республики Казахстан, а также уголовно-процессуальным кодексом Республики Казахстан ст.158(Временное отстранение от должности обвиняемого), ст. 161 (Наложение ареста на имущество) и глава 27 Осмотр, Освидетельствование (ст.219 -224). [Уголовно- процессуальный кодекс РК, 2015, с. 356]

Третий вид судебного контроля в досудебных стадиях уголовного судопроизводства предусмотрен в Разделе 10 уголовно-процессуального Кодекса Республики Казахстан, которая предписывает суду рассматривать

жалобы на любые действия и решения органов государственной власти, нарушающие права и свободы граждан.

Рассмотренное нами выше процедуры судебного контроля наглядно показывают, что он не заменяет и не дублирует прокурорского надзора, тем более ведомственного контроля, а наряду с ними обеспечивает соблюдение прав и законных интересов человека и гражданина, оказывает положительное влияние на эффективность расследования.

И, наконец, необходимо констатировать следующее: все ошибки суда при осуществлении или судебного контроля на досудебных стадиях – это специфический вид судебных ошибок, которые нередко появляются в результате условий, созданных для этого следственными и прокурорскими ошибками, и которые впоследствии могут проявить себя и при судебном разбирательстве уголовного дела по существу, пока не будут выявлены и устранены (если будут выявлены и устранены) в проверочных судебных инстанциях.

Судебная власть, являясь ветвью государственной власти, во всех сферах своей реализации (гражданском, административном и уголовном судопроизводстве) осуществляет государственную функцию защиты прав, свобод и законных интересов граждан и организаций и таким образом участвует в сдерживании предупреждении преступности. При этом методы, применяемые судами, могут быть как принудительно – правовыми, так и криминологическими. Отправление правосудия позволяет стимулировать социально полезное поведение людей, закреплять такие общественные отношения, которые по своей сути противостоят преступности, устраняют

действие ее причин и условий. Путем установления дозволений и другими способами правовые нормы вводят поведение людей в законопослушное русло и тем самым способствуют реализации анти криминогенного потенциала гражданского общества, его институтов. Воздействие на общественные отношения в сфере предупреждения преступности оказывается также с помощью фиксированных обязанностей физических и юридических лиц, органов государства, правовых запретов и юридической ответственности за противоправное поведение. [Рогов И.И., Алауханов Е.О., 2008. с.181]

Давно замечено, что лучше предупреждать преступления, чем за него наказывать. В этом – главная цель всякого положительного законодательства, которое является искусством вести людей к возможно большому счастью или к возможно меньшему несчастью, если говорить об общем итоге добра и зла в жизни. Не только в специальной юридической литературе, но и в различных нормативных актах, так же в общей периодической печати ныне часто встречается термины как «предупреждение», «профилактика», «предотвращение», «пресечение», «предохранение» и др. применительно к правонарушению и к иным антиобщественным, негативным явлениям.

Эти термины широко применяются практическими работниками органов МВД, КНБ, юстиции, прокуратуры, суда, арбитража, налоговой, таможенной, пожарной, пограничной и других служб, а также теми представителями общественных организаций, кто имеет какое – либо отношение к выполнению обязанностей по охране общественного порядка и борьбе с преступностью. [Каиржанов Е.И., 2008, с. 282]

Профилактическая роль судебных органов заключается: **во-первых**, во всестороннем и объективном анализе в ходе судебного следствия всех материалов и фактов, связанных с финансовыми преступлениями, приведших, в конечном итоге, к тяжелым материальным и финансовым последствиям.

Во-вторых, судебные органы выносят не только обвинительные и оправдательные приговоры, но и частные постановления. Эти постановления могут содержать анализ системы обстоятельств, способствующих совершению нарушений правил бухгалтерского учета и финансовой отчетности на том или ином предприятии или, в целом, в том или ином ведомстве. При этом суд может в своем определении указать на необходимость анализа всех обстоятельств, имеющих место в финансово-хозяйственной деятельности предприятия (ведомства) и принятия соответствующих мер для их устранения и предупреждения.

Предприятия (ведомства) обязаны выполнять требования судебных органов на основе их част-

ного определения и дать ответ о принятых мерах в установленный судом срок.

Кроме этого судебные органы в целях предупреждения нарушений правил бухгалтерского учета в финансово-хозяйственной деятельности предприятий (ведомств) могут производить обобщения материалов рассмотрения судами дел данной категории и информировать об этом соответствующее ведомство для разработки и осуществления предупредительных мер.

В отдельных случаях судья может выступать с сообщениями или информацией перед коллективом того или иного ведомства, в деятельности которого по материалам рассмотренных судом уголовных дел имеются негативные обстоятельства, порождающие нарушения правил бухгалтерского учета в финансово-хозяйственной деятельности данного ведомства.

Осуществляя правосудие по уголовным делам, суд исследует как причины и условия преступления, непосредственно входящие в характеристику объективной и субъективной сторон деяния, так и криминогенные факторы, повлиявших на степень и характер ответственности.

Соответственно, судом выясняются обстоятельства: возникновения у подсудимого антиобщественной ориентации (интересов, мотивов, взглядов, привычек, всего того, что составляет субъективные детерминанты преступления), непосредственно вызвавшей формирование преступного умысла, намерения совершить данное преступление (например, подстрекательство); облегчившие действие источников отрицательных влияний; способствовавшие реализации противоправных намерений

(например, плохая охрана ценностей); конкретной жизненной ситуации криминогенного характера (например, провоцирующее поведение потерпевшего). Эти обстоятельства суд исследует, прежде всего, в целях назначения справедливого наказания. Вместе с тем, очевидно большое значение данной стороны его деятельности для специальнокриминологического предупреждения преступности. Ко времени судебного разбирательства конкретные меры по выявлению, оценке и устранению причин и условий, способствовавших преступлению, уже могут быть приняты органом дознания, следователем, прокурором, организациями и учреждениями, которым адресованы их представления по этому поводу. И суд, рассматривая уголовное дело, не ограничивает свою предупредительную деятельность собственным исследованием причин и условий преступления. Он также контролирует профилактическую работу других специализированных и неспециализированных субъектов предупреждения преступности, оценивает ее с точки зрения законности, а также полноты, своевременности, эффективности.

Суд должен выяснить, какие меры приняты

по представлению следователя (прокурора) об устранении причин и условий преступления. При установлении фактов игнорирования этих документов, их несвоевременного или формального рассмотрения, суд выносит частные постановления в адрес тех организаций, предприятий, учреждений, которым направляется представление, либо в вышестоящие органы. Аналогичным образом реагирует суд на факты невыполнения (формального, некачественного исполнения) органами дознания, следователями их юридической обязанности выявлять причины и условия, способствовавшие совершению преступлений, и принимать меры по их устранению.

Поэтому предупреждение преступлений имеет важное значение не только в ходе досудебного производства, но и в ходе рассмотрения уголовных дел в суде.

Основание и порядок вынесения **частного постановления** предусмотрены в ст.405 УПК Республики Казахстан. Однако, в законодательстве недостаточно разработаны вопросы, касающиеся частного постановления как судебного документа, создающего определенные правовые последствия.

Почему судебный документ, устанавливающий причины и условия, способствовавшие совершению преступлений, и направленный на их устранение, законодатель называет частным? Можно ли частное постановление, в котором изложена частная точка зрения данного состава суда, считать **судебным постановлением** или это – объективный вывод суда, сделанный на основании доказательств, собранных и исследованных в установленном законом порядке?

Другими словами, можно ли частное постановление рассматривать только как сигнал, как основание для проверки каких-либо фактов или обстоятельств и затем для принятия соответствующих мер по устранению причин и условий, способствовавших совершению преступления. Или же частное постановление – это объективный вывод суда, не требующий дополнительной проверки и обязательный к исполнению для всех должностных лиц, в чей адрес направлено частное постановление.

На сегодня порядок вынесения частного постановления, его исполнения, а также вопросы, связанные с выявлением причин и условий, способствовавших совершению преступления, и принятием мер к их устранению, не урегулированы в действующем уголовно-процессуальном законодательстве.

Практика свидетельствует, что во многих случаях совершению преступления предшествует нарушение норм гражданского, трудового или административного права. Изучение причин и условий, способствовавших совершению конкретного преступления, при рассмотрении уголовного дела требует иногда выяснения гражд-

данских правоотношений, ознакомления с ведомственными инструкциями и иными нормативными актами, не имеющими непосредственного отношения к формуле обвинения. Выполнить все это в ходе судебного разбирательства не всегда возможно. В связи с этим, по нашему

мнению, имело бы большое значение разрешение суду права выносить частное постановление не только в совещательной комнате, но и после вынесения приговора, но в пределах кассационного срока.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Конституционный Закон Республики Казахстан «О судебной системе и статуса судей Республики Казахстан» от 25 декабря 2000 года № 132-III.
2. Конституция Республики Казахстан – Астана: Елорда, 2008. -56с.
3. Уголовно- процессуальный кодекс Республики Казахстан. – Алматы: ЮРИСТ, 2015. – 356с.
4. Криминалогия: Учебник. – Алматы: «Международный центр научных исследований и правовой экспертизы РК», Под ред. Рогова И.И., Алауханова Е.О., 2008. 614 с.
5. Каиржанов Е.И. Избранные труды: (works in criminal law and criminology) В 2-х т.Т.1 – Алматы: Экономика, 2008. – 360с.

Калиева Гульмира Садуакасовна

К.Ю.Н.,

Кафедра социально-гуманитарных наук,
Университет международного бизнеса,
г. Алматы, Казахстан

Ашыралиева Баян Советбековна

К.Ю.Н., доцент ВАК РК,

Кафедра социально-гуманитарных наук,
Университет международного бизнеса,
г. Алматы, Казахстан

ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСТВО В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН: ПРАВОВЫЕ ОСНОВЫ

Түйін. Бұл мақалада авторлар кәсіпкерлікке қатысты кейбір мәселелерді талқылайды. Авторлар шағын және орта бизнеске назар аудара отырып, кәсіпкерлік қызметті талдайды. Қазақстандағы кәсіпкерлікті құқықтық реттеудің кейбір аспектілеріне баға беріледі.

Түйінді сөздер: кәсіпкерлік, шағын бизнес, орта бизнес, ерекшеліктері, моделі, ұстанымы.

Резюме. В настоящей статье авторами рассматриваются некоторые вопросы, связанные с предпринимательством. Авторы анализируют предпринимательскую деятельность, уделяя внимание субъектам малого и среднего бизнеса. Дана оценка некоторым аспектам правового регулирования предпринимательства в Казахстане.

Ключевые слова: предпринимательство, малое предпринимательство, среднее предпринимательство, признаки, модель, позиция.

Summary. In this article, the authors discuss some issues related to entrepreneurship. The authors analyze entrepreneurial activity, paying attention to small and medium-sized businesses. An assessment is given of some aspects of the legal regulation of entrepreneurship in Kazakhstan.

Keywords: entrepreneurship, small business, medium business, features, model, position.

Предпринимательство производно от способностей человека, его склонности к ведению бизнеса, умения выстраивать производство с целью извлечения перманентной прибыли, это специфический продукт человеческих ресурсов.

Й.Шумпетер называл предпринимательство «созидательным разрушением», смысл которого в том, что предприниматель разрушает своей деятельностью сложившееся рыночное равновесие посредством создания и внедрения инноваций, которые он сводит к двум типам:

- производство новых продуктов и трендов;
- производство уже созданных продуктов новыми способами [Шумпетер Й., 2007, с. 111].

Таким образом происходит стимуляция экономического прогресса. Однако автор не объясняет природу появления инноваций.

На сегодня существуют две модели предпринимательства.

Первая модель – классическая, имеющая также два направления, в зависимости от путей достижения обозначенных целей, а именно:

- рутинно-прагматическое, в ней заложено использование трудно осваиваемых производственных ресурсов;
- потребительское – базирующееся на основе полного и целевого удовлетворения потреби-

тельского спроса.

Специфика данной модели в том, что предприниматель получает и максимальную прибыль и одновременно получает наибольшую отдачу от имеющихся в распоряжении ресурсов на основе наиболее оптимальных комбинаций существующих технологий и факторов производства. Данным путем идут почти все предприниматели, желающие получить быстро доход от своей работы, так как считают, что в условиях нынешней экономической ситуации в Казахстане, например, это надежнее, чем вкладывать деньги в долгосрочные проекты по совершенствованию своего производства. Причин такого положения дел много, это и падение курса тенге, ситуация с пандемией COVID – 19, налоговая и экономическая политика государства, бюрократия, коррупция и др., которые не способствуют развитию бизнеса на долгосрочной основе. Происходит ограничение деловой активности предпринимателей, превращая их в послушных исполнителей указаний госорганов. Не происходит во многих странах СНГ формирование образа свободного самостоятельного предпринимателя, среда, в которой он осуществляет свою деятельность попросту выжимает его как морально, так и материально.

Возможно это объясняется отсутствием культуры свободы, понимания ее ценности как для каждого из нас, так и общества, и государства в целом, монопольное и вседозволенное властвование коррумпированных группировок сводят на нет все старания субъектов предпринимательской деятельности.

Когда мы говорим о предпринимательстве, мы имеем ввиду деятельность свободного собственника, опирающегося на такие постулаты, как юридическая свобода, свобода в принятии решений, конкурентная свобода, мотив и цель получения прибыли.

Нет свободы – нет предпринимательства, нет предпринимательства – нет экономического развития, нет экономического развития – нет благополучия народа в целом. Предприниматель, получая прибыль, помогает стать государству богатым, уровень жизни населения растет, а, следовательно, и стабильность общества.

В данном случае не экономический кризис причина того, что предпринимателей-собственников становится меньше, а отсутствие необходимых условий реализации предпринимателями своих способностей, инициатив, выполнения функций частного собственника.

В качестве второй модели выступает инновационное предпринимательство, которое подразумевает внедрение новаций индивидуальными предпринимателями. Они ориентируются на поиск новых, продвинутых и действенных технологий переработки ресурсов и более прогрессивных способов ведения хозяйства, приводящих в итоге к максимальному извлечению прибыли.

Так Н.В. Ксенафонтов верно подметил, что предприниматель – это творец будущего, носитель научно-технического прогресса. Он создает новые стратегии развития экономики, берет на себя инновационные риски, используя собственные и привлеченные ресурсы [Ксенафонтов Н.В., Вестник ЧелГУ. № 8(262), 2019, с. 29].

Именно способность быстро и достаточно в

полной мере воспринимать рыночную информацию и применять ее для получения экономической выгоды являются характерной чертой предпринимательства. Достаточно предпринимателю соединить имеющийся спрос, технологии и капитал в единый производительный процесс вкупе с новаторством [Кривошапов Р.В., том 12. № 5, 2018 с. 53].

Г.М.Аубакирова и Д.Р.Айтпаева рассматривают предпринимательство как систему хозяйствования, а предпринимателя как двигателя прогресса и посредника, действительно соединяющего имеющиеся ресурсы, организующего и управляющего процессом внедрения инноваций в производство, несущий хозяйственный риск и несущий имущественную ответственность за конечный продукт с целью извлечения прибыли [Г.М.Аубакирова и Д.Р.Айтпаева., № 2(59), 2019, с.34].

Вышеизложенная позиция раскрывает три аспекта рассматриваемого вопроса:

- индивидуальный, так как именно предприниматель соединяет факторы воспроизводства на новаторской рискованной основе;
- экономический – получение сверхприбыли;
- организационно-управленческий – создание и руководство воспроизводственным процессом.

Предпринимательство присутствует только там, где есть инициатива, риск, новаторство, динамика, сочетание эффективной комбинации факторов, приводящих к созданию производства с целью получения сверхприбыли. Предпринимательская деятельность в равной степени характерна для всех уровней производства – крупного, среднего и мелкого.

Так, Казахстан, поставил перед собой цель к 2050 году добиться увеличения доли малого и среднего бизнеса в ВВП не менее 50%, так как независимое предпринимательство и предприимчивость – это основополагающие факторы экономического роста. Данные по ключевым национальным индикаторам указаны в таблице.

Таблица 1– Ключевые национальные индикаторы

Индикатор	Ед. изм.	годы			
		2016	2021	2025	2050
Доля малого и среднего бизнеса в ВВП	% валовой добавленной стоимости от ВВП	27%	30%	35%	50%
доля среднего предпринимательства в экономике	% валовой добавленной стоимости от ВВП	5%	10%	15%	20%

Примечание: источник [Указ Президента РК, от 15 февраля 2018 года № 636, <http://adilet.zan.kz>].

Таким образом мы видим, что экономическая суть предпринимательства как явления в эко-

номике – поиск и внедрение новых совокупных факторов производства, то есть обновление технологий, организационно-структурных подходов с целью удовлетворения спроса потребителей. Субъектом новаторства может

выступать как предприниматель на индивидуальном уровне, требующий особенных личностных качеств, так и группа людей (команда) в рамках определенной организации и выступающих с инициативой по производству новой продукции и предоставления услуг.

Предпринимательство можно рассматривать с различных позиций, а именно:

- как стиль хозяйствования;
- организационный процесс;
- взаимодействие субъектов рынка и т.д.

В отличие от Конституции РФ, которая определяет предпринимательство как разновидность экономической деятельности [Конституция РФ 1993 года, ч. 2, ст. 34], Конституция РК не дает такого четкого определения и предусматривает только норму о свободе предпринимательства [Конституция РК от 1995 года, ч. 4, ст. 26].

Однако исходя из смысла конституционной нормы, предпринимательство возможно только в рамках экономической деятельности, направленной на систематическое получение дохода. Предпринимательство – это инициативная хозяйственная деятельность субъекта, базирующаяся на самостоятельности и риске.

Деятельность предпринимателя имеет особые черты, которые свойственны только ей, подчёркивающие ее особенности и дающие нам представление в чистом виде, не в контексте хозяйственной деятельности.

Выделим признаки предпринимательской деятельности:

- независимость при осуществлении своей деятельности;
- получение прибыли;
- перманентный характер получения прибыли;
- хозяйственный риск;
- государственная регистрация своего бизнеса.

Предпринимательство может осуществляться как самим собственником, так и доверенным лицом. Независимость в организации производства дополняется коммерческой свободой. Субъект предпринимательства сам определяет вектор развития своего бизнеса, методы реализации продукции, выбирает самостоятельно контрагентов для сотрудничества. Все это фиксируется на договорной основе.

Следующим важным условием является свободное формирование цен. Однако, по сути полной свободы не существует, как и абсолютной свободы предпринимателей тоже не существует, так как в любом случае есть понятие государственного регулирования экономики. Любой вид и форма предпринимательства регулируется законом, который в свою очередь принимается государственным властными органами, государство следит за исполнением требований закона, государство устанавливает определенные требования, поэтому можно говорить об определенных рамках самостоятельности.

Получение прибыли на постоянной основе есть конечный результат предпринимательских способностей индивида, человеческих ресурсов. Это огромный труд, который включает в себя:

- совокупность вещественных и человеческих факторов для производства товаров и услуг;
- принятие нестандартных решений по руководству бизнесом, организации трудового процесса;
- посредством производства новых продуктов или существенного изменения производственного процесса внедрение инновационных технологий.

Вышеуказанное свидетельствует о том, что предпринимательство – это работа на профессиональном уровне, направленная на извлечение прибыли.

Действуя независимо, создавая производство в своих интересах, предприниматель берет на себя ответственность в пределах, определяемых организационно-правовой формой предприятия, за результат своей деятельности. Он отвечает своим имуществом по долгам и обязательствам.

Систематичность получения прибыли как основной субъектный признак означает, что разовое получение прибыли не является предпринимательством, именно систематичность, регулярность, непрерывность свидетельствует о профессионализме бизнесмена [Мороз С.П., 2008, с. 110].

Систематичность характеризуется длительностью и регулярностью получения прибыли, что определяется профессионализмом предпринимателя. Таким образом, ссылаясь на Предпринимательский кодекс РК и исходя из смысла ст. 2, мы пришли к выводу, что для предпринимателя важна не столько сама сфера деятельности, сколько систематическое получение прибыли [Кодекс РК, от 29 октября 2015 года № 375-V].

Следующим признаком предпринимательства является хозяйственный риск, сопровождающий бизнес постоянно и формирующий у бизнесмена особый склад ума, мышления, поведения и психологию.

Риск – это возможные негативные имущественные последствия предпринимательской деятельности предпринимателя, не связанные с упущенными возможностями. Риск ведет не только к банкротству бизнесмена, но и отрицательно сказывается на имущественных интересах всех субъектов правоотношений. Казахское гражданское законодательство предусмотрело норму о повышенной имущественной ответственности за нарушение им взятых обязательств, за исключением невозможности исполнения в связи с обстоятельствами непреодолимой силы [Гражданский Кодекс РК от 27 декабря 1994 года].

Вышеприведенное правило действует, если иное не предусмотрено законом или договором. Бизнесмен за риск отвечает своим имуществом.

вом, но не только им, так как возможны утраты, влияющие на его положение на рынке труда и капитала, деловая репутация и т.д.

Началу осуществления предпринимательской деятельности предшествует такой юридический факт, как государственная регистрация участников предпринимательно-правовых отношений. Без государственной регистрации субъекты предпринимательства действовать не могут, так как это влечет за собой юридическую ответственность.

Предпринимательством могут заниматься как физические, так и юридические лица. Коммерческие организации как разновидность юридического лица в полной мере пользуются этим правом, однако на некоторые виды деятельности необходима лицензия, о чем мы тоже уже говорили.

Предпринимательство – это особый вид экономической деятельности, в рамках которого у субъекта присутствует ярко выраженный поиск новых возможностей рынка с целью удовлетворения потребностей общества в товарах, услугах посредством организации производственного процесса на основе предпринимательских решений.

Невозможно соединение факторов производства и создание бизнес-структуры без заинтересованного предпринимателя в извлечении максимальной прибыли.

Как показала международная практика, без поддержки малого и среднего бизнеса со стороны правительства не может быть должного развития экономики и государства в целом. В преуспевающих странах от 40 до 90 % внутреннего валового продукта приходится на малый и средний бизнес. В этой связи государственные программы этих стран ставят в приоритетные цели поддержку этих слоёв бизнеса.

Как известно, одним из долгосрочных проектов Республики Казахстан является вхождение до 2050 года в 30 самых развитых стран мира.

По этой причине, экс-Президентом страны – Н.А. Назарбаевым был выделен поэтапный план такого вхождения:

1. Двигателем экономического прогресса является малый и средний бизнес, в связи с чем их долю в экономике следует увеличить в два раза минимум.

2. Необходимо провести повторную приватизацию, где участниками будут предприниматели.

3. Необходимо в кратчайшие сроки создать условия для преобразования малого бизнеса в разряд среднего.

4. Необходимо принимать меры, направленные на объединение бизнеса, в том числе рассмотреть вопрос обязательного членства в Национальной палате предпринимателей.

5. Разработать и внедрить госпрограммы поддержки малого и среднего бизнеса, отвечающие поставленным задачам.

Развитие малого и среднего бизнеса (далее – МСБ) также обусловлено положением Казахстана на международной арене, в частности вхождением с 30 ноября 2015 года во Всемирную торговую организацию (далее – ВТО) и с 01 января 2012 года в Единое экономическое пространство (далее – ЕЭП) совместно с Россией и Белоруссией. С 10 октября 2014 года в ЕЭП вошла Армения, с 23 мая 2015 года Киргизия [Малышев Д.В., 2019, с.93].

В связи с последними событиями был заключен ряд международных договоров, открывших условия для свободных торговых взаимоотношений стран-участниц. В перспективах стран-участниц развитие тарифной политики, доступа к путям доставки товаров и энергоносителям. Целью принимаемых мероприятий является создание необходимых условий для развития свободной торговли в Таможенном союзе и Едином экономическом пространстве. Задачами в этой связи является развитие своей экономики, отечественного производства и обеспечение граждан работой.

Стандарты национального и международного права весьма требовательны, однако это обосновано, поскольку потребители должны получать качественные товары и (или) услуги. Нельзя не отметить, что при различном уровне экономического развития Казахстана, России и Белоруссии, наиболее выгодным Таможенный Союз (далее – ТС) является для двух последних по причине того, что товаров из этих стран больше и они наилучшего качества, чем в Казахстане. Вместе с тем, уже в 2011 году итогом сотрудничества стало увеличение товарооборота на 40 % в Казахстане, это касается как экспорта, так и импорта [Обеспечение национальных интересов – ключевой аспект интеграционной политики Казахстана]. В любом случае, выгода от союза очевидна и для Казахстана.

Казахстан является инициатором образования Евразийского союза и активного сотрудничества между постсоветскими странами. В рамках ЕЭП наша Республика взаимодействует с 2012 года. С того времени, участие в ЕЭП показало свою эффективность. Уже в 2019 году товарооборот нашей Республики со странами-участницами ЕЭП составил около 1,5 миллионов долларов США, что на 13 % больше аналогичного показателя в 2018 году [Евразийская экономическая интеграция, 2019, с.78]. Очевидность выгоды Казахстана в ЕЭП заключается в том, что это создаёт условия для свободного импорта и экспорта товаров, тогда как собственное производство в Казахстане развито недостаточно, а в некоторых случаях является экономически невыгодным. В частности, имеет значение необходимое сырьё из Белоруссии и России, что влияет на развитие обрабатывающей промышленности, например, мебельной, лёгкой пищевой и т.д.

Потенциал ЕЭП заключается в 170 миллионном населении и общем внутреннем валовом продукте приблизительно 1,9 триллионов долларов США. Также между налоговыми органами стран-участниц ЕЭП заключены соглашения об электронном обмене необходимой информацией. В рамках торговли между странами-участниками предусмотрено до 50 дней отсрочки по уплате НДС [Б.К. Султанов, 2012, с.108].

Отметим, что государством была разработана «Программа по форсированному индустриально-инновационному развитию страны на 2015-2019 годы» и «Дорожная карта бизнеса 2025». Этими проектами предусматриваются меры государственной поддержки МСБ, в частности субсидирование ставки по кредитам, выделение грантов начинающим предпринимателям, создание условий для собственного производства и т.д.

Доля МСБ на рынке услуг всё еще оставляет желать лучшего. В связи с отсутствием единой площадки для поддержки малого и среднего бизнеса был создан проект по обучению бизнесменов, реализуемый Фондом национального благосостояния «Даму» в целях реализации программы «Бизнес – Советник».

Для того, чтобы развивать малый бизнес международный опыт применяет практику договора франчайзинга между субъектами крупного и малого бизнеса. Вместе с тем, доля франчайзинга в малом-среднем бизнесе составляет всего 4 %. Такое явление обусловлено недостаточной проработанностью нормативно-правовых актов в этой области, плохой осведомлённостью предпринимателей о плюсах этой модели сотрудничества [Проблемы развития малого и среднего бизнеса Казахстана // <https://www.kazportal.kz>].

Основным критерием стабильности экономики является именно МСБ, который оперативно реагирует на изменения рынка, внутреннего и внешнего экономического климата, быстрее создаёт необходимые предложения при возникновении спроса, является лидером по трудоустройству и в целом образует средний класс населения. Вместе с тем, именно малый бизнес является наиболее чувствительным к негативным факторам и проявлениям экономики, поскольку располагает меньшим количеством ресурсов в сравнении с субъектами среднего и крупного предпринимательства. В этой связи политический курс многих стран сфокусирован преимущественно на малом бизнесе, обеспечивая ему тем самым конкурентные условия в сравнении с другими субъектами бизнеса.

Можно наблюдать существенное увеличение кредитования малого и среднего бизнеса с 2014 года в Казахстане. В 2015 году размер кредитования МСБ вырос в 2,5 раза. В 2019 году вырос на 30 % и составил уже 3 триллиона тенге. Однако, согласно сведениям Азиатского банка развития

всего 20 % малого среднего бизнеса выдаются кредиты банками второго уровня, тогда как остальные берут средства из других источников [Послание Касым-Жомарта Токаева народу Казахстана от 2 сентября 2019 года].

Без программ государственной поддержки и необходимого объема кредитования развитие МСБ не представляется возможным. Так, осенью 2017 года был отмечен пик количества субъектов МСБ: с 2010 года на 7,5 % (28,2 тыс.) до 405,7 тыс. ед. в 2017 году. Однако субъектов крупного предпринимательства становится все меньше, для сравнения с 2016 по 2017 год указанное количество сократилось на 3,8 % (93 единицы), что указывает на необходимость поддержки и субъектов крупного предпринимательства в некоторых случаях [Васильев И., 2019, с.3].

Кроме вышеотмеченных мер поддержки государства, с 2015 по 2020 год усиленно привлекались займы у микрофинансовых организаций. С участием Азиатского банка развития в 2016 году на кредитные портфели для МСБ было выделено 200 000 000 миллионов долларов США для увеличения данной категории заёмщиков к 2020 году. В этом же году Международный банк реконструкции и развития планирует выделить 9,5 миллионов долларов США в целях поддержки МСБ. Уже можно дать оценку итогам программы «Дорожная карта бизнеса 2020», в частности за 2017 год в рамках этой программы было привлечено более 193 тыс. предпринимателей, что на 1/10 больше в сравнении с 2016 годом [Что сделано за десять лет по «Дорожной карте бизнеса – 2020» и почему её продлили? // Информ.бюро. – 31 декабря 2019].

Меры государственной поддержки выразились и в налоговых преференциях, упрощении налогообложения, борьбе с коррупцией. Все меньше становится бюрократических процедур, связанных с открытием и ведением бизнеса, что помимо прочего выражается и в сокращении лицензируемых видов бизнеса, передаче полномочий по выдаче лицензий из столицы в соответствующие территориальные единицы, города, области. К примеру, в Казахстане КПН (корпоративный подоходный налог) составляет 20 %, тогда как в Индии – 30 %, а в Бразилии – 25 % [Национальный доклад о состоянии предпринимательской активности в РК/Атамекен/].

Конечно, государство заинтересовано в получении большей прибыли предпринимателями для создания благоприятных условий МСБ, образовании специального, вспомогательного и перерабатывающего секторов малых и средних организаций через обслуживание и укрепление отечественных элементов в масштабных проектах, а также на формирование секторов с помощью совместного сотрудничества вспомогательных и обслуживающих организаций малого и среднего бизнеса возле ключевых предприятий.

Компании малого и среднего бизнеса, которые сотрудничают с крупными ключевыми предприятиями имеют возможность с наименьшими потерями переживать кризисные этапы своей деятельности, имеют более широкие возможности для реализации своих товаров и услуг и другие преимущества. Совместное сотрудничество среднего и крупного бизнеса с малым, позволит последним более успешно осуществлять предпринимательскую деятельность и расширять горизонты своего бизнеса.

Итогом такого развития станет преобладание МСБ в экономике страны с постепенным уменьшением крупного бизнеса относительно среднего и малого. Однако это нельзя понимать, как снижение темпов развития крупного бизнеса, напротив, его ключевая роль в экономике таким образом станет более значимой.

По этой причине мы полагаем, что МСБ необходимо реализовывать свои товары и услуги более крупным или ключевым предприятиям на внутреннем рынке. МСБ также необходимо более активное участие в инновационных, научных и технологических проектах, чтобы быть более конкурентноспособными относительно субъектов крупного бизнеса.

Как упоминалось выше, наша Республика ставит перед собой цель войти в 30 самых развитых стран мира и сделать основным источником дохода перерабатывающую промышленность взамен сырьевой экономике. Особенно это актуально в связи с недавним и существенным падением цен на нефть в 2020 году. Для достижения данной цели развитие и поддержка МСБ очевидны. По этой причине, политический курс Казахстана ставит эту цель 2-ой по приоритетности.

Одним из актуальных направлений государственного регулирования выступает государственная поддержка предпринимательства. С первых лет независимости Казахстан проводит политику по государственной поддержке предпринимательства, с 90-х годов прошлого века и до настоящего времени принимаются всевозможные концепции и программы по поддержке предпринимательства. Только на данный момент в Казахстане действует пять государственных отраслевых программ: «Дорожная карта бизнеса-2020», «Инвестор-2020», «Экспортер-2020», «Производительность-2020», «Занятость-2020». В рамках

программ посткризисного восстановления создано около 100 инструментов государственной поддержки предпринимательства [https://www.atameken.kz/files/national/doc_ru.pdf].

С 1 января 2020 года до 1 января 2022 года в стране действует мораторий на проведение проверок субъектов малого и среднего бизнеса. Моратории на проверки предприятий малого и среднего бизнеса применяются в нашей стране с 1998 года. Приостановка проверок проходила параллельно с развитием общественных организаций, бизнес-ассоциаций и т.д. Подобные моратории уже объявлялись в 2003 и 2009 годах. Это сыграло положительную роль и позволило бизнесу пережить турбулентное состояние экономики. И всякий раз мораторий должен был действовать до тех пор, пока механизмы проверок, а также разрешительные процедуры, не будут упорядочены. Ожидалось также, что мораторий поможет МСБ «удержаться на ногах» в период кризисов. Таким образом, нынешнее решение вызвано стремлением поддержать предпринимательство и дать новый импульс для его развития.

С 1 января 2020 года проверкам будут подвергаться только те предприниматели, у которых действительно высока вероятность нарушения законодательства. Если предприниматель выполняет все требования закона, проверяющие органы не должны приходить к нему вообще. Ожидается сокращение требований к предпринимателям более чем на 30 %. Также с 1 января 2020 года будет упрощена процедура ликвидации субъектов малого и среднего предпринимательства, с которой связано около трети всех проверок в стране.

Таким образом, можно констатировать, что одним из условий, необходимых для эффективного развития предпринимательства, выступает государственное регулирование, основными задачами которого являются формирование законодательной базы для функционирования предпринимательства, обеспечивающей защиту конкуренции, ограничение монополизма и защиту прав потребителей, развитие предпринимательской инфраструктуры, государственную поддержку отдельных видов предпринимательской деятельности, прежде всего, в общественно-значимых сферах экономики.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

- 1 Шумпетер Й. Теория экономического развития. Капитализм, социализм и демократия. – М.: ЭКСМО, 2007. – 210 с.
- 2 Ксенафонтов Н.В. Развитие теории факторов предпринимательской деятельности // Вестник ЧелГУ. – № 8(262), 2019. – с. 26-32.
- 3 Кривошапов Р.В. Сущностные особенности предпринимательской деятельности: теоретико-правовой аспект // Социально-экономические явления и процессы. – том 12. – № 5, 2018 – с. 50-61.
- 4 Аубакирова Г. М., Айтпаева Д.Р. Управление предпринимательской деятельностью: опыт Казахстана // Universum: экономика и юриспруденция. – № 2(59), 2019 – С.32-38.

- 5 Указ Президента Республики Казахстан от 15 февраля 2018 года № 636 «Об утверждении Стратегического плана развития Республики Казахстан до 2025 года и признании утратившими силу некоторых указов Президента Республики Казахстан» // <http://adilet.zan.kz/rus/docs/U1800000636>
- 6 Конституция РФ 1993 года // <http://www.constitution.ru/>
- 7 Конституция Республики Казахстан (принята на республиканском референдуме 30 августа 1995 года) // https://www.akorda.kz/ru/official_documents/constitution
- 8 Мороз С.П. Предпринимательское (хозяйственное) право: Курс лекций. Алматы: КОУ, 2008. – 308 с.
- 9 Кодекс Республики Казахстан от 29 октября 2015 года № 375-V «Предпринимательский кодекс Республики Казахстан» // https://online.zakon.kz/document/?doc_id=38259854
- 10 Гражданский кодекс Республики Казахстан от 27 декабря 1994 года // https://online.zakon.kz/document/?doc_id=1013880
- 11 Малышев Д.В. От таможенного союза и единого экономического пространства к Евразийскому Союзу: основные направления интеграции на территории СНГ // Вестник Московского университета. Серия 25. Международные отношения и мировая политика, 2019. – С. 89-96.
- 12 Обеспечение национальных интересов – ключевой аспект интеграционной политики Казахстана // https://e-history.kz/ru/contents/view/obespechenie_natsionalnih_interesov_kluchevoi_aspekt_integratsionnoi_politiki_kazahstana_2632
- 13 Евразийская экономическая интеграция. –М.: ЦИИ ЕАБР, 2019. – 140 с.
- 14 Таможенный союз и Единое экономическое пространство: проблемы экономической интеграции. Сборник научных трудов / Под общ. ред. Б.К. Султанова. — Алматы: КИСИ при Президенте РК, 2012. — 176 с.
- 15 Проблемы развития малого и среднего бизнеса Казахстана // <https://www.kazportal.kz/problems-razvitiya-malogo-i-srednego-biznesa-kazahstana/>
- 16 Продолжаем разбирать послание Касым-Жомарта Токаева народу Казахстана от 2 сентября 2019 года в деталях // <https://factcheck.kz/claim-checking/verdict/manipulyaciya-za-poslednie-pyat-let-obem-kreditovaniya-yurlic-i-msb-sokratilsya-bolee-chem-na-13/>
- 17 Васильев И. Бизнесу поможет граница // «КУРСИВ», № 6 (781), 21 февраля 2019. – С.3.
- 18 Что сделано за десять лет по «Дорожной карте бизнеса – 2020» и почему её продлили? // Информ.бюро. – 31 декабря 2019 / <https://informburo.kz/special/chto-sdelano-za-desyat-let-po-dorozhnoy-karte-biznesa-2020-i-pochemu-eyo-prodlili.html>
- 19 Национальный доклад о состоянии предпринимательской активности в Республике Казахстан. Атамекен // https://www.atameken.kz/files/national/doc_ru.pdf

Калиева Гульмира Садуакасовна

К.Ю.Н,

Кафедра социально-гуманитарных наук,
Университет международного бизнеса,
г. Алматы, Казахстан

ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВЫЕ АСПЕКТЫ МИГРАЦИОННОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН

Түйін. Бұл мақалада автор көші-қон процесіне қатысты кейбір мәселелерді талқылайды. Автор миграцияның әр түрлі түрлерін талдайды. Қазақстандағы көші-қон процестерін мемлекеттік және құқықтық реттеу шараларын қолданудың кейбір аспектілеріне баға беріледі.

Түйінді сөздер: көші-қон, процесс, модель, мигранттар, себептері.

Резюме. В настоящей статье автором рассматриваются некоторые вопросы, связанные с миграционным процессом. Автор анализирует различные типы миграции. Дана оценка некоторым аспектам применения мер государственно-правового регулирования миграционных процессов в Казахстане.

Ключевые слова: миграция, процесс, модель, мигранты, причины.

Annotation: In this article, the author discusses some issues related to the migration process. The author analyzes various types of migration. An assessment is given of some aspects of the application of measures of state and legal regulation of migration processes in Kazakhstan.

Keywords: migration, process, model, migrants, causes.

Миграционная политика любой страны, как элемент регулирования рынка рабочей силы, предопределяется экономическими и социальными задачами развития общества. Кроме того, отток населения в поисках лучших условий жизни и реализации своего потенциала, возвращение на историческую родину некоторых этносов из Казахстана накладывают отпечаток на содержательную сторону миграционной деятельности нашего государства. Все это актуально для Казахстана с его своеобразным геополитическим расположением и совокупностью социально-экономических факторов. Управление миграционными процессами все настойчивее включает на повестку дня вопрос о необходимости пересмотра роли и места властных структур в системе жизнеобеспечения общества, прав мигрантов и их социальной защищенности.

С момента зарождения человечества миграционный процесс представляет собой весьма динамичное и постоянно развивающееся явление, наряду с развитием человеческого общества. По мнению ученых, что доказывалось археологическими раскопками, первые люди, благодаря этому миграционному процессу с прародины человечества – Африканского континента, расселились по всему свету. Большое разнообразие рас, наций и народностей в странах современного мира является результатом миграционного процесса. Постоянная миграция тех или иных народов пережила эволюцию многовекового развития. Вглядываясь в глубь веков, можно сделать вывод, что миграция населения за это время прошла несколько этапов ступеней

развития. В сложной истории мировой миграции происходили не только успешные события, которые завершались быстро и благополучно и нашли свое отражение в структурных системах, но и были неудачные нововведения, которые не могли следовать истории.

Современные модели народной миграции, оформившиеся на данном этапе возникли на фундаменте древних цивилизаций и отработаны на основе традиционных навыков. Во многом благодаря этому система традиционных политико-правовых институтов, касающихся вопросов миграции, весьма стабильна. Традиционные механизмы народной миграции зарождались с Древнего востока (Египет, Индия, Иран, Месопотамия и др.) и развивались в античных цивилизациях: в Древней Греции, в Древнем Риме.

Миграция – это перемещение людей из одного места в другое. Эмигранты покидают свою страну, а иммигранты въезжают в страну.

Миграция оказывает влияние как на оставленное место, так и на место, куда переселяются мигранты. У людей есть много причин, по которым они могут захотеть переехать из одного места в другое. Эти причины могут носить экономический, социальный, политический или экологический характер. Для того чтобы миграция состоялась, обычно существуют факторы выталкивания и факторы притяжения.

Факторы выталкивания – это причины, по которым кто-то решает переехать. Это их собственный опыт жизни в одном месте, который дает им веские причины покинуть его. Часто выталкивающими факторами являются негативные фак-

торы, такие как безработица, неурожай, засухи, наводнения, войны, плохие образовательные возможности и т.д.

С другой стороны, факторы притяжения – это ожидания, которые привлекают людей на новое место. Обычно это позитивные вещи, такие как возможности трудоустройства, лучший уровень жизни, лучшее образование или лучшее здравоохранение.

Существуют различные типы миграции, такие как контурбанизация, эмиграция, иммиграция, внутренняя миграция, репатриация, международная миграция и миграция из сельской местности в города.

Основными теоретическими основами миграционной деятельности являются:

- модель либерального развития предполагает ограничение всех барьеров для свободного передвижения рабочей силы, включая квоты на труд. Это следует мышлению неоклассической экономики, которая считает, что решение о миграции основано на ожидаемый выигрыш от разрыва в доходах между источником и принимающей страной.

- неоклассическая экономическая теория миграции представлена моделями миграции, в которых рабочие-иммигранты реагируют на межрегиональные различия в заработной плате, расходах на миграцию и ситуации на рынке труда в исходных и принимающих регионах.

- стандартная теория равновесия, которая гласит, что приток рабочей силы мигрантов в регион / страну снижает относительную заработную плату местных работников из-за растущего уровня конкуренции между мигрантами.

- модель человеческого капитала учитывает больше факторов миграции, чем классическая модель миграции, такая как полностью рациональное решение о миграции в зависимости от разрыва в заработной плате или факта совершенной конкуренции на местном рынке труда.

- миграционные сети, которые помогают распространять информацию об условиях жизни и ситуации на рынке труда в разных странах / регионах, а также помогают найти работу для вовлеченных в эти сети трудовых мигрантов. Чем больше сеть миграции, тем больше информации о регионе размещения доступно для других мигрантов.

- транзитная модель – демографический возрастной переход, который учитывает динамику возрастной структуры населения, которая затем может привести к радикальным изменениям в структуре международных / внутренних миграционных потоков и оказать различное влияние на рынок труда принимающего региона.

- модель либерального развития ориентирована на общедемократические ценности. Эта модель основана на парадигме прав человека, которая отдает приоритет правам человека над

правами граждан. Право на свободное передвижение является одним из основных прав человека в демократическом обществе (Всеобщая декларация прав человека 1948 года) должно преобладать над разделением прав по принципу национальности / отсутствия гражданства в «чистой» либеральной модели. Модель либерального развития предполагает устранение всех барьеров для свободного передвижения рабочей силы [Парамонова В.В., 2019, с.6].

Миграция в Казахстане в 21 веке является динамично-развивающейся не только внутри страны, но и на политическом уровне, в связи с чем это явление требует решения многих задач.

С решением вопросов миграции сталкиваются практически все страны и у каждой из них свои подходы в решении поставленных задач. Вместе с тем, причины роста миграции в целом одинаковы и связаны они в основном с экономическими, военно-политическими, социальными и природно-климатическими обстоятельствами.

Из статистических данных, в которых даётся анализ внутренней и внешней миграции видно, что за январь-декабрь 2019 года число приехавших в страну составило около 12 000, тогда как число покинувших нашу Республику составило около 45 000, при этом наблюдается основной отток русских 32 785 человек. Наибольшее количество прибывших в январе-декабре в 2019 году составляют казахи – 7 013, за ними узбеки – 4 160 человек, потом русские – 3 389. При том, что в 2019 году Республику покинуло 2 171 казахов [Миграция населения РК за 2019 год // <https://www.zakon.kz/>].

С 2009 по 2019 год наблюдается увеличение внешней миграции преимущественно в Российскую Федерацию. В этой связи нельзя не отметить мнение аналитиков и социологов Института мировой экономики и политики при Фонде Первого Президента РК о том, что по состоянию на 2019 год наблюдается тенденция по увеличению внешней миграции из Северо-Казахстанской области, а также из Акмолинской и Костанайской областей преимущественно в Российскую Федерацию из-за более качественного образования, а в некоторых случаях также из-за гарантий по трудоустройству. Аналитики убеждены, что при такой тенденции к 2050 году указанные регионы могут потерять сотни тысяч человек. Данная проблема видится аналитикам особенно тревожной, поскольку преимущественно в северных регионах расположено до девяноста процентов аграрного комплекса страны [Миграция как угроза экономической безопасности: почему казахстанцы уезжают за границу // <https://kursiv.kz/news/tendencii>].

Касательно миграции внутри Казахстана, то аналитики отметили, что в первой половине 2019 года в пределах Республики место жительства

поменяли около 500 тысяч граждан, из которых около шестидесяти пяти процентов перемещались в пределах одной области. Из оставляемых регионов лидируют Алматинская, Туркестанская и Жамбылская области, чаще всего приезжают в города Алматы, Шымкент и Нур-Султан. Аналитики отметили, что при такой тенденции к урбанизации сельские регионы могут опустеть уже в ближайшее десятилетие. Причиной урбанизации эксперты называют неблагоприятные условия в покидаемых регионах, отсутствие работы и отдалённость от городов [<https://365info.kz/2019/08/migratsionnye-protsessy-kazahstane-na-chto-nuzhno-obratit-osoboe-vnimanie/29.06.2020>].

Таким образом можно сделать вывод, что северные регионы страны пустеют в результате внешней миграции в Россию, вместе с ними пустеют и сельские районы, что вызывает перенаселение городов Алматы, Шымкент и Нур-Султан.

Как известно, государственная программа по переселению с южных регионов страны в северные: Костанайскую, Павлодарскую и Северо-Казахстанскую области была запущена в 2017 году, но не включала города Алматы. Однако с 2020 года Алматы включен в перечень регионов откуда по программе возможно переселение не только в вышеназванные регионы, но и в Карагандинскую и Акмолинскую области – сообщили в Министерстве труда и социальной защиты Республики Казахстан [<https://informburo.kz/novosti/v-almaty-s-2020-goda-zapustyat-programmu-enbek-po-dobrovolnomu-pereseleniyu-na-sever.htm/19.06.2020>].

Стоит отметить, что программа включает в себя поддержку в трудоустройстве, приобретении земельных участков и жилья, выплату ежемесячных пособий.

Однако несмотря на всю кажущуюся привлекательность, доля переезжающих с юга на север остаётся довольно низкой отмечают аналитики портала economist.kz. Статистика за 2018 год показывает, что наиболее привлекательными для переезда до сих пор остаются мегаполисы, такие как Алматы, Нур-Султан и Шымкент. Среди причин неэффективности программы «север-юг» специалисты выделяют:

- недостаточное выделение средств на приобретение жилья, строительство нового жилья по программе не осуществляется;
- непривлекательность предлагаемых вакансий;
- неразвитость инфраструктуры в регионах, куда предлагается переехать;
- социально-культурный фактор (языковой барьер, отличие в ментальности);
- климатические условия.

В этой связи мы бы отметили следующие меры государственно-правового регулирования миграционных процессов, которые на наш взгляд необходимо предпринять государству:

– на законодательном уровне обеспечить более эффективную государственную поддержку мигрантов внутри Казахстана в наиболее значимые северные регионы;

- повышение среднего специального и среднего образования в сельских регионах Республики;

- выделение наибольшего количества денежных средств из государственного бюджета на приобретение жилья, а также на строительство нового жилья для переселенцев;

- обеспечить сотрудничество между бизнесом и высшими учебными заведениями для обеспечения востребованными вакансиями переселенцев;

- предоставление земель жителям сельских регионов для развития сельского хозяйства;

- развитие инфраструктуры в сельских регионах страны [59]. Выше упоминалось, что северные регионы страны русские покидают преимущественно уезжая в Россию, экономическое развитие которой несравнимо с экономическим развитием Казахстана, однако национальный вопрос на наш взгляд не играет роли, а проблема заключается в оттоке квалифицированных кадров. В этой связи необходимо выяснить, по каким причинам именно русские в большинстве случаев покидают северные регионы страны.

Так, 01 августа 2019 года на сайте samonitor.kz в виде статьи «Есть ли у русских будущее в Казахстане?» опубликовано интервью председателя ОО «Республиканское славянское движение «Лад» – М. Крамаренко, который к причинам большого количества переезда русских из Казахстана в Россию относит:

1) Беспокойство за будущее своих детей, которые в связи с переходом на трёхязычие не смогут получить достойного образования и занять своё место в обществе. Малое количество грантов на русскоязычные программы и высокая стоимость обучения, тогда как в России имеется возможность поступить на грант по русскоязычным программам, там же стоимость обучения ниже.

2) Настроения националистического характера в отношении русских, связанные с определёнными историческими событиями, переименование улиц, что негативно интерпретируется и создаёт определённые настроения.

3) Есть такая категория русских, которые не уверенные в стабильности Казахстана, на всякий так сказать случай через государственную программу получают гражданство России, а в нашей Республике делают вид на жительство и продолжают там жить.

В этой же статье высказался политолог З. Кражанов, который полагает, что никаких анти-русских настроений нет и причина заключается в экономическом факторе [<https://camonitor.kz/33445-est-li-u-russkih-budushee-v-kazahstane.html>].

Ещё в 2016 году на совещании по развитию города Нурсултан (Астана на тот год.- авт.) Н. Назарбаев отметил, что несмотря на обращения граждан в государственные органы на русском языке, ответ даётся на казахском, что является нарушением законности и потребовал от прокуратуры соответствующей реакции [<https://informburo.kz/cards/vsyo-cto-nuzhno-znat-o-yazykah-i-yazykovoy-politike-v-kazahstane.html>].

В тоже время в 2018 году на встрече с министром информации и коммуникаций Казахстана Н.А.Назарбаев поручил перевести работу Правительства и Парламента на государственный язык. На следующий же день министры и акимы на заседании Правительства заговорили по-казахски [<https://diapazon.kz/news/80453-chinovniki-budut-govorit-na-kazahskom-yazyke>].

05 сентября 2019 года с участием политологов и социологов на сайте samonitor.kz опубликована статья «Перестанет ли Казахстан говорить по-русски»? [<https://camonitor.kz/33623/dama-obrasheniya-22.04.2020>].

Приведённый перечень в сети Интернет о проблемах с русским языком не является исчерпывающим и в паре с переходом на латинизацию с привычной кириллицы, на которой составлены основные научные труды видится нам одной из причин переселения русских из Казахстана в Россию.

В этой связи, нам видятся следующие меры государственно-правового регулирования миграционных процессов, которые необходимо предпринять во избежание увеличения оттока русских в Россию, а именно:

- расширение грантов в высших учебных заведениях по русскоязычным программам;
- трансляцию заседаний Правительства, Акиматов и других субъектов государственной власти проводить с субтитрами на русском или казахском языках, в зависимости от языка, на котором ведётся заседание, собрание, конференция;
- усиление правовой ответственности за проявления дискриминации по языковому признаку, в том числе и за дачу государственными органами ответов на казахском языке при первоначальном обращении на русском;
- проведение государственной политики в соответствии с принципом дружбы и равенства народов, активизации Ассамблеи народов Казахстана в решении этой задачи.

Для привлечения квалифицированных кадров в Казахстан нам также видится необходимым:

- уменьшение перечня оснований для въезда в Казахстан иностранных граждан, упрощение регистрации иностранцев;
- приведение миграционного законодательства в соответствие с требованиями международного права, в том числе и путём принятия Миграционного Кодекса;
- определение на законодательном уровне основных понятий миграционного законодательства;
- обеспечение необходимых организационно-правовых условий для социального анализа проектов нормативно-правовых актов в сфере миграции.

В плане Кодификации миграционных правоотношений стоит отметить Миграционный Кодекс Азербайджанской Республики, который, как и Казахстан, помимо прочего имеет туристическую привлекательность для иностранцев [*Миграционный Кодекс Азербайджанской Республики* <http://az.china-embassy.org/chn/lfw/P020140523489700428458.pdf> /].

При этом, «достойный труд» является официально признанным термином Международной организации труда. Понятие достойного труда включает возможность для женщин и мужчин получать достойную и содержательную работу в условиях свободы, равенства и человеческого достоинства [http://www.proektnoegosudarstvo.ru/project/dostojnij_trud/].

Развитие сельских южных регионов страны в плане образования, жилья, инфраструктуры позволило бы уменьшить внутреннюю миграцию из этих регионов в Алматы и Шымкент, аналогичное развитие северных регионов позволило бы решить проблему их опустошения и сделать их привлекательными для мигрантов из южных регионов, то есть по сути реанимировать неработающую государственную программу «север-юг».

В свою очередь, развитие сельского хозяйства и выделение гражданам земель под эту деятельность положительно сказалось бы на экономике страны, особенно в части северных регионов где развит агропромышленный комплекс и скотоводство.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

- 1 Парамонова В.В. Китайско-индийская граница в современной истории // Казанский вестник молодых учёных. – Т.3. – № 7, 2019 – С.4-10.
- 2 Миграция населения РК за 2019 год // <https://www.zakon.kz/5010952-migratsiya-naseleniya-rk-za-2019-god.html> (дата обращения 28.06.2020)
- 3 Миграция как угроза экономической безопасности: почему казахстанцы уезжают за границу // <https://kursiv.kz/news/tendencii-i-issledovaniya/2018-08/migraciya-kak-ugroza-ekonomicheskoy->

bezopasnosti-pochemu (дата обращения 29.06.2020)

4 Миграционные процессы в Казахстане: на что нужно обратить особое внимание? // <https://365info.kz/2019/08/migratsionnye-protsessy-v-kazahstane-na-chto-nuzhno-obratit-osoboe-vnimanie> (дата обращения 29.06.2020)

5 В Алматы с 2020 года запустят программу «Енбек» по добровольному переселению на север // <https://informburo.kz/novosti/v-almaty-s-2020-goda-zapustyat-programmu-enbek-po-dobrovolnomu-pereseleniyu-na-sever.htm> (дата обращения 19.06.2020)

6 Есть ли у русских будущее в Казахстане? // <https://camonitor.kz/33445-est-li-u-russkih-buduschee-v-kazahstane.html> (дата обращения 29.06.2020)

7 Всё что нужно знать о языках и языковой политике в Казахстане // <https://informburo.kz/cards/vsyo-chto-nuzhno-znat-o-yazykah-i-yazykovoy-politike-v-kazahstane.html> (дата обращения 22.04.2020)

8 Чиновники будут говорить на казахском языке // <https://diapazon.kz/news/80453-chinovniki-budut-govorit-na-kazahskom-yazyke> (дата обращения 22.04.2020)

9 Перестанет ли Казахстан говорить по-русски? // <https://camonitor.kz/33623-perestanet-li-kazahstan-govorit-po-russki.html> (дата обращения 22.04.2020)

10 Миграционный Кодекс Азербайджанской Республики // <http://az.china-embassy.org/chn/lsw/P020140523489700428458.pdf>

11 Достойный труд // http://www.proektnoegosudarstvo.ru/project/dostojnij_trud/

12 Закон Республики Казахстан от 22 июля 2011 года № 477-IV «О миграции населения» // https://online.zakon.kz/document/?doc_id=31038298

Кучербаев Аскар Байғалиевич

Докторант,

Алматинская академия МВД Республики Казахстан им. М.Есбулатова,
г. Алматы

К ВОПРОСУ О ПОНЯТИИ КАДРОВОЙ ПОЛИТИКИ В СИСТЕМЕ ГОСУДАРСТВЕННОГО УПРАВЛЕНИЯ

Түйін. Бұл мақалада мемлекеттік басқару жүйесіндегі кадр саясаты ұғымының қысқаша эмпирикалық және теориялық-әдіснамалық талдауы жүргізіледі. Автор атап өткендей, кадр саясатының мазмұны мемлекеттік басқару органдарын білікті кадрлармен жасақтаудың қолданбалы міндеті арқылы, сондай-ақ кадрлық әлеуетті қалыптастырудың Мемлекеттік стратегиясы арқылы ашылады. Кадрлық корпус мемлекеттің саясатын жалпыұлттық жоспарларға сәйкес әр түрлі бағыттарда іске асыруға қабілетті болуы тиіс.

Түйінді сөздер: кадр саясаты, мемлекеттік қызмет, мемлекеттік саясат.

Резюме. В данной статье проводится краткий эмпирический и теоретико-методологический анализ понятия кадровой политики в системе государственного управления. Автором отмечается, что содержание кадровой политики раскрывается не только через прикладную задачу комплектования органов государственного управления квалифицированными кадрами, но и через государственную стратегию формирования кадрового потенциала, способного реализовать политику государства в различных направлениях в соответствии с общенациональными планами.

Ключевые слова: кадровая политика, государственная служба, государственная политика.

Summary. This article provides a brief empirical and theoretical-methodological analysis of the concept of personnel policy in the public administration system. According to the Author, the content of the personnel policy is revealed through the application of the problem of staffing government bodies with qualified personnel, as well as through the state strategy for the formation of human resources. The personnel corps should be able to implement state policy in various directions in accordance with national plans.

Keywords: personnel policy, public service, public policy.

Современный этап реформ, охватывающих всю систему государственного управления, обозначил проблемы, формировавшиеся годами и требующие адекватного разрешения. Затрагивая различные сферы, они препятствуют поступательному развитию государства, отражающему динамику роста и снижения эффективности государственного аппарата, качество реализации программных документов и стратегических задач. Еще в 1997 году Первый Президент Республики Казахстан Н.Назарбаев в качестве одного из долгосрочных приоритета для развития Казахстана указал создание эффективного и современного корпуса государственных служащих Казахстана, преданных делу и способных выступать представителями народа в достижении приоритетных целей [*Послание Президента страны народу Казахстана 1997 года «Казахстан – 2030»*]. «Чинovníк новой генерации – это слуга нации, патриотичный и справедливый, преданный своему делу и профессиональный. Создание и поддержка высокой репутации государственной службы – наша стратегическая задача, которую мы должны решить в ближайшие годы», – подчеркнул Н.Назарбаев.

Более двадцати лет прошло с провозглашения данного стратегического документа, но ряд

проблем по-прежнему требует разрешения. Обозначенная необходимость создания общегосударственной системы управления кадрами с мощной и эффективной подготовкой в стране и за ее пределами, со справедливым порядком продвижения по служебной лестнице, с единой информационной системой, с гарантированной системой социальной защиты, с бережным отношением к основополагающему ресурсу управления – человеческому капиталу – только сегодня в ходе проводимых реформ находит свое решение.

В первые годы становления независимого государства, Казахстан столкнулся с проблемой оттока из страны квалифицированных кадров, непродуманной системы формирования кадрового корпуса и вынужденного хаотичного устранения «кадровой брешы» практически во всех сферах жизнедеятельности, что еще больше усугубило тяжесть социально-политических и экономических преобразований. Результатом такой кадровой работы стала не только размытость профессионального ядра, но и определенная деморализация служащих всех государственных структур, снижение доверия к ним со стороны населения. Необходима была кардинальная реформа в рамках формирования национальной

модели государственной службы, разработка инновационной стратегии развития кадровой политики.

Профессиональная кадровая политика стала основой для проведения теоретико-методологических и прикладных исследований в отечественной науке, направленных на разработку эффективной системы кадрового обеспечения государственной службы и развития конкурентоспособного кадрового корпуса. Актуальность данного направления научного поиска обусловлена степенью значимости кадрового потенциала в реализации государством своей главной функции – обеспечении безопасности во всех ее проявлениях. Соответственно, невозможно адекватно оценивать значение кадровой политики в отрыве от такого фундаментального понятия, как национальная безопасность страны. Степень ее защищенности от угроз, перечень которых отражен в Законе Республики Казахстан «О национальной безопасности Республики Казахстан» [Закон Республики Казахстан от 6 января 2012 года № 527-IV «О национальной безопасности Республики Казахстан»], зависит от многих факторов, в том числе, от состоятельности кадровой политики в системе государственного управления. Снижение уровня законности, сращивание государственных органов с криминальными структурами, покровительство должностных лиц незаконному обороту капитала, коррупция, снижение уровня интеллектуального потенциала страны, дезорганизация деятельности государственных органов, нарушение их бесперебойного функционирования, снижение степени управляемости в стране – эти и другие обстоятельства могут представлять реальное препятствие реализации национальных интересов Республики Казахстан.

Как было отмечено выше, кадровая политика является объектом исследования, формируя целую систему концепций, идей и теорий в различных отраслях науки: социологии, политологии, теории управления, менеджмента, юриспруденции. Это является подтверждением многогранности кадровой политики, широкого спектра формирующих ее аспектов. Опираясь на предложенную социологом А.А. Хохловым периодизацию развития науки о кадрах, отметим, что она охватывает несколько этапов [Хохлов А.А., 2000, с.5-6]. Первый этап относится к периоду древнего Китая и Индии, о чем свидетельствуют труды мыслителей о государственном управлении, проблемах его эффективности, мздоимства и казнокрадства, назиданиях по требованиям к личности чиновников.

Второй этап описан в трудах Аристотеля, Платона, Цицерона и др. мыслителей о сущности государства, причинах его возникновения, о понятии государственного управления. Так, Платон идеальное государство видел в его прочности

и безопасности, что обеспечивалось соблюдением законности, надлежащей организацией правосудия и учетом интересов государства. Благо, добродетель и справедливость мыслитель считал главными качествами, обеспечивающими интерес государства: «Если мы намерены внушить гражданам такое убеждение, чтобы никогда никто из них не питал вражды к другому и что это было бы нечистиво, то об этом то и должны сразу же и побольше рассказывать...» [Платон. Государство. Собрание сочинений в 4-х т. Т.3, 1994, с.142].

Особенности третьего этапа формирования мировоззрения о кадровой политике, ее значимости для эффективности процессов управления отражены в работах Н. Макиавелли («Государь»), Т. Гоббса («Левиафан»), Дж. Локка («Два трактата о государственном правлении»), М. Монтескье («О духе демонов»), Ж.-Ж. Руссо («Об общественном договоре»), Б.Спинозы и др.. Так, согласно Т. Гоббсу, государство имеет высшую цель – обеспечение безопасности. А государственная власть для обеспечения безопасности своих граждан должна обеспечивать четыре условия: защита от внешних врагов; сохранение мира внутри государства; поднятие народного благосостояния; представление каждому гражданину права пользоваться свободой [Гоббс Т., 1991, с.129]. Достижение такой цели возможно благодаря правителю государства. Стабильность государства, по мнению Б. Спинозы, должна обеспечиваться мудрым законодательством, мудрой политикой, основанной на учете всего разнообразия и противоречивости интересов граждан, чтобы общее благо преобладало над частным [Спиноза Б., 1957, с.79].

Четвертый этап развития кадровой политики находит свое отражение в работах социологов и политологов XIX века: М. Вебера, В. Парето, А.А. Богданова, Г.В. Плеханова и др. Так, говоря об идеальной бюрократии, М.Вебер отмечает такие принципы эффективной организации деятельности, как специализация и разделение труда по функциям, система продвижения и пребывания в должности, основанная на квалификационных характеристиках управленца, его соответствия стандартам. Говоря о рациональной организации системы управления, М.Вебер вводит в научный оборот термин «бюрократия», означающий четко выстроенную систему со строгой иерархической зависимостью, ответственностью не только за свои действия, но и действия своих подчиненных.

Современный этап развития науки о кадровой политике относится к пятому периоду, в ходе которого происходит институционализация кадровой политики, разработка концепций по ее совершенствованию и рациональной реализации.

История государства, особенно в советский период, свидетельствует об особой роли

проводимой работы по подбору и расстановке кадров, важности изучения кандидатуры на занятие государственной должности, значимости ее социального статуса. Так, после упразднения всех сословий и гражданских чинов в 1917 году, при отборе кадров новой советской формации в числе критериев приоритетными были рабоче-крестьянское происхождение, идейно-политические взгляды и зрелость. Как подчеркивает Л.Т. Культемирова, задачи государственной администрации по существу были сведены к обеспечению реализации партийных решений, а критерием подбора кадров государственного аппарата являлись не столько их деловые качества, как идейно-политические характеристики. Кадровая политика являлась прерогативой партийных организаций [Культемирова Л.Т., 2018, с.24].

Опыт управления государством в первые годы показал несостоятельность подобной кадровой политики, результаты которой привели к неспособности управленцев нового поколения выполнять свои функции в соответствии с требованиями огромного по территории формирующегося государства. Одним из способов решения данной проблемы, влияющей на эффективность проводимой советской кадровой политики, стал опыт привлечения работников дореволюционного чиновничьего аппарата. Их задачей было оказание квалифицированной помощи в формировании кадрового ядра в системе советского государственного аппарата. В результате подобной практики удельный вес представителей чиновников среди служащих в советских государственных ведомствах составлял: ВЧК – 16,1%, НКВД – 22,9%, ВЦИК – 39,1%, Наркомнац – 36,5%, Ревтрибунал ВЦИК – 36,8%, Управление делами СНК – 40%. Наибольшее число «старых» служащих приходилось на такие учреждения, как: НКВД – 46,2%, ВСНХ – 48,3%, Наркомюс – 54,4%, Наркомздрав – 60,9%, Наркомат по морским делам – 72,4% [Ирошников М.П., 1974, с.424-430].

Не ставя задачи в рамках данной статьи проводить подробный ретроспективный анализ, подчеркнем, что формирование кадровой политики осуществлялось параллельно развитию государства, отражая ценностные ориентиры и приоритеты государственной политики. О принципиальных ее основах можно судить по содержанию правоустанавливающих документов, которые претерпевали многочисленные изменения в соответствии с проводимой государством политикой. Образованное после распада СССР молодое государство выбрало свое направление дальнейшего развития, в соответствии с которым в Казахстане стала выстраиваться собственная модель государственного управления. Это определило в последующем концепцию формирования государственной службы и современной кадровой политики, адекватной проводимым преобразованиям. Создание правовой базы, регламентирующей различные аспекты государственной службы, послужило основой

становления государственной службы как института, выстраивания ее системы. Это позволило, как отметил А.М. Байменов, сохранить на переходном этапе развития суверенного Казахстана кадровое ядро государственного управления [Байменов А.М., 2000, с.17].

Происходящие в настоящий период процессы в социальной, духовной, политической и экономической сферах жизнедеятельности государства определяют вектор развития кадровой политики, отражая особенности реализуемых реформ в области государственного управления. Являясь частью государственной политики, она демонстрирует приоритеты государства в сфере эффективного использования кадрового ресурса.

Этимология данного термина позволяет выделить два компонента – кадры и политика. Понятие «кадры», согласно толковым словарям русского языка, означает постоянный квалифицированный состав сотрудников организации, предприятия либо профессиональный постоянный состав вооруженных сил. Термин «политика», имея античное происхождение от греческого слова «полис» – государство, претерпевая изменения и наполняясь содержанием, имеет на сегодняшний день трактовку, как искусство управления государством. Смысловое объединение составляющих компонентов понятия кадровой политики позволяет говорить о ней как об управлении в области использования квалифицированных сотрудников.

Обращаясь к теории управления, отметим существование различных точек зрения на рассматриваемое нами понятие. Применение таких эпитетов, как «главная линия в деле подготовки кадров»; «генеральное направление в кадровой работе»; «основные направления, цели, методы и стиль работы с кадрами» и т.д. свидетельствует о значимости кадровой политики и широком ее толковании. Исходя из этого, теоретики предлагают выделить четыре контура реализации кадровой политики [Государственная кадровая политика и механизм ее реализации, 1998, с.292-314]. Не вдаваясь в детальный обзор оснований выделения данных контуров, отметим, что речь идет об обеспечении занятости и деловой карьеры всех профессионально подготовленных работников и специалистов; о работе со специалистами бюджетной сферы; о работе с государственными служащими различного уровня. Такие контуры (а мы бы назвали – направления) реализации кадровой политики позволяют системно, с максимальным учетом специфики сферы деятельности, использовать кадровый ресурс, эффективно применять технологии по управлению кадровым потенциалом и планированием потребности в кадровом резерве.

Исследователи особенностей управления персоналом отмечают, что кадровая политика – это «система правил и норм (которые должны быть осознаны и определенным образом сформулированы), приводящих человеческий ресурс

в соответствие со стратегией фирмы (отсюда следует, что все мероприятия по работе с кадрами – отбор, составление штатного расписания, аттестация, обучение, продвижение – заранее планируются и согласовываются с общим пониманием елей и задач организации)» [Т.Ю. Базарова, Б.Л. Еремина, 1998, с.127]. По мнению исследователей в области государственной службы, кадровая политика может трактоваться и как кадровая стратегия определенной организации, и как определенная идеология человеческих ресурсов, работы с персоналом [В.Г. Игнатова, 2004, с.203]. Согласно В.А. Яцкову, под кадровой политикой следует понимать определение стратегической и тактической линий, выявление научных принципов подбора, расстановки и воспитания работников, установление целей, задач, характера, направления, форм и методов кадровой работы, требований к кадрам в конкретно-исторических условиях того или иного периода развития страны [13 Яцков В.А., 1986, с.8]. С.Ф. Зыбин и А.В. Стремоухов считают, что кадровая политика, являясь частью общей политики государства, представляет собой совокупность целей, принципов, форм и методов, направлений и критериев деятельности государственных органов по обеспечению производственной и непроизводственной сферы высококвалифицированными кадрами в конкретных исторических условиях [14 Зыбин С.Ф., Стремоухов А.В., 1994, с.38].

Как видим, содержание кадровой политики раскрывается не только через прикладную задачу комплектования органов государственного управления квалифицированными кадрами, но и через государственную стратегию формирования кадрового потенциала, способного реализовать политику государства в различных

направлениях в соответствии с общенациональными планами. При этом крайне важны основы формирования кадровой политики, учитывающие не только потребности в профессиональном кадровом ресурсе, но и интересы граждан в реализации своих трудовых прав, профессиональных интересов, возможности профессионального роста, развития, свободы выбора рода деятельности, мотивации на постоянное самообразование и самосовершенствование.

В заключение подчеркнем, что кадровая политика, являясь одним из аспектов государственной политики, характеризуется относительной самостоятельностью, с одной стороны, и обуславливающим фактором, с другой. Обусловленность проявляется во влиянии кадрового потенциала на степень достижения поставленных государством целей, качества реализации планов по решению стратегических задач. Применительно к системе органов внутренних дел, служба в которых является особым видом государственной службы, кадровая политика формируется с учетом особенностей правоохранительной деятельности. Это отражается в специфике применяемых кадровых технологий, принципах их реализации, организационных основах управления персоналом правоохранительного органа.

Как институт, кадровая политика характеризуется совокупностью организационно-правовых, социально-экономических и политических факторов, направленных на достижение цели государственного управления.

Как научная категория, кадровая политика представляет собой совокупность элементов, раскрывающих ее содержание и социальное назначение, определяющих принципы и механизм ее реализации.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Послание Президента страны народу Казахстана 1997 года «Казахстан – 2030. Процветание, безопасность и улучшение благосостояния всех казахстанцев»
2. Закон Республики Казахстан от 6 января 2012 года № 527-IV «О национальной безопасности Республики Казахстан»
3. Хохлов А.А. Кадровые процессы в системе государственной власти (социологический анализ). Автореф.... докт. Социолог.наук. – М., 2000.
4. Платон. Государство. Собрание сочинений в 4-х т. Т.3. – М.: Мысль, 1994.
5. Гоббс Т. Левиафан, или материя, форма и власть государства церковного и гражданского. Сочинения в 2-х т. Т.2. – М.: Мысль, 1991.
6. Спиноза Б. Избранные произведения. В 2-х т. Богословско-политический трактат.Т.2. – М.: Госполитиздат, 1957.
7. Культемирова Л.Т. Государственная служба Республики Казахстан: Монография. – Алматы, 2018.
8. Ирошников М.П. Председатель Совета Народных Комиссаров Вл.Ульянов (Ленин). Очерки государственной деятельности в 1917-1918 гг. – Л.: Наука, 1974.
9. Байменов А.М. Основные направления реформирования государственной службы в Республике Казахстан и меры по реализации Закона Республики Казахстан «О государственной службе» //Реформирование казахстанской государственной службы: опыт, проблемы, задачи: Материалы междунар. научно-практич. конф. – Астана, 2000.
10. Государственная кадровая политика и механизм ее реализации. – М, 1998
11. Управление персоналом: Учебник /Под ред. Т.Ю. Базарова, Б.Л. Еремина. – М., 1998.
12. Государственная служба. Учебник / Под ред. В.Г. Игнатова. – М., 2004.
13. Яцков В.А. Кадровая политика КПСС: Опыт и проблемы. М., 1986.
14. Зыбин С.Ф., Стремоухов А.В. Научные основы организационно-правовой работы с кадрами органов внутренних дел. – СПб., 1994.

Сембиев Сәбит Жомартович

заң ғылымдарының кандидаты, полиция полковнигі
Жедел-іздігіру қызметі кафедрасының бастығы
Қазақстан Республикасы ІІМ
М. Есболатов атындағы Алматы академиясы

Еремеев Дмитрий Витальевич

заң ғылымдарының кандидаты, полиция полковнигі
Кәсіби даярлық факультетінің бастығы
Қазақстан Республикасы ІІМ
М. Есболатов атындағы Алматы академиясы

СОТҚА ДЕЙІНГІ ТЕРГЕП-ТЕКСЕРУ КЕЗІНДЕ ТЕРГЕУШІ МЕН АНЫҚТАУ ОРГАНДАРЫНЫҢ ӨЗАРА ӘРЕКЕТТЕСУІН АҚПАРАТТЫҚ ҚАМТАМАСЫЗ ЕТУ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Түйін. Нақты мақалада автор сотқа дейінгі тергеп-тексеру кезіндегі тергеуші мен анықтау органдарының өзара әрекеттесуінің түсінігін, ұйымдастырулық, іс жүргізулік және ақпараттық қамтамасыз ету мәселелерін жан-жақты қарастырып, оларды шешу бойынша өз ұсыныстарын берген.

Түйінді сөздер: өзара әрекеттестік, ұйымдастырулық, ақпараттық, тергеуші, анықтау органы, қылмыстық құқық бұзушылық, сотқа дейінгі тергеп-тексеру, автоматтандырылған жұмыс орны, құқық қорғау органдары

Резюме. В данной статье автором рассмотрены информационное обеспечение процессов взаимодействия, а также дается понятие, организация, процессуальные вопросы взаимодействия между следователем и органами дознания в ходе досудебной проверки.

Ключевые слова: взаимодействие, организационные, информационное, следователь, органы дознания, преступное правонарушение, досудебная проверка, автоматизированное рабочее место, правоохранительные органы

Summary. In this article are considered by the author information support of processes of interaction, and also the concept, the organization, procedural questions of interaction between the investigator and bodies of inquiry is given during pre-judicial check.

Keywords: vzaimodeystvie, organizatsionnye, informatsionnoe, the investigator, bodies of inquiry, the criminal offence, pre-judicial check, the automated workplace, pravoohranitelnye bodies.

Мемлекет алдына әлемнің отыз дамыған елдерінің қатарына кіру міндеті қойылған жағдайда, құқық қорғау органдары қызметіндегі сотқа дейінгі тергеп-тексерудің толықтығы мен жан-жақтылығына және заңдылықтың сақталуына қатысты талаптар да күшейе түседі.

Азаматтардың қауіпсіздігін қамтамасыз етудің және олардың құқықтарын қылмыстық қолсұғышылықтан қорғаудың нәтижелілігі, көбінесе, сотқа дейінгі тергеп-тексеру барысында құқық қорғау органдарының өзара әрекеттесуімен анықталады. Бірақ қылмыстық құқық бұзушылықтардың алдын алу, ашу, тергеу және қылмыстық құқық бұзушылық жасаған тұлғаларды іздестіру қызметтерінің ұйымдастыруын талдау құқық қорғау органдарының өзара әрекеттесу қалпының қанағаттанарлықсыз екендігін куәландырады, яғни мемлекет мүддесін, азаматтардың құқықтары мен бостандықтарын қорғау міндетін шешуде кешенді жолының жоқ екендігін көрсетеді.

Құқық қорғау органдарының өзара әрекеттесуі мәселесін қарастыруды тергеушілер мен анықтау органдарының қылмыстық құқық бұзушылықтарды ашу, сотқа дейінгі тергеп-тексеру және алдын алу барысында өзара әрекеттесуі

негізінде қарастырған тиімді болар деп ойлаймын. Аталған органдардың қызметтері өзара тығыз байланыста, бұл олардың алдында тұрған ортақ мақсаттарымен сипатталады.

Бүгінгі күні тергеуші немесе тергеушілер тобы анықтау органының көмегісіз көптеген қылмыстық құқық бұзушылықтарды тергеуге шама-сы жетпейтіні анық. Аталған субъектілердің өзара әрекеттестігі тергеуші мен анықтау органдары қылмыстық құқық бұзушылықтарды ашудың арнайы құралдары мен тәсілдеріне ие болуымен түсіндіріледі. Әсіресе, қылмыстық құқық бұзушылықтармен күресте осы құралдар мен тәсілдер бөлек-бөлек емес, кешенді түрде қолданылғаны дұрыс болады. Тергеушінің іс жүргізушілік әрекеттері мен жедел уәкілдің жедел-іздігіру шараларын үйлестіруі қол жетпейтін тиімді нәтиже беруі мүмкін.

Бүгінгі күнде қалыптасқан жағдай құқық қорғау органдарынан қылмыстық құқық бұзушылықтармен күресте елеулі нәтижеге жетуі үшін оларды ашу бойынша біршама тиімді жұмыс жасауды талап етеді. Ал бұл алдын ала тергеу органдары мен анықтау органдарының жоғары дәрежелі өзара әрекеттестігін талап етеді. Осы-

ған сәйкес, қазіргі уақытта тергеушінің анықтау органдарымен өзара әрекеттестік проблемасы өзінің өзектілігін жоғалтқан жоқ, керісінше, өзіне тән ерекшелікке ие болды.

Тәжірибе көрсетіп отырғанындай, тергеушінің жедел қызметтермен өзара әрекеттестігі қылмыстық құқық бұзушылықтармен күресті ұйымдастыруда әлсіз жүзеге асырылады. Өзара әрекеттестікті нашар ұйымдастырудың арқасында қылмыстық құқық бұзушылықтар ашылмай қалу жағдайлары жиі кездеседі.

Осыған байланысты, криминалистика, қылмыстық іс жүргізу және жедел іздестіру сияқты ғылымдардың ең басты міндеті болып тергеушінің анықтау органдарымен бірлесіп іс-қимыл жасауын жетілдіретін және олардың өзара әрекеттестігінің жаңа нысанын шығаратын қазіргі заманға сай келетін ғылыми-тәжірибелік ұсыныстар енгізу болып табылады.

Енді қылмыстық құқық бұзушылықтарды сотқа дейінгі тергеп-тексеру және ашуда тергеушінің анықтау органдарымен өзара әрекеттестігінің түсінігіне тоқталып кетейік. Қылмыстық іс жүргізу заңнамасы сотқа дейінгі тергеп-тексеру және анықтау органдарының өзара әрекеттестігіне нақты түсінік бермейді. Әдебиеттерде тергеуші мен анықтау органдарының өзара әрекеттестік түсінігінің мазмұнына қатысты әр түрлі көзқарастар бар.

Қазақ тілінің түсіндірме сөздігінде «өзара әрекеттестік» деген сөзді келесідей түсіндіреді: «өзара – бірімен-бірі, екеуара», «әрекет – бір нәрсені істеу, іс-қимыл», «әрекеттес – өзара араласу, алмасу, әсер ету» [1]. Яғни өзара әрекеттестік – бұл қандай да бір субъектілердің бір мақсатқа жетуге бағытталған іс-әрекеттердің өзара байланысы, ұйымдасуы мен үйлесуі.

В.Ф.Статкус өзара әрекеттестікті тар және кең мағынасында қарастырады: «Кең мағынадағы өзара әрекеттестік – бұл ішкі істер органдарының әртүрлі бөлімдерінің қылмыстылықпен күресте іскерлік қарым-қатынасы мен қызметтерінің ұйымдасуы. Тар мағынадағы өзара әрекеттестік – бұл жасалған қылмыс туралы құжаттарды не нақты қылмыстық істі қарау барысында пайда болатын, қылмыстық іс жүргізу заңнамаларымен және ведомстволық актілермен реттелетін тергеуші мен анықтау органдарының қарым-қатынасы» [2].

С.Д.Оспанов тергеушінің анықтау органдарымен өзара әрекеттестігінің түсінігін толығырақ ашады: «Өзара әрекеттестік – бұл қылмыстарды алдын алуға, жолын кесуге, тез және толық ашуға, айыпталушыларды іздестіруге, қылмыспен келтірілген залалдың орнын толтыруға бағытталған анықтау органдарының жедел-іздестіру, іс жүргізушілік және әкімшілік қызметтерінің тергеушінің іс жүргізушілік және жариялы іздестіру іс-әрекеттерімен орынды үйлесуінен көрінетін, заңды және туынды нормативтік актілерге не-

гізделген, мақсаты, орны және уақыты бойынша ұйымдасқан қызмет» [3].

Жоғарыда аталған анықтамаларды жинақтай келе келесідей қорытынды жасауға болады: тергеуші мен анықтау органының өзара әрекеттестігі – бұл, ең алдымен, олардың қылмыстық істі сотқа дейінгі тергеп-тексерудің барлық сатысындағы біріккен қызметі. Сондықтан бұл тек тергеушінің анықтау органына жеке тергеу әрекетін орындау үшін тапсырма беруімен ғана шектелмейді.

Сонымен қатар, тергеуші әр қылмыстық істі сотқа дейінгі тергеп-тексеру барысында анықтау органының мүмкіндігін қолдану құқығын бірден пайдалануға міндетті емес. Бұл тек қажеттілік жағдайда ғана жүргізіледі.

Тергеушінің жедел-іздестіру шараларын жүргізуге құқығы болмағандықтан, оған осы шараларды жүргізу үшін анықтау органының, әсіресе, жедел уәкілдің көмегі қажет. Сондықтан тергеуші аталған тұлғалармен қарым-қатынасқа түсуі қажет болады.

Тергеуші мен анықтау органы бір-бірінен тәуелсіз, олардың арасында әкімшілік бағыныштылық жоқ. Өзара әрекеттестік барысында олар өздерінің еркі бойынша әдістер мен тәсілдерді қолданады. Өзара әрекеттестік тергеуші мен анықтау органының бір-біріне бағыныштылығының негізінде құралмауы тиіс, олар бір-бірінен дербес болуы тиіс. Анықтау органы тергеушінің тапсырмаларын орындауы тиіс, бірақ тергеуші осы тапсырмаларды орындау үшін анықтау органына нақты қандай тәсілдер мен әдістерді қолдану қажет екендігін көрсете алмайды, қолданылатын тәсілдер мен әдістерді анықтау органы өзі ыңғайына қарай өзі таңдауы тиіс немесе тергеушімен кеңесуі мүмкін.

Дегенмен, өзара әрекеттестікті ұйымдастыру біртұтас басқару жүйесін құрайды, әр жақтың құрылымын, сызбасын, орнын және рөлін анықтайды, өзара әрекеттестіктің тәсілдері мен әдістерін үйренуге мүмкіндік береді. Өзара әрекеттестікті ұйымдастыру әр жақтың құқықтары мен міндеттерін, қарым-қатынастың тәртібін анықтайды, тәсілдері мен құралдарын орнына қояды.

Тергеушінің қылмыстық құқық бұзушылықтарды ашудағы рөлін арттыру тергеушінің өзі осындай ашудың ұйымдастырушысы болуы керектігін, қылмыстық іс жүргізу заңнамаларында көрсетілгендей анықтау органының кінәлі тұлғаларды анықтау мен әшкерелеу бойынша қызметіне бағыт беруін, сонымен қатар жедел ақпараттарға рұқсатының болуын талап етеді.

Осыған байланысты қылмыстық құқық бұзушылықтармен тиімді күресу үшін сотқа дейінгі тергеп тексеру және анықтау органдарының қызметтерінде тығыз байланыс болуы қажет. Тергеуші мен анықтау органы екеуінің де алдында тұрған ортақ міндет – бұл қылмыстық құқық бұзушылықты тез және толық ашу мен сотқа дейінгі тергеп-тексеру, қылмыстық құқық бұзушы-

лық жасаған тұлғаларды әшкерелеу. Қылмыстық іс жүргізудегі тергеушінің анықтау органдарымен тығыз әрекеттестігі қылмыстық құқық бұзушылықты сотқа дейінгі тергеп-тексеру тиімділігін арттыру үшін олардың мүмкіндіктерін үйлестіруге жәрдем береді.

Тергеушінің анықтау органдарымен өзара әрекеттестігі қылмыстық істерді тергеудің сапасын көтеру, дайындалып жатқан және жасалынған қылмыстық құқық бұзушылықтарды жылдам және толық ашу, оларды алдын алу мақсатында жүргізіледі.[4] Тергеуші мен анықтау органдары меңгерген әдістер мен тәсілдерді кешенді түрде үйлестіру қылмыстық құқық бұзушылықтармен күресті тиімді жүргізуге, құқық қорғау органдарына заңмен белгіленген міндеттерді орындауға мүмкіндік береді.

Тергеушінің анықтау органдарымен өзара әрекеттестігінің құқықтық негізі ретінде 2015 жылдың 1 қаңтарынан күшіне енген Қазақстан республикасы Қылмыстық-процестік кодексі маңызды рөлге ие. Себебі аталған кодексте алдын ала тергеу және анықтау органдарының құзыреттілігі бөліп қарастырылған, қылмыстарды алдын ала тергеу барысында олардың өзара әрекеттестігінің нысаны айқындалған, сол арқылы өзара әрекеттестікті күшейту үшін алғышарттар құралған.

Сонымен, қылмыстық құқық бұзушылықтарды ашумен тергеуде тергеушінің анықтау органдарымен өзара әрекеттестігі дегеніміз – қылмыстық құқық бұзушылықтарды ашумен тергеу барысында туындайтын, мақсаттары, орындары және уақыттары бойынша ұйымдасқан, нормативтік құқықтық актілерге негізделген, тергеушінің басқарушы және ұйымдастырушы рөлі арқылы анықтау органдарының жедел-іздістіру және іс жүргізушілік функцияларының тергеушінің іс жүргізушілік әрекеттерімен орынды түрде үйлескен тергеуші мен анықтау органдарының бірлескен іс-әрекетін айтамыз. [5]

Жоғарыдағыларды қорыта айтқанда, өзара әрекеттестік қылмыстық құқық бұзушылықтардың жолын кесуге, олардың алдын алуға, ашуға және тергеуге бағытталған тергеуші мен анықтау органдарының заңға негізделген ұйымдасқан қызметі болып табылады.

Жалпы алғанда, тергеуші мен анықтау органдарының өзара әрекеттестігін ұйымдастыру ақпараттық қамтамасыз етудің мүмкін емес. Өзара әрекеттестік сәтті болуы үшін тергеуші анықтау органына іздістіру шараларын жүргізуіне көмек көрсетуі тиіс, жедел қызмет үшін маңызы бар фактілерді ақпараттандыру керек, себебі сотқа дейінгі тергеп-тексеру барысында алынған мәліметтер тек жедел іздістіру жолымен ғана тексерілуі мүмкін, содан кейін ғана бұл мәліметтер бойынша тергеу әрекеттері жүргізіледі. Қазірдің өзінде де ішкі істер органдарымен қылмыстық құқық бұзушылықтарды ашуда тергеуші мен анықтау органдарының жұмысын жеңілдететін әртүрлі компьютерлік бағдарламалар (іздістіруде жүрген, соттылығы бар тұлғалар туралы ақпараттық мәліметтер базасы және т.б.) қолданыла-

ды. Бірақ құқық қорғау органдарымен заманауи ақпараттық технологиялар әлі де жеткілікті көлемде қолданылмайды. Әсіресе, компьютерлік байланыстардың мүмкіндіктері мүлдем дерлік қолданылмайды.

Ақпарат алмасу технологиясын жетілдіру мәселесіне отандық қылмыстық іс жүргізу ғылымында дұрыс мән берілмеген. Бұл мәселе заңнама шегінде де реттелмеген. Ақпараттарды жіберу мен сақтаудың жаңа технологиялары, оның ішінде жоғары дәрежедегі ақпараттық қауіпсіздікті талап ететін технологиялар, дамыған елдерде кеңінен қолданылады. Сонымен қатар қауіпсіздіктің техникалық мүмкіндіктерінің өсуі және жіберілетін ақпараттардың түпнұсқалығын куәландыру ақпараттық технологияларды қолдану көлемін кеңейтеді.

Осы ретте айтқанда жұмыс орнын автоматтандыру жоспарлаудың тиімділігін арттырады және жоспарлау ахуалын жақсартады. Арнайы компьютерлік бағдарламада тергеу жоспарын күн сайын көру мүмкіндігі қарастырылуы мүмкін. Сонымен қатар, оларды қажетті жағдайда өзгерту көп уақытты талап етпеуі тиіс. Дербес компьютер экранында жоспарланған орындау мерзімі аяқталуына жақын қалған шаралар автоматты түрде шығуы мүмкін.

Сонымен бірге, тергеудің ортақ жоспары тергеушіге қылмыстық құқық бұзушылықты тергеуде күштерді тиімді бөлуге көмектесіп қана қоймай, сонымен қатар, өзара әрекеттесудің басқа да қатысушыларының әрекеттерін әрдайым бақылауға септігін тигізеді. Бұл тергеушіге анықтау органдарымен өзара әрекеттесуі барысында ұйымдастырушылық және жетекшілік рөлін жүзеге асыруға көмектеседі.

Бірлескен қызметті жоспарлау барысында автоматтандырудың тергеуші мен анықтау органының өзара әрекеттесуіне әсер ететін басқа да нәтижелі сәттері бар. Тергеушінің анықтау органына беретін жазбаша тапсырмаларының нысанын автоматты түрде дайындау тек тергеушінің уақытын елеулі үнемдеп қана қоймай, сонымен қатар, қалыпты нысан бойынша тапсырмаларды толтыру тергеушіге орындаушы үшін маңызды ақпараттың (тапсырманың мазмұны, орындалуы үшін қажетті істің мән-жайы, орындау мерзімі, шаралар сипаты) тапсырылуына көмектеседі.

Тергеуші мен анықтау органы қызметкерлерінің жұмыс орнын автоматтандыруды барлық жерге енгізудің негізгі қиындығы, материалдық проблемалардан басқа, бүгінгі күні компьютерде орналасқан мәліметтерді қорғау мүмкіндігі болып отыр.

Алайда қазіргі техникалық құралдар компьютерге және ондағы файлдар мен папкаларға бөтен тұлғалардың кіруі үшін күрделі пароль қоюға, сонымен қатар, электронды сандық қолтаңба бойынша тергеушінің тұлғасын сәйкестендіруге мүмкіндік береді. Әрине, бұл қосымша материалдық шығынды талап етеді. Осыған қоса, қазақстандық қылмыстық іс жүргізудің ерекшелігін ескере отырып, қағазда рәсімделген іс жүргізушілік құжаттардың көшірмесін дайындаусыз жүргі-

зу мүмкін емес.

Тергеу бөлімшелерінің және анықтау органдарының қазіргі заманғы техникалық мүмкіндіктерді белсенді пайдалануы өзара әрекеттесудің тиімділігін сапалы өзгертер еді деп ойлаймын. Бұл қылмыстық әлем құқық қорғау органдарынан гөрі техниканың ең жаңа жетістіктерін белсенді пайдаланатындығын ескерсек, барынша өзекті болып табылады.

Құқық қорғау органдарының қылмыстық элементтерге қарағанда техника жағынан артта қалуы қылмыстылықтың ашылуына кері әсерін тигізетінін атап өту керек.

Қазіргі заманғы ақпараттық технологияларды қолдану өзара әрекеттестіктің жылдамдығы мен сапасына елеулі әсерін тигізеді. Әсіресе, бұл әртүрлі елді-мекендерде орналасқан тергеушілер мен анықтау органдарының өзара әрекеттестігіне қатысты. Осындай қажеттілік әртүрлі аумақтарды қамтитын көп эпизодты қылмыстар бойынша істерді тергеу, басқа елді-мекенде тұратын тұлғаның қылмыстық құқық бұзушылықты жасауы, істі өзінің өндірісіне қабылдаған тергеушінің тергелуіне жататын аумақтан тыс жерде күдіктіні анықтау барысында туындайды.

Осындай жағдайларда Интернет-технологиялар тек жедел ақпараттармен алмасу барысында уақытты үнемдеуге көмегін тигізіп қана қоймайды, сонымен қатар, ол арқылы нақты уақыт режимінде тергеушінің тапсырмаларын орындау үшін қажетті іс мән-жайларын бірлесіп талқылауды қамтамасыз етуге мүмкін болады. Осыдан басқа қылмыстық құқық бұзушылықты ашу бойынша бірлескен жұмыс жоспарларын жетілдіруге және оны талдауға мүмкіндік болады, содан кейін тергеліп жатқан қылмыстық құқық бұзушылық бойынша жаңа фактілерді анықтаумен оны оңай түзеуге болады. Әртүрлі елді-мекендерде орналасқан тергеуші мен анықтау органдарының бірлескен жұмысын ұйымдастыру бойынша осындай Интернет-конференциялардың тиімді болары сөзсіз.

Біріншіден, бұдан – тергеушінің басқа елді-мекенге іс-сапарға бару үшін қажетті ақшалай қаражаты үнемделеді.

Екіншіден, тергеушінің уақыты үнемделеді. Әдетте, оның өндірісінде бір уақытта бірнеше

қылмыстық істер болады.

Үшіншіден, тергеуші өзінің тергеу ретіне жататын аумақта бола тұрып, өзінің ұйымдастырушылық және жетекшілік функцияларын толық көлемде жүзеге асыра алады. Осындай байланыс телефоннан гөрі едәуір арзан және бір уақытта бірнеше мүдделі тұлғалармен талқылауға қатысуға мүмкіндік береді.

Сонымен, Интернет-технологияның мүмкіндіктері тергеуші мен анықтау органдарының, соның ішінде аумақ бойынша бір-бірінен алшақ орналасқан тергеуші мен анықтау органдарының, өзара әрекеттестігінің жаңа тиімді ұйымдастырушылық нысандарын қалыптастыруға мүмкіндік тудырады. Осы аталған нысандарды ендірудің негізгі проблемасы болып тергеуші мен анықтау органы қызметкерлерінің жұмыс орындарын автоматтандыру үшін материалдық қор мен ақпараттардың құпиялығын қорғау тәсілі болып қала бермек. Ақпараттардың құпиялығын сақтау мәселесін шешу бөтен қолданушылар үшін рұқсаты жоқ ведомстволық компьютерлік жүйелерді құруда және электронды сандық қолтаңба институтын дамытуда деп ойлаймын.

Сондай-ақ, өзара әрекеттестікті тиімді ұйымдастыруда тергеуші мен анықтау органы қызметкерлерінің жұмыс орындарын автоматтандыруды кеңінен енгізу өз септігін тигізеді. Ақпараттарды қорғау ережелерін жан-жақты сақтау арқылы автоматтандыруды енгізу мен қазіргі заманғы компьютерлік технологияларды пайдалану өзара әрекеттестіктің іс жүргізушілік және ұйымдастырушылық нысандарының тиімділігін көтереді, тергеуші мен анықтау органы өзара әрекеттестігінің жаңа, болашағы көп нысандарының пайда болуына әсеретеді.

Қорыта келгенде, тергеуші мен анықтау органдарының қызметі тек олардың арасында ақпарат алмасу жүзеге асырылса ғана, бірлескен, ұйымдасқан болады. Ақпаратпен алмасусыз тергеуші мен анықтау органының бірлескен қызметіне және олардың арасындағы өзара әрекеттестікке жету мүмкін емес. Сондықтан, қылмыстық құқық бұзушылықтарды ашуда тергеушінің рөлін арттыру үшін оның жедел ақпаратқа рұқсаты болуы тиіс.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі / Жалпы редакциясын басқарған Т.Жанұзақов. – Алматы: Дайк – Пресс, 2008. 968-бет.
2. Статкус В.Ф. Взаимодействие следователя с сотрудниками оперативных аппаратов ОВД при возбуждении уголовного дела. – М., ВШ МВД, 1973. 64-стр.
3. Оспанов С.Д. Взаимодействие следователей ОВД и милиции. – М.: Юридическая литература, 1992. 54-стр.
4. Алауханов Е.О., Зарипов З.С. Профилактика преступлений: учебник. – Алматы: КазНУ им. аль-Фараби, 2008. – 376 с.
5. Қосетов М.Б. Қылмыстарды ашуда және тергеуде тергеушінің анықтау органдарымен өзара әрекеттестігі: құқық магистрі диссертациясы // – Қазақстан Республикасы ІІМ Академиясы. – Алматы, 2011. 27-бет.

Стамкулова Гульнар Абдезовна

К.Ю.Н., доцент

кафедра Юриспруденция и международное право
Университет ТУРАН**Оспанова Джамиля Азизхановна**

К.Ю.Н.

кафедра Юриспруденция и международное право
Университет ТУРАН

доцент

заведующая кафедрой «Юриспруденция и международное право»

О ПРОЕКТЕ ЗАКОНА «О РАСТИТЕЛЬНОМ МИРЕ» И АДМИНИСТРАТИВНОЙ ОТВЕТСТВЕННОСТИ В СФЕРЕ ОХРАНЫ, ВОСПРОИЗВОДСТВА И ИСПОЛЬЗОВАНИЯ РАСТИТЕЛЬНОГО МИРА

Түйін. Өсімдіктер дүниесі объектілерін олардың барлық алуан түрлілігіне қорғау және пайдалану саласындағы қатынастарды реттейтін «Өсімдіктер әлемі туралы» заң жобасына ұсыныстар енгізу, табиғи өсімдік ресурстарын және өсімдіктер дүниесінің генетикалық қорын сақтау, молықтыру, ұтымды және теңгерімді пайдалану мәселелерін және әкімшілік жауапкершілік мәселелерін тиімді басқару үшін жағдай жасау.

Түйінді сөздер: өсімдіктер дүниесі, өсімдіктер дүниесін қорғау, өсімін молайту және пайдалануды құқықтық реттеу, әкімшілік жауапкершілік.

Резюме. Вносятся предложения в законопроект «О растительном мире», регулирующий отношения в области охраны и использования объектов растительного мира во всем их многообразии. Создания условий для эффективного управления вопросами сохранения, воспроизводства, рационального и сбалансированного использования природных растительных ресурсов и генетического фонда растительного мира и вопросов административной ответственности.

Ключевые слова: растительный мир, правовое регулирование охраны, воспроизводства и использования растительного мира, административная ответственность.

Summary. Proposals are being submitted to the draft law "On the plant world," regulating relations in the field of protection and use of plant objects in all their diversity. Creating conditions for the effective management of conservation, reproduction, rational and balanced use of natural resources and the genetic fund of the plant world and issues of administrative responsibility.

Keywords: the plant world, legal regulation of protection, reproduction and use of plant world, administrative responsibility.

Согласно Концепции правовой политики Казахстана проходят обсуждение важных нормативных актов, касающиеся прав и свобод, в том числе проекты Экологического кодекса и закона «О растительном мире».

В соответствии с Концепцией по переходу Республики Казахстан к «зеленой экономике», утвержденной Указом Президента Республики Казахстан от 30 мая 2013 года № 577, одними из основных приоритетных задач перехода к «зеленой экономике» определено сохранение и эффективное управление экосистемами. Растительность (растительный мир) являются лишь составной частью какой-либо экосистемы и основополагающим фактором для существования любой из экосистем. Объекты растительного мира – любой составляющий растительный мир организм или его части (подземные и надземные, цветы, плоды, семена, геномы), естест-

венные и искусственно созданные сообщества этих организмов.

Согласно Национального доклада о состоянии окружающей среды и об использовании природных ресурсов Республики Казахстан за 2018 год «Растительный мир представлен 5754 видами высших растений. Наблюдается высокий уровень эндемизма – до 14%. Список редких и исчезающих видов включает в себя 387 видов растений [Национальный доклад о состоянии окружающей среды и об использовании природных ресурсов Республики Казахстан за 2018 г., с. 97].

Конституция Республики Казахстан (п.3, статьи 6) рассматривает растительный мир в качестве самостоятельного объекта права государственной собственности.

Действующее в стране законодательство недостаточно полно обеспечивает регулирование

вопросов охраны, воспроизводства и использования растительного мира, не урегулирован механизм защиты государственных прав и интересов в отношении этого природного объекта. Предложения о необходимости принятия специального законодательного акта в сфере охраны и использования растительного мира в Казахстане нами рассматривалось. «Основной мерой по совершенствованию законодательства является принятие нормативно-правового акта, регулирующего отношения в сфере растительного мира... Предлагается примерная структура закона «Об охране, воспроизводстве и использовании нелесного растительного мира в Республике Казахстан» [Стамкулова Г.А., 2000, с.92,97-99].

В настоящее время вопросы охраны и регламентации пользования растительным миром в той или иной мере урегулированы лесным, экологическим, земельным, водным законодательством, законодательством об особо охраняемых природных территориях, законодательством о железнодорожном транспорте и автомобильных дорогах. Рассмотрим основные из них.

Как справедливо отмечает М.М.Бринчук, «наиболее полно регулирование использования и охраны растительного мира осуществлено в лесном законодательстве» [Бринчук М.М., 2008]. Лесным кодексом Республики Казахстан регламентирован порядок охраны и использования растительного мира только для категорий земель государственного лесного фонда и отсутствует законодательная база, регулирующая правоотношения в сфере нелесной растительности. Лес является наиболее крупной и ценной частью растительного мира, но Казахстан относится к малолесным государствам. «Площадь земель лесного фонда в РК составляет всего 29,4 миллиона гектаров или 10,8 % территории республики (из них только 12,7 млн. га или 4,7% территории с учетом саксауловых насаждений, на долю которых приходится практически половина лесопокрытой площади» [Национальный доклад о состоянии окружающей среды и об использовании природных ресурсов Республики Казахстан за 2018 г., с.92].

Для эффективного сохранения эндемичных, редких и исчезающих видов, уникальных и эталонных участков и в целом природных экосистем был 7 июля 2006 года принят Закон Республики Казахстан «Об особо охраняемых природных территориях», направленный на создание системы особо охраняемых природных территорий (далее -ООПТ). «За последние десять лет созданы восемь новых и расширены площади семи существующих ООПТ. В 2018 году общая площадь особо охраняемых природных территорий составляет 26,2 млн га (9,6 % от площади страны)» [Национальный доклад о состоянии окружающей среды и об использовании при-

родных ресурсов Республики Казахстан за 2018 г., с.91].

На наш взгляд, понятия «лес» и «ООПТ» включают в себя не только совокупность древесной, кустарниковой и иной растительности, а обозначают своеобразные природные комплексы, сформированные различными компонентами живой (в том числе растительности) и неживой природы, составляющие единое целое и взаимодействующие с окружающей средой, имеющие важное экологическое, научное, экономическое и социальное значение, в том числе и как природные эталоны.

Закон Республики Казахстан «О пастбищах» от 20 февраля 2017 года предусматривает правовую регламентацию в сфере использования пастбищного растительного ресурса. «Пастбища занимают площадь порядка 179,9 млн. га, что составляет примерно 66% территории республики» [Национальный доклад о состоянии окружающей среды и об использовании природных ресурсов Республики Казахстан за 2018 г., с.115]. При этом закон имеет узко специализированную направленность и не регулирует вопросы, связанные с сопутствующими объектами растительного мира (например, лекарственное растительное сырье, многолетние насаждения, генетические и прочие растительные ресурсы и др.).

Отдельные нормы, связанные с регулированием использования растительного мира, содержат законы: Экологический кодекс Республики Казахстан (соответственно устанавливает только экологические требования к охране и использованию отдельных видов растительных ресурсов); Земельный и Водный кодексы Республики Казахстан (непосредственно вопросов к охране и использованию земельных и водных ресурсов применительно к растительности), Предпринимательский кодекс (непосредственно вопросов собственности на лесные ресурсы крестьянских и фермерских хозяйств), Закон Республики Казахстан «Об архитектурной, градостроительной и строительной деятельности в Республике Казахстан» (соответственно, сохранения охраняемых ландшафтов при проектировании и строительстве, а также озеленения населенных пунктов).

Местными представительными органами принимаются местные (локальные) правила содержания и защиты зеленых насаждений на основе Типовых правил содержания и защиты зеленых насаждений, правил благоустройства территорий городов и населенных пунктов и Правил оказания государственной услуги «Выдача разрешения на вырубку деревьев. Приказ Министра национальной экономики Республики Казахстан от 20 марта 2015 года № 235. Например, действуют принятые в г. Астаны, в г. Алматы, Караганды правила содержания и защиты зеленых насаждений [5].

Сфера регулирования обсуждаемого закона «О растительном мире» охватывает объекты растительного мира, произрастающие в естественных условиях, а также дикорастущие растения, содержащиеся в условиях культуры с целью воспроизводства и сохранения их генетического фонда.

В статье 5 проекта закона «О растительном мире» даны основные понятия, используемые в проекте закона. На наш взгляд, для точного толкования норм необходимо дополнить следующими понятиями:

«воспроизводство объектов растительного мира» – естественный (регулируемый и нерегулируемый) или искусственный процесс возобновления объектов растительного мира, восстановления их качественных характеристик;

«охрана объектов растительного мира» – комплекс мероприятий, направленных на сохранение пространственной, видовой и популяционной целостности объектов растительного мира, их численности, ресурсного потенциала и продуктивности, предотвращение их повреждения, уничтожения или иного вредного воздействия.

В проекте закона «О растительном мире» в статье 88 «Ответственность за вред, причиненный объектам растительного мира и среде их произрастания» указано, что «лица, причинившие вред объектам растительного мира и среде их произрастания, несут ответственность в соответствии с законодательством Республики Казахстан» [Проект Закона «О растительном мире»]. Эта норма в проекте закона носит отсылочный характер

Юридическая ответственность за нарушение законодательства о растительном мире выступает разновидностью юридической ответственности за экологические правонарушения и является важным средством обеспечения законности в сфере охраны, использования и воспроизводства растительного мира. Сущность административной ответственности А.А.Таранов определяется как применение административных взысканий к правонарушителю (физическому или юридическому лицу) за административное правонарушение уполномоченным органом (должностным лицом) в порядке, установленном административным законодательством [Таранов А.А., 2003, с.145-146].

Рассмотрим административную ответственность за нарушения, на которые отсылает законопроект. В КоАП РК есть несколько статей предусматривающих административную ответственность статья 143 «Нарушение права государственной собственности на животный и растительный мир» и в главе 21. «Административные правонарушения в области охраны окружающей среды, использования природных ресурсов» статьи 370, 378, 379Ю 380, 381, 386)

За какие действия предусмотрена административная ответственность:

К первой группе можно отнести административные проступки, непосредственно посягающие на нарушение права государственной собственности на растительный мир, за незаконную переуступку права пользования объектами растительного мира, а также совершение других сделок, в прямой или скрытой форме нарушающих право государственной собственности на растительный мир (Статья 143 КоАП РК).

Вторую группу составляют посягательства на отдельные природные растительные ресурсы: незаконное пользование объектами растительного мира, на пользование которыми требуется получение разрешения, незаконные приобретение, сбыт, провоз, ввоз, вывоз, хранение (содержание) видов диких растений, их частей или дериватов, повреждение сенокосов и пастбищных угодий, а также незаконное сенокошение и пастба скота, сбор лекарственных растений и технического сырья на землях лесного фонда (Статья 143, 370, 389 КоАП РК).

К третьей группе относятся административные проступки против окружающей среды в целом, а в результате вред может быть причинен растительным ресурсам: порча земель, нарушение правил охраны мест произрастания растений, нарушение мероприятий охраны растений и животных при размещении, проектировании и строительстве населенных пунктов, предприятий и других объектов, осуществлении производственных процессов и эксплуатации транспортных средств, применении средств защиты растений, минеральных удобрений других препаратов (Статья 378, 379 КоАП РК).

На наш взгляд, необходимо внести предложения об установление ответственности:

- за выжигание сухой растительности, трав на корню, а также за непринятие мер по ликвидации палов. В результате выжигания сухой растительности обедняется видовой состав животного и растительного мира, происходит деградация растительного покрова, и вместо цветущего разнотравья появляется жесткозлаковая растительность;
- за нарушение порядка приобретения или сбыта объектов растительного мира;
- нарушение требований по охране видов растений, занесенных в перечень редких и находящихся под угрозой исчезновения видов растений.

Например, запрещен сбор внесенных в Красную книгу Республики Казахстан редких и находящихся под угрозой исчезновения растений: Ветреница Алтайская, Кандык сибирский, редкие дикорастущие виды тюльпанов (разнолепестный, поникающий, одноцветковый). Размер возмещения вреда за каждое добытое без специального разрешения растение, повреждение

или уничтожение, независимо от размера, составляет всего 0,5 МРП (см. Базовые ставки для исчисления размеров вреда, причиненного нарушением лесного законодательства РК, утвержденные постановлением Правительства РК от 31 мая 2007 года № 441).

В предгорьях Зайлийского Алатау, окрестностях Алматы можно встретить места со снятым грунтом, но около рынков стоят грузовые машины, продающие горный грунт. Административная ответственность предусмотрена за порчу земли, то есть за уничтожение или незаконное снятие плодородного слоя почвы в целях продажи или передачи ее другим лицам и влечет штраф на физических лиц в размере десяти МРП (Статья 337 КоАП РК). Вопрос о нанесении вреда растительному миру и возмещении стоимости уничтоженной растительности в данном случае не рассматривается.

Во всех случаях причинения вреда природным ресурсам возникает вопрос об имущественной – гражданской, материальной ответственности. Вопросы определения размера вреда, причиненного объектам растительного мира и (или) среде их произрастания, тоже требует правового регулирования. В статье 76 проекта закона «О растительном мире» «Возмещение

вреда, причиненного объектам растительного мира и среде их произрастания» предлагается, что возмещение вреда за незаконное добывание, заготовку, повреждение или уничтожение объектов растительного мира, а также нарушение среды их произрастания определять по базовым ставкам для исчисления размеров этого вреда, которые утверждаются Правительством Республики Казахстан» [Проект Закона «О растительном мире»]. Вред может быть экономическим и экологическим. Экономический вред выражается в утрате травостоя для выращивания скота, древесно-кустарниковой растительности, многолетних насаждений, неполучение дохода, который должен быть получен при нормальных природных условиях. Экологический вред заключается в том, что ущерб причинен качеству окружающей природной среды до восстановления уничтоженного растительного ресурса будет страдать качество атмосферного воздуха и средство защиты от водной и ветровой эрозии.

В проекте закона необходимо подробно регламентировать вопросы пропаганды охраны объектов растительного мира и среды их произрастания, воспитания граждан в духе бережного отношения к ним, формирования экологической культуры.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Бринчук М.М. Экологическое право. Учебник для высших учебных заведений. // СПС «КонсультантПлюс». 2008 <http://uristinfo.net/ekologicheskoe-pravo/230-ekologicheskoe-pravo-mm-brinchuk.html>
2. Национальный доклад о состоянии окружающей среды и об использовании природных ресурсов Республики Казахстан за 2018 год С. 92. <http://ecogofond.kz/kz-2018-zhylda-y-aza-stan-respublikasyny-tabi-i-resurstaryn-pajdalanu-zh-ne-orsha-an-ortany-zhaj-k-ji-turaly-lty-bajandama-ruc-nacionalnyj-doklad-o-sostojanii-okruzhajushhej-sredy-i-ob-ispolzovanii-pr/> – Дата доступа: 29.06.2020
3. Проект Закона «О растительном мире» <https://atameken.kz/ru/news/30255-novyj-zakonoproekt-o-rastitel-nom-mire-predlagayut-izuchit-predprimatelyam>
4. Стамкулова Г.А. Правовые основы охраны, воспроизводства и использования нелесного растительного мира в Республике Казахстан. Учебное пособие. Алматы: Данекер, 2000.-117с.
5. см. Об утверждении Правил содержания и защиты зеленых насаждений города Алматы. Решение XXXIII сессии маслихата города Алматы VI созыва от 14 сентября 2018 года № 260. Зарегистрировано Департаментом юстиции города Алматы 16 октября 2018 года № 1504 <https://zakon.uchet.kz/rus/docs/V18R0001504> – Дата доступа: 29.06.2020; О Правилах содержания и защиты зеленых насаждений на территории города Астаны. Решение маслихата города Астаны от 12 декабря 2017 года № 219/25-VI. Зарегистрировано Департаментом юстиции города Астаны 11 января 2018 года № 1151 <http://adilet.zan.kz/rus/docs/V17AZ001151> – Дата доступа: 29.06.2020; (Об утверждении Правил содержания и защиты зеленых насаждений, благоустройства территорий городов и населенных пунктов Карагандинской области Решение X сессии Карагандинского областного маслихата от 29 сентября 2017 года № 222. Зарегистрировано Департаментом юстиции Карагандинской области 25 октября 2017 года №4419. https://tengrinews.kz/zakon/gosudarstvennyie_organii_karagandinskoy_oblasti/hozyaystvennaya_deyatelnost/id-V17K000441 – Дата доступа: 29.06.2020.
6. Таранов А.А. Административное право Республики Казахстан. Академический курс. -второе издание, переработанное и дополненное. – Алматы: «Издательство «Норма-К», 2003, с.145-146

Тойлыев Төлөнді Мұхитұлы

Докторант

Қазақстан Республикасы ІІМ М. Есболатов атындағы Алматы академиясы

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ ІШКІ ІСТЕР ОРГАНДАРЫНЫҢ ЛИЦЕНЗИЯЛЫҚ-РҰҚСАТ БЕРУ ҚЫЗМЕТІН ҚҰҚЫҚТЫҚ РЕТТЕУ

Түйін. Бұл мақалада Қазақстан Республикасы Ішкі істер органдарының лицензиялық-рұқсат беру қызметін құқықтық реттеуге талдау жүргізіледі. Автор атап өткендей, құқықтық реттеу мемлекеттің заң нормаларын әзірлеумен және оларды іске асыруды қамтамасыз ететін заңды құралдарды анықтаумен байланысты норма шығару қызметін қамтиды.

Осы баптың мәнмәтініндегі құқықтық реттеудің мәні Ішкі істер органдарының лицензиялық-рұқсат беру өкілеттіктерін іске асыру саласында қалыптасатын қоғамдық қатынастар болып табылады. Бұл ретте лицензиялық-рұқсат беру қоғамдық қатынастарының туындауына байланысты заттар, заттар, қызмет құқықтық реттеу объектісі болып табылады.

Түйінді сөздер: лицензиялық-рұқсат беру қызметі, құқықтық реттеу, мемлекет.

Резюме. В данной статье проводится анализ правового регулирования лицензионно-разрешительной деятельности органов внутренних дел Республики Казахстан. Автор отмечает, что правовое регулирование охватывает нормотворческую деятельность государства, связанную с разработкой юридических установлений и определением юридических средств обеспечения их реализации.

Предметом правового регулирования в контексте данной статьи являются общественные отношения, складывающиеся в сфере реализации органами внутренних дел лицензионно-разрешительных полномочий. Объектом правового регулирования при этом являются предметы, вещества, деятельность, с которыми связано возникновение лицензионно-разрешительных общественных отношений.

Ключевые слова: лицензионно-разрешительная деятельность, правовое регулирование, государство.

Summary. This article analyzes the legal regulation of licensing and permitting activities of internal Affairs bodies of the Republic of Kazakhstan. The author notes that legal regulation covers the normative activity of the state related to the development of legal regulations and the definition of legal means to ensure their implementation. The subject of legal regulation in the context of this article is public relations that are formed in the sphere of implementation of licensing and authorization powers by internal Affairs bodies. The object of legal regulation in this case are objects, substances, and activities that are associated with the emergence of licensing and permissive public relations.

Keywords: licensing and permitting activities, legal regulation, the state.

Ішкі істер органдарының лицензиялық-рұқсат беру қызметі жоғары қауіптілік көздеріне жататын зат пен заттар айналымының ерекше тәртібін қамтамасыз етуге, олардың заңсыз айналымының алдын алуға; жеке және заңды тұлғалардың ішкі істер органдарының бақылау және қадағалау өкілеттіктеріне жататын қызметтің жеке секторы саласындағы ережелер мен талаптарды сақтауына бағытталған. Мемлекеттің лицензиялық-рұқсат беру қызметінің субъектісі бола отырып, ішкі істер органдары мемлекет қорғайтын қоғамдық қатынастарға зиян келтіруі немесе жеке, қоғамдық және мемлекеттік қауіпсіздікке қатер төндіруі мүмкін заттар мен заттардың айналымы саласындағы қызметті бақылауды жүзеге асырады. Мұндай зат пен заттар, сондай-ақ жекелеген қызмет түрлері мемлекеттік реттеуде болады. Мемлекеттік реттеу келесідей түрде болып табылады:

– заттар мен заттардың жекелеген түрлерінің айналымына, сондай-ақ белгілі бір қызметті

жүзеге асыруға байланысты тыйым салулар мен шектеулер;

– заттар мен заттарды пайдалану немесе жекелеген қызмет түрлерін жүзеге асыру кезінде басшылыққа алынуы қажет ережелер, стандарттар, талаптар;

– лицензиялау-рұқсат беру қызметін жүзеге асыруға уәкілетті арнайы құрылған мемлекеттік органдардың (бұл жағдайда-ішкі істер органдарының) құзыреттері.

Мемлекеттік реттеу бағыттарының бірі құқықтық реттеу болып табылады. Ол мемлекеттің заң белгілеулерін әзірлеумен және оларды іске асыруды қамтамасыз етудің заңды құралдарын айқындаумен байланысты норма шығару қызметін қамтиды. Құқық теориясында құқықтық реттеу деп қоғамдық қатынастарға нормативтік-ұйымдастырушылық ықпал ету түсініледі, ол қоғамдық қажеттіліктерге сәйкес осындай қатынастарды реттеу, қорғау, дамыту мақсатында

құқықтық құралдар жүйесінің көмегімен жүзеге асырылады [Алексеев С.С., 2005]. Ішкі істер органдарының лицензиялық-рұқсат беру қызметін құқықтық реттеу осы қызметті құқықтық деңгейде регламенттеуді; құқық қолдану саласындағы қызметті (тиісті құқықтық актілерді іске асыру); құқық шығармашылық бастамамен байланысты қызметті қамтиды.

Біздің мақаланың негізгі өзегінде көрсетілген құқықтық реттеудің пәні ішкі істер органдарының лицензиялық-рұқсат беру өкілеттіктерін іске асыру саласында қалыптасқан қоғамдық қатынастар болып табылады. Бұл ретте лицензиялық-рұқсат беру қоғамдық қатынастарының пайда болуына байланысты зат, заттар, қызмет (құқық теориясында оларды материалдық және материалдық емес игіліктер деп атайды) құқықтық реттеу объектісі болып табылады.

Ішкі істер органдарының лицензиялық-рұқсат беру қызметін құқықтық реттеу ерекшеліктерін зерттей отырып, лицензиялау субъектісі ретінде ішкі істер органдары бірнеше рет өзгеріске ұшыраған құқықтық базамен реттелетінін атап өткен жөн. Аталған жұмыс Қазақстан Республикасы Президентінің «Қазақстан халқының әл – ауқатын арттыру-мемлекеттік саясаттың басты мақсаты» атты Қазақстан халқына Жолдауы [ҚР Президентінің 2008 жылғы 7 ақпандағы «Қазақстан халқының әл – ауқатын арттыру-мемлекеттік саясаттың басты мақсаты» атты Қазақстан халқына Жолдауы // <http://adilet.zan.kz/kazdocs/K080002008>], Қазақстан Республикасының Үкіметі мақұлдаған Қазақстан Республикасында рұқсат беру жүйесін жетілдірудің 2009-2011 жылдарға арналған тұжырымдамасы [<http://adilet.zan.kz/kaz/docs/P080001100>], Қазақстан Республикасының 2010 жылдан 2020 жылға дейінгі кезеңге арналған құқықтық саясат тұжырымдамасы [<http://adilet.zan.kz/kaz/docs/U090000858>], рұқсат беру жүйесін одан әрі реформалаудың 2012-2015 жылдарға арналған тұжырымдамасы [<http://adilet.zan.kz/kaz/docs/P1200000929>] сияқты бағдарламалық құжаттармен белгіленген міндеттерді іске асыру және әкімшілік реформалар шеңберінде жүргізілді. Тұжырымдама: мемлекеттік реттеудің тиімділігін арттыру мақсатында рұқсат беру заңнамасына жаңа қағидаттарды енгізуге; әкімшілік жүктемені азайтуға; рұқсат беру жүйесіндегі сыбайлас жемқорлық құрамдасын алып тастауға; бір жолғы және кәсіби рұқсаттарды қоспағанда, рұқсат беру құжаттарын (рәсімдерін) қызметтің қауіпті түрлеріне, объектілерге, өнімдерге және мемлекеттің шектеулі ресурстарына қатысты ғана пайдалануға бағытталған.

Жүргізілген жұмыс нәтижесінде рұқсат беру құжаттарының саны айтарлықтай қысқартылды, электрондық форматқа ауыстыру арқылы оларды беру талаптары мен рәсімдері оңайландырылды. Лицензиялық қатынастар саласында қазіргі заманғы ақпараттық технологияларды

енгізу лицензиардың электрондық тізілімі, лицензияның электрондық нысаны, электрондық лицензия сияқты ұғымдарды енгізуге негіз болды. Лицензиялық-рұқсат беру қызметінің қолданыстағы практикасы жаңа құқықтық қамтамасыз етуге ие болды.

Қазақстан Республикасының Үкіметінің «Лицензиялаудың кейбір мәселелері туралы» 2012 жылғы 7 маусымдағы № 753 қаулысы қабылданды [<http://adilet.zan.kz/kaz/docs/P1200000753>]. Қаулымен лицензиарлардың тізбесі, сондай-ақ өтініш берушінің Қазақстан Республикасы заңнамасының талаптарына сәйкестігі бөлігінде лицензия беруге келісуді жүзеге асыратын мемлекеттік органдардың тізбесі бекітілді. Ішкі істер министрлігінен лицензиар ретінде әкімшілік полиция комитеті мен есірткі бизнесіне қарсы күрес және есірткі айналымын бақылау комитеті бекітілді. Қазіргі уақытта аталған қаулы өз күшін жойды.

Әкімшілік полиция комитеті лицензиялайтын қызмет түрлеріне: азаматтық және қызметтік қару мен оның патрондарын әзірлеу, өндіру, жөндеу, сату, коллекциялау, экспонаттау; азаматтық және қызметтік қару мен оның патрондарын сатып алу; азаматтық пиротехникалық заттар мен олар қолданылып жасалған бұйымдарды әзірлеу, өндіру, сату, пайдалану; азаматтық пиротехникалық заттар мен олар қолданылып жасалған бұйымдарды әзірлеу, өндіру, сату және пайдалану; заңды тұлғалардың күзет қызметін жүзеге асыруы көрсетілген.

Есірткі бизнесіне қарсы күрес және есірткі айналымын бақылау комитетіне есірткі құралдарының, психотроптық заттар мен прекурсорлардың айналымына байланысты қызметті лицензиялау бекітілген. Мұндай қызметке: есірткі құралдарын, психотроптық заттар мен прекурсорларды әзірлеу, өндіру, қайта өңдеу, тасымалдау, жөнелту, сатып алу, сақтау, бөлу, өткізу, пайдалану, жою; құрамында есірткі құралдары мен психотроптық заттар бар өсімдіктер мен шөптерді өсіру, жинау, дайындау жатады. Регламенттеуші құжаттарға жүргізілген тексеру Ішкі істер органдарын бірқатар тән емес функциялардан босатуға мүмкіндік берді.

Атап айтқанда, штемпель-граверлік шеберханалардың, түрлі-түсті бейнедегі көбейту-көшіру техникасын пайдаланатын улы заттарды сақтайтын субъектілердің қызметін лицензиялау және бақылау сияқты функцияларды орындау Ішкі істер органдарының өкілеттігіне кірмейді. Осылайша, лицензияланатын қызмет түрлерінің бірыңғай тізбесін айқындау бөлігінде лицензиялық заңнаманы белгілі бір жүйелендіру жүргізілді.

Ішкі істер органдарының лицензиялық-рұқсат беру жұмысы бөлімшелерінің қызметін регламенттейтін барлық нормативтік құқықтық актілерді олардың мазмұнын ашатын нормаларға байланысты жүйелендіруге болады. Белгілі бол-

ғандай, құқық теориясында құқықтық реттеу механизмінде құқық нормаларының функциялары бойынша бастапқы құқықтық нормалар мен мінез-құлық нормалар- ережелері бөліп көрсетеді. Бастапқы құқықтық нормалардың міндеті – құқықтық реттеудің негізгі қағидаттарын, оның шектері мен әдістерін айқындау, сондай-ақ негізгі ұғымдар мен санаттарды бөліп көрсету. Осы нормалардың құрамы нормалар бастаулары, нормалар қағидаттары болып бөлінеді. Бастапқы құқықтық нормалардың қоғамдық қатынастар мен мемлекеттік құрылыстың негізгі принциптерін бекітеді. Нормалар-қағидаттар заңнамада құқықтың негізгі қағидаттарын бекітуді білдіреді. Мінез-құлық нормалары-ережелері нормативтік материалдың негізгі массасын құрайды және осы қатынастарға қатысушылардың құқықтары мен міндеттерін және оларды іске асыру шарттарын, сондай-ақ белгіленген мінез-құлық ережелерін бұзуға мемлекеттің әсерін айқындау арқылы қоғамдық қатынастарды тікелей реттеуге арналған. Дәл осы нормаларда бастапқы нормалар нақтыланады және нақтыланады. Бұл нормалар одан әрі жіктеу пәні болып табылады. Құқық нормалары мақсатына байланысты екі негізгі функцияға яғни реттеуші және қорғау болып бөлінеді. Реттеуші нормалар қоғамдық қатынастарды тікелей реттеуші болып табылады, ол құқықтық қатынастар субъектілерінің құқықтық мәртебесінің мазмұнын айқындайды. Лицензиялық-рұқсат беру қатынастары саласында олар лицензия немесе рұқсат алуға үміткер жеке және заңды тұлғалардың, сондай-ақ лицензиялар мен рұқсаттар беруге өкілеттік берілген ішкі істер органдарының құқықтары мен міндеттерін белгілейді. Реттеуші нормалар реттелетін қатынастардың көлемін айқындайды және міндеттейтін, олар тыйым салатын және басқаратын болып екіге бөлінеді. Міндеттейтін нормалар заттар мен заттардың айналымы, сондай-ақ лицензияланатын қызмет түрлерін жүзеге асыру саласындағы нормалар мен ережелерді сақтауға негізделген лицензиялық-рұқсат беру қатынастары субъектілерінің тиісті мінез-құлық шегін белгілейді. Тыйым салатын нормалардың сақталуы лицензиялық-рұқсат беру қатынастары субъектілерінің міндеттеріне кіретін тыйым салулар мен шектеулерді белгілейді. Мұндай тыйымдар қаралып отырған қатынастар үшін аса өзекті, өйткені ішкі істер органдары айналымын бақылайтын заттар мен заттарды заңсыз пайдалану кезінде азаматтардың өмірі мен денсаулығына зиян келтіруі мүмкін. Басқарушы нормаларға келетін болсақ, олардың мазмұны лицензиялық-рұқсат беру қатынастары субъектілерінің ықтимал мінез-құлқының шектерін, олардың өкілеттіктерінің көлемін айқындайды.

Қорғау нормаларының міндеті лицензиялық-рұқсат беру қатынастары саласында құқық бұзушылық жасағаны үшін заңдық жауапкершілік шектерін және жазалау шараларын белгілеу бо-

лып табылады. Олар белгіленген ережелер мен талаптардың сақталуын, жаңа бұзушылықтардың алдын алуды, бұзылған нормаларды қалпына келтіруді қамтамасыз етеді.

Ішкі істер органдарының лицензиялық-рұқсат беру қызметін құқықтық реттеудің ерекшелігі құқықтық нормалардың ерекшелігі болып табылады. Ол лицензиялық-рұқсат беру қатынастарының объектісіне байланысты барлық аспектілерді мұқият реттеу қажеттігіне негізделген. Осы объектінің жоғары қауіптілік дәрежесі арнайы регламенттеуді, ерекше құқықтық режимді, құқықтық реттеуді іске асырудың жекелеген тетігін талап етеді. Осы объектінің жоғары қауіптілік дәрежесі арнайы регламенттеуді, ерекше құқықтық режимді, құқықтық реттеуді іске асырудың жекелеген тетігін талап етеді. Бұдан басқа, құқықтық реттеу лицензиялық-рұқсат беру қатынастары объектісінің мәнін егжей-тегжейлі ашатын бланкеттік нормаларды іске асыруға айтарлықтай дәрежеде негізделген.

Біз қарастырып отырған қатынастарды құқықтық реттеулер:

- осы қатынастар субъектілерінің өкілеттіктерін белгілеу туралы;
- жоғары қауіптілік көзі болып табылатын заттар мен заттардың еркін айналымын шектеу дәрежесін айқындау;
- азаматтардың өмірі мен денсаулығына зиян келтіруі мүмкін заттардың айналымына байланысты қызметті бақылау.

Лицензиялау-рұқсат беру қатынастарының субъектісі ретінде ішкі істер органдарының қызметін құқықтық реттеу талдауы олардың мазмұнын ашуға мүмкіндік беретін құқықтық актілердің жиынтығымен жүзеге асырылады.

Бастапқы құқықтық нормаларды қамтитын құқықтық актілер:

Қазақстан Республикасының Конституциясы [ҚР Конституциясы]. Еліміздің негізгі заңы ретінде Конституция ұлттық заңнаманың векторын айқындайды. Лицензиялау-рұқсат беру қызметін жүзеге асыру кезінде ішкі істер органдары заңдылық принципін қалыптастыратын конституцияның нормаларына сүйенуге тиіс. Мәселен, Қазақстан Республикасында қолданылып жүрген құқық Конституцияның, оған сәйкес заңдардың, өзге де нормативтік құқықтық актілердің, халықаралық шарттық және республиканың өзге де міндеттемелерінің, сондай-ақ республикамыздағы Конституциялық Кеңес пен Жоғарғы Соттың нормативтік қаулыларының нормалары болып табылады (4-бап). Меншік міндет жүктейді, оны пайдалану сонымен қатар қоғам игілігіне де қызмет етуге тиіс. Меншік субъектілері мен объектілері, меншік иелерінің өз құқықтарын жүзеге асыру көлемі мен шектері, оларды қорғау кепілдіктері заңмен белгіленеді (6-бап). Қазақстан Республикасында Конституцияға сәйкес адам құқықтары мен бостандықтары танылады және

оларға кепілдік беріледі. Адамның және азаматтың құқықтары мен бостандықтарын жүзеге асыру басқа адамдардың құқықтары мен бостандықтарын бұзбауға, конституциялық құрылыс пен қоғамдық имандылыққа қол сұғылмауға тиіс (12-бап). Тұрғын үйге қол сұғылмайды. Соттың шешімінсіз тұрғын үйден айыруға жол берілмейді. Тұрғын үйге басып кіруге, оны тексеруге және тінтуге заңмен белгіленген реттер мен тәртіп бойынша ғана жол беріледі (25-бап). Қазақстан Республикасының азаматтары заңды түрде алған қандай да болсын мүлкін жеке меншігінде ұстай алады. Әркімнің кәсіпкерлік қызмет еркіндігіне, өз мүлкін кез келген заңды кәсіпкерлік қызмет үшін еркін пайдалануға құқығы бар (26-бап) және т.б.

- «Қазақстан Республикасының Ішкі істер органдары туралы» Қазақстан Республикасының Заңы [<http://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z1400000199>] Ішкі істер органдарының құзыреті ретінде лицензиялық және рұқсат беру қызметін жүзеге асыруды айқындайды. Осы қызмет түрін ұйымдастыру ішкі істер министрлігіне жүктелген. Заңға сәйкес ішкі істер органдары: Заңға сәйкес ішкі істер органдары: 1) Жеке тұлғаларға: а) Жеке тұлғаларға азаматтық қару мен оның патрондарының бірлі-жарым даналарын Қазақстан Республикасының аумағына әкелуге, Қазақстан Республикасының аумағынан әкетуге, сондай-ақ Қазақстан Республикасының аумағы арқылы транзиттеуге; б) заңды тұлғаларға: азаматтық және қызметтік қару мен оның патрондарының криминалистік талаптарға сәйкестігіне қорытындылар беруге міндетті.; 2) мыналарға: а) Жеке тұлғаларға азаматтық қару мен оның патрондарын сатып алуға, сақтауға, сақтау мен алып жүруге, тасымалдауға; б) заңды тұлғаларға: азаматтық пиротехникалық заттар мен олар қолданылып жасалған бұйымдарды сатып алуға, сақтауға; азаматтық және қызметтік қару мен оның патрондарын сатып алуға, сақтауға, сақтау мен алып жүруге, тасымалдауға; атыс тирлері (атыс орындары) мен стенділерін ашуға және олардың жұмыс істеуіне; азаматтық және қызметтік қару мен оның; есірткі құралдарын, психотроптық заттар мен прекурсорларды Қазақстан Республикасының аумағына әкелу, Қазақстан Республикасының аумағынан әкету және Қазақстан Республикасының аумағы арқылы транзиттеу.

Қорғау нормаларын қамтитын құқықтық актілерге Қазақстан Республикасының Әкімшілік құқық бұзушылық туралы Кодексі жатады [ҚР Әкімшілік құқық бұзушылық туралы Кодексі]. Кодекс ішкі істер органдарының лицензиялық-рұқсат беру қызметі саласындағы заңнаманы бұзғаны үшін әкімшілік жауапкершілікті көздейтін бір-қатар нормалардан тұрады. Мәселен, Қазақстан Республикасының заңнамасында белгіленген лицензиялау нормаларын бұзу, оның ішінде лицензияланатын қызмет түрлеріне қойылатын

біліктілік талаптарына сәйкес келмеуі не лицензияның лицензия алу кезінде көрінеу анық емес ақпарат беруі 464-бапқа сәйкес жауаптылыққа әкеп соғады. Сонымен қатар, Кодексте келесідей құқық бұзушылықтарды жасағаны үшін әкімшілік жауапкершілік көзделген:

- күзет қызметі саласындағы заңнаманы бұзу (470-бап);

- азаматтық, қызметтік, марапаттық, коллекциялық қаруды, оның патрондарын иелену, беру, есепке алу, сақтау, пайдалану, тасымалдау, Қазақстан Республикасының аумағына әкелу, Қазақстан Республикасының аумағынан әкету және Қазақстан Республикасының аумағы арқылы транзитпен өткізу тәртібін бұзу (484-бап);

- атыс тирлері (атыс орындары) мен стендтерін ашу және олардың жұмыс істеу тәртібін бұзу (485-1-бап.);

- азаматтық, қызметтік, марапаттық, коллекциялық қаруды тіркеу (қайта тіркеу) не оны есепке қою тәртібін бұзу (486 – бап.);

- азаматтық қаруды, оның патрондарын өткізу үшін тапсырудан жалтару (487-бап);.

Ішкі істер органдары әкімшілік-юрисдикциялық қызмет субъектісі ретінде әкімшілік құқық бұзушылық туралы іс бойынша іс жүргізуді жүзеге асырады және санкцияда көзделген әкімшілік жазалау шараларын қолданады.

Реттеуші нормалар бір жағынан ішкі істер органдарына, екінші жағынан жеке және заңды тұлғаларға қатысты құқықтарды, міндеттерді, тыйым салулар мен шектеулерді белгілейтін құқықтық актілерде қамтылған. Мұндай актілерге Қазақстан Республикасының заңдары, Қазақстан Республикасы Үкіметінің қаулылары, ІІО-ның лицензиялау-рұқсат беру қызметінің түрлі мәселелерін реттейтін Қазақстан Республикасы Ішкі істер министрінің бұйрықтары жатады. 2014 жылы «Рұқсаттар және хабарламалар туралы» Қазақстан Республикасының Заңы қабылданды [<http://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z1400000202>]. Осы Заңның реттеу саласы жеке кәсіпкерлік субъектілерінің және басқа да тұлғалардың жекелеген қызмет түрлерін немесе іс-әрекеттерді жүзеге асыруына рұқсат беру немесе хабарлама жасау тәртібін енгізуге және іске асыруға байланысты қоғамдық қатынастар болды.

Аталған заң мемлекеттік аппараттың алдына қойылған міндеттерді шешуге бағытталған – лицензиялық рәсімдерді барынша оңайлату, мемлекеттік органдардың әкімшілік кедергілері мен бақылау функцияларын, қызметтің қандай да бір түрін хабарлау тәртібімен ашу мүмкіндіктерін бір мезгілде кеңейте отырып, лицензияланатын қызмет түрлерінің тізбесін қысқарту.

Соңғы жылдары Қазақстан Республикасы Ішкі істер министрлігі Қоғамдық тәртіпті қамтамасыз ету және құқық бұзушылықтың алдын алу саласындағы нормативтік құқықтық базаны жетілдіру бойынша үлкен жұмыс жүргізді.

Қорытындылай келе, Қазақстан Республикасы ІІО-ның ұйымдастырылуы мен қызметін құқықтық қамтамасыз етудің сапалы жаңа деңгейіне қол жеткізу нормативтік базаны дамытудың сабақтастығы мен перспективалы көрінісі қағидаттарына негізделген басқаруды құқықтық қамтамасыз етуді жетілдіру кезеңіне жоспарлы және ғылыми көзқарас негізінде мүмкін болады. Ішкі істер органдарының лицензиялау-рұқсат беру жүйесін жүзеге асыру жөніндегі жұмысы туралы Ішкі істер министрінің бұйрығын ауыстыруға «Ішкі істер органдары бөлімшелерінің азаматтық және қызметтік қару айналымы саласындағы бақылау жөніндегі қызметін ұйымдастыру жөніндегі Нұсқаулықты бекіту туралы» Қазақстан Республикасы Ішкі істер министрінің 2016 жылғы 29 наурыздағы № 313 бұйрығы қабылданды. Есірткі құралдары, психотроптық заттар мен прекурсорлар айналымы саласындағы қызметке лицензия беру ішкі істер органдары көрсететін мемлекеттік қызмет түрлерінің бірі болып табылады. Осы

қызметті көрсету тәртібі «Есірткі, психотроптық заттар мен прекурсорлар айналымы саласында мемлекеттік қызмет көрсету қағидаларын бекіту туралы» Қазақстан Республикасы Ішкі істер министрінің 2020 жылғы 31 наурыздағы № 276 бұйрығымен жүзеге асырылады [<http://adilet.zan.kz/kaz/docs/V2000020231>]. Құқықтық базаны жаңартудың орындылығы ішкі істер органдарының лицензиялық-рұқсат беру өкілеттіктерінің өзгеріске ұшырауына негізделген. Олардың көлемін шектеу лицензиялық рәсімдерді оңайлату және ішкі істер органдарын тән емес функцияларды орындаудан босату саясатына байланысты болды. Ішкі істер органдарының қызметін реттейтін нормативтік құқықтық актілер мемлекет және құқықпен қорғалатын басымдықтардың өзгеруін ескеруі тиіс. Бірінші кезекте жеке адамды, жеке адамды және азаматты, оның құқықтарын, бостандықтарын мен заңды мүдделерін қорғау болуға тиіс.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

- 1 Алексеев С.С. Теория права: учебник. – М., 2005. – электр. текст // <http://be5.biz/pravo/t002/18.html>
- 2 Қазақстан Республикасы Президентінің 2008 жылғы 7 ақпандағы «Қазақстан халқының әл – ауқатын арттыру-мемлекеттік саясаттың басты мақсаты» атты Қазақстан халқына Жолдауы// <http://adilet.zan.kz/kazdocs/K080002008>
- 3 «Қазақстан Республикасында рұқсат беру жүйесін жетілдірудің 2009-2011 жылдарға арналған тұжырымдамасы туралы» Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2008 жылғы 27 қарашадағы № 1100 Қаулысы // <http://adilet.zan.kz/kaz/docs/P080001100>
- 4 «Қазақстан Республикасының 2010 жылдан 2020 жылға дейінгі кезеңге арналған құқықтық саясат тұжырымдамасы туралы» Қазақстан Республикасы Президентінің 2009 жылғы 24 тамыздағы № 858 Жарлығы // <http://adilet.zan.kz/kaz/docs/U090000858>
- 5 «Қазақстан Республикасының рұқсат беру жүйесін одан әрі реформалаудың 2012-2015 жылдарға арналған тұжырымдамасы туралы» Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2012 жылғы 11 шілдедегі № 929 Қаулысы // <http://adilet.zan.kz/kaz/docs/P1200000929>
- 6 «Лицензиялаудың кейбір мәселелері туралы» Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2012 жылғы 7 маусымдағы № 753 қаулысы / <http://adilet.zan.kz/kaz/docs/P1200000753>
- 7 Қазақстан Республикасының Конституциясы
- 8 «Қазақстан Республикасының Ішкі істер органдары туралы» Қазақстан Республикасының 2014 жылғы 23 сәуірдегі № 199-V Заңы // <http://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z1400000199>
- 9 Қазақстан Республикасының Әкімшілік құқық бұзушылық туралы Кодексі
- 10 «Рұқсаттар және хабарламалар туралы» № Қазақстан Республикасының 2014 жылғы 16 мамырдағы № 202-V Заңы // <http://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z1400000202>
- 11 «Ішкі істер органдарының азаматтық және қызметтік қару айналымы саласындағы бақылау жөніндегі бөлімшелерінің қызметін ұйымдастыру туралы нұсқаулықты бекіту туралы» Қазақстан Республикасы Ішкі істер министрінің 2016 жылғы 29 наурыздағы № 313 бұйрығы // <http://adilet.zan.kz/kaz/docs/V1600013694>
- 12 «Есірткі, психотроптық заттар мен прекурсорлар айналымы саласында мемлекеттік қызмет көрсету қағидаларын бекіту туралы» Қазақстан Республикасы Ішкі істер министрінің 2020 жылғы 31 наурыздағы № 276 бұйрығы // <http://adilet.zan.kz/kaz/docs/V2000020231>

Уәли Еламан Сайлаубайұлы

1 курс магистранты

халықаралық құқық

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразиялық Ұлттық Университеті

ОНЛАЙН ВИДЕО ОЙЫНДАР САЛАСЫН ҚҰҚЫҚТЫҚ САРАПТАМАЛЫҚ ТАЛДАУ

Түйін. 2010 жылы әлемде шамамен 0,97 миллиард онлайн видео ойыншылар болса, 2021 жылға қарай бұл сан 3,02 миллиардтан астам ойыншыларға дейін өседі деп күтілуде. Бұл онлайн видео ойындардың қоғамдық қатынас ретінде құқықтық реттеу қажеттілігін нақты көрсетуде. Мақалада осыған орай онлайн видео ойындардың саласын құқықтық сараптамалық талдау жүргізілу жоспарлануда.

Түйінді сөздер: виртуалды меншік, виртуалды валюта, виртуалды құқық, компьютерлік ойындар, интернет.

Резюме. В 2010 году в мире насчитывалось около 0,97 миллиарда видеоигроков, и к 2021 году ожидается, что это число возрастет до 3,02 миллиарда. Это наглядно демонстрирует необходимость правового регулирования онлайн-видеоигр как общественных отношений. В связи с этим в статье планируется провести юридический экспертный анализ области онлайн-видеоигр.

Ключевые слова: виртуальная собственность, виртуальная валюта, виртуальное право, компьютерные игры, интернет.

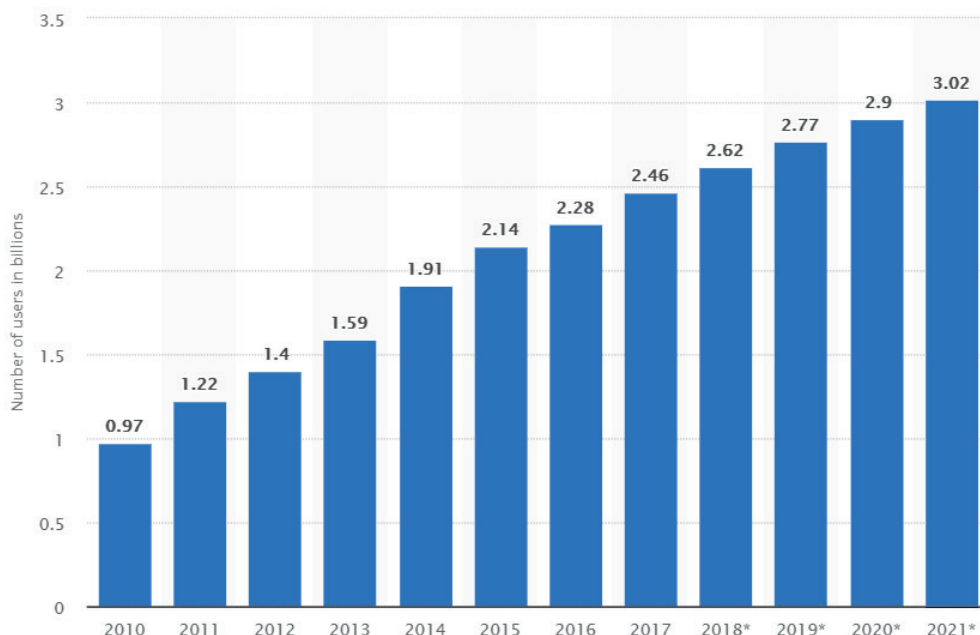
Summary. In 2010, the world had about 0.97 billion video games, and by 2021 it is expected that this number will grow to 3.02 billion. This vividly demonstrates the need for legal regulation of online video games as public relations. In connection with this, the article plans to conduct a legal expert analysis of the area of online video games.

Keywords: virtual property, virtual currency, virtual law, computer games, Internet.

Құқықтық сараптамалық талдау кезінде басты мән беретін жағдай ол, қоғамдық қатынасты қарастырудың мақсатқа сәйкестігі екені айдан анық. Құқықтың ұғымына назар аударсақ мынандай тұжырымдамаға келуге болады: Құқық бұл мемлекет бекіткен, мемлекет санкциялаған, қоғамдық қатынастарды реттеуге бағытталған адамдардың жүріс-тұрыс ережесі. Ал, қоғамдық

қатынасты реттеудегі ең басты жағдай оның қоғамда қолданысының дәрежесімен анықталады. Онлайн видео ойындар индустриясы үлкен және баяулау белгілерін көрсетпейді.

Азия-Тынық мұхиты аймағы әлемдік онлайн видео ойындар индустриясының көшбасшысы ретінде орналасқан. Бағалаулар бойынша, 2018 жылы өңірде 1,2 миллиард онлайн видео ойын-

дар болды, бұл 71,4 миллиард доллар көлемінде жиынтық табыс әкелді. Бұл екінші үлкен аймақ-Солтүстік Америкада алынған кірістерден екі есе артық. Орташа ойыншы қанша ақша өзінің хоббиін арнайтынын ескере отырып, ойын индустриясы миллиардтаған – әлем бойынша орта есеппен 123 долларынан астам жұмсайды.

Яғни, жоғарыда көрсетілген статистикаға сәйкес онлайн видео ойындар 2021 жылға сәйкес 3,02 миллиард ойыншыға ұлғаймақ. Бұл, қоғамның видео ойындарға қызығушылығының айқын бейнесі және оны құқықтық реттеудің қажеттілігін нақты белгілейді.¹

Құқықтың ұғымына қайта тоқталсақ, адамдардың жүріс-тұрыс ережесі ұғымы онлайн видео ойындардың нормативтің құқықтық актілер арқылы немесе өзге де заңнамалық құжаттар арқылы қоғамның жүріс-тұрыс ережесін белгілеу қажеттілігін көрсетеді.

Қазақстан Республикасы Заңнамасына сәйкес онлайн видео ойындарды жалпы азаматтық құқықтық қатынастар ретінде қарастырады және жалпы құқықтық нормалармен реттеу айқындалған. Алайда, қолданыстағы заңнама көп жағдайда нақты тауарлардың және қызметтердің құқықтық реттеушілігін белгілейді.

Мысалы, «Dota 2» видео ойында (*бұдан әрі – Dota*) сатып алынатын тауарлар мен қызметтердің түрін реттеу Қазақстанның заңнамасымен реттеудің өзіндік қиыншылықтары бар.

Dota тауарларды сатудың бірнеше бағыттарын айқындаған. Ең танымал сауда аланы Steam болып табылады. Сонымен қатар, сатып алынған тауарларды қайта сатуды өзге де интернет сауда алаңы арқылы жүзеге асыруға болады. Алайда, бұл сауда алаңында қолданылатын құралдар қор биржасының спекулятивті операцияларымен салыстыруға болады.

«Бағалы қағаздар рыногы туралы» Қазақстан Республикасының заңына сәйкес бағалы қағаздарды нарықта сатудың құқықтық жүзеге асыру алгоритмі нақты белгіленген. Яғни, эмиссиялық бағалы қағаздар, оларды орналастыру, эмиссиялық бағалы қағаздардың айналысы, тіркеу облигациялар, туынды бағалы қағаздардың және туынды қаржы құралдарының айналымы, коммерциялық құпия, брокерлік және диллерлік қызмет және тағы да басқа құқықтық реттеу сатылары айқындалған.²

Өз кезегінде, Steam және өзге де сауда алаңында реттеушілік құқықтық тұрғыдан айқындалмаған және сатылған тауарды шынайы ақшаға шығару кезіндегі сауда алаңының пайдасы 50 пайыздан астам мөлшерге дейін асуы мүмкін.

¹ <https://vawilon.ru/statistika-gejmerov/>

² Қазақстан Республикасының Конституциясы

Сонымен бірге, сауда алаңында жиі қолданылатын спекулятивті құралдардың туынды қаржы құралдардың нарықтағы қолдану құралымен салыстыруға болады.

Егер, фьючерстік деривативті сатып алған жағдайда сіз белгілі бір бараль мұнайдың (*егер негізгі тауар құралы мұнай болған жағдайда*) нақтылаған болашақтағы соммаға сатып алатынызды белгілейсіз. Бұл жағдай, мұнай тиісті уақытта шығарылмағанын, алайда болашақта нақты айқындалған уақытта болатынын растайды. Онлайн видео ойындар саласындағы тауар ретінде ойында қолданылатын виртуалды тауар (*скин*) болып табылады. Фьючерстік шарт бойынша егер нақты сатып алушы болғанда мұнайды соңында нақты қолдануға болады. Алайда, сауда алаңында сатылатын ойындардың нақты құны жоқ және оның құны ойыншылардың қызығушылығымен (*тауардың танымалдылығымен*) айқындалады және нақты тауардың ұстау қасиетіне ие емес.

Сауда алаңының құқықтық реттеудегі салыстырмалық талдауды қортындылап айқындасақ келесі тұжырымдамаға келуге болады:

1) Қор биржасында сатылатын акциялар, облигациялар және деривативтер заңнамалық реттеушілік қасиетке ие. Ал, видео ойындардың виртуалды тауарлардың сауда алаңы Адам Смиттің көрінбейтін қол экономикасымен реттеледі және мемлекеттік қандайда бір араласушылығы жоқ және құқықтық реттеу сипатына ие емес.

2) Спекулятивтік құрал ретінде екі нарықтада нақты құралдар ретінде әр түрлі тауардың сипаты бар (*деривативтердің тауар нарығы соңғы сипатта нақты қолдануға ие, өз кезегінде ойындардың тауары виртуалды және қолданысы тек ойында ғана шектеулі*)

3) Экономикалық бағытта қор биржасының операциялары салықтық төлемдер және өзге төлемдер арқылы мемлекетке табыс алып келеді. Сонымен бірге мемлекеттік облигациялардың сатылуы мемлекеттік экономикалық пайдасының бір қайнар көзі. Онлайн видео ойындардағы тауарлар тек сауда алаңын ұйымдастырушы тұлғалардың 50 пайыздан жоғары пайдасын белгілейді, салықтық және өзге де төлемдермен жүзеге асырылмайды.

Онлайн видео ойындардың реттеулі тиіс бағыты ретінде қоғамдық ойын ретіндегі адамдардың ар-намысын, қадір қасиетін қорғау, экономикалық тұрғыдан тигізетін әсері, сонымен бірге психикалық жәй-күйлеріне әсер ететін зиянда зардаптарының нақты туындағанын іс-әрекеттердің алдын алу қажеттілігін белгілеу маңыздылығы бар.

Қазақстан Республикасы Конституциясының 18 бабына сәйкес Әркімнің жеке өміріне қол сұғылмауына, өзінің және отбасының құпиясы болуына, ар-намысы мен абыройлы атының қорғалуына құқығы бар.¹

Сонымен бірге, Қазақстан Республикасы Азаматтық кодексінің 143 бабына сәйкес ар-намысты, қадір-қасиетті және іскерлік беделді қорғаудың құқықтық реттеу алгоритмі бар.²

Алайда, онлайн видео ойындардың жетіспеушілік факторы ретінде қоғамдық ойын болғандықтан, адамға тиесілі құқығы нақты шектелген. Егер, бір ойыншы екінші ойыншыға ар-намысы, қадір-қасиетіне зардап келтіретін сөз айтса, оны жауапкершілікке тарту мүмкін емес. Себебі, онлайн видео ойындарда қатысатын тұлғалар әр түрлі мемлекеттік азаматтары болып табылады және бір тұлға өзінің бұл құқығын қорғау үшін қандай сотқа жүгіну қажеттілі, мемлекет аралық келісімдер арқылы шешу немесе қандай құқықтың қолданылуы, тіпті зиян келтіруші тұлғаның орналасқан орнын айқындау мүмкін емес екенін айдан анық.

Өз кезегінде, онлайн видео ойындардағы қоғамның зиынды зардаптары жасөспірімдердің даму үрдісіне әсер ететінін белгілеген жөн.

«Балаларды денсаулығы мен дамуына зардабын тигізетін ақпараттан қорғау туралы» Қазақстан Республикасы Заңының 9-15 бап аралығы жас сыныптамасы, жас санаты және жас санаты белгісі айқындалған. Бұл балалардың ақпараттық қорғаудың құқықтық реттелуінің тек құжаттық тұрғыдағы белгісі, алайда нақты жағдай бойынша балаларда қорқыныш, үрей туғызатын немесе олардың жанын түршіктіретін, сондай-ақ адами қадір-қасиетті қорлайтын жазатайым оқиғалардың, авариялардың, апаттардың, өлімнің және олардың зардаптарының сипатталуын және (немесе) бейнеленуін қамтымайтын ақпараттық өнім барлық (көптеген) онлайн видео ойындарда орын алған.³

Сонымен бірге, онлайн видео ойындарында жұмсалатын қаражатқа талдау жүргізсек. Жоғарыда атап өтілгендей статистикаға сәйкес әрбір азамат орташа есеппен 123 доллар ақшаны онлайн видео ойындарға жұмсайды. Бұл видео ойындардағы виртуалды тауарларды сатып алу және видео ойындарда көрсетілетін қызметтерді қолдану үшін жұмсалады.

¹ Қазақстан Республикасының Азаматтық кодексі 1994 жылғы 27 желтоқсандағы № 268-XIII

² <https://vawilon.ru/statistika-gejmerov/>

³ «Бағалы қағаздар рыногы туралы» Қазақстан Республикасының 2003 жылғы 2 шілдедегі N 461 Заңы

Келесі ең танымал тауарларға назар аударсақ:⁴

№ п/п	Тауардың атауы	Ойын атауы	Құны
1	Calypso планетасы	Entropia Universe	6 000 000 доллар (2 400 000 000 000 теңге)
2	Club Neverdie	Entropia Universe	635 000 доллар (254 000 000 теңге)
3	Crystal Palace	Entropia Universe	330 000 доллар (132 000 000 теңге)
4	Спутник Monria	Entropia Universe	150 000 доллар (60 000 000 теңге)
5	Unique Green Atrox Queen Egg	Entropia Universe	70 000 доллар (28 000 000 теңге)
6	Amsterdam	Second Life	50 000 доллар (20 000 000 теңге)
7	War Dog Ethereal Flames	Dota 2	38 000 доллар (15 200 000 теңге)
8	Treasure Island	Entropia Universe	26 500 доллар (10 600 000 теңге)
9	Knife	Age of Wulin	16 000 доллар (6 400 000 теңге)
10	Echoing Fury Mace	Diablo 3	14 000 доллар (5 600 000 теңге)
Жалпы соммасы: *1 доллар – 400 теңге			7 194 500 доллар (2 877 800 000 теңге)

Онлайн видео ойындарда сатылатын виртуалдық тауарлардың нақты өмірдегі құны жоқ, оны тиісті пайдалануға және меншік құқығы ретінде объект ретінде айқындау фактілері құқықтық тұрғыдан айқындалмаған.

Сонымен бірге, онлайн видео ойындарға жұмсалатын ақша қаражаттың мақсатқа сәйкес емес екенін атап өткен жөн. Жас өспірім балалардың және азаматтардың ойындарға салатын қаражаттары экономикалық тұрғыдан пайдасыз. Осыған орай, виртуалдық тауарлардың сатудың құқықтық шектеу жасау қажеттілігі бар. Себебі, бұл тауарлардың сатылуында салықтық түсімдер жоқ және төленетін тауарлардың баға қалыптастыру қағидаларымен реттелмейді. Тауардың құны оны құрастырушы компаниямен немесе тұлғамен айқындалады. Оның танымалдылығын байланысты өзгеріске ұшырайды. Жоғарыда атап өтілген сауда алаңы арқылы тауарлардың

⁴ Қазақстан Республикасының Азаматтық кодексі 1994 жылғы 27 желтоқсандағы № 268-XIII

спекулятивтік сатылулары және негізсіз баю фактілерінде атап өткен жөн.

Өз кезегінде, онлайн видео ойындарды ойнауды видеоға түсіру арқылы стрим жасаудың танымал болуына назар аударған жөн. Бұл пайда табудың дамып келе жатқан салаларының бірі. Ең танымал стримерлердің таза табысы айына 500 000 долларға жетеді және одан көп те болуы мүмкін. (*Ninja стримердің Youtube аккаунтында 22 млн. тіркелген адамдар бар, әр сайынғы пайдасы жарты миллион доллар ретінде есептеледі*).

Бұл азаматтардың мемлекеттік экономикалық тұрғысынан тигізетін пайдасы жоқ екені және олардың қызметін реттейтін құқықтық құжаттар қазіргі кезде орын алмаған.

Жоғарыда мазмұндалғанның негізінде, келесі қортындыға келуге болады:

1) Онлайн видео ойындар қоғамдық қатынас ретінде өте танымал және одан әрі өсе бермекші (*статистикаға сәйкес 2021 жылы 3 миллиардтан астам ойыншыларға жету жағдайы бар*).

2) Видео ойындар құқықтық саласында реттелмеген және болашақта реттелуге жататын салалардың бірі болып табылады.

3) Сауда алаңы арқылы тауарлар мен қызметтерді сату, ар-намыс, қадір қасиетті қорғау, жас өспірімдердің психологиялық дамуына әсер етудің алдын-алу және өзге де қоғамдық қорғалулар құқықтық реттелу қажеттілігі бар.

Сонымен бірге, ең маңызды қорғалуыға тиіс онлайн видео ойындардағы бағыт ол виртуалдық тауарлардың құқықтық қорғау, ұрлау, тонау фактілері бойынша әкімшілік немесе қылмыстық жауапкершіліктің болуы, сотта қорғау жағдайлары айқындалуға жатады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. <https://vawilon.ru/statistika-gejmerov/>
2. «Бағалы қағаздар рыногы туралы» Қазақстан Республикасының 2003 жылғы 2 шілдедегі N 461 Заңы
3. Қазақстан Республикасының Конституциясы
4. Қазақстан Республикасының Азаматтық кодексі 1994 жылғы 27 желтоқсандағы № 268-XIII
5. «Балаларды денсаулығы мен дамуына зардабын тигізетін ақпараттан қорғау туралы» Қазақстан Республикасы Заңы 2018 жылғы 2 шілдедегі № 169-VI ҚРЗ
6. <https://topstens.ru/top-10-samye-dorogie-virtualnye-igrovye-predmety-v-mire/>

ПЕДАГОГИКА ҒЫЛЫМЫ ПЕДАГОГИЧЕСКАЯ НАУКА PEDAGOGICAL SCIENCE

ӘОЖ 378 <https://orcid.org/0000-0001-8507-5068>
А 50 <https://orcid.org/0000-0003-4067-9831>
МРНТИ 14.35

Алимбаева Сауле Курмантаевна

социол.ғ.к.

Тараз мемлекеттік педагогикалық университеті
Тараз қ., Қазақстан Республикасы

Нұрадин Гулхан Боратқызы

ф.ғ.к., доцент

Тараз мемлекеттік педагогикалық университеті
Тараз қ., Қазақстан Республикасы

ЖАМБЫЛ ОБЛЫСЫНДАҒЫ ҚАШЫҚТЫҚТАН БІЛІМ БЕРУДІҢ АҒЫМДАҒЫ ЖАЙ-КҮЙІН ЗЕРТТЕУ

Түйін. Мақалада қашықтықтан оқыту контекстіндегі орта мектептің оқу-тәрбие процесінің психологиялық-педагогикалық проблемаларын диагностикалау және зерттеу нәтижелері берілген. Атап айтқанда, орта мектептің оқу процесінде білім беру платформалары мен қашықтықтан оқыту құралдарын қолдану деңгейін анықтау; қашықтықтан оқыту кезінде студенттердің оқу ақпаратын қабылдау деңгейін анықтау; оқушылардың, ата-аналардың, мұғалімдердің психологиялық-педагогикалық құзіреттілігі мен психологиялық мәдениетін талдау; оқушылардың цифрлық құзіреттілігі. Қашықтан оқыту жағдайындағы ұйымдастырушылық және тәрбиелік жағдайлар, ақпараттық-коммуникациялық және психологиялық-педагогикалық қолдау ерекшеліктері анықталды.

Түйінді сөздер: қашықтықтан оқыту, сандық құзіреттілік, мазасыздық деңгейі, психологиялық және педагогикалық құзыреттілік.

Резюме. В статье представлены результаты исследования, основанного на опросе состояния и диагностики психолого-педагогических проблем образовательного процесса средней школы в условиях дистанционного обучения. В частности, были рассмотрены такие вопросы как: определение уровня применения учебных платформ и инструментов дистанционного обучения в условиях учебного процесса средней школы; определение уровня восприятия учебной информации учащимися в условиях дистанционного обучения; анализ психолого-педагогической компетентности и психологической культуры учащихся, родителей, педагогов; цифровая компетентность учащихся. Были определены организационно-образовательные условия, особенности информационно-коммуникационного и психолого-педагогического сопровождения в условиях дистанционного обучения.

Ключевые слова: дистанционное обучение, цифровая компетентность, уровень тревожности, психолого-педагогическая компетентность.

Summary. The article presents the results of a study based on a survey of the status and diagnosis of psychological and pedagogical problems of the educational process of high school in the context of distance learning. In particular, issues such as: determining the level of application of educational platforms and distance learning tools in the educational process of high school; determining the level of perception of educational information by students in distance learning; analysis of psychological and pedagogical competence and psychological culture of students, parents, teachers; student digital competency.

Organizational and educational conditions, features of information and communication and psychological and pedagogical support in the conditions of distance learning were determined.

Keywords: distance learning, digital competence, anxiety level, psychological and pedagogical competence.

КІРІСПЕ

Қашықтықтан білім беру немесе оқытуды сапалы және қолжетімді етуге мүмкіндік беретін маңызды құралдардың бірі – заманауи технология және оны қолданушылардың игеру деңгейлері. Аталмыш құралдарды толыққанды пайдалану тек интернет желісі арқылы, яғни, мемлекеттің цифрландыру саясатының нәтижесіне тікелей байланысты. Қашықтықтан білім беру ЮНЕСКО-ның мәдени-білім беру бағдарламаларының негізгі бағыттарының бірі болып танылғандықтан, оның білім беру және ақпараттық мәдениеттің жаһандық құбылысы мен үлгісі болуы орынды. Қашықтықтан оқыту технологиялары оқушының денсаулық немесе әлеуметтік жағдайына, өмір сүру салтына, аумақтық алшақтыққа байланысты, жалпы әр түрлі себептермен дәстүрлі білім беру жүйесінің талаптарын орындай алмаған жағдайда мемлекеттің барлық талаптарына сәйкестендіре отырып толыққанды білім алуды қамтамасыз ете алады. Видео-аудио сабақтар, тапсырмалар, тесттер, электрондық оқулықтар, бақылау тапсырмалары мен мұғалімдердің нұсқаулары мен кеңестері оқушы үшін тәулігіне 24 сағат, аптасына 7 күн сандық түрде қашықтықтан режимінде қолжетімді.

НЕГІЗГІ БӨЛІМ

Қашықтықтан білім беру жүйесінде оқушы автономды режимде оқу пәндерін меңгеріп қана қоймай, өзін-өзі бақылау тестілерінің көмегімен өз білімдерінің деңгейін тексеруге мүмкіндік береді. Бүгінгі таңда қашықтықтан білім беру – сапалы білімге қол жетімділікті арттыру құралы екеніне ешкімді сендірудің қажеті жоқ [З.Ю.Смирнова, 2009. 51 с]. Алайда еш проблема жоқ деу қисынсыз. Ең бірінші мәселе қашықтан оқыту құралдарының, яғни гаджеттер мен интернет желісін оқушының жеке бөлмеде еркін пайдалануды ата-ана тарапынан қамтамасыз етуі. Екінші мәселе оны дұрыс, яғни оқушының денсаулығына аса зияны келмейтіндей белгілі бір нормада пайдалану және интернет арқылы экранға шығатын жағымсыз жарнама, қажетсіз ақпараттардан, түрлі ойындардан өзін тыя алу мәдениетін қалыптастыруы. Үшінші мәселе тапсырмаларды дер кезінде орындау, академиялық шындық, яғни өзгеден көшірмеу, өзгенің еңбегін пайдаланбау фактілеріне назар аударуы. Педагог тарапынан біраз ескерілу қажет шарттар бар. Ол ең алдымын мұғалімнің этикалық нормаларды қатаң ұстануы, оқушыларға берілетін

электронды контентті үнемі жаңартып, оның сапасына аса мән беруі. Бақылау мен бағалау мәселесіндегі объективтілік т.б.

Қашықтықтан оқыту дегеніміз — мұғалім мен оқушы арасында қандай да қашықтықта интернет ресурстарының сүйемелдеуімен өтілетін оқытудың формасы, яғни интернет желілерінің көмегімен белгілі бір арақашықтықта оқыту. ҚОТ ұйымдастырудың 3 түрлі формасы бар: онлайн (синхрондық) және оффлайн (асинхрондық), және кең таралған үшінші түрі вебинар. *Онлайн режимдегі оқыту* дегеніміз – интернет ресурстарының көмегімен ағымдағы уақытта белгілі бір қашықтықта мұғалім экранын көру арқылы оқытуды ұйымдастыру формасы. *Оффлайн режимдегі оқыту* дегеніміз – интернет ресурстарының көмегімен (электрондық пошта) мұғалім мен оқушы арасындағы ақпарат алмасуды қамтасыз етуге мүмкіндік беретін оқытудың формасы. *Вебинар* дегеніміз – интернет желілерінің көмегімен семинарлар мен тренинтер өткізу формасы [Самеков М.Н., Избасаров Е.Х.. 2020].

Еліміздегі жалпы орта білім беру жүйесі 2020 жылдың 16 наурызынан бастап ҚР БжҒМ-нің бұйрығымен төтенше жағдайға байланысты қашықтықтан оқыту форматына ауыстырылды. Ұсынылып отырған мақала аталмыш форматтың Жамбыл облысындағы жүргізілген ахуалын зерделеуге бағытталған кешенді зерттеу жұмысының бір үзгісі. Зерттеушілер тобы мен Жамбыл облысы әкімдігінің білім департаментінің өкілдерімен бірлесіп, аймақтағы қашықтықтан оқытудың жағдайын зерттеу мақсатында кешенді зерттеу жүргізді. Зерттеу жұмысын жүргізе отырып мектептегі қашықтықтан оқыту форматының тиімді және тиімсіз тұстарын және аталмыш форматта оқытуды жалғастыру қажеттілігін анықтау көзделді. Ол үшін орта білім беру жүйесінің субъектілері “оқушы”, “ата-ана” және “мұғалімге” екі қазақ және орыс тілдеріндегі бағдарламаланған онлайн сауалнама ұсынылды. Қазіргі уақытта Жамбыл облысында 442 мектепте 229 000 (екі жүз жиырма тоғыз мың) оқушы оқиды, оларға 25000 (жиырма бес мың) педагог сабақ береді. Әр субъектке жеке-жеке сауалнама берілді. Сауалнамаға Жамбыл облысындағы 8723 оқушы (3,8% барлық оқушылардың жалпы санынан), 1530 мұғалімі (6,12% барлық мұғалім жалпы санынан) және 8129 ата-ана қатысқан, барлығы 18 374 респондент қатысты. Кестелік түрі 1-кестеде көрсетілген.

Кесте 1 – Респондент саны

Атаулары	Саны	Респондент саны	Жалпыға шаққандағы %	Респондентке шаққанда %
Мектеп	442	18 374	Шамамен 4 %	18 374 /100 %
Оқушы	229 000	8 721	3,8 %	47,4 %
Педагог	25 000	1 530	6,12 %	8,3 %
Ата-ана (оқушы санымен сәй- кестенділген)	229 000	8 123	3,5 %	44,1 %

Бұл көрсеткіштерге сүйене отырып аса белсенділік танытқан және пайыздық көрсеткіштері тым алшақ емес оқушы мен ата-ана көп жағдайда бірге отырып жұмыс істеген деген болжам жасауға болады. Ал аз пайыздық өлшем жасаған педагог қауымының себебін күнделікті жұмыс жүктемесінің тым ауырлығы, сәйкесінше уақыт тапшылығымен негіздеуге болады. Себебі ата-анаға сауалнама сілтемесін таратқан дәл осы педагог қауымы болатын. Оның үстіне, сауалнамаға қатысқан 3,8 % оқушыға қарағанда пайыздық үлесі жоғары, яғни 6,12% мұғалім көрсеткішін назарға ала отырып, педагог қауымын жауапкершілігі төмен немесе қызығушылығы аз деп негіздеуге еш себеп жоқ.

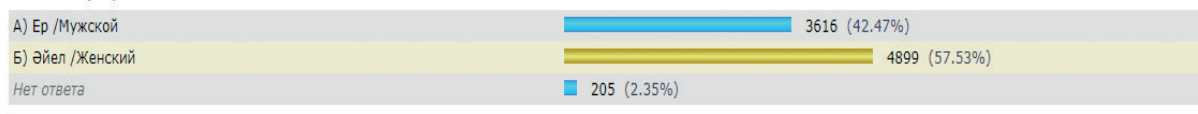
Create Survey бағдарламасы бойынша ұсынылған онлайн сауалнама 27 сәуір мен 20 мамыр аралығын құрады.

Оқушы сауалнамасы барлық сыныптарды қамтиды. Сыныптар ішінара 6-9 жас аралығындағы оқушылар, яғни “бастауыш сынып”, 10-15 жас аралығындағы оқушылар “орта сынып” және 16-18 жас аралығындағы оқушылар “жоғары сынып” болып үшке бөлінген.

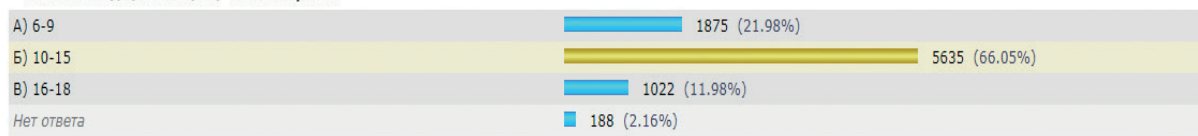
Жалпы сауалнама сипатын екі блогқа бөліп қарастыруға болады. Біріншісі “демографиялық блог”, онда оқушының әлеуметтік жағдайынан хабар алу мүмкіндігіне ие үш сұрақ берілген. Екіншісі “негізгі блог”, онда оқушының қашықтықтан оқыту форматына деген көзқарасы, оны игеру барысы туралы 13 сұрақ берілген. Сұрақтар жауабы әрқилы жауап нұсқаларымен ұсынылған. Бірін-бірі дәлелдейтін жауаптар олардың шынайылығын көрсетеді.

1 суретте көрсетілгендей сауалнамаға ұлдарға қарағанда 15%, яғни 1283 қыздар артық қызығушылық танытқан. Бастауыш пен жоғары сыныптарға қарағанда орта сыныптар белсенділігі жоғары болған. Тарқата айтсақ, бастауыш сынып орта сыныптарға қарағанда 3760 оқушыға, яғни 44,07% кем болса, жоғары сынып оқушылары 4613, яғни 54,07% кем көрсеткішті құрап отыр. Респонденттердің басым көпшілігі Тараз қаласында тұрады екен, аудан мен ауылдағы оқушыны бірге алып қарағанда 1890 оқушы, демек 29,11% қала оқушыларынан кем санақты көрсетіп отыр.

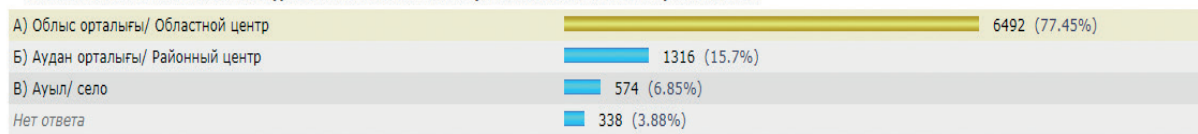
14. Қорытындылай келе, өзіңіз жайлы жалпы мәлімет берсеңіз/В заключении сообщите, пожалуйста, общие сведения о себе:14. Сіздің жынысыңыз/ Ваш пол:

15. Сіздің жасыңыз/ Ваш возраст:

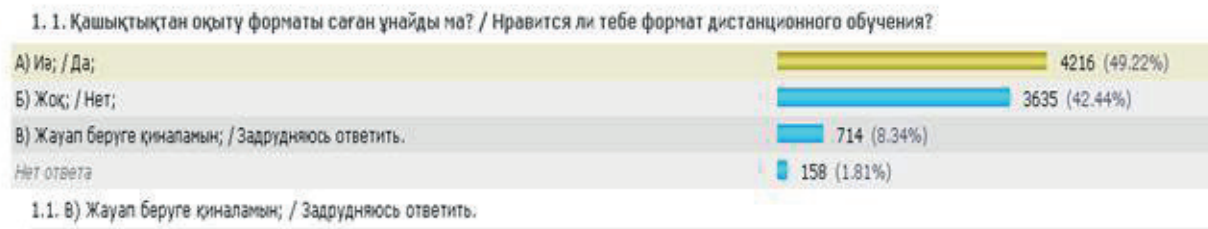

16. Қандай елді мекенде тұрасыз?/В населенном пункте какого типа Вы проживаете?

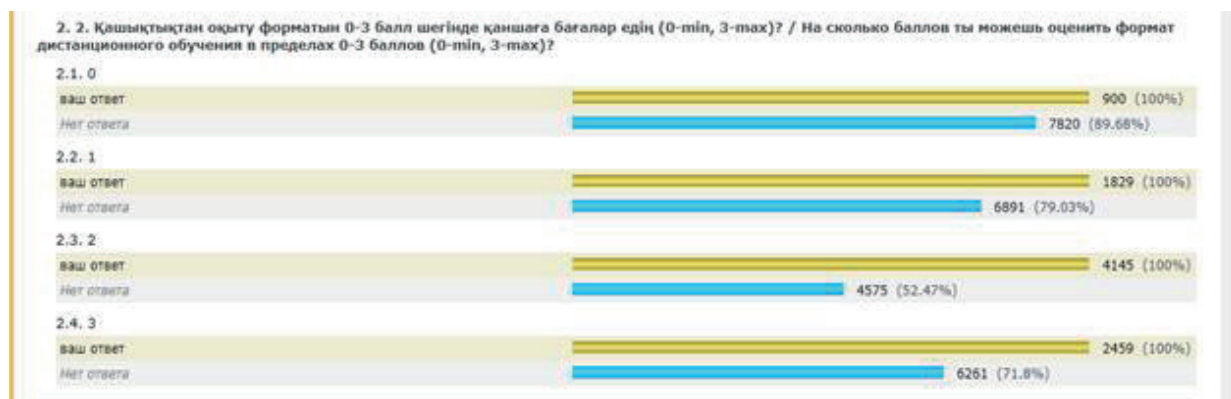

1 сурет. Демографиялық блок бойынша гистограммалар

Сауалнаманың негізгі бөлігін құрайтын 13 сұраққа жеке-жеке тоқталып, әрқайсысының қосымша мәліметтерін негізге ала отырып сипаттама беріледі.

2 сурет. Қашықтықтан оқыту форматы саған ұнайды ма?

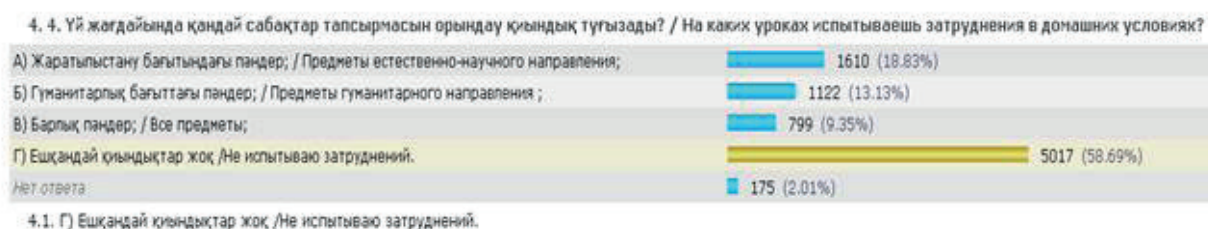
2 суретте көрсетілгендей қашықтықтан оқыту форматын ұнататын оқушылар, ұнатпайтын оқушыларға қарағанда 582-ге, яғни, 6,8% көп. Егер жауап беруге қиналған және мүлдем жауап таңдамаған 10% оқушыны назарға алсақ, онда қашықтықтан оқыту форматын ұнататын және ұнатпайтын оқушылардың үлес салмағы теңдей болады. Болжамды 3 суреттегі жауаптар нақтылай алады.

3 сурет. Қашықтықтан оқыту форматын 0-3 балл шегінде қаншаға бағалар едің?

Үй жұмысын тез орындайтын оқушылар тез орындай алмайтын оқушыларға қарағанда 20,9% артық болып отыр. "В" жауап нұсқасындағы 4805 оқушы саны "А" және "В" жауаптарына қарағанда басымдылық беріп отыр.

4 сұрақ бойынша жауап жазған оқушылардың басым көпшілігі жаратылыстану бағытындағы пәндерден, әсіресе математика, алгебраның қиын түсетінін жазған.

4 сурет. Үй жағдайында қандай сабақтар тапсырмасын орындау қиындық туғызады?

5-сұрақ бойынша (Қиындықтар немен байланысты деп ойлайсың?) респонденттердің басым көпшілігі қашықтықтан оқыту форматында материалды нашар меңгеретінін алға тарқан, сонымен қатар жауап беруге қиналатындарын, яғни ашық жауаптан бас тартандыдарын аңғартқан. Дегенмен оқу материалын түсіндім дегендер түсінбедім дегендерден 9 пайызға артық. жауаптар ішіндегі 13 пайыздың эмоциялық қобалжуды мезгегенін назардан тыс қалдыруға болмайды. Себебі, оқушы мен мұғалім арасындағы коммуни-

кация түрінің жедел өзгеруі, гаджеттерді қолдану мен басқару сынды процедуралардың оқушы бойында жаңа эмоциялардың орын алып, қобалжу жағдайына алып келуі орынды. Өкінішке орай, пассивті бағыттағы мұғалімнің өзі де пәні де қызықтырмайды деген сұрақтың ең бірінші нұсқаушы болып тұрғанына қарамастан 3,7 пайыз, яғни аз мөлшерді көрсетуі қуантарлық жайт.

6-шы сұрақ бойынша (Мектепте оқып жүргенде дәл осындай қиындықтарға кезіккен ба едің?) респонденттердің 81 пайыздан астамы

“жоқ” жауап нұсқасын таңдаған, дегенмен орта білім беру жүйесінің қашықтықтан оқыту форматына көшкенге дейін де оқушының тапсырма орындауда, сабақты ұғынуда, ал мұғалімнің сабақты қызықтыра отырып түсіндіруінде де проблемалар болғанын мойындаған респонденттер қатары бар. 6-шы сұрақ бойынша 20 жауап келіп түскен ондағы жауаптар қатары қиындық жоқ екенінен хабар береді. Мұғалім кәсібилігіне сын көзбен қараған ашық жауаптарда бар.

7-ші сұрақ бойынша (Күнделікті сабақ орындауға қанша уақыт жұмсайсың (онлайн-мектеп, ватсап, оқыту платформалары, интернеттен ақпарат іздеу т.б.?) респонденттердің басым көпшілігі сабақ орындауға жарты күн кететіндігін айтқан. Жалпы орта білім беру жүйесінде оқыту

формасы түске дейін немесе түстен кейін болып жарты күнді құрайды. Сондықтанда қалыптасқан жүйе бойынша респонденттердің жарты күнді таңдауы қалыпты, тіпті шынайылықта хабар беріп отыр. Әр оқушының үйіндегі гаджеттермен жұмыс істеу мүмкіндігі және индивидуалды физиологиялық ерекшеліктерін ескере отырып, 17 пайыздан астам респонденттердің 1 күн жауап нұсқасын таңдағанын қалыпты жағдаятқа балауға болады.

8-ші сұрақ бойынша қатты шаршайтын респонденттердің саны 7-ші сұрақтағы 1 күн бойы сабақ оқитын респонденттер санымен сәйкес келіп отыр, сонымен бірге, аздап шаршаймын дегендер санына қарағанда әлдеқайда басымырақ.

5 сурет. Сабақ күні немесе аптасы соңында шаршағаныңды сезесің бе?

8-ші сұрақ бойынша 6 жауап нұсқасы келіп түскен. Жауап нұсқалары ішінде мұғалімдердің сабақ оқытуға арналған желіні жүйелі басқара алмайтындығы айтылған. Бұл да өз алдына назар қоюға, қашықтықтан оқыту форматында қолданылатын құралдарды пайдалану нұсқаулықтары, нормалары мен ережелерін заңдастыру қажеттілігі туындайды.

9-шы сұрақ бойынша (Үйде оқу жағдайында ата-ананың, жалпы отбасының мұғалім орнында болуына сен қалай қарайсың?) отбасы мүшелерінің оқытуына өз қарсылығын білдірген респонденттер мен өздігінен оқитын респонденттердің пайыздық үлесі біркелкі болып отыр. 5-ші сұрақ жауабындағы қашықтықтан оқытудың еш қиындығы жоқ деген респонденттер жауабын отбасында оқыған тиімді деген жауап нақтылап тұр. Жауаптар нұсқаларына қарап оқушылардың өз бетімен тапсырма орындауға машықталғанын, дегенмен мұғаліммен сынып ішіндегі тірі қанытасты қалайтындықтарын аңғаруға болады.

10-сұрақты (Мектепті, мұғалімдерді, сыныптастарыңды сағындың ба?) эмоционалды сұрақ қатарына жатқызуға болады және оның жауабы көңіл қуантарлық. Себебі, респонденттердің 84 пайызға жуығы мектеп пен мұғалімдерін сағынғандарын айтқан. Бұл сұрақ жалпы қоғамның, жас ұрпақтың ойлау жүйесінің қалыпты екендігінен хабар береді. Мектеп оқушыларының гаджеттерді еркін пайдалану мүмкіндігіне ие бола отырып, адами құндылықты, сыйластықты мегзейтін тірі қатынасты таңдауын жақсы көрсеткішке балауға болады.

11-ші сұрақ 10-шы сұрақты одан әрі нақтылай түседі. Мұнда мектеп пен мұғалімдерді сағынған респонденттер көрсеткішінен сыныптастарды сағындым деген көрсеткіш саны 20 пайыздайға төмен. Сәйкесінше 12-ші сұрақтада респонденттердің басым көпшілігі жаңа оқу жылын өз мектептерінде қарсы алғысы келетіндігінен хабар берген.

12-ші сұрақ бойынша (Егер саған келер оқу жылынан бастап мектепке бармай-ақ, осылай үй жағдайында оқи беруге рұқсат берілсе қуанар ма едің?) басым көпшілігі қашықтықтан оқыту форматын қаламайтындықтарын жеткізген.

13-ші сұрақ бойынша (Жауаптардың қайсысы мектеп кезінде де, қазіргі қашықтықтан оқыту жағдайында да сенің жақсы оқуыңа кедергі жасайды?) әр түрлі бағыттағы қорытындылаушы 20 жауап нұсқасы ұсынылған. Жауаптар қатары жоғарыдағы сұрақтармен тікелей байланысты, яғни олардың шынайылығын бекітуге бағытталған. Жауаптар ішінде көшбасшы 38 пайыз жинаған жауап оқушының өзіне ұнайтын пәндерге көп уақыт пен көңіл бөлетіндігі анықталған. Ал, ең аз жинаған оқушы жетістігіне деген көңіл бөлуге бағытталған. Жауаптарды саралай отырып, мұғалімдердің коммуникациялық дағдыларын, этикалық нормаларды сақтауын, кәсібилік шеберлігін шыңдауын, ата-аналардың балаларының алаңсыз біліп алып оқу оқуына мүмкіндігінше жағдай жасау міндеттілігін пысықтау, оқушы жарғысы мен ережелерін білу және орындау жұмыстарын қадағалау т.б. жұмыстарды қайта қарау қажеттігі туындайды.

ҚОРЫТЫНДЫ

Дәл бүгінгі күні бүгінгі жағдайда жалпы білім беру жүйесіне қойылатын басты талаптардың бірі – “қолжетімділік”. Қолжетімділік, үнемі күн тәртібенен түспеген сапаның да алдына шығып отыр. Бұл дегеніміз, негізінен, оқушылардың түрлі топтарына арналған оқыту бағдарламаларының бірнеше нұсқаларының болуын – олардың білім беру қажеттіліктеріне және сұраныстарына, қабілеттеріне, бейімділігіне, қызығушылықтарына, білім беруді жалғастыру жоспарларына, отбасылық дәстүрлеріне сәйкес түсінунемесе ыңғайлау. Мұндай вариативтік бағдарламалардың болуы білім берудің қолжетімділігін қамтамасыз етеді деп болжануда. Бірақ әр түрлі оқу бағдарламаларының болуы тек барлығына бірдей білім алуға деген қолжетімділікті қамтамасыз ете алмайды. Қашықтықтан білім алу форматын пайдалану кезінде отбасы баланы оқыту тұрғысынан өзіне айтарлықтай салмақты жүктеме алуға мәжбүр екенін атап өтуге тура келеді. Мемлекет тарапы-

нан қашықтықтан оқытуға дайын емес субъектілерге ештеңе қарамастан қашықтықтан білім алу жағдайында оқушының алуы тиісті білімі игерілу қажет екендігі басты назарға алынды. Ол үшін телевизиялық онлайн мектеп, интернет желісімен қамтамасыз етілмеген шалғай ауылдарға пошталық қызмет ұйымдастырылды. Негізгі бөлімде көрсетілгендей қашықтықтан оқыту форматы көпшілік үшін жаңа жүйе болғанымен, оны қабылдаған және қабылдамаған респондентте бар. Жалпы бұл форматқа төтенше жағдайда көшкендіктен оған деген дайындықтың жоқтығы сезілген, дегенмен, респонденттер аталмыш форматты еңсергендерін білдірген. Қорыта келе, қашықтықтан оқыту форматы төтенше жағдай режимі тоқтаған уақытқа дейін ғана қоладнуға жарамды. Бірақ, бұл форматты инклюзивті, яғни үйден оқитын, ауруханадағы оқушыларға және өз бетінше оқу мүмкіндігі бар дарынды балаларға пайдалануға болады. Ұсыныстың ғылыми негізі болу үшін зерттеу жұмысы өз жалғасын табады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Родителям о дистанционном образовании / Сост. З.Ю.Смирнова. – СПб.: ГОУ ДПО ЦПКС СПб «Региональный центр оценки качества образования и информационных технологий», 2009. – 51 с.
2. Самеков М.Н., Избасаров Е.Х. Оқу үдерісін ұйымдастырудың жаңа формасының бірі – қашықтықтан оқыту технологиясы // Алматы: АҚ «ҰБАО «Өрлеу», 2020. <http://zkoipk.kz/2016smart1/2543-conf.html>
3. <https://rs.createsurvey.ru/account/cpanel> , “Create Survey” программасы.

Ахатаева Ұлсана Борашқызы

3 курс PhD докторанты

6D010200 – «Бастауышта оқыту педагогикасы мен әдістемесі» мамандығы
Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті

Амирова Амина Слямханқызы

п.ғ.д., профессоры

Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті
Алматы қ., Қазақстан

БОЛАШАҚ ПЕДАГОГТАРДЫ БАСТАУЫШ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ ЗЕРТТЕУШІЛІК ІС-ӘРЕКЕТІН ДАМУҒА ДАЯРЛАУДЫҢ ҚҰРЫЛЫМДЫҚ-МАЗМҰНДЫҚ МОДЕЛІ

Түйін. Бұл мақалада бастауыш сынып оқушыларының зерттеушілік іс-әрекетін дамытуға даярлау мәселесінің теориялық және әдіснамалық негіздері баяндалады, зерттеушілік іс-әрекетінің мәні мен құрылымы ашылады. Әдебиеттерді талдау негізінде автор болашақ педагогтерді бастауыш сынып оқушыларының зерттеушілік іс-әрекетін қалыптастыруға даярлаудың құрылымдық-мазмұндық үлгісін, оның ішінде зерттеушілік іс-әрекетін ұйымдастырудың мақсаттары, міндеттері, принциптері, педагогикалық технологиялары мен тұғырлары; болашақ педагогтерді бастауыш сынып оқушыларының зерттеушілік іс-әрекетін қалыптастыру деңгейлері мен критерийлері әзірленді.

Түйінді сөздер: зерттеушілік іс-әрекетті ұйымдастыру, педагогтерді даярлау, оқу процесі, педагогикалық принцип

Резюме. В данной статье раскрываются теоретические и методологические основы подготовки начальных классов к развитию исследовательской деятельности, раскрывается сущность и структура исследовательской деятельности. На основе анализа литературы автор представляет структурно-содержательную модель подготовки будущих педагогов к формированию исследовательской деятельности начальных классов, в том числе цели, задачи, принципы организации исследовательской деятельности, педагогические технологии и принципы; разработаны критерии и уровни формирования исследовательской деятельности будущих педагогов начальных классов.

Ключевые слова: организация исследовательской деятельности, подготовка педагогов, учебный процесс, педагогический принцип

Summary. This article reveals the theoretical and methodological foundations of preparing primary classes for the development of research activities, reveals the essence and structure of research activities. Based on the analysis of the literature, the author presents a structural and content model for preparing future teachers for the formation of research activities in primary classes, including goals, objectives, principles of organizing research activities, pedagogical technologies and principles.; criteria and levels of formation of research activity of future primary school teachers are developed.

Keywords: organization of research activities, training of teachers, educational process, pedagogical principle

Елімізде қоғамдық сұранысқа сәйкес жоғары кәсіптік білім беруді дамытудың тұжырымдамасы стандартқа бойынша жасалып, онда алғаш рет «маман моделі» және оларға қойылатын талаптар мен «түйінді құзыретіліктер» айқындалды.

Философиялық сөздікте модельдеу (фр. modele – үлгі, пішін) – зерттеу үшін арнайы жасалған бір объектіде басқа бір объектінің сипаттамасын қайта жаңғырту. Бұл модель деп аталады [Нұрғалиев Р.Н., 1996, 280 б]. Ал педагогикалық сөздікте: (лат. modulus – үлгі, өлшем) – нысан және оған қарым-қатынастық мәндерді көрсететін көрнекілік құралдардың бірі (шартты бейне, схема. т.б.) деп анықтама берілген [Коджаспирова Г.М., Коджаспиров А.Ю., 2003, 176 б].

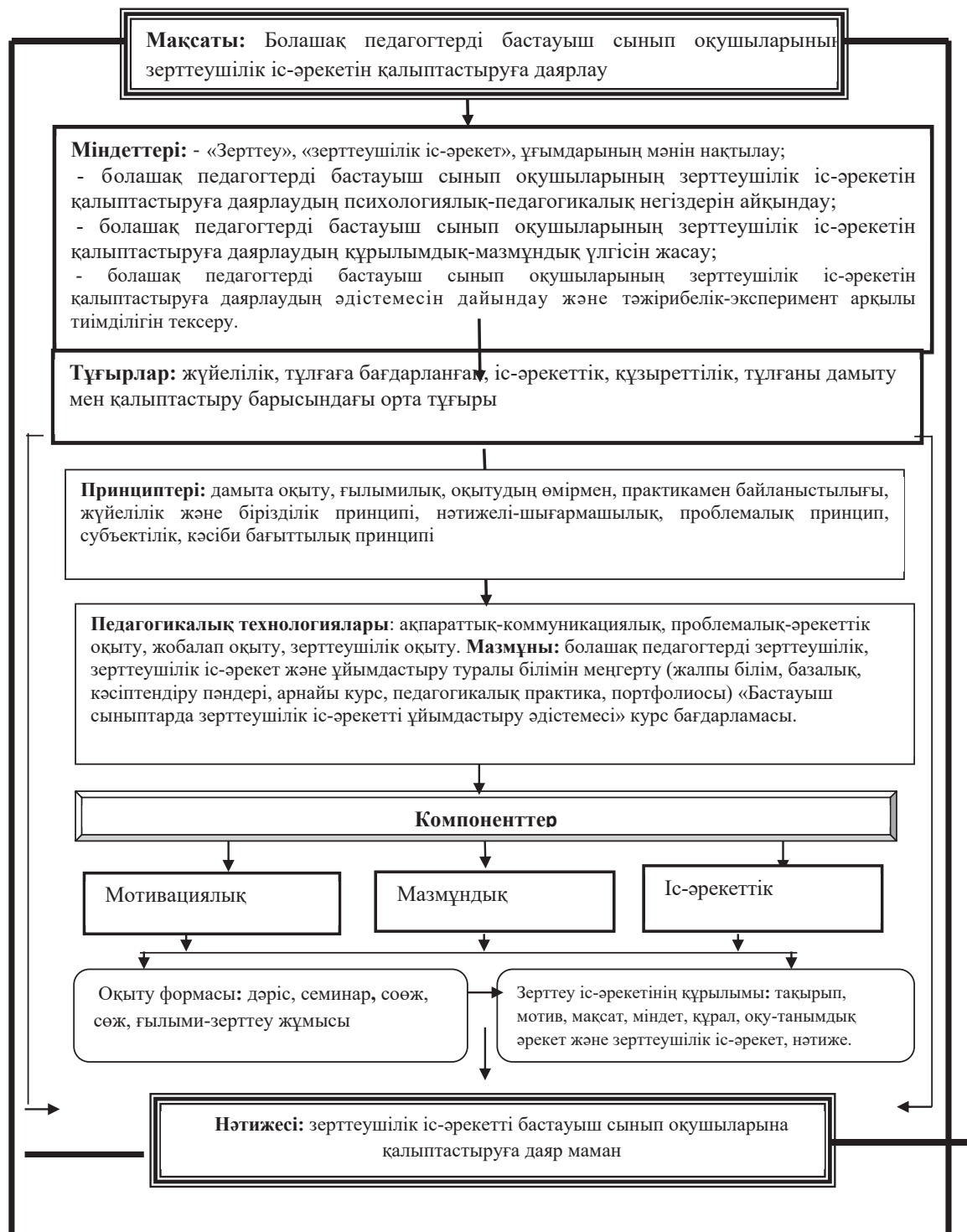
Ғылыми түрде анығырақ айтсақ, модель дегеніміз – белгілі бір процесті немесе құбылысты басқаруға бағдарланған тұжырымдамалық құрал. Ал мұндағы алдын-ала болжау, бағдарлау қызметтері басқарудың мақсатынан туындайды. Гуманитарлық салада көбіне мағыналы модель қолданылады. Мағыналы модельді құруда субъектінің мінез-құлқы туралы жаңа ақпараттар алуға, талдаудың барлық әдістерін тиімді пайдалануда өзара байланыс пен заңдылықты анықтауға мүмкіндік туады.

В.П.Зинченко бойынша, «модель» ұғымы «модельді қоршаған әлемнің бөлігін функционалды гомоморфты түрі, бірақ қоршаған әлем не алғашқы модель элементтері арасындағы байла-

нысты сақтай отырып, ұғымдар (бейнелер, визуалды суреттер, символдар, белгілер) жүйесіне көшіру (бейнелеу) болып табылады [Зинченко В.П, 1987, 68 б].

Ғылыми әдебиеттерді талдау негізінде бола-

шақ педагогтердің бастауыш сынып оқушыларының зерттеушілік іс-әрекетін қалыптастыруға даярлаудың мазмұндық-құрылымдық моделін құрастырдық (1- сурет).

1-сурет. Болашақ педагогтердің бастауыш сынып оқушыларының зерттеушілік іс-әрекетін қалыптастыруға даярлаудың мазмұндық-құрылымдық моделі

Модельді құрудың мақсаты ғылыми қоғамдағы болашақ педагогтердің бастауыш сынып оқушыларының зерттеушілік іс-әрекетін қалыптастыруға даярлау болып табылады. Модельді дайындау кезінде бастауыш сынып оқушыларының зерттеушілік іс-әрекетін қалыптастыру үшін алдымен «зерттеу» және «зерттеушілік іс-әрекет» мәні мен сипаты ұғымы нақтылауда білімдері кеңейтілді; зерттеушілік іс-әрекетке қажетті мәліметтер, ақпаратты іздеу дереккөздерінен хабардар болу дегенді білдіретінін, ақпараттарды жүйелеу біліктіліктері; мәселені зерттеу барысындағы шығармашылық қызығушылық пен зерттеушілік уәжді қамтитынын ескердік

Болашақ педагогтерді бастауыш сынып оқушыларының зерттеушілік іс-әрекетін қалыптастырудың моделін құру барысында әдіснамалық тұғырларға жүгінуге тура келді. Зерттеу мәселесінің мазмұндық-құрылымдық моделін құрудың негізіне төмендегі тұғырлар алынды:

- білім берудегі *жүйелік тұғыр* (В.В.Краевский, М.С.Каган, В.Г.Афанасьев) – диалектикалық материализмнің бөлінбес бөлігі. Жүйелік тұғыр – нысанды жүйе ретінде зерттеу әдіснамасы. Жүйелік тұғыр – нақты гносеологиялық жағдаяттағы диалектикалық әдістердің көрінісі. Сондықтан жүйелік жалпы ғылыми әдіснамалық зерттеудің бір құралы ретінде оқыту үдерісін және бір бірімен байланысты құбылыстарды жүйелі зерттеуге, қажет сапалы ғылыми тұғыр ретінде қолданылады. Жүйе – өзара байланысты қарым-қатынаста болатын және белгілі бір тұтастықты, зерттеу барысында бірлікті туғызатын элементтердің жиынтығы ретінде түсіндіріледі.

- білім берудегі *тұлғаға бағдарланған тұғыр* (В.В. Сериков, В.В. Зайцев, И.С.Якиманская) мұнда бастауыш сынып оқушыларының зерттеушілік іс-әрекетін қалыптастыру үдерісінің маңыздылығы педагогикалық үдерістің екі жақты жоспарының әдіснамалық ұстанымымен бекітіледі. Тұлғаға бағдарланған оқыту оқыту субъектілерімен қатынасқа түсу және педагогикалық үдерісті бағдарлай алу үдерісінде тұлғаның жан-жақты дамуына жағдайлар жасау болып табылады [Құлманова Ш.Б., 2000, 125 б];

Тұлғаға бағдарланған білім проблемаларының тарихи-педагогикалық аспектілерін талдау, субъекті мен субъект ретінде тануға мүмкіндік берді. Білімнің мақсаты оқушының жеке басының, даралығын, өзіндігін дамыту, оқыту үдерісінде баланың ішкі жан дүниесін қалыптастырып, мұғалім мен оқушының қарым-қатынас стилін еркін таңдау, бірігіп еңбек ету, ынтымақтастық принциптеріне негізделіп құрылады. Бұл жүйелеуде оқыту моделі оқыту әдістерімен тығыз сәйкестендіріледі. Егер оқушы неден бастап, қандай аралық нәтижеден өтіп, оған қалай қол жеткізуді білетін болса, бұл репродукция (түсіндіру-суреттеу әдісі); егерде оқушы аралық нәтижені білмесе, бұл – бағдарламалық әдіс; егер аралық

нәтиже белгілі болып, оған қол жеткізудің жолы белгісіз болса, бұл – эвристикалық әдіс; егер аралық нәтиже мен оған қол жеткізудің жолы белгісіз болса, бұл – проблемалық әдіс [Лернер И.Я., 1996, 11 б].

- *іс-әрекеттік тұғыр* (Л.С.Рубинштейн, Л.С.Выготский, А.Н.Леонтьев), олардың идеясы тұлға әрекет субъектісі ретінде қарастырылады, тұлға басқа адамдармен әрекет барысында қалыптаса отырып, осы әрекеттің сипаты мен қатынасын анықтайды. Іс-әрекеттік тұғыр тұрғысынан зерттеушілік әрекет тұлға табиғатына барабар және оны қажеттіліктен өзін-өзі дамыту мен өзін-өзі жүзеге асыруда қанағаттандыратын әрекет ретінде қарастырылады. Іс-әрекеттің мақсаты – қоршаған өмірді өзгертуге, ақиқат өмірді қайта жаңғырту болып табылады.

- *құзыреттілік тұғыр* (И.Я.Зимняя, Дж.Равен, М.А.Чошанов, К.С.Құдайбергенова) оның идеясы тұлға санасының құндылығын қалыптастыруға, зерттеушілік әрекет құндылығын беру ретіндегі зерттеушілік іс-әрекетті анықтауға бағыттайды. М.А.Чошанов бойынша, құзыреттілік маманның «айналымға» түсудегі қажетті шарты: білімін ұдайы жаңарту, нақты жағдаяттарда білімін ұтымды пайдалану үшін жаңа ақпараттарды меңгеру, – деп санайды. Сонымен қатар автор төмендегідей белгілерді:

- тұлғалық және еңбектегі тбайланыс мәдениеті;
- қызметтің экономикалық, әлеуметтік, құқықтық, адамгершілік қырларын меңгеруі;
- қызметті жаңа жағдайға бейімдеудегі, басқару шешімін қабылдаудағы дайындығы;
- практикалық кәсіби тапсырмаларды орындаудағы дайындық әлеуеті;
- нақты жағдайларға байланысты қандай да бір әдістерді пайдалану біліктілігі [Алимухамбетова Г.Е., 1995, 240 б]. Әрине, болашақ педагогтерді бастауыш сынып оқушыларының зерттеушілік іс-әрекетін қалыптастыруға даярлауда тікелей басшылыққа алыну қажет, – деп есептейміз. Себебі, автордың ұсынып отырған идеясы қазіргі уақытта болашақ мамандарға қойылып отырған заманауи талаптармен үндестігінде. Жоғары оқу орнында мамандар даярлауда кәсіби құзыреттіліктің әлеуметтік маңызын және оны үнемі жетілдірумен сипатталатынын түсіндіре отырып, олардың тұлғалық сапаларының жауапкершілік, толеларттылық, шығармашылық, зерттеушілік және т.б. білімі, біліктілігі, тәжірибесін жүзеге асыру қабілеттілігінен көрініс табатынына мән берілу қажет, – деп санаймыз.

- білім алушы тұлғасының дамуы мен қалыптасу үдерісіндегі *орта тұғыры* (Л.И.Новикова, Ю.С. Мануйлов, Л.П. Разбегаева), оның идеясы аксиологиялық орта ретіндегі білім беру жүйесінің шарттарын жүзеге асыруға бағытталған. Орта тұғыры ортаны ұйымдастыру тәсілі мен оның оқушы тұлғасына ететін әсерін оңтайландыруды

көздейді, мұнда негізгі күш тұлғаны осы ортаға бейімдеу және оның өзін-өзі оқытуына, өзін-өзі тәрбиелеуіне және өзін-өзі дамытуына жұмсалады [Подласый И.П., 1996]. Болашақ педагогтерді бастауыш сынып оқушыларының зерттеушілік іс-әрекетін қалыптастыруға даярлауда жеке адамның білім алушылардың қажеттілігі мен қызығушылығын жүзеге асыру үшін ұйымдастыратын зерттеушілік іс-әрекетінде әрқайсысының оны жүзеге асырудағы орны, бір мақсатқа бағытталған ортақ шешімге келуде олардың пікірінің ескерілуі маңызды болмақ. Оқу-танымдық іс-әрекетті ғылыми-зерттеу іс-әрекетіне ұштастыруда орта тұғыры топтық зерттеу жұмысына негізгі тұғыр ретінде алға шығады. Сонда ғана белгілі нәтижеге жету мақсатын қойылған зерттеу жұмысында болашақ педагогтің зерттеу ортасын ұйымдастыру арқылы әр оқушының ортаға бейімделуі, оның өзін-өзі оқытуы, өзін-өзі тәрбиелеуі және өзін-өзі дамытуына қол жеткізуге болатынын жетік меңгеруі тиіс, – деген тұжырым жасап зерттеу жұмысымызда аталған әдіснамалық тұғырлар басшылыққа алынуы, – тиіс деп санаймыз.

Біздің ұсынып отырған моделімізде білім алушының ішкі және сыртқы іс-әрекеті барысында элементтер мен байланыстардың, олардың жұмысының тиімді жақтарын жүзеге асыру нақтылы жағдайда оқытудың принциптері мен тиімді технологияларын саралауға ықпал етеді. Зерттеу жұмысымызда болашақ педагогтерді бастауыш сынып оқушыларының зерттеушілік іс-әрекетін қалыптастыруға даярлау үшін модельде келесі принциптер сараланып алынды:

Дамыта оқыту принципі білім берудің қай деңгейінде болмасын негізгі принцип болып саналады. И.Я.Лернер: “дайын оқыту дидактика тұрғысынан жеке тұлға қалыптасуының бірте-бірте кеңейген аспектілерін қамтиды”, – деді [Жұмабаева А.Е., 2008, 136 б].

Ғылымилық принципі маңызды болып есептелінеді, себебі ол ғылым мазмұны мен оқу пәнінің байланыс заңдылықтарына сүйенеді. Ғылымилық принципті іске асыру оқу пәнінің (тіл) қазіргі жағдайлардағы, болашақтағы орны жәйлі ғылыми түсініктерді қалыптастырады, зерттеушілік іс-әрекеттің көрінуіне ықпал етеді.

Жүйелілік және бірізділік принципі білім, білік, дағдының белгілі бір реттік жүйемен қалыптасқан оқу материалының әрбір элементі келесімен логикалық түрде байланысып, кейінгінің алдыңғыға сүйеніп жаңаны игеруге даяр болуын талап етеді.

Нәтижелі-шығармашылық принципі білімді меңгеру барысында оқушылардың шығармашылық әрекетін дамытуға бағытталады. Сабақта алған кез-келген білім негізінде ұйымдастырылатын және бағыттайтын зерттеушілік іс-әрекет тұрғысынан қарастырылады. Білімді меңгерту үдерісінде білім алушының эвристикалық қабілеттерін дамыта отырып, оқу іс-әрекетін, оның

қызығушылығы мен бейімділігін дамыту, зерттеу жұмысын жүргізуге деген қызығушылығы және жаңа нәтижелерге жеткізуді көздейді.

Проблемалық принцип – үдерісінің мазмұны, әдістері ұйымдастыру формалары проблемалы сипатта болуын талап етеді. Проблемалы оқыту білімді дайын түрінде бермей, оқушылардың ізденуін, дербестігін, шығармашылық ойлауын дамытуға бағытталады.

Субъектілік принципі. Субъект (лат. Subjectum – бастауыш) ұғымы психологиялық әдебиеттерде төмендегіше түсіндіріледі: – болмысты тану мен өзгертудің қайнары ретіндегі индивид немесе топ; – белсенділікті жеткізуші; субъект индивид немесе топ іс-әрекетті танудың және өңдеудің негізі ретінде; іс-әрекеттегі белсенділіктің тасымалдаушысы.

Кәсіби бағыттылық принципі білім алушылардың кәсіптік пәндерді және зерттеу тақырыбы бойынша енгізілген элективті курстың мазмұнын меңгеруде зерттеу жұмыстарында педагогикалық технологияларды пайдалану арқылы кәсіби құзыреттілігін қалыптастырады.

Біздің зерттеулерімізде қарастырылған жоғарыда аталған тұғырлар мен принциптер негізінде болашақ мамандарды бастауыш сынып оқушыларының зерттеушілік іс-әрекетін қалыптастыруға даярлау үдерісінің төмендегідей кезеңдерін атап көрсетуге болады: пропедевтикалық, эвристикалық, продуктивтік.

Пропедевтикалық кезең болашақ педагогтерді бастауыш сынып оқушыларының зерттеушілік іс-әрекетін қалыптастыруға даярлаудың бастапқы кезеңі болып табылады, мұнда бастауыш сынып оқушыларының зерттеу әрекетінің әдістері жайлы ақпараттың белгілі бір көлемін алады, гносеологиялық, яғни оқу-танымдық сауаттылықты меңгереді.

Пропедевтикалық кезеңнің мақсаты – болашақ педагогтерді бастауыш сынып оқушыларының зерттеушілік іс-әрекетін қалыптастыруға даярлауды тұлға ретінде сипаттайтын базалық зерттеушілік білімдермен қарулануға қызығушылық; оқушыларда зерттеушілік әрекетті құндылық ретінде сезінуге негіз жасау болып табылады. Болашақ педагогтерді бастауыш сынып оқушысының бұл кезеңде зерттеу барысының элементтерімен танысатынын, зерттеудің мақсаты, міндеттері мен әдістері жайлы алғашқы зерттеушілік білім алуға ынтасының болуы; таңдау жағдайында педагогтың бағасына жүгінетінін игереді. Бұл кезеңде болашақ педагогтерді бастауыш сынып оқушыларының зерттеушілік іс-әрекетін қалыптастыруға даярлауда базалық компонент ретінде мотивациялық компонент алынады.

Эвристикалық кезең тұлғаның мотивациялық саласына сүйене отырып, зерттеушілік әрекетіне қажетті білімдерді меңгеруі, оқу-зерттеушілік білікті қолдануды көздейтін тапсырмалар мен

тәжірибелерді орындау. Эвристикалық кезеңнің мақсаты оқушыларда зерттеуге деген мотивация мен танымдық қызығушылық туғызуды дамыта отырып, ол өздігінен білім алу және өзін-өзі жүзеге асыруды зерттеу жұмыстарында іске асырады. Бұл кезеңде болашақ педагогтерді бастауыш сынып оқушыларының зерттеушілік іс-әрекетін қалыптастыруға даярлауда базалық компонент ретінде мазмұндық компонент алынады.

Продуктивтік кезең білім алушылардың өзіндік зерттеушілік іс-әрекетке жетуін қамтиды. Зерттеушілік іс-әрекет құндылығын беру аяқталады. Осы кезеңде оқушылар зерттеушілік әдістерді, өзінің зерттеушілік әрекетінің болашағын жобалау және өзінің зерттеушілік әрекетінің нәтижелеріне жету мақсатында алынған зерттеушілік біліктерін жүзеге асыруды; ғылыми болмыстың мәліметтері мен құбылыстарын талдай алуды, олардың өзара байланысы мен өзара қатысын анықтауды игеретінін атап кетеміз.

Продуктивтік кезеңнің мақсаты болашақ педагогтерді бастауыш сынып оқушыларының зерттеушілік іс-әрекетке белсенді түрде тартылуын ұйымдастырумен сипатталады. Болашақ педагог зерттеушілік іс-әрекеттің кезеңдерін игереді: зерттеу тақырыбын анықтайды, қойылған бірнеше міндеттерді шешу, зерттеудің әдістері мен тәсілдері арқылы нәтижеге жететін мақсатын өз бетімен тұжырымдайды, осы тақырыпты не үшін зерттеу қажеттігін негіздейді; зерттеудің нысаны мен пәнін анықтайды; зерттеудің әдіс-тәсілдерін, оқытудың технологияларын, құралдарын анықтайды; зерттеулер жүргізеді; алынған нәтижелерді рәсімдейді. Біздің ойымызша, осы кезең білім алушының зерттеу іс-әрекетіне белсенді араласуымен, мұрағат құжаттарымен, оқу материалдарымен, сөздіктермен, анықтамалықтармен жұмыс жасау білігінің қалыптасқандығымен және жетілдірілгендігімен сипатталады. Оның базалық компоненті іс-әрекеттік компонент болып табылады.

Әр кезеңді құрудың жоспары: әр кезеңде зерттеушілік әрекеттің белгілі бір деңгейі – мотивациялық, мазмұндық және іс-әрекеттік дамитынын белгілі бір деңгейге жеткендігін айтуға болады.

Болашақ педагогтерді бастауыш сынып зерттеушілік іс-әрекетін қалыптастыру үдерісінің пропедевтикалық кезеңінде бірінші мотивациялық компонент қалыптасады. Болашақ педагог оқытушы жетекшілігімен жобаның құрылымын дайындауға қызығушылық танытады, ақпарат алуға ізденуге құлшыныс пайда болады. Бұған субъектілердің зерттеушілік және шығармашылық қабілеттерін ашудың бір шарты болатын, жобаның мазмұнын іріктеуде субъект-субъектілік қатынасты қамтамасыз ететін білім ортасы себепші болады, зерттеушілік жобаға «ену» жүзеге асырылады.

Болашақ педагогтерді бастауыш сынып зерт-

теушілік іс-әрекетін қалыптастырудың эвристикалық кезеңінде құндылық-мәндік мәселелерде орындалатын жобалардың мазмұнын іріктеу жүзеге асырылады, қойылған зерттеушілік мәселе мен жобаның құрылымы нақтыланады, яғни зерттеушілік іс-әрекеттің екінші, мазмұндық компоненті қалыптасады.

Болашақ педагогтерді бастауыш сынып зерттеушілік іс-әрекетін қалыптастырудың продуктивтік кезеңінде жобаны орындаудың соңғы кезеңі жүзеге асады, қорытындылар жасалады және өзінің зерттеушілік әрекеті нәтижесінің таныстырылымын дайындайды.

Бұл жерде білім алушылар ойша өздерінің зерттеушілік іс-әрекетін жобалайды және рефлексиялайды. Осы кезеңде зерттеушілік әрекетті қалыптастырудың үшінші, іс-әрекеттік компоненті қалыптасады, оларға гносеологиялық сауаттылығын, жобаның алдыңғы кезеңдерін орындау кезінде қалыптасқан зерттеушілік біліктерін жүзеге асыруға мүмкіндік беріледі, бірінші, мотивациялық компонент пен екінші, мазмұндық компоненттерінің кірігуі жүзеге асады. Демек, олардың зерттеушілік іс-әрекетін қалыптастыру үдерісі тұлғалық білімнің мақсаты, құралдары, нәтижелері сияқты барлық компоненттерін жобалауды қамтиды.

Осыдан келіп мазмұндық-құрылымдық модельдің келесі компоненттерін бөліп көрсетеміз:

- мотивациялық
- мазмұндық
- іс-әрекеттік

Компонент деп біз өзінділігімен және автономиялылығымен ерекшеленетін модельдің мазмұндық блогының бөліктері деп түсінеміз.

Мотивациялық компонент зерттеу үдерісінің маңыздылығын білім алушылардың сезінуін, зерттеушілік іс-әрекетке қатынасын мен нәтижесін көздейтін мәндік қызмет атқарып, қажеттілігі мен қызығушылығын тудыру білігін іске асырады.

Мазмұндық компонент зерттеу үдерісіне қажетті жаңа білім мазмұнын, ақпаратты меңгеруімен, өздігінен білім алуын жетілдіруімен, зерттеушілік іс-әрекетті жүзеге асыруға қажетті әрекет тәсілдері мен оқытудың технологияларын шығармашылықпен өздігінен таңдап алу біліктілігімен сипатталады.

Іс-әрекеттік компонент әрекеттің жоспарын құру, зерттеушілік іс-әрекеттегі мақсаттылықты сақтау, жаңа тәжірибе мен өзгерістерге және шығармашылық түрлендірулер мен танымға ашық болу сияқты зерттеушілік міндеттердің бірқатарын шешу арқылы олардың зерттеушілік мәдениетін қалыптастыруды қамтамасыз ететін зерттеушілік біліктерді қамтиды. Болашақ педагогтедің бастауыш сынып оқушыларының зерттеушілік іс-әрекетінің жоғарыда аталған компоненттері жүйенің біртұтастығына, оның элементтеріне жету құралы түріндегі кіріккен байланыс деп түсінеміз.

Оқыту үдерісіндегі студенттің зерттеушілік әрекетін ұйымдастыру оқытушы мен студенттің қызметтерін өзгертетіні белгілі. Оқытушы сабақ барысында қойылған бастауыш білім берудің өзекті мәселелерін іздестіруде ынтымақтастыққа құрылған бірлескен шығармашылық әрекетін ұйымдастырады, мұнда ол координатордың, кеңесшінің, тьютордың рөлін атқарады. Оқытушы қойылған мәселені зерттеу үдерісінің координаторы, қатысушысы болады. Студенттің зерттеушілік іс-әрекетінде өзіндік жұмыс, өзін-өзі басқару мен өзін-өзі ұйымдастыру жетекші болып саналады.

Қорыта айтқанда, болашақ педагогтерді бастауыш сынып оқушыларының зерттеушілік іс-әрекетін қалыптастыруға даярлауда оның зерттеушілік іс-әрекетке белсене араласуы, зерттеу жұмысында инноватикалық технологияларды оның құралдарын өздігінен игеруі маңызды болмақ. Болашақ педагогтермен арнайы ұйымдастыры-

латын зерттеушілік іс-әрекеттер олардың жеке тәжірибелерінің артуына, кәсіби құзыреттерді қалыптастыру деңгейіне бағытталады. Жоғары білім беруде студенттердің жеке қызығушылығын қанағаттандыру мақсатында оқу зерттеушілік іс-әрекеттен ғылыми-зерттеушілік іс-әрекетке ұштастыруда білімін тереңдігі мен біліктілігі ғылыми ортаның пайда болуына себепкер болады.

Болашақ педагогтермен бастауыш сынып оқушыларының зерттеушілік іс-әрекетін қалыптастыруға даярлауды кәсіби құзыреттіліктің бөлігі ретінде қарастырсақ, олардың ғылыми терең дайындығын, ерекше ізденімпаздықпен жаңалықты үйлестіре алатындай педагогикалық шеберлігі мен жауапкершілігін жеткілікті деңгейде қамтамасыз ететіндей білім беруде оқыту технологияларын зерттеу жұмысында тәжірибеге енгізу – бүгінгі күннің басты талаптарының бірінен саналады, – деген қорытынды жасаймыз.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Р.Н. Нұрғалиев Философиялық сөздік//.- Алматы, 1996.- 280б.
2. Коджаспирова Г.М., Коджаспиров А.Ю. Педагогический словарь. Москва, 2003.-176с.
3. Зинченко В.П. Развитие творческих способностей в процессе обучения рисунку: учеб. пособие. – Ростов Н/Д: РГПИ, 1987. – 68 с.
4. Құлманова Ш.Б. Научно-педагогические основы воспитания младших школьников средствами казахской народной музыки. дисс... д.п.н. 13.00.06. – Алматы, 2000. – 125с.- 0500PK0012
5. Лернер И.Я. Развивающее обучение с дидактических позиций //Педагогика. – 1996. – № 2. – С. 7-11.
6. Алимхамбетова Г.Е. Научные основы формирования готовности школьников к познавательной деятельности: (теоретико-методологический аспект) – Алматы, 1995. – 240 с.
7. Подласый И.П. Педагогика: учеб.для студентов высших пед. учеб. заведений. – М.: Просвещение: Гуманит.изд.центр ВЛАДОС, 1996. – 432 с.
8. А.Е.Жұмабаева Бастауыш мактепте қазақ тілі синтаксисін дамыта оқыту. –Алматы, 2008. – 136б.

Байганова Алтынзер Мынтургановна

п.ғ.к., доцент

информатика және ақпараттық технологиялар кафедрасы
Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті
Ақтөбе қаласы, Қазақстан Республикасы

Рысдаулетова Айжан Абайқызы

магистр оқытушы

информатика және ақпараттық технологиялар кафедрасы
Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті
Ақтөбе қаласы, Қазақстан Республикасы

САНДЫҚ БАҒДАРЛАМАЛЫҚ БАСҚАРУ КӨМЕГІМЕН ЛАЗЕРЛІК ОЮЛАУ МЕН КЕСУДІ ҰЙЫМДАСТЫРУ

Түйін. Мақалада сандық бағдарламалық құрылғы көмегімен өндірістік процестерді басқару, лазерлік оюлау мен кесу технологиясын қолдану түсінігі, түрлері сипатталады. Лазерлік сәулемен байланыссыз кесу және металдарды беттік өңдеу үшін бағдарламалық-басқарылатын жабдықтары айқындалды. Лазерлік станоктың бағдарламаларының (сандық бағдарламалық басқару) моделін құру үшін редакторлар таңдалды. Сандық бағдарламалық басқару көмегімен ұйымдастырылған лазерлік станоктарының мүмкіндіктері мен жабдық функционалын басқару бағдарламалары қамтылды.

Түйінді сөздер: лазерлік жабдық, Adobe Illustrator, LibreCAD, LaserCut, AutoLaser.

Резюме. В статье рассмотрены понятия, виды управления производственными процессами с помощью цифрового программного устройства, применения технологии лазерной гравировки и резки. Определены программно-управляемое оборудование для резки и поверхностной обработки металлов, не связанных с лазерным излучением. Для построения модели программ лазерного станка (числовое программное управление) были выбраны редакторы. С помощью цифрового программного управления, были охвачены возможности организованных лазерных станков и программы управления функционалом оборудования.

Ключевые слова: лазерное оборудование, Adobe Illustrator, LibreCAD, LaserCut, AutoLaser.

Summary. The article discusses the concept, types of control of production processes using a digital software device, the use of laser engraving and cutting technology. Software-controlled equipment for cutting and surface treatment of metals not related to laser radiation has been identified. Editors were chosen to build a model of laser machine programs (numerical control). Using digital software control, the capabilities of organized laser machines and equipment management programs were covered.

Keywords: laser equipment, Adobe Illustrator, LibreCAD, LaserCut, AutoLaser.

Қазақстан Республикасы Елбасы Н.Ә.Назарбаевтың "Төртінші өнеркәсіптік революция жағдайындағы дамудың жаңа мүмкіндіктері" атты Жолдауында «Бүгінде әлем Төртінші өнеркәсіптік революция және әлеуметтік салаларындағы терең және қарқынды өзгерістер кезеңіне қадам басып келеді» болашақ ақпараттық технология саласы бойынша цифрлық технологияны жеткілікті деңгейде меңгеруі қажеттігіне аса мән берген [ҚР Елбасы Назарбаев Н., Жолдауы, 2018 жылғы 10 қаңтар].

Сандық бағдарламалық басқару көмегімен ұйымдастырылған лазерлік станок – бұл лазерлік сәуленің көмегімен байланыссыз кесу және металдарды беттік өңдеуге арналған бағдарламалық басқарылатын жабдық. Лазерлік жабдық материалдарды кесу және оюмен байланысты операцияларға арналған. Олар оптикалық талшықты лазерлер металдар мен пластиктерді өңдеу үшін қолданылады. Көмірқышқыл станокта-

ры, маталар, ағаш, поролон, резеңке, қағаз және т.б. үшін де қолайлы [Новожилов О.П., 2014, с. 619].

Лазерлік жабдық үлкен сұранысқа ие және өнеркәсіптік өндіріс үшін ғана емес, үйде пайдалану үшін де сатып алынады. Бұл лазерлік станок өте жоғары сапа, жылдамдық сипаттамаларымен және бірқатар артықшылықтармен ерекшеленеді, оларды пайдалану жеңіл. Сандық бағдарламалық басқару көмегімен ұйымдастырылған лазерлік станоктың жұмысына адам іс жүзінде қатыспайды. Ол лазер сәулесін қолмен реттеп, оны жылжытудың қажеті жоқ. Бұл сандық бағдарламалық басқару көмегімен ұйымдастырылған лазерлік станокты басқарушы бағдарламаның іс-қимылына сүйене отырып, өз бетінше жасайды, оператордың міндетіне тек оны іске қосу, материалды жұмыс үстелінде орналастыру және кесілген элементтерді жинау кіреді [Chen Y., Li L., Tao W., Yang Z., 2012, p. 2].

Лазерлік жабдықты басқарудың бағдарламалық аспектілері кесу, нақыштау моделін құру үшін редакторлар және жабдық функционалын басқару бағдарламаларынан құралады [Zhu, X., 2011. № 4. p. 934-938].

Сандық бағдарламалық басқару көмегімен лазерлік оюлау мен кесуді ұйымдастыру барысында графикалық редакторлар қолданылады. Станокпен жұмыс жасау үшін алдымен материалды немесе суретті пішу жоспарын жасау, содан кейін жабдықты қабылдайтын форматтардың бірінде сақтау қажет. Графикалық редакторлар

Станок не істеу керектігін түсінуі үшін ою үшін материалды немесе суретті пішу жоспарын жасау қажет, содан кейін жабдықты қабылдайтын форматтардың бірінде сақтау қажет. Сызбаны құру үшін жазық объектілермен жұмыс істеу бойынша көптеген графикалық редакторлар және үшөлшемді модельдеу үшін бағдарламалар қолайлы.

Ең жиі қолданыстағы бағдарламаларға тоқталайық:

Adobe Illustrator – графикалық редактор. Бағдарлама кез келген күрделі және детализация бейнесін жасауға мүмкіндік беретін кітапханалар мен құрал-саймандарға ие. Сонымен қатар, оюлау мен кесуде қажетті өлшемдерді енгізуге арналған диалогтық терезе арқылы станокпен «қарым-қатынас» мүмкіндігі қарастырылған, алайда дизайнерлер оны әртүрлі мақсатта пайдаланады: жарнамада, құттықтау ашық хаттарда, плакаттарда, кітаптарда, графикалық романдарда, раскадрларда, журналдарда, газеттерде және т.б. Бағдарлама сурет салу құралдарының кең жиынтығы және түс пен мәтінді басқару мүмкіндіктері бар [Chen, L., 2014. № 14. p.3663-3665].

CorelDraw – Adobe Illustrator танымал, функционалдық мүмкіндіктері кең бағдарламалар пакеті. Растрлық бейнелерді (фотосуреттер) векторлыққа түрлендіруге, қисық сызықты контурларды құруға, дайын шаблондар мен интерфейстерді қолдануға болады. CorelDraw-да дайын модельді сақтау үшін көптеген форматтар арасында, оның ішінде лазерлік станокқа басқару бағдарламасын жасау мүмкіндігі бар. CorelDRAW-канадалық Corel корпорациясы әзірлеген векторлық графикалық редакторы.

CorelDRAW пакетіне Corel Photo-Paint растр графикасының редакторы және басқа бағдарламалар кіреді — мысалы, Corel Capture экранынан суреттерді түсіру үшін. Corel Trace растрлық графикасын 12 нұсқаға дейін векторлау бағдарламасы пакетке дербес бағдарлама ретінде кірді.

Өнімнің ағымдағы нұсқасы — CorelDRAW Graphics Suite 2019-Microsoft Windows (7-8-10) және macOS (macOS 10.14, 10.13 немесе 10.12 соңғы редакциямен) үшін қол жетімді. Неғұрлым ерте нұсқалар Linux үшін де шығарылды; 2000 жылы шығарылған Linux — 9-шы соңғы нұсқасы.

. Сондай-ақ, Raw Pixmantec RawShooter пішіміндегі сандық суреттерді көру және өңдеу үшін қосымша бөлек жасалды.

CorelDRAW бағдарламасының мүмкіндіктері

- Сандық суреттерді, растрлық және векторлық графиканы қарау, өңдеу және өңдеу;

- Өзгертілетін қаріппен, өлшеммен, түспен мәтінді қосу-барлық өзгерістерді нақты уақыт режимінде көруге болады;

- Қарапайым альбом парағы, шаршы, овал және т. б. түрінде белгілі бір форманы бірден қоюға болатын скриншоттардың суреттері.;

- Аяқталған суреттерді басып шығару;

- GIF, PNG, JPF, TGA, BMP және т. б. форматтарын түрлендіру, сондай-ақ растрлық графиканы векторлық және керісінше түрлендіру;

- QR-кодтар генерациясы және оларды өңдеу, оларға сіздің қалауыңыз бен компания дизайныңызға сәйкес келетін суреттерді қосу.

LibreCAD-тегіс суреттермен жұмыс істеуге арналған бағдарламалық қамтамасыз ету. Қолданыста өте қарапайым, көптеген құралдар жиынтығын қамтиды.Графикалық редакторда жасалған макет материалды оқып, қайта шығару үшін жабдықтың жұмыс істеуіне тікелей жауап беретін лазерлік станоктың арнайы бағдарламалары талап етіледі, 2-өлшемді сызу және жобалау үшін кроссплатфорлы, ашық және еркін САПР QCad негізінде құрылған. LibreCAD инженерлік және құрылыс сызбаларын, схемалар мен жоспарларды дайындау сияқты екі өлшемді жобалау тапсырмаларын шешуге мүмкіндік береді. Linux, Windows және Mac OS X операциялық жүйелерін басқарумен жұмыс істейді. Бастапқы код qt кітапханаларын пайдаланып C++ бағдарламалау тілінде жазылған [Gisario, A., 2008. p. 2557-2569].

LaserCut – дайындамаларды парақта автоматты түрде орналастыруға, кескіш бастың жылуын басқаруға, сәуленің өту жылдамдығының параметрлерін, оның қуатын, кесу тереңдігін реттеуге және жұмыстың барлық кезеңдерін визуализациялауға мүмкіндік беретін түсінікті интерфейс бар бағдарламалық жабдық, Leetro жүйесі негізінде лазерлік станоктарды басқару үшін қолданылады. Негізінен бұл жүйеде rabbit станоктары жұмыс істейді, бірақ Lasercut бағдарламалық Lasercut басқаруындағы Leetro өндірушінің аналық ақауы кез келген лазерлік станокқа орнатуға болады .

LaserWork – лазерлік жабдықты басқару үшін тағы бір кең таралған бағдарлама. Кең функционалды мүмкіндіктермен және көп табыстылығымен ерекшеленеді, атап айтқанда, тапсырманың аяқталу уақытын білуге, кесудің басталу координаттарын және аяқтау нүктесін қоюға, қозғалу процесінде лазердің бағытын түзетуге, сәуленің жұмыс режимін реттеуге, қажет болған жағдайда бұрылыс құрылғысын басқаруға және т.б. мүмкіндік береді, ruida RDLC-320 (RDLC-320A) (Kamach, Veno және т.б.) негізінде лазерлік ста-

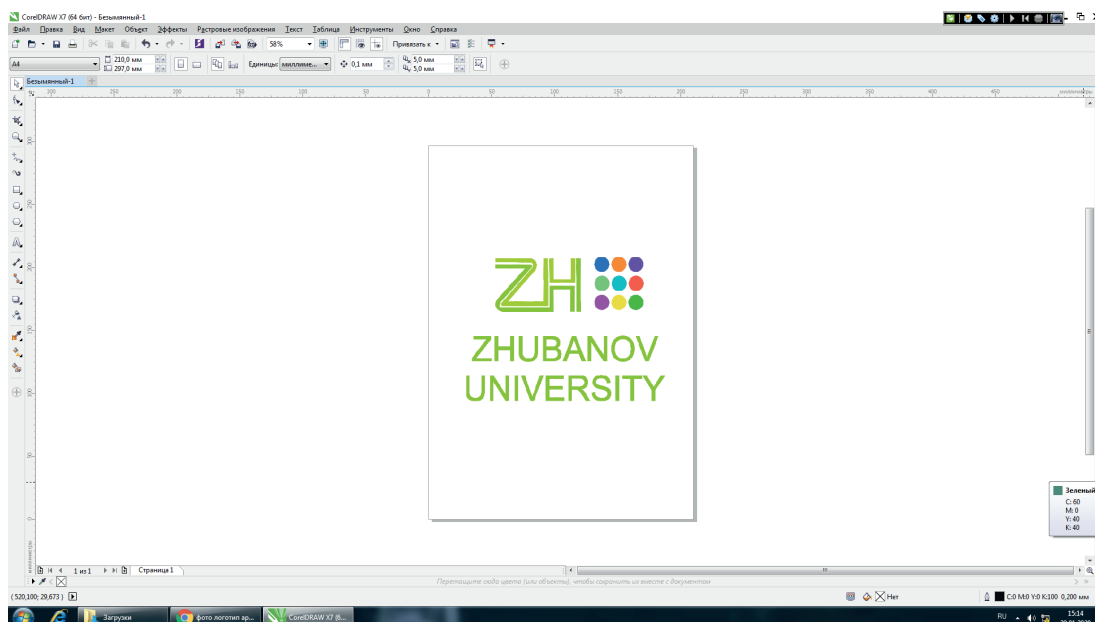
ноктарда қолдануға арналған мамандандырылған бағдарлама. Бағдарлама өзінің аналық картасымен байламда жұмыс істейді және басқаша пайдалануға болмайды.

AutoLaser – көп функциялы лазерлік граверлер мен кескіштерге арналған үшінші танымал бағдарлама. Қысық сызықты аймақтардан өту кезінде сәуле қуатын реттеуге, кіру және шығу нүктелерін реттеуге, бір кесу файлы үшін 250-ден астам процестерді құруға, оларды визуализация-

лауға және жұмыс барысында икемдеуге мүмкіндік береді [L. Mujica, S. Weber, H. Pinto, 2010, p.2071].

Сандық бағдарламалық басқару көмегімен лазерлік оюлау мен кесуді ұйымдастыру барысында біз CorelLaser бағдарламасымен жабдығымызды дайындадық.

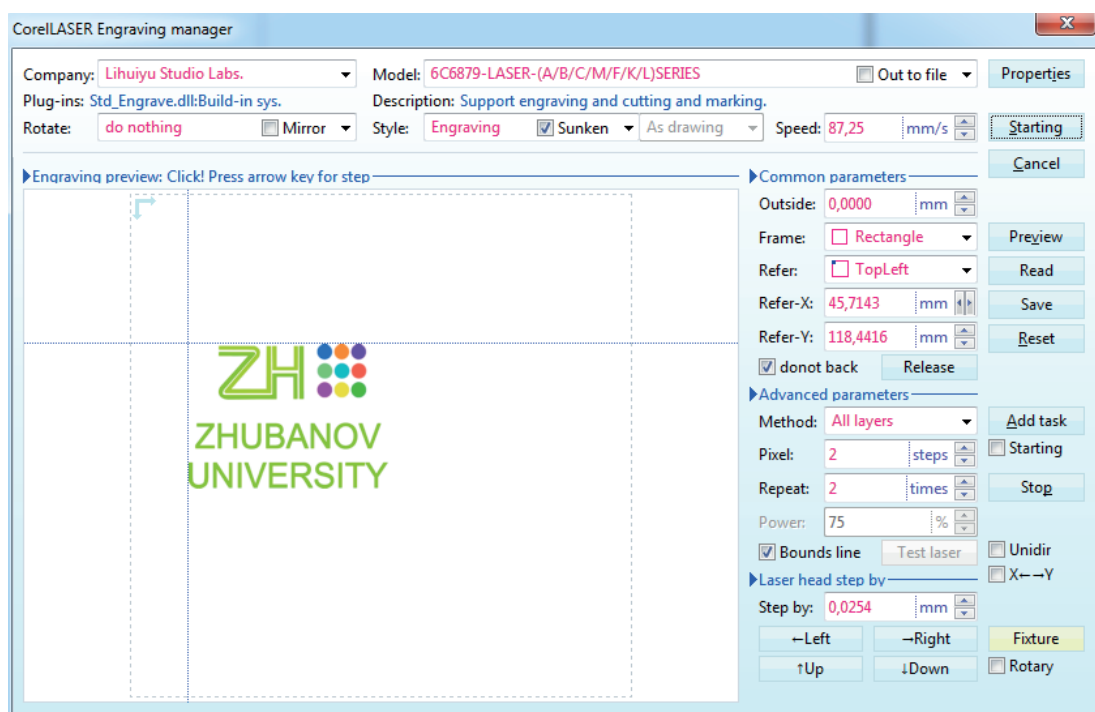
CorelLaser бағдарламасының негізгі терезесі 1-суретте көрсетілген

1-сурет. CorelLaser бағдарламасы

CorelLaser бағдарламасында өзімізге қажетті суретті салғаннан кейін

2-суретте көрсетілгендей шығару жылдамдығын, өлшемдерін келтіріп орындауға жібереміз.

2-сурет. CorelLaser бағдарламасының нақыштау менеджері

3-сурет. CorelLaser бағдарламасында дайындалған өнімдер

4-сурет. Дайындалған өнімдер

Қолдану саласы

Сандық бағдарламалық басқару көмегімен ұйымдастырылған лазерлік станоктарының мүмкіндіктері шексіз және көптеген салаларда белсенді қолданылады:

- аспап жасау;
- машина жасау;
- металлургия;
- ауыл шаруашылығы;
- мұнай-газ өнеркәсібі;
- кеме жасау;

- әуе құрылысы;
- полиграфия.

ҚОРЫТЫНДЫ

Қорытындылай келе лазерлік гравермен нақыштау және перфорациялау кезінде синтетикалық материалдарды өңдеудің оңтайлы режимдері алынды. Лазерлік технологияны пайдалану жеңіл өнеркәсіп бұйымдарын дайындаудың технологиялық тәсілдерінің ауқымын кеңейтуге мүмкіндік береді.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Қазақстан Республикасының Елбасы Н. Назарбаевтың Қазақстан халқына Жолдауы. https://www.akorda.kz/kz/addresses/addresses_of_president/kazakstan-respublikasynyn-prezidenti-n-nazarbaevty-n-kazakstan-halkyna-zholdauy-2018-zhylgy-10-kantar. 2018 жылғы 10 қаңтар
2. Новожилов О.П. Информатика: -М.: Издательство Юрайт, 2014.-619с.
3. Laser Welding Technologies for Aircraft Fuselage Panels / Chen Y., Li L., Tao W., Yang Z. // POEM/MP3 (LTST) Technical Digest. – 2012. – OSA. – P. 2.
4. Zhu, X. Ytterbium fiber laser based on fiber bragg grating inscribed point-by-point with femtosecond laser / Zhu X., Pan Y. // Qiangjiguang Yu Lizishu. – 2011. – № 4. – P. 934-938.
5. Chen, L. Random distributed feedback fiber laser pumped by an ytterbium doped fiber laser / Chen L., Ding Y. // Optik – international journal for light and electron optics. – 2014. – № 14. -p.3663-3665.
6. Gisario, A. Characterization of laser treated steels using instrumented indentation by cylindrical flat punch / A. Gisario, M. Barletta, A. Boschetto // Surface and Coatings Technology. – 2008. -Vol. 202, iss. 12. – P. 2557-2569.
7. Microstructure and mechanical properties of laser-welded joints of TWIP and TRIP steels / L. Mujica, S. Weber, H. Pinto et al. // Materials Science and Engineering: A. – 2010. – Vol. 527, iss. 7. -P. 2071- 2078.

Баубекова Гульзамира Джураевна

доктор педагогических наук, профессор университета «Туран-Астана»
г.Нур-Султан, Казахстан

Сман Айсана Смановна

доктор юридических наук, профессор университета «Туран-Астана»
г.Нур-Султан, Казахстан

ОБРАЗОВАТЕЛЬНАЯ ЦЕННОСТЬ НАСЛЕДИЯ ПРОСВЕТИТЕЛЕЙ АБАЯ, НАВОИ И ФИРДАУСИ ДЛЯ СОВРЕМЕННОЙ МОЛОДЕЖИ

Түйін. Мақалада ұлы ағартушылар Абай, Навои және Фирдоуси мұрасы әлемдік мәдениеттің қазына бөлігі ретінде қарастырылған. Ағартушылардың адамгершілік идеяларына көп көңіл бөлінеді. Ұлы ойшылдардың мұрасы, жастарды халықтың, әлемдік мәдениеттің ең жақсы дәстүрлерінде тәрбиелейді.

Түйінді сөздер: идея гуманизм, ағартушы, ойшыл, мұра, мировая культура.

Резюме. В статье рассмотрено наследие великих просветителей Абая, Навои и Фирдоуси как части сокровищницы мировой культуры. Уделяется большое внимание тому, что голоса просветителей не теряют своей удивительной силы, поражают глубиной и многогранностью и в наши дни. Наследие великих мыслителей, воспитывает молодежь в лучших традициях народа, мировой культуры.

Ключевые слова: идеи гуманизма, просветитель, мыслитель, наследие, мировая культура.

Summary. The article considers the heritage of the great enlighteners of Abay and Navoi as part of the Treasury of world culture. Much attention is paid to the fact that the voices of enlighteners do not lose their amazing power, they strike with their depth and versatility even today. The heritage of great thinkers, educates young people in the best traditions of the people and world culture.

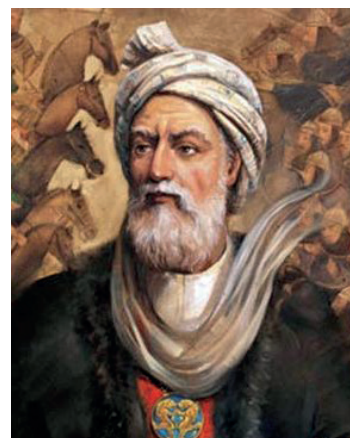
Keywords: idea of humanism, educator, thinker, heritage, world culture.

Абай Кунанбаев

Алишер Навои

Фирдоуси

ВВЕДЕНИЕ

Общеизвестно, что каждая земля рождает своих великих сынов. Изучение истории народа показывает, что во всем мире борьба за свободу и независимость никогда не прекращалась. Передовые представители своего времени справедливо именуются совестью народной. Они, переживая драматические ситуации своей эпохи, создавали великие творения, которые не утратили своего воспитательного значения и сейчас.

Понять смысл духовности, нравственности, справедливости, чести невозможно без погружения в духовный опыт человечества, который

концентрируется в трудах великих мыслителей, в сокровищницах общечеловеческой культуры. Центральная Азия известна миру не только своими традициями и культурой, писателями и поэтами, но и знаменитыми просветителями, великими педагогами.

Почему нами выбраны просветители трех народов, что может объединять их, ведь они жили в разные эпохи, разное время и являются представителями разных национальностей. Мы считаем, что одной из важнейших причин является то, что великие просветители писали о вечных ценностях, жизнь каждого из них является при-

мером высокой нравственности, духовности, борьбы за просвещение народа, саморазвития и самосовершенствования, духовного подвига.

Следует отметить, что в литературоведении XXI века появилось направление научно-теоретического изучения наследия Абая и Навои.

Творчество Алишера и Абая – великое наследие, олицетворяющее пример формирования не только тюркских, но и общечеловеческих ценностей. Несмотря на то, что оба мыслителя жили и творили в разное время, их объединяет стремление к гуманизму и реформаторский дух в поэзии. Они являются духовными столпами двух братских народов.

Изучение и всесторонний анализ произведений двух великих мыслителей показал то, что проблема духовного созвучия поэзии и философского наследия Абая Кунанбаева и Алишера Навои уже не раз привлекали внимание как абаеведов, так и исследователей узбекской литературы. Исследование творчества двух поэтов, просветителей и философов – Алишера Навои и Абая Кунанбаева представляется актуальным в контексте проблемы диалога культур, изучение которой занимает приоритетное место в современном образовании.

Яркая фигура Навои, художественная сила его поэзии вызвали большой интерес востоковедов. Возникла особая область научных изысканий – навоведение. Поэмы Навои переведены на многие языки. Его рукописи хранятся в крупнейших библиотеках России, Англии, Турции, Ирана и других стран.

В Казахстане творчество Навои исследовали академики Мухтар Ауэзов и Рахманкул Бердибаев, доктора филологических наук Исхак Дуйсенбаев, Отеген Кумисбаев. Большой вклад в изучение его творческого наследия внесли известные ученые Есмагамбет Исмаилов, Абихас Тажимуратов, Кобей Сейдаханов и др.

И великий Абай, и знаменитый Навои отмечали среди своих учителей таджикского поэта и просветителя Фирдоуси, что учились у него бережному отношению к человеку, уважению его чести и достоинства, высокой человечности и т.д.

ОСНОВНАЯ ЧАСТЬ

В Казахстане воспитанию подрастающего поколения в духе патриотизма, высокой гражданственности, преданности идеалам независимости уделяется особое внимание. Важную роль в этом процессе играет литература, особенно классическая, поскольку она в художественной форме представляет нам истинные образцы отваги и мужества, патриотизма, честности, преданности, верности.

В формате статьи мы исследовали наследие Абая, Навои и Фирдоуси не в контексте сопоставления, а в аспекте взаимодополнения, взаимосвязи, содружества, поиска общих взглядов на

литературу.

Воспитанию таких качеств личности, как справедливость, развитое чувство долга и ответственность, выражающие понимание обязанностей перед отдельными индивидами, государством и обществом, просветители уделяли огромное значение. Еще одно важное качество совершенной личности, по их мнению, это – гуманность. Она проявляется в бережном отношении к человеку, в уважении его чести и достоинства, в высокой человечности, соединенной с требовательностью.

Великий узбекский поэт Алишер Навои – гуманист, мыслитель, основатель узбекской классической литературы и узбекского литературного языка, ученый, художник, музыкант, государственный деятель, оставивший потомкам богатое литературное наследие. Его имя является символом прогресса своей эпохи для народов всего мира. Алишер Навои писал стихи, поэмы, прозаические произведения, научные трактаты, всесторонне раскрывающие духовную жизнь Средней Азии XV в. Он писал на языках тюрки и фарси.

Так, крупнейшим поэтическим произведением Навои является «Пятерица». Через поэму «Смятение праведных», которой начинается данное произведение, классик воспекает вечные ценности, выражает чаяния и надежды своего народа. «Фархад и Ширин» — следующая поэма «Пятерицы». В ней поэт рассказывает о великом чувстве любви. В третьей поэме — «Лейли и Меджнун» — основой является старое арабское предание о несчастной любви юного поэта Кайса и прекрасной Лейли. Любовь этих двух юных сердец Навои наполнил высоким гуманистическим содержанием. Интерес представляет поэма «Семь планет», в которой повествуется о царе Бахраме и танцовщице Дилором. Мы считаем, что поэма имеет определенный назидательный смысл. Представляется, что сам Хазрет Навои обращается к правителям. Он как бы предостерегает о губительности «болота развлечений и удовольствий», а также подчеркивает необходимость править государством на основе справедливости и народолюбия. Последняя поэма «Пятерицы» называется «Вал Искандера». Здесь мы снова находим обращение к сюжету о справедливом и рассудительном правителе, пекущемся о благе своих подданных.

А вот мудрому изречению Алишера Навои: «Пока ты юн копи богатство знаний, а в старости расхочуй их достояние» [Асарлар, 1963–1968; т. 1–15, 1965; 1968–70, Соч., т. 1–10], мы нашли созвучные строки Абая: «Будь разборчив в пути своем, если ты талантлив гордись и как кирпич в строенную стену надежно ложись» [Кунанбаев А., 1981., с.152].

Сила любви обрисована и в поэме Навои «Фархад и Ширин» (1484 г). Это произведение

представляется более сложным по композиционному содержанию, чем «Лейла и Меджнун». Мы считаем поэму «Фархад и Ширин» богаче, т.к. образный порядок поэмы содержательнее, здесь поэт обращается к новым важным темам. Например, изображая полуфантастические эпизоды, Навои имел ввиду реальное, будничное описание работы землекопа и каменотеса. В поэме немало фольклорных мотивов: борьба с огнедышащим драконом, сказочные преобразования, магическое зеркало, гиперболизация силы героя и т.д. Встречаются авантурные эпизоды — блуждания, корабельные аварии, преследования. Таким образом, одержимость любовью побуждает героя к отваге, к самоотверженным поступкам, исканиям и победам. Так же как и у великого Абая — ради любви можно преодолеть гонения, скитания, осуждения и пытки.

Вот как сам Навои говорит об этом: «Хотя время, за которое солнце, освещающее мир, делает один круг на небе, называется годом, год состоит из четырех времен и каждый такой период имеет особое название. Подобно тому, как результатами вращения светила по небу являются и богатства недр и морей, и растительность, и животный мир, точно так же от всех этих результатов можно найти свидетельства и примеры». В противовес четырем временам года появились четыре дивана, каждый из которых получил соответствующее наименование [Султон И., 1969, с. 186].

Первый диван, который украшен дивными розами бутонов весны детства и замечательными цветами сада цветника молодости, был назван «Чудеса детства».

Второй диван, украшенный редкостными событиями в степи и поле, юности и страсти, отрочества и влюбленности, был наречен «Редкости юности».

Третий диван, в котором описаны состояния изысканных удовольствий от бокала любви и страсти в кабачке среднего периода жизни, получил название «Диковины среднего возраста».

И четвертый диван, в котором зафиксированы такие муки и результаты любви и страсти, появляющиеся в конце жизни, как мучительные вздохи и последние издыхания, обрел наименование «Полезные советы старости».

В трактате «Спор двух языков» теоретически обосновал культурное и художественное значение староузбекского языка, называемого тюрки, тем самым оказав воздействие на развитие не только узбекской литературы, но и на развитие уйгурской, туркменской, азербайджанской, турецкой, татарской и других тюркоязычных литератур.

Как писал Н.И. Конрад: «Этот великий поэт, поэт-мыслитель, как его справедливо называют, принадлежащий огромному, этнически столь

разнородному миру, стал классиком узбекской поэзии, основоположником узбекской литературы. Его вывели из широчайшей сферы и ввели в узкую. Поэт, у которого герои — кто угодно: Фархад — китаец, Шапур — перс, Ширин — армянка, Кайс — араб, Искандар — грек, этот поэт оказался поэтом узбекского народа» [Бадаев Е. В., 2010, с. 84 с].

Поэмы Навои включают наставления, обращенные к молодежи, правителям и народу, призыв к миру:

«Поймите, люди всей земли:
вражда — плохое дело,
Живите в дружбе меж собой —
Нет лучшего удела»...

Навои высоко ценил человеческий разум и науку:

«Знания и мудрость — украшение человека».

Значительное место в произведениях Навои занимают вопросы нравственного и трудового воспитания:

«... И честь семьи, во-первых, честь,
Коль можешь ты свершить благое дело,
Коль у тебя семья и дети есть.
Смотри, чтоб время зря не пролетело...
Ты породил детей, но должен знать,
Монета, что трудом обретена,
как с малых лет им воспитанье дать».
Дороже, чем дареная казна...»

Поэт считал:

«Не могут люди вечно быть живыми,
Но счастлив тот, чье будут помнить имя»

[Соч., т. 4, 1968, с. 70].

Имя самого Навои известно всему миру, ему воздвигнуты памятники не только в Центральной Азии, но и в Москве, Баку, Токио.

Учение Абая тесно связано с духовным возрождением народа, а мудрость его созвучна с современностью. Абай учился у выдающихся поэтов и мыслителей Востока — Навои, Физули, Шамси, Сайхали, Саади, Фирдоуси. Гуманитарные поиски Абая «открыли перед ним огромный мир, в котором он с нескрываемой сердечной болью увидел трагическое противоречие между величием человеческой культуры и тяжелейшими условиями существования народа. Уверенной рукой опытного мастера он создает стихи, басни, которые сразу ложатся прочным фундаментом нового здания письменной казахской литературы. Так же и Навои стал основоположником и классиком узбекской литературы, образцом и наставником для поэтов-последователей» [Рустамов А., 2016, с. 362 – 365].

Абай в совершенстве освоил многовековые традиции классической литературы Востока, в 13 лет познакомился с поэмами Навои, изучал и пропагандировал его поэзию среди своих учеников. Мотивы ранних стихотворений Абая, например, «Алип би» перекликаются с основными мотивами Навои, которого Абай называл своим

учителем. Заметно влияние философских воззрений Навои в поэме «Искандер» Абая Кунанбаева. Воздействовать на умы и чувства людей, обновлять общество средством поэтического слова, глубокое уважение к достоинству человека – вот что характерно для Абая-гуманиста.

Не для забавы я слагаю стих,
Не выдумками наполняю стих,
Для чутких слухом, сердцем и душой
Для молодых я свой рождаю стих

-так сам Абай определил предмет своего творчества [Абай, 1982, с.60-62].

По мнению Абая, молодежь должна быть просвещеннее, устремленной к знанию, стремиться познать науку. Великий поэт считает, что настоящий человек во всем опирается на свой труд, который является условием его благополучия и свободы. Духовно-нравственной личности чужды безделье, иждивенчество, спекуляция своим возрастом и т.п.

Абай призывает свой народ к получению знания:

К знанью большему стремись,
Так читай же, не ленись,
И не льстись военным быть,
С золотой ходить каймой.
Хвастовство пустое брось,
Нос не задирай ты свой,
Пред «уездным» ты не гнишь.

Встань на путь, где нету зла [Кунанбаев А., 2001. с.28-31].

Необходимо отметить, что от общественной деятельности Абай полностью переходит к занятиям поэтическим творчеством, художественным переводам, поднимается до высот европейской культуры, знакомясь с «Опытами» Спенсера, «Позитивной философией» Льюиса, «Историей умственного развития Европы» Дрэпера.

Алихан Букейханов ставит его в один ряд со знаменитыми поэтами Европы: «Абай представлял недюжинную поэтическую силу и гордость народа. Еще не было поэта, так возвысившего духовное творчество народа как Абай. Чудные стихи его, посвященные четырем временам года (весна, лето, осень и зима) сделали бы честь знаменитым поэтам Европы» [Калижанов У., 2018, с. 3 – 6.].

Произведения Абая переведены на многие языки, его творчество находит широкий отклик зарубежных писателей, поэтов и литературных критиков. Статьи и исследования публикуются в разных странах – от Кореи и Китая, Индии и Ирана до государств Европы и США. Сегодня наследие казахского поэта и философа – неотъемлемая часть сокровищницы мировой культуры, а его имя стоит в одном ряду с величайшими поэтами современности.

Абай, как и Алишер Навои, Абу Али ибн Сина, аль Бухари, Мирзо Улугбек, Бобур, занимает, по мнению современного узбекского исследовате-

ля Абдуллы Рустамова, особое место в истории не только казахской, но и мировой литературы: «В стихотворных строках можно найти ответы на вопросы, можно залечить раненое сердце, можно обрести новую мечту, обрести крылья надежды, да и просто – можно растеряться от праведных его слов. Стихотворения поэта – это отрада для ранимых сердец, это сила для слабого, это опора и поддержка для разочаровавшегося».

А. Рустамов сравнивает поэзию Абая с великим водопадом, который «берет начало с высокой и могучей горы», отмечая, что «для душевного состояния людей его строки служат элексиром жизни» [Рустамов А., 2016, с.364].

Два великих гения Абай и Навои отмечали в своих произведениях (см. выше), что учились основам добропорядочности, сложению стихов у Фирдоуси.

Персидский и таджикский поэт Фирдоуси Абулькасим, автор бессмертного произведения «Шахнаме», родился в семье разорившегося аристократа-землевладельца. Известное всему миру «Шахнаме» Фирдоуси состоит из 60 тысяч бейтов (стихотворений). В них описывается история Ирана до времени нашествия арабов-мусульман и падения Сасанидов. Просветитель разделил эту эпоху на 50 частей и описывал события в трех направлениях: мифологической, героической и исторической. Поэма «Шахнаме» состоит из описания пятидесяти царствований, начиная от царей легендарных, и заканчивается историческими личностями. Следует отметить, что «Шахнаме» содержит не только исторические, но и морально-дидактические материалы. Заслуживают внимания примеры о воспитании смелости, патриотизма, честности и справедливости, которые показаны через народные традиции, обычаи. Автор особенно талантливо передает картины сражений. В «Шахнаме» автор включил поэмы героического и романтического плана, такие распространенные в народе предания, как «Бижан и Маниже», «Рустам и Сухраб», «Акван-див», «Сиявуш». В заключении каждого раздела поэт устами правителя излагает предсмертное завещание наследнику, призывая его быть справедливым, не обижать подданных, заботиться о процветании страны.

Это произведение в истории персидской литературы считают «словарем персидского языка». «Шахнаме» в изложении конкретна, проста и лаконична. Фирдоуси писал в «Шахнаме»:

А я из строф моих воздвиг такое зданье,
Что входит, как земля, в Господне мирозданье.

[Фирдоуси, 1985, с. 654-656].

Основная идея эпоса Фирдоуси, вопреки явно выраженному легитимистскому мировоззрению автора в том, что престол может занимать лишь представитель законной династии – именно он является обладателем фарра (божествен-

ной благодати). Однако, если венценосец становится на стезю несправедливости, фарр покидает его.

Фирдоусиведение, как раздел литературоведческой науки, представляет особую ценность культурного наследия прошлого.

Абулькасим Фирдоуси – один из великих поэтов классической персидско-таджикской литературы, тысячелетний юбилей, которого отметили не только в Таджикистане, но и на территории всей Центральной Азии. Следует отметить, что «Шахнаме» была и остается не только предметом исследования и изучения ученых-литературоведов, но сюжеты, идеи, заложенные в ней, постоянно вдохновляют поэтов и писателей на создание высокохудожественных произведений.

Непреложным фактом возрождения народа является умелое использование культурного наследия, сохранение его и передача последующим поколениям. Сама работа по сохранению этого наследия имеет огромное эмоциональное, воспитательное значение, укрепляет национальное самосознание народа, помогает глубже понять каждому человеку, особенно молодому, сопричастность со своим народом, его великой культурой, наследием [Баубекова Г.Д., 2010, с.80]. История развития человечества показывает, что образовательные системы всегда ориентировались на определенный идеал человека – «ценности-цели», которые отражали государственную образовательную политику и уровень развития самой педагогической науки.

С целью выявления влияния произведений Абая, Навои и Фирдоуси на формирование духовности студентов и определения популярности чтения наследия наших мыслителей, нами был проведен онлайн – опрос среди студентов Университета «Туран-Астана» (семь групп, 56 человек). Основной задачей опроса было выявление наиболее пользующимся спросом произведений известных классиков. Включили нижеследующие 5 вопросов: Любите ли Вы читать? Каких просветителей казахского и других народов знаете? Какие произведения А.Кунанбаева Вы читали? Какая книга повлияла на вашу жизнь? Труды каких просветителей Центральной Азии вы читали? Знакомы ли вы с произведениями Навои и Фирдоуси? О положительном отношении к чтению выразили 75% опрошенных. 22% – респондентов читают только в силу необходимости, а 3% участников анкеты не читают вообще, предпочитая другие занятия. О просветителях, их наследии знают только 2% студентов. Уточняя тематику чтения, выявили, что читательский интерес более всего занимает детективная книга, а также стабильно высоким остался интерес к фантастике, книгам о любви; стабильно низким – к историческим книгам. Снизился читательский интерес студентов к литературе о войне, об истории, археологии. Все эти изменения, очевидно,

тесно связаны с современной социокультурной ситуацией.

Работа по приобщению молодежи к шедеврам отечественной и зарубежной литературы должна предусматривать самые разные формы. Это и творческие встречи писателей и поэтов с молодежью, деятельность литературных кружков, подготовка циклов передач по телевидению и радио, поиск молодых дарований, проявляющих способности к литературному творчеству. Причем вестись эта работа должна систематически и целенаправленно.

Для эффективного изучения нашего наследия мы предлагаем следующие активные формы изучения литературного наследия:

1. Педагогические мастерские
2. Метод проектов
3. Бинарные и интегрированные лекции
4. Диспуты, дискуссии и т.д.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Мы не придумываем науку, она появляется как результат наших отношений, наблюдений и размышлений о созданном вокруг нас и организованном для нас мире.

Памятник Навои установлен в одном из ведущих университетов Японии – Токийском университете «Сока», а в Европе итальянский режиссер Андреа Чиньи осуществил постановку оперы «Абай» в Германии в Государственной опере Южной Тюрингии.

Поднимаемые в произведениях Абая темы актуальны и сегодня, потому что центром его размышлений всегда был Человек. Проблема становления духовного, мудрого человека, то есть его человечности, в третьем тысячелетии становится насущной, жизненно важной задачей. Великий мудрец евразийцев Абай утверждал в 45-м Слове: «Начало человечности – любовь и справедливость. Они присутствуют во всем и решают все». И еще: «В ком господствуют чувства любви и справедливости – тот – мудрец, тот учен» [Абай. 1982, с 16].

Сегодня для человечества эти мысли Абая могут стать программой выхода из глобального кризиса, главные причины которого кроются не в экономике или политике, а в утрате экономическими людьми духовности.

Произведения Абая переведены на многие языки, его творчество находит широкий отклик зарубежных писателей, поэтов и литературных критиков. Статьи и исследования публикуются в разных странах – от Кореи и Китая, Индии и Ирана до государств Европы и США. Наследие казахского поэта и философа – неотъемлемая часть сокровищницы мировой культуры, а его имя стоит в одном ряду с величайшими поэтами современности.

Новые переводы открывают яркий, неповторимый поэтический мир казахского автора.

Его стихотворения символизируют для Ким Бен Хака, автора переводов 100 произведений Абая на корейский язык «бег быстроногой лошади и наполнены жизненной энергией. Сегодня произведения духовного наставника всего казахского народа являются настольной книгой каждого казахстанца. Его труды учат мудрости, справедливости, терпению и правильному восприятию окружающего мира. Осмысление наследия великих гуманистов, поэтов, философов, просветителей продолжается в XXI веке.

Знакомство с жизнью и учениями великих мыслителей-гуманистов позволяет сделать вывод о единстве идей в области духовно-нравственного познания. Как говорили древние: «Истина одна, но мудрецы называют ее разными именами» [Жарикбаев К. Б., Калиев С. К., 1995, с. 78].

Таким образом, основными аспектами сходства идей рассмотренных нами в рамках одной статьи трех великих мыслителей-гуманистов являются: – вдохновение человечества не только своими трудами и произведениями, но и примером своей жизни, основанной на единстве мыслей, слов и дел.

– духовное начало в человеке проявляется как вечные общечеловеческие ценности: истина, любовь, совесть, честь и т. д.

– процесс воспитания – это раскрытие духовного потенциала человека, выявление общечеловеческих ценностей, воспитание благородного характера и развитие внутреннего видения.

– осознание своей внутренней духовной природы происходит через глубокое размышление, различение, самоанализ, созерцание, интуицию, развитие добродетелей и бескорыстную деятельность на благо людей.

Мы живем в век информационно-коммуникационных технологий. На молодежь обрушивается огромное количество информации самого различного характера, в том числе и разрушительно действующей на ее сознание, мировоззрение: идет процесс навязывания извне идей низкопробной «массовой культуры», чуждой менталитету нашего народа. Чтобы оградить подрастающее поколение от этих угроз, необходимо формировать у молодежи идеологический «иммунитет», активнее пропагандировать созидательные, миролюбивые идеи лучшей классической мировой литературы. В этих целях ученым-филологам, писателям и поэтам, педагогам надо активнее вступать в живой диалог с молодежной аудиторией. Гармонично развитое поколение не должно ограничиваться знанием только классической литературы своего народа, но и приобщаться к великим образцам мировой классической литературы и искусства, выдающимся произведениям западной и восточной литературы.

Духовное наследие человечества в интерпретации нашего времени имеет высокий вдохновляющий потенциал для духовно-нравственного возрождения молодежи и может составить основу обновленного содержания образования.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Соч.: Асарлар, т. 1–15, Тошкент, 1963–1968; в рус. пер. – Стихотворения и поэмы, М., 1965; Соч., т. 1–10, Ташкент, 1968–70.
2. Кунанбаев А. – Избранное. – М.: Художественная литература. – 1981. – 223 с.
3. Султон И. Навоийнинг калб дафтари, Тошкент, 1969. – с.92-96.
4. Бадаев Е. В. Формирование культурно-исторической концепции Н. И. Конрада. – Кемерово: инт, 2010. – 184 с
5. Абай. Слова назидания. – Алма-Ата: Жалын. – 1982. – 160 с
6. Абай Кунанбаев. Избранное. Серия «Мудрость веков». – М.: Русский раритет, – 426 с.
7. Құнанбаев А. Книга слов / Пер. с каз. Р. Сейсенбаева. – Семипалатинск, 2001. – 218 с.
8. Рустамов А. Мир Абая. Творчество Абая Кунанбаева в зарубежной рецепции. Алматы: «Әдебиет әлемі» – 2016. – с.362 – 365.
9. Калижанов У. Предисловие. Абай и Навои. Отв. редактор С. Ананьева. Алматы: Print express, 2018: 3 – 6.
10. Фирдоуси. Шах-наме. Низами. Лейли и Меджнун. Ш. Руставели. Витязь в тигровой шкуре. А. Навои. Фархад и Ширин. Издательство: Детская литература. Москва. – 1985. – 736 с.
11. Баубекова Г.Д. Психолого-педагогическое наследие просветителей Центральной Азии конца XIX- начала XX веков. – Астана, 2010 г. – 180 с.
12. Сатпаева Ш.К. Адеби байланыстер. (Литературные связи). – Алма-Ата, 1974. – 214 с.
13. Жарикбаев К. Б., Калиев С. К. Антология педагогической мысли Казахстана. – Алмата, Рауан, 1995, – с. 78-90.

Бекжанова Жанар Сериккалиевна

аға оқытушысы, магистр

Психология және арнайы білім беру кафедрасы

Инновациялық білім беру факультеті

Х.Досмұхамедов атындағы Атырау мемлекеттік университеті

Атырау қаласы

ДЕВИАНТТЫ МІНЕЗ-ҚҰЛЫҚТЫ ЖАСӨСПІРІМДЕРДІҢ ӨМІРЛІК ҚҰНДЫЛЫҚТАР ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Түйін. Мақалада девиантты мінез-құлықты жасөспірімдердің өмірлік құндылықтар ерекшеліктері қарастырылады. Бүгінгі таңда жасөспірімдер дағдарысы көптеген психологтардың позициясына сәйкес ең маңызды болып табылады. Өзінің ішкі дүниесін ұғыну барысында жасөспірім қоршаған ортамен өзара іс-қимылдың жаңа сатысына тұрады, өзін құрметтеуге, дербестікке және сенімге құқық беретін ересек адамның барлық сипаттамаларына ие тұлға ретінде сезінетіндігі сөз болады.

Түйінді сөздер: Девиантты мінез-құлық, жасөспірім, құндылық, қарым-қатынас, психика, тұлға, жас.

Резюме. В статье рассматриваются особенности жизненных ценностей подростков с девиантным поведением. Сегодня подростковый кризис является самым важным в соответствии с позицией многих психологов. Во время осознания своего внутреннего мира подросток становится новым этапом взаимодействия с окружающим миром, чувствует себя как личность, обладающая всеми характеристиками взрослого человека, дающая право на уважение к себе, самостоятельность и доверие.

Ключевые слова: Девиантное поведение, подросток, ценности, отношения, психика, личность, возраст.

Summary. The article discusses the features of life values of teenagers with deviant behavior. Today, the adolescent crisis is the most important according to the position of many psychologists. In the process of realizing his inner world, a teenager rises to a new level of interaction with the surrounding world, characterized by the fact that he feels like a person who has all the characteristics of an adult, giving the right to respect, independence and trust.

Keywords: Deviant behavior, adolescent, values, relationships, psyche, personality, age.

Өмірлік құндылықтардың қалыптасуы мен дамуы өмір бойы кезең-кезеңмен өтеді. Д.В. Каширский тұлғалық құндылықтарды дамытудың екі бағытын бөліп көрсетеді: «құндылықтар иерархиясын қайта құру (құрылымды қайта құру)» және «субъекті берген құндылықтардың мағыналық толықтырылуын өзгерту (мазмұнды өзгерту)» [Каширский Д.В., 2014, 56 б.]. Ол сондай-ақ онтогенездегі құндылықтардың дамуы «тұрақты» және «сыни» кезеңдермен қатар жүруі мүмкін екенін атап өтті. Жастан жасқа өту жеке құндылықтар жүйесін сапалы қайта құру жүретін негізгі сәт болып табылады.

Осылайша, онтогенездегі жеке құндылықтардың қалыптасуы мен дамуының 3 кезеңін атап өтуге болады. Бірінші кезең (мектепке дейінгі жас) баланың өз құндылықтарын түсінбеуімен сипатталады, бірақ бұл ретте олар туралы түсінікке ие. Келесі ең маңызды кезең-баланың құндылық қондырғылардың маңыздылығын сезіну сәті болып табылады. Жасөспірімдер жасы (12-15 жас) дамудың екінші кезеңіне кіреді, ол күрделі қайта бағалаумен және құндылықтардың салыстырмалы тұрақты жүйесін құрумен сипатталады. Үшінші кезеңде құндылықтар тұлғалық дамудың көптеген мәселелерін шешу тәсілі болып табы-

лады (өзін-өзі анықтау және өмір жолын іздеу) [Бабаева С.Б., 2010, 17 б.].

И.С. Кон құндылықтар жүйесін қалыптастырудың бірқатар алғышарттарын атап өтті, атап айтқанда:

- 1) Нормалар мен қылықтарды қабылдауға және бағалауға ықпал ететін ақыл-ой дамуының деңгейі.
- 2) Эмоционалдық даму деңгейі.
- 3) Жинақталған өмірлік тәжірибе.
- 4) Әлеуметтік ортаның әсер ету ерекшеліктері.

Оның тұжырымдамасына сәйкес, бұл алғышарттар баланың санасында адамгершілік және арсыз мінез-құлық туралы түсінік қалыптастырады [Зайдуллина Г.Г., 2011, 159 б.].

Бірқатар отандық және шетелдік психологтар жеке тұлғаға қатысты әртүрлі объективті, сыртқы, субъективті және психологиялық факторлардың өмірлік құндылықтар жүйесін қалыптастыруға әсерін көрсетеді.

Н.А. Журавлева қоғамның жеке құндылықтарын иеленудің объективті факторлары ретінде өмірдің әлеуметтік жағдайларын бөліп көрсетеді. Ол адамдардың ұмтылыстары мен іс-әрекеттерін қоғамның моральдық бағалауының маңыздылығы-

ғын атап өтеді [Журавлева Н.А., 2006, 334 б.].

Өмірлік құндылықтар жүйесінің қалыптасу проблемасын зерттей отырып, субъективті және психологиялық факторларға ерекше назар аудару керек. Бұған мотивациялық саланы және жеке сипаттамаларды жатқызуға болады.

Өзін-өзі тану және өзін-өзі дамыту қажеттілігі құндылықтарды қалыптастырудың жоғары алғы-шарттары болып табылады.

Тұжырымдамаға сәйкес, А. Маслоу құндылықтар жүйесі материалдық құндылықтар пирамиданың төменгі сатысындағы қажеттіліктер иерархиясына сәйкес құрылады, ал зияткерлік және эстетикалық құндылықтар оның үстін құрайды. Төмен құндылықтардың басымдығы оларға сәйкес қажеттіліктер қанағаттандырылғанға дейін сақталатынын атап өткен жөн [Маслоу А.Г., 1997, 430 б.].

Жасөспірімдік жас – бұл балалар мен ересектер арасындағы өтпелі жас. Л.С. Выготскийдің және оның ізбасарларының жұмыстарында психикалық даму – адам мәдениетінің құрылымында ұсынылған әлеуметтік тәжірибені меңгеру барысында адамдардың психикасында болатын сапалы өзгерістердің үрдісі ретінде қарастырылады. Л.С. Выготскийдің пікірінше, «қажеттіліктер мен ниеттерді қайта құру, құндылықтарды қайта бағалау жастан жасқа өту кезіндегі негізгі сәт» [Выготский Л.С., 1983, 368 б.].

Дәл осы жасөспірімдік жаста тұлғаның маңызды қасиеттері мен нышандары, сондай-ақ дүниетанымды қалыптастыру, қоғамда өзін-өзі анықтау және өмір жолын іздеу үшін маңызы зор өмірлік құндылықтар жүйесін қалыптастыру қарқынды жүреді. Психологияда бұл жасқа «жеке Меннің ашылуы» деп анықтама береді.

Жасөспірімдік кезең – «бұл адамның кейінгі өмірлеріне үлкен әсер ететін кезең». Дәл осы жаста адам мынадай: «маған қарым-қатынас жасау үшін қандай орта таңдау керек», «менің өмірімдегі оқиғаларға қалай жауап қайтарамын», «қалай шешім қабылдау керек», «өзіме және жақындарыма қалай қатынас жасаймын», «қоршаған ортамен қалай қарым-қатынас құру керек» – деген сұрақтарға жауап таба бастайды [Акажанова А.Т., 2009, 8 б.].

Онтогенездегі тұлғаның психологиялық дамуының негізі дағдарыстық жағдайларды еңсеру, яғни қоршаған шындыққа қарым-қатынасты анықтайтын ішкі күйзелістердің қайта құрылуы, қажеттіліктердің өзгеруі, адамның қандай да бір мінез-құлқының жаңа көзқарастарының пайда болуына әкеп соғады.

Жасөспірімдер дағдарысы көптеген психологтардың позициясына сәйкес ең маңызды болып табылады. Өзінің ішкі дүниесін ұғыну барысында жасөспірім қоршаған ортамен өзара іс-қимылдың жаңа сатысына тұрады, өзін құрметтеуге, дербестікке және сенімге құқық беретін ересек адамның барлық сипаттамаларына ие тұлға ре-

тінде сезінеді. Л.С. Выготский өзіндік сананың осындай ерекше көріну формасын «есейгендігін сезінуге» жатқызды [Выготский Л.С., 1983, 368 б.].

Ересектер әлеміне жататын адам ретінде өзі туралы субъективті көзқарас оның қазіргі жас шектерін жояды. Жасөспірім өзін ересектерше сезініп, айналасындағылардан оны кішкентай деп санамауын талап етеді, талаптарды орындаудан бас тартады, оның қалауын, мүдделері мен талаптарын назарға алмай, оның дербестігін шектеуге тырысса ашуланады және ренжиді. Ересек болуға ұмтыла отырып, онда толыққанды, шынайы ересек сезімдері жоқ, бірақ оны қоршаған ортаны тану қажеттілігі бар [Жаназарова З.Ж., 2010, 240 б.].

Екі жас тоғысында пайда болған қарама-қайшылықтар үлкендермен қарым-қатынаста қиындық тудыруы мүмкін, мінез-құлықтың бұзылуы салдарынан күшті эмоционалды күйзелістерді тудырады.

Жасөспірімдік жас өзінің жеке – психологиялық ерекшеліктеріне байланысты девиантты мінез-құлықтың дамуына көбірек бейім. Жеке тұлғаны қалыптастыру үдерістерінің аяқталмауы, мінез-құлықтың мотивациялық негізін құрайтын өмірлік құндылықтар жүйесінің қалыптаспауы, қиындықтарды жеңу механизмдерінің болмауы, фрустрация жағдайына импульсивті әрекет ету, онымен болған өзгерістерге тез бейімделуге мүмкіндіктің болмауы жоғары қақтығыстың, депрессивтіліктің, агрессивтіліктің туындауына, өзі туралы және қоршаған орта туралы түсініктің бұрмалануына әкеп соғады.

Сондай-ақ, бұл жас кезең қоғамдық өмірдің түрлі салаларында болып жатқан сыртқы өзгерістерге бейім. Осы әлеуметтік – демографиялық топтың адамгершілік сана-сезімі мен құндылық бағдарларының жүйесі сыртқы факторлармен тұрақты өзара байланыста болады.

Э. Штерн тұлғаның қалыптасу табиғатын жасөспірім жасында белгілі бір базальды құндылықты таңдауда көрді. Олар жоғарыда көрсетілген факторға байланысты жеке тұлғаның бірнеше ықтимал типтерін сипаттайды:

- қарым-қатынас құндылығының шыңына айналған тұлғаның әлеуметтік түрі;
 - билік пен үстемдікке ұмтылатын тұлғаның саяси түрі;
 - қызметі өмірдің мәнін тұрақты іздеуге бағытталған тұлғаның діни түрі;
 - негізгі құндылығы пайда мен табысқа бағытталған тұлғаның экономикалық түрі;
 - таным құндылығына бағытталған тұлғаның теориялық түрі;
 - тұлғаның эстетикалық түрі [Зайдуллина Г.Г., 2011, 159 б.].
- М.Е. Гурьев девиантты мінез-құлықтың ең ай-

қын проблемалары жасөспірім жасында көрініс табатынын атап өтті. Өз жұмысында ол девиацияның әртүрлі формаларының мінез-құлқында көрініс табуына әкелетін осы жас кезеңінің психологиялық ерекшеліктеріне талдау жүргізеді. Жасөспірімдік кезеңнің күрделілігі жеке құрылыстың дисгармониялылығы, бұрынғы қызығушылықтарының өзгеруі және қайта жасалуы, жасөспірімнің мүдделері, баланың тілегі мен мүмкіндіктерінің қақтығысы болып табылады. Мінез-құлқына осындай проблемалардың туындауына әсер ететін факторлар:

1. Ата-аналар тарапынан бала тәрбиесіндегі және жалпы дамуындағы кемшіліктерден туындаған бала-ата-ана проблемалары, ал жасөспірім тарапынан олар мектептегі үлгерімнің нашар, шамадан тыс белсенділіктен, маңызды нәрселерге бағытталудың жоқтығынан, ата-аналардың талаптарына наразылықтан көрінеді.

2. Қатынасқа қатысушылар арасындағы мүдделердің сәйкес келмеуінен туындайтын айналасындағылармен жанжалды қарым-қатынас.

3. Тұлғалық қасиеттердегі биологиялық және психофизиологиялық ауытқулар [Гурьев М.Е., 2015, 69-76 б.].

Д.Б. Эльконин жасөспірімдердің қоршаған ортамен қарым-қатынас моделі ата-аналардың балалармен өзара байланыс ерекшеліктеріне байланысты екенін атайды. Авторитарлыққа, ата-аналардың құрметі мен әділдігі жоқтығына байланысты құрылған қарым-қатынас жасөспірімдерді қоршаған ортамен осындай қарым-қатынас жасауға алып келеді.

Е. И. Голованова ауытқушылық мінез-құлықтың пайда болуының негізгі себептеріне келесі факторлардың жиынтығын жатқызады:

1. Баланың мінез-құлқының қалыптасқан теріс стереотиптері дұрыс тәрбие бермеудің салдары, оның оң біліктерінің, білімдерінің, дағдыларының болмауы;

2. Қолайсыз отбасылық қарым-қатынастардан, жүйелі оқу үлгермеушілерінен, құрдастарымен қалыптасқан өзара қарым-қатынастардан, әділетсіз, дөрекі, қатыгездіктен туындаған терең психикалық ыңғайсыздық, құрдастары, ата-аналары, мұғалімдері тарапынан оған қатігездік қарым – қатынас;

3. Психикалық және физикалық денсаулық пен даму жағдайындағы ауытқулар (жас дағдарыстары, мінезді акцентуациялау);

4. Өзін – өзі көрсетуге, сыртқы және ішкі белсенділіктің оң көрінісі үшін жағдайлардың болмауы;

5. Қадағалаусыздық, қоршаған ортаның теріс әсері, соның негізінде дамып келе жатқан әлеуметтік-психологиялық дезадаптация, әлеуметтік және жеке құндылықтардың позитивтіктен негативтік құндылықтарға ауысуы [Голованова Е.И., 2009, 206-209 б.].

Бұл ретте жасөспірімдер үшін әртүрлі психо-

логиялық қиындықтар, эмоционалдық күйзелістер, мінез-құлықтың бұзылуы (гиперреактивтілік) тән екенін байқаған жөн, бірақ бұл девиантты мінез-құлық туралы айтуға себеп емес. Іс жүзінде мұндай мінез-құлық тек қана «ересектік ауытқу» болып табылады.

Л. Кольбергтің ұстанымына сәйкес, жасөспірімдердің девиантты мінез-құлқын зерттеуге сараланған талдау тұрғысынан қарау керек, өйткені мінез-құлқындағы кез келген ауытқулар осы кезеңнің ерекшеліктерімен түсіндіріледі және қолайлы деп саналады, қалыпты дамудағы қателіктерге әкелуі мүмкін. Кез-келген ауытқулар патологияға теңестірілгенде жасөспірімнің мінез-құлқына деген құмарлықты да осындай ұстанымды ұстанған жөн [Kohlberg, L., 1976, 31 б.].

14 пен 23 жас аралығындағы қазіргі жастардың құндылықтар-идеалдарының құрылымын зерттей отырып, С.С. Бабанова жеке тұлғаның 6 типін атап өтті:

1) құрмет пен қоғамдық мойындау маңызды құндылықтар болып табылатын көшбасшы типі маңыздылығы жағынан төмен әлеуметтік белсенділік пен жоғары әлеуметтік мәртебе болып табылады.

2) қайырымдылық пен адамдарға көмек көрсетуге бағытталуымен ерекшеленетін гуманистік тип.

3) материалдық құндылықтардың үстемдігі бар тип.

4) маңызды құндылықтар жоғары әлеуметтік мәртебеге ие болатын формальды көшбасшы типі;

5) танымдық тип – таным құндылығының маңыздылығын белгілейді.

6) эстетикалық тип – ләззат алу басты құндылық [Зайдуллина Г.Г., 2011, 159 б.].

Жасалған эмпирикалық зерттеулерге сүйене отырып, олар жасөспірімдер арасында «жақсы және адал достардың болуы», «денсаулық», «бақытты отбасылық өмір», «махаббат», «белсенді іс-әрекетті өмір», «өмірлік даналық» терминалдық құндылықтар болып табылатындығын анықтады. «Таным», «шығармашылық», «басқалардың бақыты», «еркіндік», «өзіне сенімділік», «табиғат сұлулығы» сияқты құндылықтар жасөспірімдер тарапынан қабылданбады. Құрылымдық құндылықтар арасында «тәрбиелілік», «ұқыптылық», «тәуелсіздік», «жауапкершілік», «білімділік» маңызды болып табылады, олар «жоғары сұраныстар», «шыдамдылық», «сезімталдық», «көзқарастың кеңдігі», «істердегі тиімділік», «кемшіліктермен ымырасыздықты» қабылдамайды. Девиантты мінез-құлықты түзету ата-аналармен және қиын балалармен бірлескен психологиялық жұмыстардан тұруы тиіс, ата-аналарды қарым-қатынас пен өзара түсіністікке, төзімділікке үйрету, ал жасөспірімге қақтығыстардың шынайы себебін түсінуге көмектесу керек.

Құндылықтық артықшылықтарды мұндай

бөлу жас ерекшеліктері тұрғысынан түсіндіріледі. Психикалық дамудың маңызды факторы, бұл жастағы жетекші іс-әрекет қарым-қатынас болып табылады. Ата-аналар тарапынан балалардың ересектерге деген ұмтылысын қабылдауға және түсінуге дайын еместігіне немесе қабілетсіздігіне байланысты жасөспірімдерде формалды емес, регламенттелмеген қарым-қатынас қажеттілігіне қанағаттанбаушылық пайда болады. Аға буын тарапынан мұндай қарым-қатынас құрдастарымен қарым-қатынасты өзектендірудің алғышарты болып табылады, олар көбінесе олардың қажеттіліктері мен сұраныстарына жауап береді. Құрдастарымен жиі қарым-қатынас мектептен тыс шығып, өмірдің өзіндік маңызды саласы бола алады. Өзінің жеке қасиеттерінің арқасында қабылданған, мойындалған болу, бұл қарым-қатынастың қозғаушы факторы болып табылады, көбінесе мұндай талпыныстар екінші жоспарға оқу қызметін және туыстарымен қарым-қатынасты қозғайды. Жасөспірімдер мен ересектер (ата-аналар, туған-туысқандар) арасында әлемнің жалпы бейнесі, ересек өмір туралы өзара түсіністік болмаған жағдайда, олар құрдастарымен қарым-қатынас қалыптастыра бастайды. И.С. Кон бірінші орынға жасөспірімнің тұлғасын қалай ашуға, әлеуметтік мінез-құлық нормаларын, мораль нормаларын қалай меңгеруге әсер ететін достық құндылығы шығатынын байқаған. Қарым-қатынастағы қанағаттанбаушылық мінез-құлыққа, тіпті девиацияның дамуына дейінгі бір-қатар үрдістердің қалыптасуына әсер етеді.

Осылайша, осы мәселені зерттеумен айналысатын көптеген ғылыми қайраткерлердің пікірінше, мінез-құлқында ауытқушылықтың пайда болуына әкеп соғатын негізгі әлеуметтік тәуекелдерге мыналар жатады:

1. Әлеуметтік бейімделуді қиындататын биологиялық, жеке алғышарттар.

2. Мектеп және отбасы тәрбиесінің ерекшеліктері;

3. Қоршаған адамдармен (ата-аналармен, туыстарымен, мұғалімдермен, құрдастарымен) өзара түсіністіктің қиындауы;

4. Жеке тұлғаның бағыттылығын және өмірлік құндылықтардың белгілі бір жүйесінің болуын анықтайтын мінез-құлықтың қозғаушы себептері болып табылатын индивидтің жеке қалауы.

«Мотивацияны» реттеуге және «субъективті құндылықтарды» өзгертуге бағытталған рәсімдер кешені жасөспірім девиацияның әртүрлі нысандарын түзетуге мүмкіндік береді. Осылайша, девиантты мінез – құлықты алдын алу, психологиялық-педагогикалық түзету жасөспірімді әлеуметтік мақұлдау ықпалына итермелеуге ықпал ететін оң жағдайлар жасауға бағытталуы тиіс.

Осылайша, психологиялық ерекшеліктерге байланысты жасөспірімдік жаста мінез-құлықтағы әртүрлі ауытқуларды қалыптастыру мәселесінде ең осал болып табылатыны белгілі болды. Бұл жасөспірімдерге әлеуметтік қолдауға және маңызды қасиеттерге прагматикалық сипат беруге тән.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Каширский Д.В. Психология личностных ценностей [Текст] / Д.В. Каширская// Автореф. дис. д-ра психол. наук. – М., 2014. – 56 с.
2. Бабаева С.Б. Кемел адам – тұлға қалыптасуы. Педагогикалық теория негіздері. Монография., 2010.
3. Зайдуллина Г.Г. Девиантное поведение подростков и условия его социально-педагогической профилактики и коррекции [Текст]/ Г.Г. Зайдуллина// Учебное пособие для студ. высш. учеб. заведений. – М.: Редакционно-издательский центр МГГУ им. М.А.Шолохова, 2011. – 159 с.
4. Журавлева Н.А. Динамика ценностных ориентаций личности в российском обществе [Электронный ресурс] / Н.А. Журавлева. – Электрон. текстовые данные. – М.: Институт психологии РАН, 2006. – 334 с.
5. Маслоу А.Г. Дальние пределы человеческой психики [Текст]/А.Г. Маслоу. – СПб.: Евразия, 1997. – 430с.
6. Выготский Л.С. Собрание сочинений: В 6-ти т. Т.3. Проблемы развития психики [Текст] / Л.С. Выготский// Под ред. А.М. Матюшкина. – М.: Педагогика, 1983. – 368 с.
7. Акажанова А.Т. Девиантология. – Алматы, 2009. – 8 б.
8. Жаназарова Ж.Ж. Отбасы социологиясы. – Алматы, 2010. – Б.240.
9. Гурьев М.Е. Психологический анализ возрастных особенностей подростков, имеющих девиантное поведение [Текст]/ М.Е. Гурьев// Новое 80 слово в науке и практике: гипотезы и апробации результатов исследования. – 2015. – № 16. – С. 69-76.
10. Голованова Е.И. Проблема девиантного поведения. Развитие представлений о девиантном поведении [Текст]/ Е.И. Голованова // Ученые записки РГСУ. – 2009. – №11. – С. 206-209.
11. Kohlberg, L. Moral stages and moralization: the cognitive developmental approach [Text] // Moral development and behavior: Theory research and Social issues. – N. Y., 1976. – P. 31.

Жайтапова Алтынай Альбековна

п.ғ.д., профессор
Абылай хан атындағы ҚазХҚЖӘТ университеті

Орынбаева Ұлсерік Қыдырбайқызы

3 курс докторанты
«6D011900-Шетел тілі:екі шетел тілі» мамандығы
Абылай хан атындағы ҚазХҚЖӘТ университеті
Алматы, Қазақстан

БОЛАШАҚ ШЕТЕЛ ТІЛІ МҰҒАЛІМІНІҢ РЕФЛЕКСИВТІК ҚҰЗЫРЕТТІЛІГІН ҚАЛЫПТАСТЫРУДЫҢ ӘДІСТЕМЕЛІК НЕГІЗІ

Түйін. Мақалада болашақ шетел тілі мұғалімдерінің рефлексиялық құзіреттілігін қалыптастыру әдістемесі туралы баяндалады. Авторлар «әдіс» терминіне ғалымдардың тұжырымдамаларын негізге ала отырып талдау жасаған. Болашақ шетел тілі мұғалімдерінің рефлексивті құзіреттілігін қалыптастыру және әдістердің өзара байланысы көрсетілген. Зерттеу нәтижесінде рефлексиялық құзіреттіліктің даму деңгейін қалыптастыру үшін белгілі бір әдістер жүйесін құру қажеттілігі туындайды. Болашақ шетел тілі мұғалімдерінің рефлексивті құзіреттілігін қалыптастыру жүйесінің тиімді іс-әрекет ету әдістерінің бірі рефлексивті тренингті қолдану болып табылады, оның негізін болашақ шетел тілі мұғалімдерінің рефлексивті іс-әрекетке бейімділігі мен қабілеттерінің диагностикасы мен өзіндік талдау құрайды. Бұл шарт кәсіби саладағы міндеттерді орындауға дайындық мақсатында болашақ шетел тілі мұғалімдерін рефлексивті құзіреттілігін қалыптастырудың жеткілікті деңгейде екендігін көрсетеді. Бұл әдістің тиімділігі студенттердің бірқатар қабілеттерін анықтауға ықпал етті: мысалы, өзін-өзі талдау қабілеті; өз іс-әрекетінің себептерін анықтау және талдау қабілеті; өз қателіктері мен табыстарын анықтау қабілеті; іс-әрекет нәтижелерін талдау және бағалау қабілеті; өзі үшін жаңа жағдайларда іс-әрекет барысын болжау қабілеті.

Түйінді сөздер: әдіс, рефлексиялық құзіреттілік, белсенді әдіс, өзін-өзі бағалау әдісі, топтық әдіс, тренинг.

Резюме. В статье рассматриваются методы рефлексивной компетентности будущих учителей иностранного языка. Авторы дают анализ к термину «метод» с точки зрения разных ученых. Показана взаимосвязь методов с формированием рефлексивной компетентности будущих учителей иностранного языка. В результате исследования приходим к выводу о необходимости создания определенной системы методов для эффективного формирования рефлексивной компетентности. Одним из методов эффективного функционирования системы формирования рефлексивной компетенции будущих учителей иностранного языка является использование рефлексивного тренинга, основу которого составляют диагностика и самоанализ склонностей и способностей будущих учителей иностранного языка к рефлексивной деятельности. Это условие влияет на успешность разработанной системы путем вовлечения будущих учителей иностранного языка в рефлексивную деятельность, с целью подготовки к выполнению задач в профессиональной сфере. Реализация данного метода способствовала выявлению ряда способностей студентов: например, способности анализировать себя; способности определять и анализировать причины своей деятельности; определять свои ошибки и успехи; способности анализировать и оценивать результаты деятельности; способности прогнозировать ход действий в новых для себя ситуациях.

Ключевые слова: метод, рефлексивная компетентность, активный метод, метод определения самооценки, групповой метод, тренинг.

Summary. The article deals with the methods of reflexive competence of future foreign language teachers. The authors give an analysis to the term "method" from the point of view of different scientists. The relationship of methods with the formation of reflexive competence of future foreign language teachers is shown. As a result of the research, we come to the conclusion that it is necessary to create a certain system of methods for the effective formation of reflexive competence. One of the methods of effective functioning of the system of formation of reflexive competence of future foreign language teachers is the use of reflexive training, which is based on the diagnosis and self-analysis of the tendencies and abilities of future foreign language teachers to reflexive activity. This condition affects the success of the system developed by the author by involving future teachers of a foreign language in reflexive activities, in order to prepare for tasks in the professional sphere. The implementation of this method led to the identification of a number of abilities of future teachers of foreign language: for example, the ability to analyze; the ability to identify and analyze the reasons for their activities; to identify their mistakes and successes; the ability to analyze and evaluate performance; ability to predict the course of actions in new situations.

Keywords: method, reflexive competence, active method, self-assessment method, group method, training.

КІРІСПЕ

Қазіргі таңда, еңбек нарығының үнемі өсіп келе жатқан талаптары, жылдам технологиялық өлшемдер, академиялық және еңбек ұтқырлығының өсуі мамандарға қойылатын жаңа талаптарды туындатады. Яғни, жоғары біліктілік деңгейі, кәсіпқойлық, құзыреттілік – түлектердің әлеуметтік бәсекеге қабілеттілігінің маңызды сапасы болып табылады. Осыған орай, болашақ шетел тілі мұғалімдерінің рефлексивтік құзыреттілігін қалыптастыру әдістемесін әзірлеу білім беру саласында басты мәселе болып отыр.

Сөздік-энциклопедиялық дереккөздерде «әдіс» деген сөзді түсіндіруге жүгінсек, С. И. Ожеговтың сөздігінде (гр. *methodes*) – табиғат құбылыстарын немесе қоғамдық өмірді тану, зерттеу тәсілі немесе әрекет деп түсіндіріледі» [Энциклопедический словарь, 1983, 6.315].

Б.П.Есипов әдіс деп – мұғалімдер мен студенттер жұмысының білік шеберлігі, студенттердің дүниетанымы, қабілеттері дамитындығын анықтайды [Есипов Б.П., 1967].

Ю.Б. Бабанскийдің анықтамасы бойынша, әдіс – бұл оқыту процесінде білім беру, тәрбиелеу, дамыту мәселелерін шешуге бағытталған оқытушы мен студенттердің ұйымдасқан түрде өзара әрекеттесу тәсілі [Бабанский Ю.К., 1985].

П.И.Боровицкий әдісті білім алушылардың білімін белсенді және саналы түрде меңгеруі, іскерлік пен дағдыларының қалыптастыруы ретінде анықтайды [Боровицкий П.И., 1962].

Щедровицкий Г.П. әдісті әдетте мақсатқа жету, нақты мәселені шешу жиынтығымен байланыстырады [Щедровицкий Г.П., 1995].

Философияда іс-әрекетте қолданылатын ережелер әдіске, ал әдіс принципке негізделгені жазылған. Мысалы, Р. Декарт әдістерді ақыл-ойдың қажетсіз тұстарын болдырмас үшін ақыл-ойды қолдануды реттейтін ережелер деп санайды.

Г.Гегель бұл әдіс мазмұн формасы ретінде қызмет ететінін және ондағы тұжырымдама мазмұнды өзін-өзі көрсету құралы, мазмұнның ішкі өзіндік қозғалысы формасын түсінудің шарты болып табылатындығын атап өтті. Ол әдіс мазмұнның нысаны болып табылатындығын және онда түсінік мазмұнның өзін-өзі бағалауының құралы, мазмұнның ішкі қозғалу нысанының сана-сезімінің шарты болып табылатындығын айтады.

Ф. Бэкон әдісті ақиқат іздеуге жол ашатын алаумен салыстырды, яғни зерттеу әдістерін эмпирика, бақылау және эксперименттен бастау керек деп санайды. [Анисимов О.С., 1989, 6.131].

Г.П. Щедровицкий әдіс деп -білімнің ерекше түрін атап өтеді. Яғни, жаңа іс-әрекеттерді жүзеге асыруға мүмкіндік беретін білімнің ерекше түрі деп қарастырады. Әдіс тапсырмаларды орындауда негізгі мәселе болып табылады, ол үшін оның шарттарын білу қажет және оны шешудің құралдарын меңгеру қажеттілігі деген тұжырымдама айтады. Өз тұрғысында бұл тұжырымдамалар

әдіс негізін құрайды [Щедровицкий Г.П., 1995, 6.226].

Іс жүзінде әдіс көбінесе формалармен шатастырылады. Сондықтан әдістің мәнін және оның іс-әрекетте нақты нысандарынан айырмашылығын түсіну үшін оның пайда болу және қалыптасу жолын түсіну маңызды. О. С. Анисимов әдістің генезисін ойлау іс-әрекетінің қажеттілігімен байланыстырады. Әдіс өз тұрғысында танымға (зерттеуге, рефлексия) айналады, нәтижесінде іс-әрекеттің бейнесі құрайды. Уақыт өте келе, іс-әрекеттің қайталанатын бейнесі қайталан бастайды, бірақ әр кезде ол басқаша болады. Осылайша, іс-әрекеттің қайталануы кезінде оның әртүрлілігі пайда болады, олар жалпыланған бейнені бекітуге негіз болатын заңдылықтарды бөлуге болады – бұл іс-әрекеттер. Егер ұқсас іс-әрекеттер көп зерттелген жағдайда, нәтиже әдеттегі (дерексіз) әрекеттің жалпыланған бейнесі болып табылады – бұл әдіс. Әдісті сипаттау үшін оның қалыптасу кезеңдерін қарастыру қажет:

1. Көптеген бір типтес нақты іс-әрекеттердің сипаттамасы;

2. Жүйелік қалыптастыруды таңдау және сипаттамаларды жалпылау (маңызды, зерттелетін іс-әрекеттің негізгі) сипаттамалары.

3. Жалпы бейнені типтеу.

Типтендірілген жалпыланған кескінді (әдісті) өмірде табу мүмкін емес, тек оны іс-әрекетте жүзеге асырудың жолын көруге болады. Г.П. Щедровицкий бұл әдісті «әдістемелік нұсқау» деп атады [Щедровицкий Г.П., 1995, 6.468].

О.С.Анисимов – «Әдістеме логикалық ұйымдастырылған ойлау процесінің нәтижесі ретінде қарастырады. Ол бір әдіске негізделген көптеген әдістер болуы мүмкін», – деп жазады [Анисимов О.С., 1989, 6.82]. Бұл әдіс техниканың қолданылуын қамтамасыз етеді. Өйткені ол, іс-әрекеттің негізгі сипаттамаларын сақтайды және оның заңдылықтарын жеткізеді. Айта кету керек, нәтижеге қол жеткізу туралы әр түрлі идеялар бар жерде стратегиялық іс-әрекет әдіске сүйену керек, ал нақтылық маңызды болған жағдайда тактикалық іс-әрекетте әдіснамаға сүйену қажет.

Қазіргі классификацияда мұндай әдістер ақпараттық-рецептивті (түсіндірмелі-иллюстрациялық), нұсқаулық-репродуктивті, проблемалық презентация әдісі, эвристикалық, зерттеу, оқу әрекетін қажеттіліктер мен мотивтерге байланыстыру әдісі болып бөлінеді [Скаткин М.И., Лернер И.Я., 1976].

Ю.Б. Бабанскийдің классификациясында әдістердің үш тобы бөлінеді: оқу-танымдық іс-әрекетті ұйымдастыру және жүзеге асыру, ынталандыру, уәждеу [Бабанский Ю.Б., 1988].

Осыған орай, қандай да бір әдістерді қолдану болашақ шетел тілі мұғалімдерінің ерекшелігін, болашақ мамандығын ескере отырып, сондай-ақ оқытудың мақсаты мен мазмұнына қарай құры-

луы тиіс. Оқыту әдістері-бұл өз мақсаттары, міндеттері бар және тұтас құрылым болып табылатын педагогикалық ықпал ету тәсілдері.

Әдістердің дамуына және олардың таным әдістеріне сәйкестігіне әсер ететін маңызды мәселе – таным түрі ретіндегі жеткілікті қарастырылмай келген зерттеу әрекетіне ықпал етуші және басқарушы – рефлексия болып табылады. Қазіргі әдебиеттердегі әдістердің жіктелмесінде рефлексивті әдістер көрсетілмей келді. Алайда, рефлексивті әдістер педагогикалық әдістерді қарастыратын әдебиеттер мен тәжірибеде рефлексивтік әдістемелер берік ұғым ретінде бекітілді. Рефлексивті әдістің мақсаты жүзеге асырылған пәндік іс-әрекеттің моделін ұғынумен анықталады және соның негізінде оның пәндік қызметі белгілі бір аймақта жалғасады. Рефлексивті әдісті қолдану нәтижесі құрастырылған ұғым, тұжырымдалған қарама-қайшылық, табылған функционалдық байланыс немесе заңдылық, зерттелетін пән бойынша теориялық құрылым, іс-әрекет тәсілі болуы мүмкін [Хуторской А.В., 2003].

Рефлексивті әдісті негіздеу қазіргі уақытта негізгі дидактикалық әдістердің жіктелмесіндегі оның орны қандай деген сұрақты қарастыруға әкеледі. Егер Ю.К.Бабанскийдің негізгі әдістер жіктелмесіне сүйенсек, онда рефлексивті әдісті оқыту жұмыстары мен операцияларын жүзеге асыруды ұйымдастыру әдістері ретінде танылған әдістердің екінші тобына жатқызуға болады [Большая Рос. Энцикл., 1993, 6.240].

Рефлексивті құзыреттілікті дамыту үшін ұсынылатын әдістердің арасында зерттеушілер жеткілікті кең палитраны қолданады. Рефлексивті механизмдердің дамуындағы ерекше бағытты М.И. Найденев, Л.А. Найденева, Л.В. Григоровскаялар

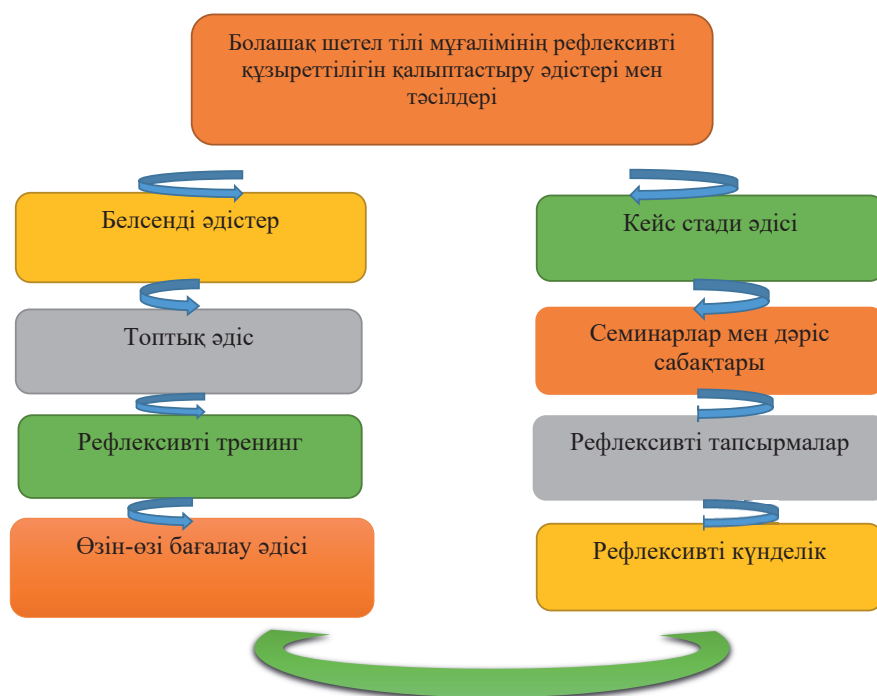
ұсынды [Найденев М. И., 2008, бб. 26-34].

Топтық рефлексивті әлеует туралы ережеге сүйене отырып, зерттеушілер топтық рефлексияның жекелеген бағыттарына назар аударады. Бұл оларға рефлексияның аутсорсинг феноменін анықтауға мүмкіндік берді. Бұнда қарым-қатынас бойынша серіктестің сыртқы рефлексивті қуатын бірлескен нәтижеге қол жеткізу үшін ғана емес, әрі қарай дербес шығармашылық ізденісті қамтамасыз ету үшін пайдалану мүмкіндігі ескеріледі. Рефлексивті механизмдерді дамытудың негізгі әдісі ретінде зерттеушілер рефлексивті-топтық әдісті ұсынады. Оны пайдалану тиімділігі арнайы эксперименттік зерттеулер және шығармашылық рефлексивті-топтық тренингтің бағдарламаларын апробациялау шеңберінде тексерілген [Найденева Л.А., 1991, бб. 86-89].

Болашақ шетел тілі мұғалімдерінің рефлексивті құзыреттілігін қалыптастыру құралы ретінде ғалымдар: ситуациялық педагогикалық мәселелерді шешуді ұсынады [Золотова, М.В., 2015, бб.164-168], өмірлік жағдайларды модельдеу, рөлдік ойындарды қолдану, проблемаларды бірлесіп шешу, рефлексивті оқыту әдістері, рефлексивті іс-әрекет процесінде интерактивті өзара әрекеттесу [Светонослова Л.Г., 2017], рефлексивті тренинг.

НЕГІЗГІ БӨЛІМ

Қандай да бір әдістерді қолдану шетел тілі мұғалімдерінің ерекшелігін, болашақ мамандығын ескере отырып, сондай-ақ оқытудың мақсаты мен мазмұнына қарай құрылуы тиіс. Осыған орай, болашақ шетел тілі мұғалімінің рефлексивтік құзыреттілігін қалыптастырудың негізгі әдістер жиынтығын ұсынамыз.

Сурет 1. Болашақ шетел тілі мұғалімінің рефлексивтік құзыреттілігін қалыптастыру әдістер жиынтығы

Ұсынылған әдіс-тәсілдердің әрқайсысын толық қарастыру, олардың жалпы оқу процесінде болашақ шетел тілі мұғалімінің рефлексивті құзыреттілігін қалыптастыруда негізгі мүмкіншіліктерін тиімді пайдалануға рефлексивтік орта туындатады.

Кәсіби өзін-өзі анықтаудың рефлексивті механизмдерін іске қосуға және тұлғаның дамуының және оның кәсібилігінің маңызды шарты ретінде, кәсіби өзін-өзі дамыту болашақ шетел тілі мұғалімдерінің рефлексивті құзыреттілігін қалыптастыру ЖОО-да рефлексивті білім беру ортасын ұйымдастыру кезінде мүмкін болады [Zhaitarova A.A., Orynbayeva U.K., 2019, 6.12].

Болашақ шетел тілі мұғалімдерінде рефлексивті құзіреттіліктерді дамыту тұлғаның өзін және оның кәсібилігін дамытудың маңызды шарты ретінде кәсіби өзін-өзі анықтау мен кәсіби өзін-өзі жүзеге асырудың рефлексивті механизмдерін «іске қосуға» ықпал ететін рефлексивті білім беру ортасын құрумен анықталады.

Біз ұсынып отырған әдістер болашақ шетел тілі мұғалімдерінің рефлексивті құзыреттілігін қалыптастыруды инновациялық тәсілдеріне, белсенді орта құру арқылы өзін-өзі кәсіби анықтау және оның әрбір субъектісін өзін-өзі дамыту мақсатында және соның салдарынан, одан әрі кәсіби іс-әрекетте жоғары нәтижелерге қол жеткізу арқылы қарқындатады. Әдістемелік негіз-болашақ шетел тілі мұғалімнің рефлексиялық құзыреттілігін белсенді қалыптастыру үдерісін іске асыру мен қажетті жағдайлар тудырады.

Эксперимент барысында болашақ шетел тілі мұғалімінің рефлексивті құзыреттілігін қалыптастыруда келесі ережелерге сүйендік:

- топтық жұмыста қатысушылар топтың мүшелерімен қарым-қатынас жасау стилін ғана емес, сонымен қатар басқа қатысушылармен қарым-қатынас жасаудың жаңа тиімді түрлерін табу мүмкіндігіне ие бола алады;
- өзге қатысушылардан алынған кері байланыс басқа топ мүшелерімен өзара іс-қимыл жасаудың тиімді стратегиясы мен тактикасына, кәсіби іс-әрекетті жүзеге асыруға ықпал етеді;
- топтық жұмыс топ мүшелерінің кәсіби және жеке сипаттағы күшті және әлсіз жақтарын түсі-

нуге мүмкіндік береді;

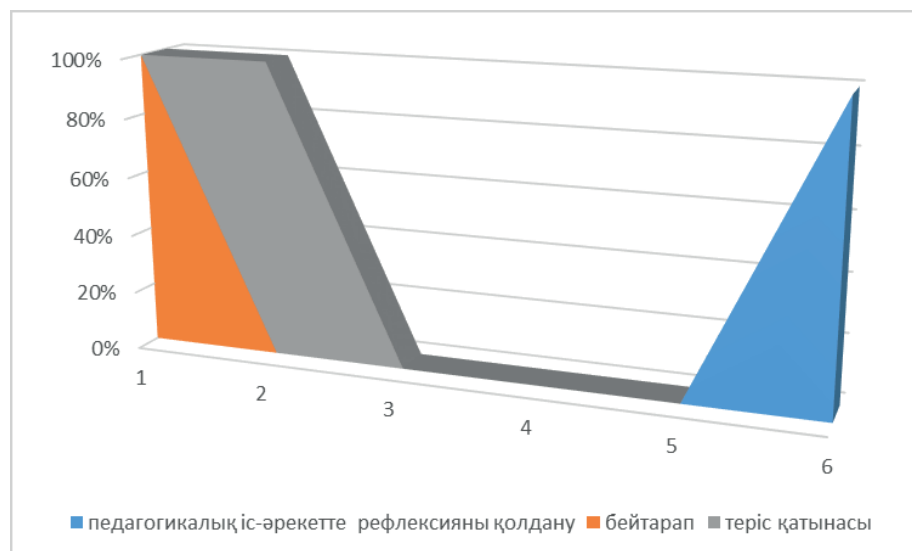
- топтық жұмыс өзге топ мүшелерінен кері байланыс алуын көздейді;
- сәйкес мәселелерді бірлесе шешу;
- топтық жұмыста болашақ маманның тәжірибесін едәуір байытып, өз тұжырымдамасын дәлелдеуге мүмкіндік беретін басқа топ мүшелерімен қатынасқа түскенін көре аламыз;
- топтық тәжірибеге зерттеушілік, өзін түсіну және өзгерту қабілеті, өзіне деген сенімділік, өзін-өзі ашу, өзін-өзі тану қабілеті кіреді;
- топтық жұмысты ұйымдастыру қатысушыларға жеке тұлғаның дамуы үшін ең оңтайлы жағдайларды анықтауға мүмкіндік береді атап айтқанда, өзін-өзі бағалау және өзін-өзі дамыту мүмкіндіктері.

Болашақ шетел тілінің мұғалімінің рефлексивті құзіреттілігін қалыптастырудағы топтық жұмыстың бір түрі – тренинг. Тренинг барысында болашақ шетел тілінің мұғалімі оңтайлы қатынасты қабылдайды және жүзеге асырады. Рефлексивті тренинг барысында біз рефлексия, рефлексивті қабілеті және педагогикалық қарым-қатынас пен қарым-қатынастың нақты жағдайларындағы іс-әрекет пен мінез-құлықтың тиімді өзін-өзі реттеу қажеттілігін қалыптастыруды жүзеге асырдық. Өткізілген тренинг мақсаты – студенттердің іс-әрекетінде және қарым-қатынаста рефлексия қажеттілігіне қатысты пікірін өзгерту болып табылады.

«Өзін-өзі бақылау» жаттығуын қолдану өзін-өзі бақылау дағдыларын қалыптастыруға бағытталған – өзіне, іс-әрекеті мен қарым-қатынасына жан-жақты қарау қабілеті. Болашақ шетел тілі мұғалімдері өздерінің ойлары мен іс-әрекеттеріне назар аудара отырып, өздерінің мінез-құлқының себептерін жақсы түсіне бастайды. Студенттерге өзін-өзі бақылау жоспарын келесі схема бойынша құруды ұсындық:

- Бұл мәселе неге мені толғандырады?
- Мен нені өзгерткім келеді?
- Ол үшін не істеу керек?
- Бұл мәселенің ішкі мәні неде?

Тренинг барысында өзін және басқа топ мүшелерін түсіну және бағалау қабілетін жетілдіру мақсатында «Талдау» жаттығуын пайдаландық.

Сурет 1. Тренинг нәтижелерін бағалау

Оқыту нәтижелерін бағалау сауалнама түрінде жүргізілді. Студенттердің жауаптарының көпшілігі (82,9%) педагогикалық әрекетте рефлексияны қолдану қажет деп санайды, жауаптардың 14,2% бейтарап, ал респонденттердің тек 1,0% -ы тренинг барысында болып жатқан жағдайларға теріс көзқарасын білдірді.

Студенттер тренинг сабақтары пайдалы болғанын атап өтті, олар өз іс-әрекеттерінің себептерін, сондай-ақ басқа топ мүшелерінің іс-әрекеттерін жақсы түсінді, кәсіби іс-әрекеті мен басқа адамдармен өзара іс-қимылы үшін өз іс-әрекеттерін үнемі талдап, басқаларына қалай әсер ететінін түсінді.

ҚОРЫТЫНДЫ

Әдістер болашақ шетел тілі мұғалімдерінің рефлексивті құзыреттілігін қалыптастыруды инновациялық тәсілдеріне, белсенді орта құру арқылы өзін-өзі кәсіби анықтау және оның әрбір субъектісін өзін-өзі дамыту мақсатында және әрі қарай кәсіби іс-әрекетте жоғары нәтижелерге қол жеткізу арқылы қарқындатады. Әзірленген әдістердің негізгі мақсаты – болашақ шетел тілі мұғалімнің рефлексиялық құзыреттілігін белсенді қалыптастыру үдерісін іске асыру мен қажетті жағдайлар тудыру.

Қортындылай келе, қарастырылған әдістер оқу процесінде жан-жақты және жүйелі қолданған жағдайда, тиімді рефлексивті құзыреттілікті қалыптастыруға мүмкіндік береді.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Энциклопедический словарь., 1983.с.1118
2. Есипов Б.П. Основы дидактики/ под ред. д.п.н., проф Б.П.Есипова. –М.: Просвещение, 1967. – 472 с.
3. Бабанский Ю.К.. Методы обучения в современной общеобразовательной школе. – Москва: Просвещение, 1985. – 208 с.
4. Боровицкий П.И. Методика преподавания биологии/П.И. Боровицкий, П.Ф.Винниченко, ДЛ.Крамаров и др.; Под общ.ред. П.И. Боровицкого.-2-е изд.,перераб.-М.:Высшая школа,1962.-336с.
5. Щедровицкий Г.П. Проблемы методологии системного исследования М.: Знание,1964.489с.
6. Анисимов О.С. Введение в методологию. – Вильнюс: Balticon, 1989.
7. Щедровицкий Г.П. Избранные труды. М.:Шк.культ.политики,1995. 800с
8. Анисимов О.С. Введение в методологию. – Вильнюс: Balticon, 1989.
9. Скаткин М.И., Лернер И.Я., Дидактическая система методов обучения.М.: Педагогика,1976,с. 253
10. Педагогика: Учебное пособие для педагогических институтов / Под ред. Б.К. Бабанского – М., 1988.
11. Хуторской А.В. Дидактическая эвристика. Теория и технология креативного обучения. – М.:Изд-во Моск. ун-та, 2003.–416с
12. Российская педагогическая энциклопедия: В 2т. /Гл.ред. В.В.Давыдов. М.: Большая Рос. Энцикл.1993.Т.1.608с.
13. Найденов М. І. Формування системи рефлексивного управління в організаціях. К.: Міленіум, 2008. 484 с.;
- 14.Найденова Л.А., Григоровская Л.В., Найденов М.И. Экспериментальное исследование рефлексивных механизмов творческого присвоения школьниками музыкальной культуры // Освоение механизмов рефлексии в практике обучения. Новосибирск, 1991. С. 26-34.
- 15.Найденов М. И., Найденова Л. А. Творческий рефлексивно-групповой тренинг// Интеллектуальные системы и творчество. Новосибирск, 1991. С. 86-98.
- 16.Золотова, М.В. Формирование рефлексивной компетенции у преподавателей вуза [Текст] / М.В. Золотова, Н.В. Ваганова // Вестник Нижегородского университета им. Н.И. Лобачевского. Сер. Социальные науки. – 2015. – No 4 (40). – С. 164-168.
17. Светоносова, Л.Г. К вопросу о рефлексивных методах обучения студентов вуза дисциплине «Педагогика» [Электронный ресурс] / Л.Г. Светоносова // Инновации в науке: вопросы теории и практики : сб. ст. Междунар. науч.-практ. конф. (3 октября 2017 г., г. Костанай, Республика Казахстан). – Западный : АнтроВита, 2017. – Режим доступа: <http://soc-is.ru/wpcontent/uploads/Инновации-в-науке.-Вопросы-теории-и-практики.pdf>. – 10.06.2018.
18. Zhaitapova A.A., Orynbayeva U.K. Dyankova G. Role of reflective environment in the course of vocational training in higher education institution Proceedings of the International media conference of Association "Society for Academic Activity" (Serbia), November – December, 2019, Nis, Serbia.

Жусупбекова Гулсара Галымбековна

доценті, PhD доктор

Ш.Уәлиханов атындағы КМУ

Әлеуметтік және жас ерекшелік педогогика кафедрасы

Көкшетау, Қазақстан

Ибрагимова Гүлмарал Уәлиханқызы

магистрант

Ш.Уәлиханов атындағы КМУ

Әлеуметтік және жас ерекшелік педогогика кафедрасы

7M01301– Бастауыш оқыту педагогикасы мен әдістемесі мамандығы

Көкшетау, Қазақстан

БАСТАУЫШ МЕКТЕПТЕ ПІКІРТАЛАС-ОЙЫН ТЕХНОЛОГИЯСЫН ЖҮЗЕГЕ АСЫРУДАҒЫ ГУМАНИСТІК ПЕДАГОГИКАНЫҢ НЕГІЗГІ ҰСТАНЫМДАРЫ

Түйін. Мақалада оқушылардың дәлелді пікірсайыс жүргізу, көпшілік алдында сөйлеу алуы, шығармашылық және еркін ойлай білуі, белгілі бір мәселені талқылау кезінде өз пікірі мен көз қарасын білдіру қабілетін пікірталас-ойын технологиясының оқу үдерісіне енгізу туралы айтылады. Пікірталас-ойын технологиясының енгізу аясында сабақтың мамұнын бірегейлікпен толтыруға жағдайлар жасалады, сондай-ақ оқушылар пікірталас-ойын түрінде тақылатын тақырып саласынан белгілі бір білім алады.

Түйінді сөздер: пікірталас-ойын технологиясы, гуманизация, білім беру, гуманистік педагогика.

Резюме. В статье рассматривается вопрос реализации дискуссионно-игровой технологии в учебном процессе, которая способствует формированию у младших школьников способности вести аргументированный спор, публично выступать, свободно и творчески мыслить, высказывать свое мнение и взгляды при обсуждении того или иного вопроса. Существует мнение о том, в рамках реализации дискуссионно-игровой технологии создаются условия в наполнении уникальностью содержание урока, где учащиеся овладевают определенными знаниями из области обсуждаемой темы в дискуссионно-игровой форме.

Ключевые слова: дискуссионно-игровая технология, образование, гуманизация, воспитание, гуманистическая педагогика.

Summary. The article deals with the implementation of discussion and game technology in the educational process, which contributes to the formation of younger students' ability to conduct a reasoned argument, to speak publicly, to think freely and creatively, to Express their opinions and views when discussing a particular issue. There is an opinion that as part of the implementation of discussion and game technology, conditions are created for filling the content of the lesson with uniqueness, where students master certain knowledge from the field of the topic under discussion in a discussion and game form.

Keywords: discussion and game technology, education, humanization, upbringing, humanistic pedagogy.

КІРІСПЕ

Гуманистік педагогиканың негізгі постулаты – бұл оқушының жеке басын дамытудағы педагогикалық процесті ізгілендіру, оның мәні балаларды белсенді оқуға тарту болып табылады, мұнда мұғаліммен шығармашылық ынтымақтастық, әрі педагогикалық іс-әрекеті, жалпы қабылданған шешімі моральдық нормалар мен әлеуметтік-рухани даму ережелеріне сәйкес жүзеге асырылады [Амонашвили Ш.А., 1987, б. 106].

Гуманизация – білім беру процесінің мәнін нақты бекітетін жаңа ойлаудың негізгі элементі. Сондай-ақ, білім берудің негізгі мағынасы жеке тұлғаның дамуы болып табылады. Бұл педагог

алдында тұрған міндеттердің өзгеруін білдіреді. Бұрын педагог тек білім беру ғана керек болса, ал гуманизация педагог алдына тағы бір міндетті қояды – білім алушының дамуына барлық мүмкін болатын тәсілдермен ықпал ету, сонымен қоса «оқытушы-білім алушы» жүйесіндегі қарым-қатынастарды өзгертуді талап етеді, яғни ынтымақтастықтың жаңа байланыстарын орнату және қайта бағдарлау оқытудың әдістері мен тәсілдерін өзгерту болып табылады [Колесникова И.А., 2004, б. 37-45].

Гуманистік педагогикада оқу процестерінің келесі мақсаттары тұжырымдалады:

- оқушының жеке қасиеттерін ашу арқылы

адамның қалыптасуы, жетілуі және тәрбиесі;

- оқушының танымдық қабілеттерінің дамуы және қалыптасуы;

-білім мен үйрену көлемінің кеңейтілуі және тереңдетуге арналған жағдайларды қамтамасыз ету;

- өзін-өзі тәрбиелеуді жүзеге асыру жетістіктері тәрбие идеалы ретінде [Амонашвили Ш.А., 1995, б. 234].

Білім беру жүйесіне гуманистік-тұлғалық технологияны енгізудің негізгі үрдістері адамның қарым-қатынасы, өзіне деген іс-әрекеті, жоғары шығармашылық өзін-өзі жетілдіруі және жеке белсенділігінің көрінісін айтамыз.

Негізгі бөлім. Қазіргі заманғы гуманистік педагогиканың негіздері – демократиялық үрдіс. Бұл бүгінгі қоғамның негізгі құндылығы, яғни әрбір адамның жеке басының және оған барынша өзін-өзі жүзеге асыру үшін мүмкіндік беруімен байланысты. Осыған сәйкес, әрбір адам өзінің еркіндігін, қоғам үшін маңызы мен құндылығын сезінуге, эмоцияларын, ой-пікірлерін білдіре білуді дамытуға, сондай-ақ өзінің дағдылары мен іскерліктерін көрсетуге мүмкіндік беруі қажет [Амонашвили Ш.А., 1995, б. 243].

Педагогика саласында жаңашыл педагогтар, белгілі педагог-зерттеушілер Ш.А. Амонашвили және Е.Н. Ильин сияқты ғалымдардың пікірі бойынша, бала тұлғасына жаңа көзқарас болып табылатын гумандық-тұлғалық технологияны ұсынды, яғни баланың тұлғасына жаңа көзқарастар мен мақсаттары анық болып табылатын гуманистік-тұлғалық технологияны ұсынған, яғни білім беру барысында оқушы еркін тұлға ретінде өз ойын, пікірін, гуманистік көзқарасын қалыптастырады [Жусупбекова Г.Г., 2019, б. 74].

Ш.А. Амонашвили пікірінше, білім алушы және педагог, оқу-танымдық міндетін мейірімділік, сенім, жанашырлық, құрмет атмосферасында шешуі тиіс, сондай-ақ, «оқушы өзінің қадір-қасиетін, өзіндік ойын, шығармашылық ізденісін бағалай отырып, неғұрлым күрделі оқу-танымдық міндеттерді шешуге ұмтыла бастайды» [Амонашвили Ш.А., 1987, б. 115].

Елімізде білім берудің жаңартылған мазмұнын табысты іске асыру жүріп жатыр. Жаңартылған оқу үдерісінде гуманизация ұғымы – адамгершілікті дамыту, адамның қадір-қасиеті мен адам сүйіспеншілігін құрметтеу дегенді білдіреді. Оқыту мен тәрбиелеудегі ізгілендіру оқушыға, оның қажеттіліктерін, мүмкіндіктері мен психологиялық сипаттамаларын, тұлғаның жалпы мәдени және әлеуметтік адамгершілік дамуының біртұтастығын болжайды. Осы әлеуметтік-педагогикалық қағидасы оқытудың мақсаттарын, мазмұнын мен технологиясын қайта қарауды қажет етеді [Стукаленко Н.М., Жусупбекова Г.Г., 2015, б. 322-326].

Осылайша, бастауыш мектептің педагогикалық процесінде ынтымақтастықтың жаңа байланыстарын орнату және «гуманистік кеңістік»

құру үшін пікірталас-ойын технологиясын іске асыру тиімді болады. Пікірталас-ойын технологиясы инновациялық технология болып табылады, ол белгілі бір мәселенің дұрыс шешімін табу мақсатындағы ұжымдық талқылауды айтамыз. Бұл технология жоғары ақыл-ой белсенділігін қалыптастырады, пікірталас жүргізе білуге дағдыландырады және мәселені талқылау, өзінің көзқарастары мен пікірлерін қорғау, өз ойын дұрыс, әрі нақты жеткізе білуге үйретеді. Осы технологиямен өткізілетін сабақтар қатысушылардың диалогтік қарым-қатынасы түрінде өтеді [Сатиева М.Т., Дүрмекбаева Ш.Н., Казмағамбетова А.Г., 2014, б.297].

Қарым-қатынас процесінің үш деңгейін анықтауға болады.

1. Коммуникативті (ақпарат алмасу)

2. Интерактивті (өзара әрекеттесті)

3. Перцептивті (өзара қабылдау) Осы үш деңгейді біріктірген кезде қарым-қатынас өзара әрекеттестікті ұйымдастыру құралы ретінде көрінеді. Қарым-қатынас заңдылықтарын дағды мен қабілетті дамыта білде педагог басты қызмет атқарады. Өзара қарым-қатынасты және әрекетті дұрыс құрай алу және оқушылардың әрекетін, нәтижесін құрастыра алу толыққанды педагогикалық процесс жүзеге асады [Альменбетова Қ.Ж., 2018, б. 97-101].

Сондай-ақ, аталған оқыту технологиясы негізінде (Cooperire Learning) немесе Д. Джонсон мен Р. Джонсон бойынша ынтымақтастықта оқыту педагогикалық үдеріске қатысушыларға адамгершілік көзқарас идеялары жатыр, яғни, бұл оқыту технологиясының негізгі қағидасы – әр түрлі педагогикалық жағдайларда білім алушылардың белсенді бірлескен оқу іс-әрекетіне жағдай жасау кезінде оқушылардың бірге дамуына мүмкіндік беру қажет деп айтады. Джонсондар пікірі бойынша, пікірталас-ойын технологиясы тұжырымдамасы арқылы оқыту аясында қатаң тұжырымдарды ұстану міндетті емес, сондай-ақ сабақ барысында қажетті педагогикалық технологиялар мен әдістерді өз бетінше таңдаумен айналысатын педагогке байланысты екенін білдіреді және оқыту технологиясының ең негізгі элементтері – жұптық оқыту, жеке, топтық талқылау екенін атап өтеді [Miehe, Kristen und Sven-Olaf, 2005, б. 33].

Пікірталас-ойын технологиясының мақсаты: оқушылардың сыни ойлауын дамыта отырып, сонымен қоса, белгілі бір мәселе бойынша көзқараспен алмасуға негізделген, бұл көзқарастар қатысушылардың өз пікірін айта отырып, басқа тұлғалардың пікірлеріне сүйенеді. Жақсы өткізілген пікірталас үлкен оқыту және тәрбиелік құндылығы бар мәселені терең түсінуге, өз ұстанымын қорғай білуге, басқалардың пікірлерімен санасуға үйретеді [Суворова Н., 2005, б. 71-75].

Осылайша, пікірталас-ойын технологиясын оқу үдерісінде қолданудың келесідей мақсаты

мен міндеттері ұсынылады:

- оқытудың тұрақты ортасын құра алу, себебі оқушылар оқу материалының тұлғалық мәніне қол жеткізеді, яғни шығармашылық ізденіс іскерлігі қалыптасады;

- дамытушылық, зияткерлік, лингвистикалық қасиеттерін, сондай-ақ шығармашылық қабілеттерін дамытады;

- негізгі мәтіннің мазмұнын мұқият қарастыруға ынталандыру, яғни оқушы бұрынғы алынған білімді бекітуге, өзектендіруге, жаңа білім мен дағдыларды меңгеруге септігін тигізеді [Электронный ресурс].

Пікірталас-ойын технологиясы балаға өз пікірін жеткізе алуға, өз ойын толық қамтуға, көпшілік алдында сөйлей білуге дағдыландыра отырып, келесідей: менің ойымша, меніңше, менің пікіріммен келісесізбе? деген ойлар қалыптастырады. Сондай-ақ, пікірталасқа қатысушы әрбір оқушы өзін-өзі көрсете біледі, өз ойын еркін жеткізе алады және қателесіп, оны түзете алады. Сонымен қоса пікірталас-ойын технологиясын бастауыш сынып пәндері: әдебиеттік оқыту, қазақ тілі, өзін-өзі тану т.б. сабақтарында қолдануға болады.

Осы аталған пәндердің бірі «Әдебиеттік оқу» пәні бойынша білім берудің оқу бағдарламасында төмендегідей міндеттерді жүзеге асыру көзделген:

- шығарманың мазмұнын толық тусініп, кейбір тұстарын нақтылай отырып, оқиғаның себеп-салдарын анықтау үшін сұрақтар қою және жауап беру;

- шығарманың мазмұнын баяндаудың түрлі тәсілдерін (I және III жаққа өзгерте отырып, жағдаяттар қосып, оқиғаны өрбітіп т.б.) қолдана отырып шығармашылықпен мазмұндау;

- шығарманың тақырыбы және қорытынды бөлімі арқылы сюжеттің дамуын болжау және болжамының себебін түсіндіру [Оқу бағдарламасы, 2015].

Осылайша, аталған міндеттерге сүйене отырып, OPIQ.KZ web-платформасы ұсынған электронды кітапта 4-сыныпқа арналған әдебиеттік

оқу пәнінде «Мысойған» атты мәтін берілген [Мүфтибекова З., Рысқұлбекова Ә.Д., 2019]. Осы келтірілген мәтінде екі кейіпкердің диалогы және атақты геолог Қаныш Сатпаев туралы баяндалған. Берілген мәтін арқылы оқушыларға берілетін тапсырма:

Мәтінді оқып шығып, сұрақтарға жауап беру.

Пікірталас жүргізуге келесідей сұрақтар ұсынылады:

Қалай ойлайсыздар, мәтінде баяндалған ауылды не себепті «Мысойған» деп атаған?

Кейіпкер ғалым ретінде қандай жаңалық ашты?

Мәтіндегі аңыз кейіпкері қандай адам?

Геолог Қаныш Сатпаев жайлы не білесіз?

Геологтар жайлы не білесіз?

Сіз геолог болсаныз не істер едіңіз? – деген сұрақтар арқылы баланың бойына осы мәтінді тереңірек жеткізе отырып, өз шығармашылығын қосып, мәтінді ары қарай өрбітіп, өзінің ойын, пікірін айтқыза аламыз.

ҚОРЫТЫНДЫ.

Сонымен, гуманистік педагогиканың негізгі ұстанымдары әрбір адамның жеке басының және оған барынша өзін-өзі жүзеге асыру үшін мүмкіндік беруімен байланысты. Осыған сәйкес, әрбір адам өзінің еркіндігін, қоғам үшін маңызы мен құндылығын сезінуге, эмоцияларын, ой-пікірлерін білдіре алуын дамытуға, сондай-ақ өзінің іскерліктерін көрсетуге мүмкіндік беруі қажет, сондықтан пікірталас – бұл қазіргі білім беру процесінде жетекші болып табылатын тұлғааралық қарым-қатынас түрлерінің бірі болғандықтан, егер осындай ашық пікірталас жүргізе отырып сабақ жүргізетін болсақ, онда осы пікірталас-ойын технологиясы арқылы баланы жан-жақты болуға, өзінің ойын жеткізе алатын, мәтіндерді өз мақсатына сай іріктеп, саралап, талдап, ой қорытындысын жасауға үйретіп, талқыланатын тақырып бойынша өз пікірін білдіре алатын жеке тұлғаны мектеп қабырғасынан тәрбиелей аламыз.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Амонашвили Ш. Цели: Пособие для учителя. – М.: Просвещение, 1987. – 206 с.
2. Колесникова, И. А. О критериях гуманизации образования // И. А. Колесникова. Педагогическая наука: Теория. Практика. – СПб, 2004. – С. 37-45.
3. Амонашвили Ш.А. Размышления о гуманной педагогике. М.: Издательский Дом Шалвы Амонашвили, 1995. — 496 с.
4. Жусупбекова Г.Г. Коммуникативные технологии в развитии речевой деятельности учащихся. Монография / Г.Г. Жусупбекова. – Алматы, 2019. – 186,74 с.
5. Стукаленко Н.М., Жусупбекова Г.Г. Гуманизация образования как ведущая тенденция в обучении гуманитарным наукам // Вестник КГУ им.Ш.Уалиханова, 2015. – № 3. С.322-326
6. Сатиева М.Т., Дүрмекбаева Ш.Н., Казмагамбетова А.Г. Интерактивті оқыту технологияларының әдістері мен тәсілдері // Абай атындағы ҚазҰПУ-ң ХАБАРШЫСЫ. Педагогика және психология СЕРИЯСЫ. – № 1. – 2014. – 297 б.
7. Альменбетова Қ.Ж., Болашақ бастауыш сынып мұғалімдерінің педагогикалық қарым-қатынас мәдениетін қалыптастыру // Қазақстанның ғылымы мен өмірі. – №2/2 (56) 2018. – Б. 97-101

8. Miehе, Kristen und Sven-Olaf, Praxishandbuch Cooperative Learning – Effektives Lernen im Team, erweiterte und überarbeitete Auflage, August 2005, Hamburg.

9. Суворова Н. «Интерактивное обучение: Новые подходы» М., 2005. С 71-75 [Электронный ресурс]: URL: https://studwood.ru/1677367/pedagogika/diskussiya_ponyatie_igrovyh_tehnologiy қаралған күн: (10.04.2020).

10. Білім беру үрдісіндегі жаңа инновациялық әдіс – пікірталас технологиясы [Электронный ресурс]: URL: <https://kznews.kz/lifestyle/bilim-beru-urdisindegi-zhana-innovacijalyq-adis-pikirtalas-tehnologijasy/> қаралған күн: (24.06.2020).

11. Орта білім беру мазмұнын жаңарту аясында бастауыш мектепке (2-4 сыныптар) арналған оқу бағдарламасы (30 пилоттық мектептерде сынақтан өткізу үшін эксперименттік бағдарлама). – Астана, 2015. – 26 б.

12. Мүфтибекова З., Рысқұлбекова Ә.Д. Әдебиеттік оқу. 4-сынып Электронный оқулық. / Мүфтибекова З., Рысқұлбекова Ә.Д. – Алматы: Алматыкітап. <https://www.opiq.kz/Kit/Details/26>

Завалко Надежда Александровнап.ғ.д., профессор
педагогикалық білім және менеджмент кафедрасы
С.Аманжолов атындағы ШҚМУ
Өскемен қ., Қазақстан**Аубакирова Айнура Давлеткановна**педагогика ғыл. Магистрі
педагогикалық білім және менеджмент кафедрасы
С.Аманжолов атындағы ШҚМУ
Өскемен қ., Қазақстан

УНИВЕРСИТЕТТІҢ СТУДЕНТТІК ОРТАСЫНДА БІРІНШІ КУРС СТУДЕНТТЕРІНІҢ ПАТРИОТТЫҚ ҚАТЫНАСТАРЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУ

Түйін. Мақала авторлары «патриотизм», «патриоттық сапалар», «патриоттық қатынастар» ұғымдарын нақтылай түседі; жоғарғы оқу орнындағы патриоттық тәрбиенің ерекшеліктерін ашады; патриоттық қатынастың кезеңдерін, модельдерін және оны дамыту бағдарламаларын сипаттайды; университеттің бірінші курс студенттерінің арасында патриоттық қатынасты қалыптастыру бойынша жүргізілген жұмыстың тиімділігін куәландыратын кейбір нәтижелерді және әдістемелік нұсқауларды ұсынады.

Түйінді сөздер: патриотизм, студенттік жастар, патриоттық қатынастар.

Резюме. Авторы статьи приводят уточненные понятия «патриотизм», «патриотические качества», «патриотические отношения»; раскрывают особенности патриотического воспитания в вузе; описывают этапы развития патриотических отношений, модель и программу их развития; представляют некоторые результаты, свидетельствующие об эффективности проведенной работы, и методические рекомендации по формированию патриотических отношений в среде первокурсников университета.

Ключевые слова: патриотизм, студенческая молодежь, патриотические отношения.

Summary. The authors of the article provide clarified concepts of "patriotism", "patriotic qualities", "patriotic relations"; discuss patriotic education in high school; describe the stages of patriotic relations development, the model and program of their development; present some results showing the effectiveness of the work done, and methodological recommendations on the formation of patriotic relations among first-year students of university.

Key words: patriotism, student youth, patriotic relations.

КІРІСПЕ

Жастардың белсенді азаматтық ұстанымын, әлеуметтік жауапкершілігін, жоғары адамгершілікті және көшбасшылық сапаларын дамыту, Отан патриоты ретіндегі азаматтық сапаларға ие және азаматтық міндеттемелерді сәтті орындауға қабілетті жеке тұлғаны қалыптастыру және дамыту қажеттілігі заманауи жағдайлардағы қазақстандық қоғамның дамуы үшін өзекті болып отыр. Бұл тәрбиелік міндеттердің шешілу басымдылығы бірқатар нормативтік құжаттарда көрсетілген: «Рухани жаңғыру» Мемлекеттік бағдарламасы [«Рухани Жаңғыру» Мемлекеттік Бағдарламасы. ҚР Президентінің ресми сайты. 2017], 2020–2025 жылдарға арналған ҚР білім беру мен ғылымды дамытудың Мемлекеттік бағдарламасы [ҚР білім беруді және ғылымды дамытудың 2020–2025 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы. Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2019 жылғы 27 желтоқсандағы №988 қаулысымен бекітілген] және басқалар.

Біздің ойымызша, жастардың патриоттық қатынастар жүйесін қалыптастыру және жетілдіру ісімен міндетті түрде жоғары оқу орындарында айналысу қажет, себебі мұнда болашақ маманның кәсіби-тұлғалық қалыптасуы жүзеге асады. Қазіргі заманда жоғары білім жүйесіне жаңа міндеттердің қойылуы бұл тақырыптың өзектілігін ерекше арттырып отыр: Отанның әлеуметтік-экономикалық өркендеуі үшін жастардың әрбіреуін өмір мен іс-әрекетке дайындау мақсатында оның қабілеті мен жеке мүмкіндіктерін жан-жақты ашу.

Студенттік ұжым қоғамның әлеуметтік ұяшығының бірі, яғни кәсіби дайындық процесінде патриоттық қатынастарын қалыптастыру процесі студенттердің сезімі және санасына – мақсатты түрде ықпал ету барысында, яғни бұл жас жігіттер мен қыздардың патриотизм туралы білімі, қоршаған ортаның және өздерінің әрекеттерінің патриоттық бағалауы, патриоттық іс-әрекетке

белсенді араласуы сияқты патриоттық мінез-құлық тәжірибесін жинақтау және оны сапалы жетілдіруі негізінде жүзеге асады.

Қазақстандық педагогикалық ғылымда патриоттық тәрбие мәселесі алдымен орта білім беру жүйесіне қатысты зерттелген: А.А. Бейсембаева, С.К. Касенова, А.К. Керимов, А.Ш. Оразбекова, Р.М. Рысбекова, Л. Х. Сайдахметова, Е.К. Утегенов.

Оқушылардың саяси мәдениетін қалыптастыру (Е.З. Батталханов, К.К. Жампеисова, С.С. Жубакова, Ю.Г. Наумова), оқушылардың азаматтық (З.У. Имжарова, М. Макатова, С.Б. Омарова), адамгершіліктік-құқықтық (А.А. Калюжный, Л.К. Керимов, В.В. Трифонов) тәрбиесін жүзеге асырудың жағдайлары, өлкетану арқылы патриоттық сапаларын қалыптастыру (Т.В. Имангулова, А.Б. Халменова) мәселелері зерттелген.

МАҚАЛАНЫҢ НЕГІЗГІ БӨЛІМІ

Әдебиеттерге жасалған талдау көрсеткендей, қазіргі уақытта «патриотизм» ұғымына көптеген анықтамалар берілген және олардың мазмұны да әр түрлі болып табылады. Жалпылай алғанда берілген анықтамалар патриотизм құрылымына тұлғалық және іс-әрекеттік аспектілерді кіріктіреді. Патриотизм құндылықтық ұстаным, сана, дүниетаным, сезім, мотив, қатынас, тұлға сапалары, іс-әрекет принциптері және т.б. ретінде қарастырылады. «Патриотизм» ұғымы бір уақытта психологиялық және әлеуметтік-тарихи құбылыс болып табылады, ол оның мәдени және саяси ерекшеліктерін мойындау негізінде Отанға деген сүйіспеншілік сезімін білдіретін эмоционалды-әрекеттік сипаттамасымен байланысты. Біз өз зерттеуімізде «патриотизм» ұғымын белсенді азаматтық ұстанымы бар, өз халқының және бірлесе өмір сүретін өзге ұлттар мен ұлыстардың тарихын, мәдениетін, тілін білетін, оны құрметтейтін; өзінің конституциялық парызын орындайтын және қажет болған жағдайда өз Отанын қорғауға дайын болатын; Қазақстан үшін еңбек ететін; ата-бабадан жеткен мұра ретінде өзінің кіші және үлкен Отанын сүйетін; қоғамдық маңызды мақсаттарға жету үшін ерік-жігерге ие; қоршаған ортаны қорғайтын тұлғаның интегративтік сапасы ретінде қарастырамыз. Патриоттық сапалар деп жеке тұлғаның патриоттық тәжірибесінің, өз отаны мен халқының құдыреттілігін қорғау және нығайту бойынша адамдардың бірлескен және дербес іс-әрекеттерінің шоғырлануы деп түсінеміз. Патриоттық сапалар адамдардың болмысында болады, олардың мінез-құлық және өзара әрекеттесу формаларына тән қабілеттерінде, қажеттіліктерінде, іскерліктері, білімдерінде көрініс табады. Заманауи жағдайлардағы әлеуметтік тапсырыс тұлғаның патриоттық сапаларын қалыптастыру үшін қажетті жағдайларды жасауды талап етеді.

Жоғарғы оқу орындарындағы патриоттық тәрбиенің ерекшеліктеріне біз келесілерді жатқызамыз:

- студенттердің халықтың басқа топтарымен салыстырғанда анағұрлым жоғары білім деңгейімен, мәдениетті белсенді тұтынуымен және мотивацияның жоғары деңгейімен ерекшеленетінін ескере отырып, бұл жұмысты терең интеллектуалды негіздемемен жүргізу қажеттілігі;

- студенттік жылдар бұл мінездің қалыптасуы және тұрақтану кезеңі, ересек адамға тән әлеуметтік рөлдерді: азаматтық, кәсіби-еңбек және т.б. кешенін меңгеру кезеңі болғандықтан студенттерді кіші және үлкен Отанды дамыту және өркендету бойынша нақты істерге қатыстыру және ұйымдастыру қажеттілігі;

- шынайы патриотизм – бұл жай ғана сөз емес, ол ел өміріне нақты араласу және оның мәселелерін шешуге өзінің белсенді қатысуы екендігін жастарға түсіндіру, жастардың кейбір бөлігінің санасында патриотизм үстірт, абстрактілі қабылданып, нақты істер мен кейбір іс-әрекеттер үшін жеке адамға ерекше жауапкершілік артпайтын сезім ретінде ғана қабылданатындығына қарсы тұруға бағытталған мақсатты жұмысты ұйымдастыру қажеттілігі;

- тәрбие жұмысын жүйеде, оқыту және оқудан тыс процестердің тығыз бірлігінде, жастар бірлестіктері мен ұйымдарын белсенді түрде тарту негізінде жүргізу.

Л.Л. Люблинская қатынасты қалыптастыру туралы мәселені қарастыра отырып келесідей қорытындыға келеді: «Қатынас өсіп келе жатқан адамның өмір бойы қалыптасатын күрделі, біртұтас құрылымы болып табылады. Бұл процестің әрбір кезеңінде қатынас күрделі, біртұтас, білімнің, сезімнің және адамның практикалық тәжірибесінің жиынтығы ретінде көрініс табады. Сондықтан, балада, жасөспірімде, жастарда қалыптасып келе жатқан адамгершілік ұстанымы «бөлшекті» түрде болмайды, дамудың әрбір кезеңінде игеретін білімнің, сезінетін сезімдердің және тәжірибелік іс-әрекеттердің органикалық үйлесімділігін талап етеді. Тек қана осы жағдайда ғана сөзі мен іс-әрекеті, сезімдері бір-бірінен ажырамайтын шынайы адамгершіліктік тәрбиесі бар жеке тұлға қалыптасады. Ересек адамда қалыптасқан таңдау ұстанымы (оның әрекетті негізгі қатынастар жүйесі) оның күнделікті мінез-құлқы мен жекелеген қылықтарын анықтайды» [Люблинская А.А., 2015. 160 с.].

«Қатынас» термині деп, біз субъект пен қоршаған ортаның өзара іс-әрекет процесінде өзгеріп, дамитын мотивацияланған психологиялық-педагогикалық байланысты түсінеміз.

Патриоттық қатынас – бұл қоғамдық қатынастардың жалпы жүйесінде тұлғаның адамгершіліктік және азаматтық құндылығын сипаттайтын және соның негізінде басқа адамдарға қатысты достық, өзара көмек, ұлттық дәстүрлерді құрмет-

теу, табиғатқа, естелік орындарға, кіші және үлкен Отанға, тұрғылықты жеріне және т.б. сыйластық таныту және ұқыпты қарау сияқты қасиеттерді көрсететін қатынастардың бір түрі болып табылады.

Студентке әлеуметтік жетілген, Отанға деген сүйіспеншілігі жоғары жеке тұлға ретінде қарау, патриотизм – бұл адамның әлемге деген көзқарастары ғана емес, сондай-ақ әлемдегі өзінің орны туралы көзқарастар жүйесі екендігін бағамдайды. Басқаша айтқанда, студенттердің патриотизмін дамыту оның рефлексиясын дамытуды, өзін патриоттық іс-әрекеттің субъектісі ретінде сезінуді, яғни белгілі бір патриоттық құндылықтарды иемденуші әлеуметтік-пайдалы тұлға ретінде сезінуді білдіреді. Бұл өз кезегінде оқытушыдан оқытудың диалогтық сипатта өту жолдарын қарастыруды, арнайы ұйымдастырған патриоттық қарым-қатынасты, оқуда, оқудан тыс және оқу мекемесіндегі қоғамдық жұмыстарда студенттерге өздерінің патриоттық көзқарастарын, мақсаттарын, патриоттық ұстанымдарын көрсетуі үшін жағдайлар жасауды талап етеді.

Бірінші курс студенттерінің оқу тобы алғашқы кезде тұтас ұжым болып табылмайды. Өйткені өсіп келе жатқан ұрпақтың психикасына белгілі бір мөлшерде ауыр әсер еткен елімізде жүргізіліп жатқан әлеуметтік-экономикалық реформалардың салдары оларда толықтай байқалады.

Адамгершіліктік бағдарлардың бұлыңғырлығы, белгілі бір идеологиялық вакуум, батыс жаппай мәдениетінің ең жағымсыз үлгілерінің басқыншылдық шабуылы, еркіндік пен демократияның бұрмаланып түсінілуі, міне осылардың барлығы кеше ғана біздің студенттер шыққан оқушы жастар арасындағы көптеген жағымсыз құбылыстардың өсуіне жағымды жағдай жасап отыр.

Алайда университетте білім алудың алғашқы шақтарынан бастап-ақ бірінші курс студенттерінің бірлескен іс-әрекет барысындағы патриоттық қатынастары туындай бастайды, жоғарғы оқу орны оқытушылары, курстастары алдарына тартатын адамгершіліктік талаптарын меңгеру жүзеге асады; қарым-қатынастардың өзара бірлестігі мен делдалдығы арқылы қоғамдық сезімдері мен рухани қажеттіліктері дамиды; өзара тәуелділік, қоғамдық парыз және өзара міндет жауапкершілікті қатынас, белсенді азаматтық ұстаным туындайды, яғни патриоттық қарым-қатынасты қалыптастыратын құрамдас бөліктер туындайды.

Жеке тұлғаның мақсатқа бағытталған және біртіндеп рухани-адамгершіліктік дамуын, оның дүниетанымдық және шығармашылықтық белсенділігін қалыптастыруын, патриоттық іс-әрекеттің әр қилы түрлерінде өзін жүзеге асыруын қажетті жағдаймен қамтамасыз ету үшін тәрбиенің дұрыс жүйесін құруға мүмкіндік беретін студенттердің патриоттық сезімін тәрбиелеу бағ-

дарламасын құру мәселесі бүгінгі күні айрықша өзекті болып отыр.

Патриоттық қатынастарды қалыптастыру үрдісі, біздің ойымызша келесідей екі аспектіден тұрады:

1) патриоттық ағарту жұмыстары мен студенттер іс-әрекетінің сан алуан түрлерін (оқу, оқудан тыс, қоғамдық және т.б. іс-әрекеттері) ұйымдастыруды біріктіретін ұйымдастырушылық-педагогикалық аспект;

2) сыртқы құбылыстарды студент жеке тұлғасының ішкі жоспар құрылымына интериоризациялауды білдіретін психологиялық-педагогикалық аспект.

С.Аманжолов атындағы ШҚМУ факультеттерінің оқу-тәрбие үрдісі мүмкіндіктерін зерттей отыра, бірқатар гуманитарлық пәндердің оқу жоспарлары мен бағдарламаларын, топ кураторларының жұмыс жоспарларын, кафедра жұмысының жоспарларын, сонымен қатар студенттердің өздерінде патриоттық сапалар мен қатынастардың қалыптасқандығына деген қанағаттанушылықтарын талдай отырып, біз келесідей қорытындыларға келдік: студенттердің патриоттық сапа-қасиеттері мен қатынастарын дамыту үшін белгілі бір мүмкіндіктері бар оқу пәндерінің мазмұны патриоттық акценттер қоюға әркез мақсатты бағытталмаған; оқу жоспарында студенттердің патриоттық тәрбиесінің мәні, олардың патриоттық сапаларын дамыту мәні тікелей көрініс тапқан пәндер жоқ; оқу-тәрбие үрдісіне және оқу пәндерінің мазмұнына, олар студенттердің патриоттық сапаларын тиімді қалыптастыру мен дамуына жағдай жасайтындай белгілі бір өзгерістер енгізу қажет; кураторлардың тәрбие жұмысы жоспарларында патриоттық тәрбие беру бағытындағы іс-шаралар эпизодтық сипатта болып келеді, мұнда әрекеттік формаларға қарағанда сөздік формалар басымдылық танытады. Қалыптастырушы эксперимент студенттердің басым бөлігінің (60% жуығы) патриоттық қатынастарының даму деңгейі төмен және орташа екендігін көрсетті. Ол патриоттық қатынастарды дамыту бойынша арнайы жұмыс қажеттілігін растады.

Біз тәжірибелік-эксперименталды зерттеу үрдісінде патриоттық қатынастарды дамытудың үш кезеңін құрастырдық. Бірінші кезең патриоттық қатынастардың моделін қалыптастыруды болжайды, яғни патриоттық бағыттылықты құрастырып аяқтау, өзін-өзі жетілдіру және жүзеге асырудың субъективті механизмдерін «іске қосатын» және бүкіл жоғарғы оқу орнындағы өмір барысында және де жоғарғы оқу орнынан кейінгі өмірлік әрекеті барысында жеке тұлғаның көрсететін тұлғалық жаңадан пайда болған қатынастары. Мұнда модельдің бірқатар нормативті өлшемдерін есепке алу маңызды. Бұл жоғарғы оқу орнының студенті – адамгершіліктік мәдениеттің негізгі дағдыларын меңгерген, адамзат болмысының құндылықтарын саналы сезінетін,

адам құқығы мен еркіндігін қорғай алатын, өзінің адамдармен қарым-қатынасын тең құқықтылық пен зорлық-зомбылықсыз еркіндік ұстанымдарын негізге ала отырып құра білетін, өзін-өзі жетілдіруге деген қажеттілігі бар, яғни патриоттық қатынас сипаттамаларының барлығын қамтыған жоғары білімді маман болып табылатындығымен байланысты.

Екінші кезең белгілі бір жағдайларға бағытталған, ол жағдайлар жасалғандығына қарай патриоттық қатынастардың нәтижелі қалыптасуы мен кәсіби тұрғыда қалыптасуға мүмкіндік туғызатын болады. Мұнда жоғарғы оқу орнының тәрбиелік қызметін нәтижелі жүзеге асырудың, оқытушы мен студенттің шығармашылықтық ыстымақтастығы, студенттердің патриоттық жұмыстарына қатысып, ат салысу тәжірибесін жинау және дамыту, студенттердің өзін-өзі басқаруын дамыту сияқты жағдайлары назарды талап етеді, себебі осылардың өзі болашақ мамандардың патриоттық қатынасын қалыптастырады.

Үшінші кезең студенттің патриоттық қатынасын қалыптастыратын дара жеке тұлғалық құрылымдарды, оның жеке тұлғалық сапаларын «жобалаумен» байланысты. Мұнда кіретіндер келесілер: халықтың мәдени, еңбек және әскери дәстүрлерін құрметтеу, жоғары қоғамдық белсенділік, отансүйгіштік дүниетаным, ерлік, өткенге құрмет негізі болып табылатын жоғары рухани байлық, шынайы сезім мәдениетін қалыптастыру негізі болатын эмоционалды аймақты дамыту, азаматтық және әлеуметтік жауапкершілікті қалыптастыру және т.б. Келтірілген сипаттамалардан көріп отырғанымыздай, әрбір кезең белгілі бір қатынастардан және оларға деген талаптармен сипатталады.

Жоғарғы оқу орындары жұмысының педагогикалық теориясы мен тәжірибесін талдау негізінде, студенттердің патриоттық қатынастарының даму үрдісінің моделі құрастырылды (мақсаттар, міндеттер, ұстанымдар, мазмұн, технология, әдістер, педагогикалық шарттар мен нәтиже бірлігінде), аталмыш қатынастардың өлшемдері, көрсеткіштері мен даму деңгейлері анықталды. Сондай-ақ, когнитивті, құндылықты-ынталандырушылық және іс-әрекеттік құрамдас бөліктер бірлігінде студенттердің патриоттық қатынастарының нәтижелілігін бағалау жүйесі де құрастырылды. Біз жеке тұлғаның патриоттық қатынасының қалыптасқандығының жоғарғы, орта және төмен деңгейін бөліп көрсеттік. Жоғарғы деңгей – отансүйгіштік дүниетанымның (сенім, көзқарас, өмірлік мақсаттар) қалыптасқандығымен, өзіне деген және әлемге деген патриоттық қатынастың басымдылығымен, олардың қарым-қатынасқа түсу мен іс-әрекет барысында үстемділік танытатындығымен, Отан құндылығына деген мақсатбағдарлы қатынаспен сипатталады. Орта деңгей – отансүйгіштік дүниетанымның қалыптасқандығынан көрінеді, алайда патриоттық

қатынастар мен бағдарлардың көрініс табуы жағдаяттылығымен ерекшеленеді. Төменгі деңгей – дүниетанымның аморфтылығымен, жеке тұлға құндылықтары жүйесіндегі патриоттық ұстанымдардың мәнсіздігімен, бейәлеуметтік әрекетке бейімділік және де Отанға деген жағымсыз қатынаспен ерекшеленеді. Модель С.Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан мемлекеттік университеті базасында сынақтан өткізіліп, тәжірибелік тұрғыда енгізілді.

Модельге сәйкес, біз Жер, Отан, Отбасы, Еңбек, Білім, Бейбітшілік, Мәдениет, Адам сияқты негізгі жалпыадамзаттық және ұлттық құндылықтар негізінде студенттерді тәрбиелеу бойынша жұмыс бағдарламасын құрастырдық, олар тәрбие жүйесіне руханилық пен жанашырлық жай-күйін береді, студенттерді өмір мәнін іздеуге, идеал, мінсіздікке бой ұсынуға ынталандырады; қоршаған адамдарға эмоционалды қатынас жасауға, оларға қамқорлық көрсету, қызығушылық таныту, назар аударуға себеп болады; жеке тұлғаның тәрбиесі мен дамуының біртұтастығын қамтамасыз етеді, ақыл-ой, адамгершіліктік, рухани, патриоттық тәрбие мен кәсіби даму мәселелерін жүйелі түрде шешуге мүмкіндік береді. Бағдарлама мақсаттар, міндеттер, мазмұн, жұмыс түрлері мен әдістерінің бірлігі негізінде құрастырылған.

«Педагогика және психология» мамандығы студенттеріне қолданылған «Студенттердің патриоттық қатынастарын дамыту» авторлық курсы сынақтан сәтті өтті. Эксперименттік жұмыс өткізілгеннен кейін тәжірибелік топ студенттері патриоттық қатынастарды дамыту мәселесіне жағымды көзқарас таныта бастайды, аталмыш мәселеге деген қызығушылықтарын білдіретін болады, бұл үрдістің мәні олар үшін жоғары деп алға тартқан біздің болжамымыз расталды. Сонымен бірге, олар зерттеліп отырған қатынастар бойынша өз білімдері мен іскерліктерін және де аталмыш іс-әрекетке деген сәйкесінше дайындықтарын жетілдіруді қажет етеді. Тәжірибелік топ студенттері патриоттық қатынастарды дамытудың белгілі бір әдістемелік жүйесі жөнінде жеткілікті дәрежедегі біртұтас ұғыммен қаруландырылды, оның негіздерін меңгере отырып олар кейін ары қарай қажетті тәжірибе жинақтай отырып, өз беттерімен іскерліктері мен дағдыларын жетілдіре алатын болады. Тұтастай алғанда эксперименталды жұмыс жүргізілгеннен кейін, тәжірибелік топтағы сыналғандардың жеке тұлғаның патриоттық қатынастары мен сапаларын дамыту аймағы бойынша білімдері мен іскерліктері анағұрлым жүйелі және тиянақты болып, ал олардың деңгейі мәнді түрде өсе түсті дегіміз келеді. Мысал ретінде, тәжірибелік топ студенттерінің өз халқы мен мемлекетінің бүгінгі күні мен болашағы үшін азаматтық парызы мен жауапкершілік сезімдерінің қалыптасқандығы бойынша мәліметтерді келтіруге болады. (1 кесте).

Кесте – 1. Өз халқы мен мемлекетінің бүгінгі күні мен болашағы үшін азаматтық парызы мен жауапкершілік сезімдерінің қалыптасқандылық деңгейінің өзгеруі (тәжірибелік топ)

Өз халқы мен мемлекетінің бүгінгі күні мен болашағы үшін азаматтық парызы мен жауапкершілік сезімдерінің қалыптасқандылық деңгейлері	Қалыптастырушы кезең	Бақылау кезеңі
Төмен	4 %	3 %
Орташа	73 %	69 %
Жоғары	23 %	28 %

ҚОРЫТЫНДЫ

Өткізілген зерттеу негізінде біз, студенттердің патриоттық қатынастарын дамыту бойынша жоғарғы оқу орындарының жұмыс тәжірибелерінде пайдаланылуы мүмкін келесідей әдістемелік ұсыныстар құрастырдық:

- бұл жұмысты жоғарғы оқу орнынның білім беру ортасын патриоттық қатынастарды қалыптастыру мен дамытуға бағдарлай отырып, құрастырылған модель мен әдістеме негізінде жүйелі түрде жүргізу қажет;

- студенттердің өздерінің тұлғалық белсенділіктерін ынталандыру, оларды патриоттық қатынастарды дамытудың әдістемелік жүйесіне біртұтастық тұрғыда келуге итермелеу;

- болашақ мамандарды даярлаудың оқу жоспарларындағы студенттердің таңдауы бойынша компонентке біздің құрастырған «Студенттердің патриоттық қатынастарын дамыту» арнайы курсы енгізу.

Біздің зерттеуіміз мәселенің барлық аспектілерін қамтыды деп айта алмайтындығымыз сөзсіз, зерттеліп отырған қатынастар үрдісіндегі білім беру субъектілерінің өзара қарым-қатынасы мәселесі, осы қатынастарды дамытудағы мектеп пен жоғарғы оқу орны іс-әрекеттерінің сабақтастығы және т.б. мәселелер ары қарай зерттеуді талап етеді.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. «Рухани Жаңғыру» Мемлекеттік Бағдарламасы. ҚР Президентінің ресми сайты. 2017 ж. – 17 сәуір – <http://www.akorda.kz/kz/events/akorda>.
2. Қазақстан Республикасында білім беруді және ғылымды дамытудың 2020–2025 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы. Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2019 жылғы 27 желтоқсандағы №988 қаулысымен бекітілген. <http://www.kaznpu.kz/kz/2376/notice/>
3. Люблинская А.А. Формирование патриотических качеств личности. – М., 2015. – 160 с.
4. Актуальные вопросы воспитательной работы в вузах: Методическое пособие/ Ж.К.Буканова и др. Астана: «ТОО Шикунда и К». – 2013. – 160 с.

Картабаева Аяна Алгагалиевна

Докторант 3 курса

Казахского университета международных отношений и мировых языков

Ханс Шахл

Доктор PhD, профессор

Университета Диосезе Линц (Австрия)

ПСИХОЛИНГВИСТИЧЕСКИЙ АСПЕКТ В ОБУЧЕНИИ МЕЖКУЛЬТУРНОМУ КОММУНИКАТИВНОМУ ДИСКУРСУ

Түйін. Мақала мәдениетаралық коммуникативтік құзыреттілікті қалыптастырудың психолінгвистика аспектісіне арналған. Шет тілін меңгеруді ынталандыру факторы коммуникативтік құзыреттілікті қалыптастыру үдерісінде негіз қалаушы және оқытудың барлық үдерісін белсендірудің басты көзі ретінде қарастырылады. Сондай-ақ, мақалада шет тілі сабақтарында аудиовизуалды құралдарды қолдану тиімділігін анықтау үшін тілдік ЖОО-ның 2 курс студенттерімен өткізілген эксперимент нәтижелері көрсетілген.

Түйінді сөздер: психолінгвистика, мәдениетаралық коммуникативтік құзыреттілік, мотивация, аудиовизуалды құралдар.

Резюме. Статья посвящена психолінгвистическому аспекту формирования межкультурной коммуникативной компетенции. Фактор мотивации овладения иностранным языком рассматривается как основополагающим в процессе формирования коммуникативной компетенции и главным источником активации всего процесса обучения. В статье также показаны результаты проведенного эксперимента у студентов 2 курса языкового вуза для проверки эффективности использования аудиовизуальных средств на уроках иностранного языка.

Ключевые слова: психолінгвистика, межкультурная коммуникативная компетенция, мотивация, аудиовизуальные средства.

Summary. The article is devoted to the psycholinguistic aspect of the formation of intercultural communicative competence. The motivation of mastering a foreign language is considered as fundamental in the process of forming communicative competence and the main source of activation of the entire learning process. The article also shows the results of an experiment conducted with students of the 2nd year of a language university to verify the effectiveness of the use of audiovisual tools in foreign language lessons.

Keywords: psycholinguistics, intercultural communicative competence, motivation, audiovisual tools.

Новый социально-педагогический заказ XXI века на подготовку специалистов новой формации, а также данные базисных для методики обучения иностранным языкам наук о взаимосвязи и взаимодействии языка и культуры обусловили переориентацию методических исследований на проблемы межкультурной коммуникации, а точнее, на формирование способности к адекватному межкультурному общению.

В настоящее время невозможно решить вопросы, касающиеся обучения иностранному языку и формирования межкультурной коммуникативной компетенции, не принимая во внимание психологического аспекта этой проблемы. И именно психолінгвистика является той наукой, изучающей то, что происходит, когда люди общаются между собой, так как характер общения определяется взаимоотношениями людей, а, в конечном счете, их психикой в той мере, в какой она подвергается воздействию акта коммуникации. Знакомство с методами психолінгвисти-

ческого анализа становится особенно важным в современном мире. Это связано с совершенствованием информационных технологий, со стремительно возрастающей ролью коммуникации в жизни человека. На наш взгляд, коммуникативная компетентность становится, пожалуй, наиболее востребованным качеством современного человека почти в любой сфере жизнедеятельности: в образовании, профессиональной деятельности, личной жизни. Обеспечение успешной профессиональной коммуникации является одним из базовых условий, необходимых для обеспечения эффективной профессиональной деятельности.

Слова, как инструменты мышления, имеют возможность осуществлять конкретное, богатое, более или менее экономное и точное межличностное общение. И именно психолінгвистика является той наукой, изучающей то, что происходит, когда люди общаются между собой, так как характер общения определяется взаимоотноше-

ниями людей, а, в конечном счете, их психикой в той мере, в какой она подвергается воздействию акта коммуникации.

В работах многих исследователей психолингвистика определяется как наука, возникшая на стыке двух старейших отраслей науки психологии и языкознания (лингвистики). Несмотря на небольшой срок своего существования психолингвистика является одним из основных наук по обучению языка. Потребностями общественного развития человеческого общества, в частности, потребностью научного познания природы психической интеллектуальной деятельности человека (А.А.Леонтьев и др.) привело к возникновению этой новой области науки.

Речь как одна из составляющих интеллектуальной деятельности, и язык как основное средство осуществления речевой деятельности, уже достаточно давно являются предметом особого внимания психологов и лингвистов. Благодаря проведению целого ряда теоретических и экспериментальных исследований по этим наукам был накоплен большой фактологический материал, характеризующий психологические и лингвистические закономерности усвоения языка и формирования речевой способности человека и особенности осуществления речевой коммуникации. Несмотря на достигнутый в психологии и языкознании значительный прогресс в изучении речи и процесса использования языка в речевом общении в серпедине прошлого столетия, специалистам занимающимся данными проблемами, стало очевидно, что психологам и лингвистам необходимо объединить свои усилия в решении указанных проблем. Возникла настоятельная потребность в создании «универсальной» научной теории, объективно отражающей диалектическое единство языка и речи в процессе речевой коммуникации, объясняющей все многообразие проявлений речевой деятельности и её связь с процессами мыслительной, аналитико-синтетической деятельности человека [Игбаева Ж.Т., 2010, 47].

Л.С.Выготский, один из основоположников психолингвистики разработал методологию научного познания речевой деятельности и изучения природы знаков языка. Научные концепции Л.С.Выготского о диалектическом единстве процессов мышления и речи, закономерностях формирования речи и усвоения языка в ходе онтогенеза послужили научно-теоретической основой для возникновения психолингвистики как самостоятельной области научного знания. Основы психолингвистики были рассмотрены отечественными и зарубежными учеными, такими как: Л.С.Выготского, С.Л.Рубинштейна, А.Н.Леонтьева, Л.В.Щербы, В.В.Виноградова, М.М.Мұқанов, Н.М.Құрманбаев, М.К.Қайырбаева, Jacob Kantor, Charles E. Osgood и Thomas A. Sebeok.

В работах исследователей, анализирующих

достижения психолингвистики как науки, отмечается, что заслугой А.А.Леонтьева является создание теоретической концепции речевой деятельности и научный анализ развития психолингвистической мысли. И.А.Зимняя разработала и научно обосновала оригинальную концепцию речевой деятельности [Ковшиков В. А., 2007, с. 45].

Накопленный психолингвистикой научный материал о закономерностях формирования и осуществления речевой деятельности, и видов речевой деятельности, процессов речевой коммуникации, использования знаков языка для осуществления речевой и мыслительной деятельности должен быть достоянием каждого специалиста, занимающегося формированием речи или восстановлением коммуникативной способности.

Формирование коммуникативной компетенции невозможно без целенаправленного воздействия на мотивационно-побудительный процесс учебной деятельности. Фактор мотивации овладения иностранным языком является основополагающим в процессе формирования коммуникативной компетенции и главным источником активации всего процесса обучения. Под мотивацией мы понимаем систему внутренних факторов, которые направляют студента на достижение поставленной цели.

Роль мотивации при овладении любым иностранным языком велика. Преподаватель должен мотивировать студентов к изучению иностранного языка, и повышать эту мотивацию, так как она играет очень важную роль при обучении иностранному языку. На протяжении всего процесса обучения у студента должна быть положительная мотивация, направленная на достижение успеха. В этом случае определяющей является внутренняя мотивация, на которую воздействуют внешние факторы (родители, преподавателя, непосредственно процесс обучения на каждом уроке, по каждому предмету). При обучении иностранному языку преподавателю необходимо знать психологические, возрастные, личностные, индивидуальные особенности своих студентов и в соответствии с этим строить обучение, применять свое мастерство. Но также не обойтись без применения вспомогательных методов, средств обучения, которые могут заинтересовать учащихся и повысить мотивацию при обучении иностранному языку.

Проблема мотивации – достаточно изученная область науки в современном мире, но перед современной образовательным учреждением и преподавателями стоит другая, не менее важная проблема – вызвать интерес у студентов, к учению в целом и к иностранному языку в частности, и тем самым повысить внутреннюю мотивацию студентов. Мы знаем, что заинтересованный студент учится лучше. Чтобы воспи-

тать у студента здоровое стремление к достижению намеченной цели, преподаватели должны испытывать искренний интерес к своей деятельности и объективно относиться к успехам и неудачам студентов. Каждый студент должен быть мотивирован на успех, и об этом должен позаботиться преподаватель. Для того чтобы студент по-настоящему включился в работу, нужно, чтобы задачи, ставящиеся перед ним в ходе учебной деятельности, были не только понятны, но и внутренне приняты им, т. е. чтобы они стали значимы для него и студент видел практическое применение теоретических знаний.

Существует несколько факторов, влияющих на формирование положительной устойчивой мотивации к учебной деятельности:

- содержание учебного материала;
- организация учебной деятельности;
- стиль педагогической деятельности преподавателя;
- коллективные, групповые формы учебной деятельности;
- оценка учебной деятельности студента в безличной форме, в сравнительной динамике [Осипов И., 2004, с. 17].

Учитывая эти факторы на каждом уроке, можно повысить мотивацию студентов при обучении иностранному языку. Основная проблема заключается не в том, *как* сформировать мотивацию учения, а в том, *как* повысить мотивацию к изучению иностранного языка.

Не рассматривая подробно традиционные способы стимулирования студентов учиться (т. е. способы повышения мотивации), можно отметить, что основными из них являются: положительный эмоциональный фон на уроке; опора на лучшее в ученике; учет индивидуальных особенностей каждого.

В целях достижения положительного результата необходимо:

- ставить студентов в ситуацию самостоятельного выбора цели; способствовать тому, чтобы студенты видели связь между затраченными усилиями и результатами труда;
- связывать учебную информацию с жизненным опытом студентов; развивать у них познавательные мотивы: интерес к предмету и любознательность;
- делать урок более привлекательным и интересным; использовать загадки, головоломки, игры, демонстрирующие понятия, которые изучаются; попробовать по-новому оформить классное помещение и парты; использовать больше наглядного материала;
- применять больше активных, творческих методов обучения;
- четко структурировать учебный материал, что, в свою очередь, облегчает восприятие; логичное, яркое, увлекательное изложение побуждает студентов слушать; своевременно чередо-

вать различные умственные занятия;

- проводить различные игры, викторины, недели иностранных языков в образовательном учреждении, но только так, чтобы студенты не испытывали сильной нагрузки, иначе все это им будет не интересно [Гликман И., 2003, с. 12].

Современному преподавателю необходимо находить наиболее доступные и в то же время эффективные способы повышения мотивации студентов. Такими на сегодняшний день являются аудиовизуальные средства. Именно здесь полнее и шире всего реализуется принцип наглядности, а мы знаем, насколько важно использование наглядных материалов при обучении иностранному языку [Исаева Г., 2011, с. 33].

Использование аудио-видео ресурсов на уроках выступает важным компонентом системы образования и представляет собой нетрадиционный способ организации обучения через активные способы действий, направленных на реализацию личностно-ориентированного подхода. Информация, представленная в виде видео, имеет высокую эффективность. Эта эффективность обеспечивается фактором аутентичности видеоматериалов, используемых в образовательном процессе, что повышает высокий уровень доверия к информации, принимаемой со стороны слушателей [Азимов Е.Г., 2001, с. 57].

Цель использования видеофильмов на уроках видится в погружении учащихся в иноязычную среду, несмотря на то, что она создана искусственно. Данная искусственная иноязычная среда помогает учащимся сломать невидимый психологический барьер между адресатом и адресантом.

Видеофильмы играют огромную роль в расширении лексического запаса и к тому же способствуют к повышению мотивации, интереса к изучению иностранного языка и формированию межкультурной коммуникативной компетенции у студентов.

Для эффективного формирования межкультурной коммуникативной компетенции у студентов был внедрен комплекс репродуктивно-продуктивных упражнений коммуникативной направленности, включенный в ход учебного процесса, для выявления способности обучающихся решать коммуникативные задачи различного уровня сложности с использованием аудио-визуальных материалов на уроке иностранного языка. Опытнo-экспериментальная работа осуществлялась на базе Казахского национального университета имени аль-Фараби, участие в которой принимали 32 студентов 2 курса, учащихся на специальностях: 5B011900 – Иностранный язык: два иностранных языка. Опытнo-экспериментальная работа проводилась в ходе обучения студентов английскому языку.

Целью данного эксперимента является выявление эффективности использования аудио-ви-

зуального материала на уроках иностранного языка. Следовательно, у ЭГ в процессе занятия иностранного языка использовались аудио-визуальные материалы, а у КГ такие материалы не использовались

Оценка продуктов их речевой деятельности соотнесена с разработанной 4-х балльной шкалой ранжирования сообразно параметрам высказывания, представленной в таблице 1.

Таблица 1 – Оценка выполнения речевых упражнений и параметры оценки

Оценка	Содержание
Отлично	Обучающий рассуждает полностью в соответствии с темой упражнения и коммуникативных задач. Допущенные лексико-грамматические ошибки не искажают смысл суждения. Эффективное использование широкого диапазона лексических ключевых слов и фраз по теме. Мысль имеет заверченный характер, с присутствием собственных примеров
Хорошо	- Тема раскрыта не полностью, не полное завершенность суждения - Студент демонстрирует хорошее владение лексикой и грамматикой, однако, допущенные ошибки делают речь неплавной, что в целом не затрудняет понимания - Не достаточное использование примеров и ключевых слов и фраз
Удовлетворительно	- Тема раскрыта не полностью, есть затруднения в использовании языковых единиц для воспроизведения идеи - Речь студента неплавная, присутствуют ошибки в произношении, отчетливо понятна только часть суждения. - Речь изобилует как интонационными ошибками, так и лексико-грамматическими, что мешает в рассуждении коммуникативных задач
Неудовлетворительно	Студент отказывается от решения поставленных коммуникативных задач или его суждение нарушает композицию, не соответствует теме, не связано с коммуникативными целями и задачами упражнения.

Перед началом эксперимента студентам ЭГ и КГ были даны задания для выявления сформированности межкультурной коммуникативной компетенции. Студентам необходимо было последовательно решать комплекс коммуникативных задач – от простых к сложным. Таким образом, решалась задача определения исходного уровня сформированности межкультурной ком-

муникативной компетенции испытуемых в части понимания способов решения данных коммуникативных задач на иностранном языке и способности обучающихся проводить речевого взаимодействия на иностранном языке. В таблице 2 представлены полученные значения в ходе этого этапа у студентов ЭГ и КГ.

Таблица 2 – Результаты оценки выполнения речевых упражнений

Группа	Оценка			
	Неудовлетв.	Удовлетв.	Хорошо	Отлично
ЭГ	2	8	7	0
КГ	2	7	6	0

Как видно из таблицы студенты обеих групп имели почти одинаковый уровень сформированности межкультурной коммуникативной компетенции в начальном этапе эксперимента.

Во втором этапе эксперимента занятия иностранного языка проводились также, но с дополнительным использованием аудио-визуального материала.

Использованный в ходе занятия перечень условно-речевых коммуникативных задач включал следующие вопросы:

- Задания и вопросы на понимание происходящего на экране/аудиоспектакле (например, «Верно/Неверно», «Кто сказал?», множественный выбор, заполнение пропусков в тексте);
- Творческие задания:
- Озвучить фрагмент фильма, знакомый по книге или аудиоспектаклю, с заранее выключенным звуком. Предложить добавить звуковые эффекты.
- Прослушать эпизод фильма с выключенным изображением, после чего описать события и их

участников. Затем показать эпизод полностью.

- Завершением работы над книгой является «творческий зачет», когда учащиеся, базируясь на диалогах книги и фильма, пишут сценарий и разыгрывают спектакль, демонстрируя свободу владения языком на материале художественного произведения.

Впоследствии эксперимента можно провести анализ показателей и выявить уровень сформированности коммуникативной компетенции. Анализ речевой деятельности студентов, полу-

ченных в ходе эксперимента показал, что студенты ЭГ, которые имели возможность использовать аудио-визуальные материалы на уроках, при порождении речевых высказываний имеет положительный результат по сравнению с КГ.

В таблице 3 представлены полученные в ходе эксперимента значения, отражающие в традиционной системе 4-балльной шкалы ранжирования уровень сформированности дискурсивной компетенции в контрольной и экспериментальной группах.

Таблица 3 – Результаты оценки выполнения речевых упражнений

Группа	Оценка			
	Неудовлетв.	Удовлетв.	Хорошо	Отлично
ЭГ	0	3	10	4
КГ	1	8	5	1

На рисунке 1 проиллюстрированы результаты оценки выполнения речевых упражнений в экспериментальной и контрольной группах.

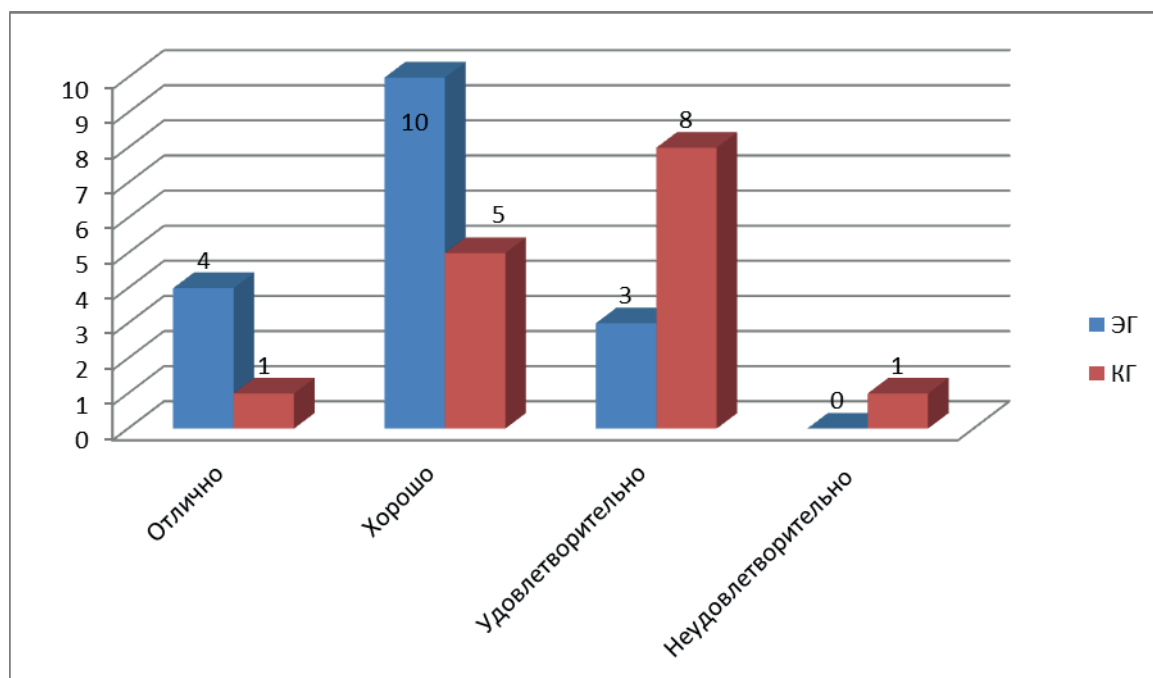

Рисунок 1 – Результаты оценки выполнения речевых упражнений в контрольной и экспериментальной группах

Согласно представленным данным можно увидеть хороший результат улучшения формирования межкультурной коммуникативной компетенции в экспериментальной группе. Это доказывает эффективность использования аудио-визуальных материалов на занятиях иностранного языка для формирования межкультурной коммуникативной компетенции у студентов.

Подводя итог изложенного, можно утверждать, что формирование межкультурной коммуникативной компетенции должно быть основано на реализации принципов психолингвистического подхода и направлено на сближение

процесса обучения с реальным общением на иностранном языке. Для этого преподаватели должны мотивировать своих студентов на овладение иностранным языком и использовать различные виды интерактивных видов обучения на уроках иностранного языка. Учебные видеокурсы и мультимедиа раскрывают широкие возможности для активной работы в процессе формирования речевых навыков и умений студентов и делают учебный процесс овладения иностранным языком привлекательным для них на всех этапах обучения.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Игбаева Ж.Т. Формирование дискурсивной компетенции у студентов-журналистов на практических занятиях по английскому языку (языковой вуз) дисс. на соиск. ученой степени канд. пед. наук, Алматы, Алматы, 2010
2. Ковшиков В. А., Пухов В. П. Психолингвистика. Теория речевой деятельности. – М.: АСТ, Астрель, 2007 г. (Электронный ресурс) // http://bookz.ru/authors/valerii-kovbikov/psiholin_957/1-psiholin_957.html
3. Осипов И. Формирование учебной мотивации школьников // Школа и производство. – 2004. – N 2.
4. Гликман И. Как стимулировать желание учиться? // Народное образование. – 2003. – N 2.
5. Г. Исаева, Шет тілі сабағында инновациялық технологияларды қолданудың кейбір ерекшеліктері. «Жаңа тұрпатты мұғалім дайындаудың өзекті мәселелері» атты республикалық ғылыми конференцияның материалдары. Мектептегі шет тілі, 2011ж. №3
6. Азимов Е.Г. Интернет материалы на занятиях английского языка / Иностранный язык в школе. – 2001.

Курманалиев Нурболат Рысалиевич

докторант PhD

КазУМОиМЯ имени Абылай хана

Жубанова Шолпан Алдабергеновна

лектор

Satbayev University

докторант PhD

КазУМОиМЯ имени Абылай хана

РЕЗУЛЬТАТЫ ИНОЯЗЫЧНОГО ОБРАЗОВАНИЯ КАК СФОРМИРОВАННЫЕ ЭЛЕМЕНТЫ КОМПЕТЕНЦИИ

Түйін. Орта және жоғары оқу орындарындағы кез келген басқа тілді білімнің нәтижесі оқушының немесе маманның қалыптасқан құзыреттілігі болып табылады, атап айтқанда білім, білік, жеке қасиеттері, қарым-қатынас және орнату жүйесі. Бұл мақалада қазақстандық және отандық авторлардың «құзыреттілік» және «құзыреттілік» терминдерін анықтау бойынша жұмыстарына талдау жасалады. Мақала авторы «жоғары білім түлегінің кәсіби дайындығы» және жұмыс істейтін маманның «кәсіби құзыреттілігі» ұғымдарын қарастыруды ұсынады. Сондай-ақ оқытудың цифрлық және электрондық технологияларын пайдалану кезінде қалыптасатын цифрлық дәуірде үздіксіз оқыту үшін ЕО ұсынған негізгі құзыреттіліктерді қарастыру қажеттілігі бар: цифрлық құзыреттілік (digital competences), мультилингвистикалық құзыреттілік (multilingual competences), әлеуметтік құзыреттілік (social competences), азаматтық құзыреттілік (civic competences).

Түйінді сөздер: жоғары білім түлегінің кәсіби дайындығы, кәсіби шет тілді коммуникативтік құзыреттілік, сандық құзыреттілік.

Резюме. Результатами любого иноязычного образования в среднем и высших учебных заведениях являются сформированные компетенции учащегося или специалиста, а именно знания, умения, личностные качества, системы отношений и установки. В данной статье дается анализ работ казахстанских и отечественных авторов по определению термина «компетенция» и «компетентность». Автором статьи предлагается рассмотреть понятия «профессиональная готовность выпускника вуза» и «профессиональная компетентность» работающего специалиста. Также имеется необходимость в рассмотрении ключевых компетенций, рекомендованных ЕС для непрерывного обучения в цифровой эпохе, формируемые при использовании цифровых и электронных технологии обучения: цифровые компетенции (digital competences), мультилингвистические компетенции (multilingual competences), социальные компетенции (social competences), гражданские компетенции (civic competences).

Ключевые слова: профессиональная готовность выпускника вуза, профессиональная иноязычная коммуникативная компетенция, цифровые компетенция.

Summary. Competences of a student or a specialist, namely knowledge, skills, personal qualities, systems of relations and attitudes are the results of any foreign language education in secondary and higher educational institutions. This article provides works analysis of Kazakhstani and domestic authors on the definition of the term "competence" and "competitiveness". The author of the article proposes to consider the concepts of "professional training of a graduate" and "professional competence" of a working specialist. There is also a need to consider key competencies recommended by the EU for lifelong learning in the digital age, generated using digital and electronic learning technologies: digital competences, multilingual competencies, social competences and civic competences.

Keywords: competence, competitiveness, professional training of a graduate, professional foreign language communicative competence, digital competence.

ВВЕДЕНИЕ

В образовательной практике вуза целесообразно использовать комплексное понятие «результаты иноязычного образования», но важно понять, что эти результаты проектируются на основе понимания и анализа соответствующих компетенций и их взаимодействия. Поэтому на разных этапах образовательного процесса результатом иноязычного образования будет как

сформированные элементы компетенций (определенные знания, умения, личностные качества, системы отношений, установки), так и сложные совокупности их взаимодействий, позволяющие судить уже об уровне сформированности компетенций, заложенных при целеполагании освоения модулей и образовательной программы в целом [Мизерин Л.А., 2015, 169 с.]

ОСНОВНАЯ ЧАСТЬ

Сегодня мы встречаем значительное количество публикаций, посвященных проблеме компетентности и компетенции. Исследованиями в данной области занимались, и занимаются до сих пор, как казахстанские (С.С.Кунанбаева, А.Е. Абылкасымова, М.Ж. Жадрина, К.Ж. Аганина, Б.К. Игенбаева), российские (И.А. Зимняя, А.В. Хуторской, Т.В. Иванова, О.Е. Лебедев В.А. Болотов, В.В. Сериков), так и зарубежные ученые (Т. Хатчинсон, А. Уотерс, П. Стриванс, Р. Робинсон).

И.А. Зимняя считает, что компетенция – это владение определенными знаниями, умениями и навыками, которые могут быть использованы в деятельности, а компетентность – это более широкое понятие и трактуется автором как основывающаяся на знаниях интеллектуальная и личностно обусловленная социально-профессиональная деятельность человека [Зимняя И.А., 2009, с.7-13].

В работе Ю.Н. Пака, И.О. Шильниковой и Д.Ю. Пака имеется большое количество интерпретаций понятия компетенции и компетентность, но до сих пор нет единой трактовки данных понятий. Рассмотрим некоторые из них:

- Компетенция – интегративная целостность знаний, умений и навыков, обеспечивающих профессиональную деятельность, способность человека на практике реализовать свою компетентность. Важным компонентом компетенций является опыт-интеграция в единое целое усвоенных человеком отдельных действий, способов и приемов решения задач [Пак Ю.Н., Шильникова И.О., Пак Д.Ю., 2014, с.360-362].

- Компетенция – общая способность специалиста мобилизовать в профессиональной деятельности свои знания, умения, а также обобщенные способы выполнения действий [Шишов С.Е., 1999, 30с.].

У термина «компетентность» тоже появилось много новых значений. Авторы Е.Зачесова, В.И.Томаков, С.И.Ожегов, А.В.Хуторской определяют это понятие как: степень выраженности присущего человеку профессионального опыта в рамках компетенций конкретной должности; совокупность знаний, позволяющих профессионально судить о чем-либо; системное качество специалиста, которое возникает, проходит становление, развивается в процессе обучения (деятельности) и совершенствуется в процессе освоения практической деятельности; система базовых характеристик, которые определяют профессиональный успех и могут быть описаны в терминах поведения, может быть оценена качественно и количественно [Пак Ю.Н., Шильникова И.О., Пак Д.Ю., 2014, с.360-362].

Общим для всех определений компетенции является понимание этого значения как свойства личности, потенциальной способности индивида справляться с различными задачами, как

совокупность знаний, умений и навыков, необходимых для осуществления конкретной профессиональной деятельности [Кунанбаева С.С., 2014, 208 с].

Для разных деятельностей исследователи выделяют различные виды компетентности. Например, при разработке уровней владения иностранным языком внутри языковой компетенции/компетентности Совет Европы (1990) выделяет стратегическую, социальную, социолингвистическую, языковую и учебную [Метаева В.А., 2006, с.57-61].

Результатом целевой установки личности на профессиональное самосовершенствование и саморазвитие, т.е. «компетентность» – это опыт успешного осуществления профессиональной деятельности [Кунанбаева С.С., 2014, 208 с.]. Когда как Ю.Г. Татур считает, что «компетентность» — это «результат профессионального и интеллектуального совершенства личности» [Татур Ю.Г., 2004, с.16].

С.С.Кунанбаева отмечает, что профессиональная компетентность представляет собой полиаспектную характеристику специалиста, включающую совокупность когнитивных, интегрально-технологических, мотивационно-волевых и рефлексивно-коммуникативных составляющих, отражающих уровень его способности к эффективной профессиональной деятельности и степень готовности к профессиональному развитию в условиях глобализации и интернационализации [Кунанбаева С.С., 2014, 208 с.]. Автор предлагает дифференцировать понятия «профессиональная готовность выпускника вуза» и «профессиональная компетентность» работающего специалиста. Если профессиональная готовность рассматривается, как способность выпускника решать типичные профессиональные задачи, возникающие в реальных ситуациях профессиональной деятельности, с использованием знаний, профессионального навыка и творческих наклонностей, то профессиональная компетентность специалиста это есть его опыт и способность адаптироваться к новым реалиям жизни, творчески мыслить и действовать в нестандартных ситуациях для принятия оптимальных конструктивных решений. «Профессиональная готовность» выпускника представлена компетентностной моделью из 4 блоков компетенции: профессионально-ориентированный блок; профессионально-базируемый блок компетенций; профессионально-идентифицирующий блок компетенций; блок межкультурно-и-международной профессиональной коммуникации.

И.А. Чебанная считает, что профессиональная компетентность – это интегральная, проявленная в деятельности (ситуации) характеристика личности, определяющая успех профессиональной деятельности и ответственность за её результаты, т.е. это компетенция, реализованная в дея-

тельности [Чебанная И.А., 2008, 160 с.].

Авторы научных исследований акцентируют внимание на роли иноязычной профессиональной компетентности в подготовке специалистов в неязыковых вузах. По мнению Е.С. Самойловой, иноязычная профессиональная компетентность студентов нелингвистического профиля – это интегральная характеристика деловых и личностных качеств специалиста данного профиля, в которой отражается уровень усвоенных им специальных знаний, умений, опыта, достаточных для формирования у него профессионального мышления, способности отстаивать свою точку зрения в различных социальных и лингвистических условиях [Самойлова Е. С., 2004, 179 с.].

Г. В. Юрчук сформулировала понятие профессиональной языковой компетентности (ПЯК) следующим образом: «ПЯК — это интегративное качество личности, основанное на самосознании учащихся в необходимости становления профессионально языковой компетентности, основой которой является мыслительная деятельность, направленная на формирование умений оперировать профессиональными терминами и понятиями, том числе иноязычными, решать задачи профессионального характера с помощью разнообразных языковых средств, быть высоко коммуникативными и способными осуществлять когнитивную, креативную и профессиональную деятельность в иноязычной среде» [Юрчук Г.В., 2014, 30с.].

Потребность в конкретизации иноязычной коммуникативной компетенции в зависимости от специфики образовательного учреждения или направления подготовки и проецировании её на сферу профессиональной деятельности вызвало появление такого понятия, как «иноязычная профессионально-ориентированная коммуникативная компетенция». Это особый вид компетенции, который определяется как готовность и способность к владению предметными научными знаниями в профессиональном общении, где значимость информации определяется её профессиональной составляющей.

Профессиональная иноязычная коммуникативная компетенция специалиста проявляется преимущественно, как способность осуществлять коммуникативное речевое поведение в соответствии с задачами гипотетических ситуаций иноязычного общения. Это значит, что в процессе обучения иностранному языку, специалист не получает целостного содержания предстоящей профессиональной деятельности, связанной с практическим использованием изучаемого языка [Тенищева В. Ф., 2008, 399 с.].

В связи с использованием множеством инновационных технологий, методов обучения ИЯ, появлением мировых трендов, образовательных платформ и стартапов в иноязычном образовании, формирующие иноязычную профессио-

нально-ориентированную компетенцию студентов, имеется необходимость в рассмотрении ключевых компетенций, рекомендованных ЕС для непрерывного обучения в цифровой эпохе, формируемые при использовании цифровых и электронных технологии обучения: цифровые компетенции (digital competences), мультилингвистические компетенции (multilingual competences), социальные компетенции (social competences), гражданские компетенции (civic competences) [Sylvia van de Bunt-Kokhuis, 2009].

Согласно Европейской комиссии (2006) и Институту Adecco (2008), технологические и цифровые компетенции являются одним из основных требований к навыкам будущих «танталов». Цифровая компетенция подразумевает реальное понимание многих аспектов цифрового рабочего места и учебной аудитории, включая аппаратные средства, программное обеспечение, связь и коммуникацию. Цифровая компетенция также включает в себя возможность находить, выбирать и оценивать качественный онлайн-контент. Что касается мультилингвистической компетенции как ключевой компетенции нового формата обучения, то под ней подразумевается способность общаться на одном или нескольких иностранных языках, тогда как социальная компетенция — это способность выявлять социальные дилеммы и достигать уровня социального понимания. Гражданская компетенция-это знание социальных и политических концепций.

В рекомендациях Европейского парламента и Совета от 18 декабря 2006 года выделяют 8 ключевых компетенций для обучения на протяжении всей жизни:

- 1) Communication in the mother tongue-общение на родном языке (включает в себя возможности различать и использовать разные типы текстов, искать, собирать и обрабатывать информацию, использовать вспомогательные средства, а также формулировать и выражать устные и письменные аргументы убедительным образом, соответствующим контексту);
- 2) Communication in foreign languages-общение на иностранных языках;
- 3) Mathematical competence and basic competences in science and technology-математическая компетентность и базовые компетенции в области науки и техники;
- 4) Digital competence-цифровая компетентность (использование компьютеров для извлечения, оценки, хранения, производства, представления и обмена информацией, а также для общения и участия в совместных сетях через Интернет);
- 5) Learning to learn- учиться усваивать знания (способность организовывать собственное обучение как индивидуально, так и в группах, посредством эффективного управления временем и информацией);

6) Social and civic competences- социальные и гражданские компетенции;

7) Sense of initiative and entrepreneurship- чувство инициативы и предпринимательства

8) Cultural awareness and expression-культурное осознание и выражение.

В научной статье Тапио Варис «Новые технологии и инновации в сфере высшего образования и регионального развития» приводятся иные ключевые компетенции, применяемые в высшем учебном заведении, такие как цифровая компетенция, включающая базовые операционные субкомпетенции, связанные с компьютерами; психокогнитивные компетенции, связанные с компьютерными знаками; базовая компьютерная компетенция; интерактивные медиа- и онлайн компетенция, а также глобальная социально-коммуникативная компетенция, связанная с киберпространством [Tapio Varis., 2007].

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Исходя из сказанного, можно сделать вывод о том, что формирование иноязычной профессиональной компетенции у будущих специалистов неязыкового профиля, включает в себя в качестве когнитивно-функционального

компонента накопление и анализ информации по специальным проблемам регионоведения, формирование профессионального тезауруса, усвоение необходимых средств выражения в вербальном и невербальном поведении, а также развитию умений и формировании навыков, необходимых для выполнения профессиональных функций: ведение переговоров, оперативное принятие решений в ситуации изменяющегося профессионального контекста и т. д. Мотивационная составляющая профессиональной иноязычной компетенции реализуется в удовлетворении коммуникативно-познавательной потребности личности обучающегося на фоне общей потребности достижения определенного уровня профессиональной компетентности. Формирование рефлексивности, как необходимой характеристики профессиональной иноязычной компетенции, осуществляется в процессе когнитивного и социально-личностного развития. Рефлексивность акцентирует оценку обучающимися собственного образовательного процесса, что является важнейшим механизмом достижения качества образовательного процесса в целом.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Миэринь Л.А., Быкова Н.Н., Зарукина Е.В. Современные образовательные технологии в вузе: учеб. -метод.пособие. – СПб.: Изд-во СПбГЭУ, 2015. – 169 с.
2. Зимняя И.А. Ключевые компетенции – новая парадигма результата образования // Эксперимент и инновации в школе – 2009, N 2. –7-13 с. <https://cyberleninka.ru/article/n/klyuchevye-kompetentsii-novaya-paradigma-rezultata-obrazovaniya>.
3. Пак Ю.Н., Шильникова И.О., Пак Д.Ю. Компетентностный подход-инновационная основа методологического обновления образовательных программ. Опыт высшей школы Казахстана. // Образовательные технологии и общество №1 том 17, 2014. – С.360-362 <https://cyberleninka.ru/article/n/kompetentnostnyy-podhod-innovatsionnaya-osnova-metodologicheskogo-obnovleniya-obrazovatelnyh-programm-opyt-vysshey-shkoly>.
4. Шишов С.Е. Понятие компетенции в контексте качества образования//Стандарты и мониторинг образования. -1999.-№2-30с.
5. Кунанбаева С.С. Компетентностное моделирование профессионального иноязычного образования. Монография. Алматы, 2014. 208 с.
6. Метаева В.А. Рефлексия как метакомпетентность//Педагогика. №3. 2006. С.57-61.
7. Татур Ю.Г. Компетентностный подход в описании результатов и проектировании стандартов высшего профессионального образования: Материалы ко второму заседанию методологического семинара.Авторская версия. -М.: Исследовательский центр проблем качества подготовки специалистов, 2004. – 16с.
8. Чебанная И.А. Формирование профессиональных компетенций выпускников колледжа: диссертация ... кандидата педагогических наук. Астрахан. гос. ун-т.- Ставрополь, 2008. – 160 с. <http://www.dslib.net/prof-obrazovanie/formirovanie-professionalnyh-kompetencij-vypusknikov-kolledzha.html>.
9. Самойлова Е.С. Обучение иностранному языку как фактор формирования профессиональной компетентности экономиста : Дис. канд. пед. наук. Казань, 2004 187 с. <http://www.dslib.net/obw-pedagogika/obuchenie-inostrannomu-jazyku-kak-faktor-formirovaniya-professionalnoj.html>.
10. Юрчук Г.В. Формирование профессионально ориентированной языковой компетенции студентов медицинского вуза. Дисс.канд.пед.наук, Красноярский государственный педагогический университет им.В.П.Астафьева, Красноярск, 2014.- 203 с.
11. Тенищева В. Ф. Интегративно-контекстная модель формирования профессиональной компетенции: диссертация доктора педагогических наук, ГОУВПО «Московский государственный лингвистический университет».

тический университет»- Москва, 2008.- 399 с. <http://www.lib.ua-ru.net/diss/cont/287044.html>.

12. Sylvia van de Bunt-Kokhuis. Talent competences in the new eLearning generation. eLearning papers № 15, June 2009. www.elearningpapers.eu.

13. Recommendation of the European Parliament and of the Council of 18 December 2006 on key competences for lifelong learning (Brussels, 18 December 2006) L 394/10 "Official Journal of the European Union" 30.12.2006 <http://enil.ceris.cnr.it/Basili/EnIL/gateway/europe/EUkeycompetences.htm>

14. Adecco Institute (2008), Talent, talent, talent. Finding it. Developing it. Keeping it. The new role of HR in the future. www.adeccoinstitute.com, European Commission (2006), Recommendation of the European Parliament and of the Council on Key Competences for lifelong learning, Official Journal on the European Union, Brussels, 30 December 2006. <http://enil.ceris.cnr.it/Basili/EnIL/gateway/europe/EUkeycompetences.htm>.

15. Tapio Varis. New technologies and innovation in higher education and regional development. Monograph "Universities and Regional Development: the challenge in the era of the globalization of higher education". Universitat Oberta de Catalunya. RUSC vol.4. 2007. <http://rusc.uoc.edu>.

Сабдалиева Роза БолысовнаОтличник сферы культуры, магистр педагогических наук
Заведующая кафедрой «Хореография и культурно-досуговая работа»
КазНацЖенПУ**Николаева Людмила Анатольевна**К.п.н., доцент
КазНАИ имени Т.Жургенова

БУДУЩИЙ ПЕДАГОГ-ХОРЕОГРАФ И ОСНОВЫ ФОРМИРОВАНИЯ ЕГО ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ КОМПЕТЕНТНОСТИ В УСЛОВИЯХ ВУЗА

Түйін. Қазіргі қазақстандық қоғам адамдардан көпбілімділікпен қоса оларды өз саласында, тәжірибеде дұрыс пайдалана алуын да шынайы талап етіп отыр. Негізгі шешімін таппай жүрген мәселелердің ретінде теориялық білімнің практикалық білімнен аса жоғары бағаланатынын атап өтуге болады. Мұның барлығы жоғары хореографиялық білім беру саласына да қатысты деп айта аламыз.

Қазіргі уақытта Қазақстанның әрі қарай табысты дамуына жаңа бағдарлар қажет, олар заманауи талаптарға сай болуы тиіс.

Бұл мақалада жоғары білімі бар мамандардың кәсіби құзыреттілігі әлемдік нарықта бәсекеге қабілетті жаңа форматтағы хореограф-оқытушыны оқытып, тәрбиелеу міндеттерін шешуге арналған басты фактор болып табылады.

Түйінді сөздер: хореография, жоғары білім беру, педагог-хореограф, кәсіби құзыреттіліктер, тәжірибелік білім.

Резюме. В условиях происходящего сегодня обновления всех областей развития казахстанского общества, в условиях перестройки системы подготовки специалистов с высшим образованием решение вопросов формирования у таких специалистов профессиональной компетентности имеет важное значение и требует всестороннего исследования.

Современное казахстанское общество требует от человека не только политехнизма знаний, глубокой специализации в различных областях науки и культуры, но и умения применять эти знания на практике. А в качестве нерешенных проблем можно указать на переоценку роли теоретического образования и недооценку роли практического усвоения полученных знаний в становлении нового поколения. Всё это относится и к области высшего хореографического образования.

В настоящее время Казахстану для дальнейшего успешного развития нужны новые ориентиры, которые отвечали бы сегодняшним реалиям.

В этом контексте формирование профессиональной компетентности специалиста с высшим образованием является главным фактором, направленным на решение задач воспитания педагога-хореографа новой формации, конкурентоспособного на мировом рынке.

Ключевые слова: хореография, высшее образование, педагог-хореограф, профессиональные компетенции, практические знания.

Summary. In the context of the renewal of all areas of development of Kazakhstani society today, in the context of the restructuring of the system of training specialists with higher education, the solution of the issues of forming professional competence of such specialists is important and requires comprehensive research.

Modern Kazakhstan society requires from a person not only polytechnic knowledge, deep specialization in various fields of science and culture, but also the ability to put this knowledge into practice. And as unresolved problems, one can point to a reassessment of the role of theoretical education and an underestimation of the role of the practical assimilation of acquired knowledge in the formation of a new generation. All this applies to the field of higher choreographic education.

Currently, Kazakhstan for further successful development needs new guidelines that would meet today's realities.

In this context, the formation of professional competence of a specialist with higher education is the main factor aimed at solving the problems of educating a choreographer of a new formation that is competitive in the world market.

Keywords: choreography, higher education, teacher-choreographer, professional competencies, practical knowledge.

Введение. За годы независимости Казахстан добился значительного прогресса в реформировании системы высшего образования и переходе к рыночной системе. Государственная политика направлена на реформирование системы высшего образования для удовлетворения потребностей современной конкурентоспособной экономики, основанное на международном опыте. Для

достижения этой цели правительство приняло ряд документов. Среди них – новый Закон об образовании, Государственная программа развития образования в Республике Казахстан на 2011-2020 годы. Кроме того, в программе развития образования Республики Казахстан до 2050 года акцентируется внимание на знания и профессиональные навыки – ключевые ориентиры современной системы образования, подготовки и переподготовки кадров которые предполагают формировании конкурентоспособного специалиста, способного самостоятельно и творчески решать профессиональные задачи, понимая личностную и общественную значимость профессиональной деятельности, нести ответственность за ее результаты.

Стратегия индустриально инновационного развития Республики Казахстан на 2020-2025 годы, а также ряд нормативных документов, принятых в решении вопросов системы высшего образования, направлена на то, чтобы все усилия прикладывать в отношении реализации Болонского процесса и интеграции Казахстана в мировое образовательное пространство. Молодые люди в нашей стране имеют высокий уровень грамотности, хорошее знание нескольких языков и здоровые амбиции. Отечественное высшее образование высоко ценится, в частности, в области научных и технических дисциплин. Профессиональные реформы привели к расширению доступа к высшему образованию на основе личных заслуг.

Это связано прежде всего с тем, что в обществе постоянно растет потребность в интеллектуальных, всесторонне развитых и творческих личностях, способных к самореализации и самостоятельному решению проблем, возникающих перед ними, с применением новых подходов и нестандартных решений, умению претворять их в жизнь. Всё это в полной мере относится и к людям хореографического искусства. Оно с каждым годом играет все большую роль в духовной жизни подрастающего поколения, расширяет диапазон идейно-эмоционального воздействия на нравственно-эстетический облик подрастающего поколения. В связи с этим возникает потребность в специалистах хореографов широкого профиля.

Многогранный характер педагогической деятельности, качественное усложнение социально-педагогических требований к педагогу-хореографу, руководителю творческого коллектива, требуют от него принципиально нового типа мышления, более широкого комплекса знаний, умений и навыков, в сочетании с высокоразвитыми профессионально важными качествами, что в итоге составляет фундаментальную основу профессионально-педагогической подготовки педагога-хореографа. В психолого-педагогической науке к настоящему времени накоплен значительный фонд знаний о путях совершенствовании профессиональной подготовки специалистов в области хореографического образования.

Основная часть. Прежде чем определить основополагающие компоненты профессио-

нальной подготовки и методику формирования профессиональной компетентности будущего педагога-хореографа, необходимо определить сущностные особенности его профессиональной деятельности и профессионально-педагогической компетентности.

На сегодняшний день, поиск оптимальных условий повышения эффективности формирования профессиональной компетентности будущих педагогов-хореографов в условиях современного вуза, является актуальным вопросом в обучении педагогов-хореографов в вузах РК. Теоретическая значимость и актуальность данной проблемы, ее недостаточная разработанность послужили основанием для определения круга основных вопросов данной статьи. И основным таким вопросом является значительный разрыв между требованиями к практической деятельности выпускника ВУЗа и реальным уровнем его профессиональной компетентности. И этот уровень будущего педагога-хореографа будет более значимым, если методика, предусматривающая последовательность теоретического и практического этапов его формирования, будет реализована в соответствии с критериями и показателями модели его профессиональной компетентности в учебном процессе.

Как известно, танец является синтетическим видом искусства и включает в себя единство хореографического и музыкального образов, драматургию, сценографию. В связи с этим, профессия педагога-хореографа является сложным синтетическим видом деятельности, заключающимся в создании и развитии избранных для хореографического номера композиции, танцевального языка, подборе музыкальных и художественных компонентов, развитии драматургии, выборе и обучении исполнителей, руководстве хореографическим коллективом. Очевидно, что процесс профессиональной подготовки педагогов-хореографов должен учитывать все эти компоненты. Остановимся на этом вопросе подробнее.

1. Прежде всего, необходимо рассмотреть понятие «профессиональная деятельность» будущего педагога-хореографа. На наш взгляд, профессиональная деятельность будущего педагога-хореографа имеет особую структуру. Ее целью является приобщение к танцевальному искусству, выработка у учащихся хореографических знаний и двигательных-пластических умений, а специфика заключается в подчинении данной цели общим закономерностям педагогического мастерства. В ОП предметом профессиональной подготовки определена деятельность педагогов в системе непрерывного и дополнительного образования Республики Казахстан, ведение профилирующих дисциплин по хореографии, организация и управление творческим коллективом.

В образовательных программах определены *виды профессиональной деятельности* будущего педагога -хореографа, которые включают [зос. программа образования РК по специальности 6В019 – Хореография на 2019-2020 уч.г.]:

- творческую, исполнительскую работу балетмейстера-постановщика, хореографа-репе-

титора;

- организационно-управленческую, менеджера хореографического коллектива, организатора шоу-программ, администратора, директора творческих коллективов;

- образовательную (педагогическую): преподаватель хореографии в средних учебных заведениях, колледжах искусств, в общеобразовательных учреждениях, школах искусств, студиях, Домах школьников, Дворцах культуры, детских организациях, ансамблях, дошкольных учреждениях, в учреждениях дополнительного образования и клубах (спортивные, сельские, дворовые по интересам и т.д.);

2. Потребность рынка. Исходя из потребностей рынка труда, научно-исследовательского и материально-технического ресурса образовательной организации, при разработке и реализации ОП бакалавриата по направлению «6В019 – Хореография» ориентируется на основные виды профессиональной деятельности такие как:

- педагог хореографических дисциплин;
- исполнителя-танцовщика в любом творческом коллективе;

- руководителя, менеджера творческого коллектива [Образовательная программа по специальности 6В019 – Хореография 2019-2020 уч.г].

Рассматривая профессиональную деятельность педагога-хореографа, мы считаем, что его профессиональные качества отражают уровень его преподавательской деятельности, и уже в процессе этой деятельности у студентов происходит формирование творческой личности. 3. Анализ проблемы выявил, что под профессиональными качествами педагога-хореографа понимается комплекс групп качеств, включающий в себя морально-этические, социальные, профессионально-педагогические, педагогические, общепрофессиональные, специально-профессиональные, эмоционально-волевые, физические и психофизиологические качества.

К этим качествам исследователи относят: общекультурное развитие, психолого-педагогическую направленность, творческую индивидуальность, артистизм, музыкальность, психофизические особенности, двигательнo-пластическую одаренность [Магомедов Р.Р., Искусство и образование, 2007. № 6. с. 90-98].

На исполнительское мастерство хореографа влияет наличие у специалиста особых **психофизических качеств**, определяемых самой спецификой танцевальной деятельности. Необходимыми физическими качествами педагога-хореографа являются:

- качества, связанные с проявлением выносливости (общая, силовая и статическая выносливость);

- качества, связанные с проявлением силы (способность точно чувствовать и дозировать небольшие по величине силовые напряжения и др.);

- качества, связанные с проявлением быстрой реакции (простая реакция различения, реакция на движущийся объект, реакция слежения и др.);

- сенсомоторная координация (способность быстро овладевать навыками движения различных частей тела);

- общая координация движений (способность согласовывать движения рук, ног, других частей тела, гибкость, чувство равновесия и др.);

- вестибулярная устойчивость.

Профессиональные хореографические знания педагога-хореографа включают: знание теории хореографического искусства, многообразие его форм (классический танец, народно-сценический, казахский танец, историко-бытовой, современно-балетный, танец модерн и др.) и тенденций развития современного хореографического искусства. Также преподаватель хореографии должен владеть такими специальными знаниями как: знание профессиональной хореографической терминологии (на французском языке), знание расклада музыкального произведения (его ритма, темпа, метра, акцента, такта, периода и т.д.), знание общих закономерностей творческого процесса.

В соответствии с профессиональными качествами педагога, обоснованными Н.В. Кузьминой [Кузьмина Н.В., 1961, с.98] мы полностью поддерживаем научную позицию автора о том, что в структуру профессионально значимых качеств педагога-хореографа целесообразно включить **коммуникативные**, а также **организаторские качества**. Данные качества являются необходимым компонентом профессиональной деятельности педагогов-хореографов, руководителей танцевальных коллективов, т.к. участники коллективов выстраивают собственные стратегии поведения, направляемые личными, групповыми и коллективными ценностями и интересами. И здесь необходимо применять гибкие организационные механизмы воздействия и управления, т.е. обладать развитыми коммуникативными и организаторскими навыками и способностями.

Педагогическое мастерство является одной из основополагающих проблем в формировании личности педагога-хореографа новой формации. Взгляды на данную проблему исторически изменчивы, но так или иначе признается, что профессия педагога-хореографа требует высокого уровня профессионального мастерства, основанного на качествах личности человека (А.А. Горский, А.Я. Ваганова, Н.И. Тарасов, Г.С. Уланова, Т.С. Ткаченко и др.).

Мы придерживаемся точки зрения Б.С. Тлеубаевой, понимающей «профессиональное мастерство хореографов» как систему, находящуюся в единстве и взаимосвязи компонентов, определяемых общим и профессиональным развитием личности хореографа [Тлеубаева Б.С., 2006]. Сущностную характеристику педагогического мастерства хореографа составляют способности педагога приоткрывать перед учениками секреты хореографического творчества [Бакланова Н.К., 1991, с.53].

Педагогическое мастерство педагога-хореографа в значительной степени связано с наличием у него исполнительских способностей и общей творческой одаренности. **Творческие способности** играют особую роль в воспита-

нии будущего педагога-хореографа, т.к. именно в области хореографического искусства они получают свое максимальное раскрытие (наряду с другими видами искусства). В связи с этим одной из главных задач в процессе профессиональной подготовки будущего педагога-хореографа является развитие его творческой индивидуальности.

Потребность творить у педагога-хореографа воплощается в специфических умениях, одним из которых является интегративная и высокодифференцированная способность мыслить педагогически, что помогает преподавателю активно преобразовывать педагогическую информацию, выходить за границы временных параметров педагогической реальности [Баллер Э.А., Злобин Н.С., 1970, с.50, Коньшева Н.М., 1979].

Способность мыслить педагогически, т.е. **педагогическое мышление** определяется авторами как способность использовать педагогические идеи в конкретных ситуациях профессиональной деятельности и умение видеть в конкретном явлении его общую педагогическую сущность [Кузьмина Н.В., 1972, с.311].

Педагогическое мышление педагога-хореографа направлено на знание и применение в конкретных условиях не только определённых законов обучения, но также и художественных, в частности, художественно-драматургических законов. Педагогическое мышление педагога-хореографа направлено на проектирование, осуществление и анализ художественно-образовательного процесса, проходящего в конкретных условиях и нацеленного на решение определённых художественно-педагогических задач, на достижение художественности и целостности урока, на познание, оценку и внедрение в практику художественно-педагогических новаций [Баранов С.П., Болотина Л.Р., Сластенин В.А., 1987, с.368]. При этом педагогическое мышление нередко приобретает творческий характер, что проявляется в индивидуальном, неповторимом видении и хореографического искусства, танцевально-педагогического процесса, в нахождении оригинальных способов решения поставленных педагогических задач.

4. Не отвергая сложившихся традиционных взглядов ученых на профессиональную подготовку специалиста как процесс формирования его профессиональной готовности, современная реформа образования предполагает ориентацию на компетентностно-ориентированный подход, который как результат образования рассматривает профессиональную компетентность специалиста.

В нашей республике в настоящее время проводятся полномасштабные мероприятия по модернизации системы высшего профессионального образования в соответствии с компетентностным подходом. Так, в Государственной программе развития образования на 2011-2020 годы определено: «С целью достижения задач, необходимо перевести содержание образования от знаниецентрированного к компетентностному и результат-ориентированному...»

В связи с этим содержание образования ста-

новится более практическим, направленным на формирование «целостного опыта решения жизненных проблем, выполнения ключевых (т.е. относящихся ко многим социальным сферам) функций, социальных ролей, компетенций», а профессиональная подготовка будущего специалиста нацеливает студента на «овладение соответствующей компетентностью, а также его личностное отношение к ней и предмету будущей деятельности» [Байденов В.И., 2006, с.54].

Заключение. Таким образом, компетентность – это способ существования знаний, умений, образованности, способствующий личностной самореализации, нахождению человеком своего места в мире, вследствие чего образование предстает как высокомотивированное и в подлинном смысле личностно-ориентированное, обеспечивающее востребованность личностного потенциала, признание личности окружающими и осознание человеком собственной значимости.

Формирование профессиональной компетентности будущего педагога-хореографа должно быть поставлено на научную основу, как это и предполагает система высшего отечественного образования. В то же время профессиональные качества молодых педагогов-хореографов должны иметь своё творческое и воплощение в практической деятельности, с целью дальнейшей передачи накопленного педагогического опыта будущим поколениям хореографов. Современный педагог-хореограф должен в совершенстве владеть своей специальностью, владеть профессиональными передовыми знаниями в сфере хореографического образования и непрерывно пополнять их. Владеть методикой обучения и креативного мышления для успешной педагогической деятельности, уметь проектировать и конструировать профессиональную деятельность на основе внедрения современных информационных технологий, синтеза инновационных методик и накопленного практического опыта.

Все вышесказанное позволяет сделать вывод, что педагогическая деятельность хореографа весьма сложна и многообразна. Ее результативность может быть обеспечена лишь при высоком уровне профессиональной компетентности. Это предъявляет особые требования к созданию особых педагогических условий преподавания психолого-педагогических дисциплин, составляющих основу личностного развития и целенаправленной подготовки молодого специалиста к будущей профессионально-педагогической деятельности.

С точки зрения на педагога-хореографа не только как на творческую личность, но и как на специалиста, владеющего определённой системой научно-методических знаний, модель формирования его профессиональной компетентности можно выразить в виде итоговой таблицы, в которой собраны все значимые компоненты педагогического мастерства.

Все приведенные компоненты взаимосвязаны, взаимообусловлены и составляют единый комплекс профессиональной компетентности

педагога-хореографа, таким образом отражают необходимые профессиональные знания, умения, навыки и личностные качества, направленные

на решение задач профессионально-педагогической и исполнительской деятельности педагога-хореографа.

Модель профессиональной компетентности будущего педагога-хореографа

Компоненты	Личностно-творческий	Когнитивный компонент		Операциональный компонент		
критерии	художественно-творческие способности, эстетический кругозор, общая культура и культура поведения	теоретические профессиональные хореографические знания	психолого-педагогические знания	профессиональные исполнительские умения	педагогические умения	коммуникативные и организаторские умения и навыки
показатели	креативность мышления, эстетический вкус, артистизм	знание теории хореографического искусства, многообразие его форм, знание профессиональной терминологии, знание расклада музыкального произведения	владение научной организацией учебно-воспитательного процесса, знания различных методик и технологий обучения техники, стиля, манеры исполнения основных элементов различных видов танца	профессиональные двигательные и сенсорные навыки, техника исполнения	умение применять конструктивные, проективные, прогностические педагогические знания в решении профессиональных ситуаций, умение развивать танцевальную технику обучающихся, умение общаться обучающимся знаниям теоретического материала о хореографических дисциплинах	умение организовать коллективный труд и управлять им, владение навыками контроля внутриколлективных и межличностных отношений, умение устанавливать эффективный диалог, коммуникацию в коллективе, владение приемами рациональной организации труда

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Действующая государственная образовательная программа образования РК по специальности 6В019 – Хореография (бакалавриат) разработанная Казахским государственным женским педагогическим университетом – 2019-2020 уч.г.
2. esuvo.platonus.kz. Образовательная программа по специальности 6В019 – Хореография 2019-2020 уч.г.
3. Магомедов Р.Р. Роль эстетического воспитания в профессионально – ориентированной подготовке студентов – хореографов // Искусство и образование.- 2007.- № 6.- С. 90-98.
4. Кузьмина Н.В. Формирование педагогических способностей. – Л.: ЛГУ, 1961. – 98 с.
5. Тлеубаева Б.С. Формирование профессионально значимых качеств будущего педагога-хореографа. – Дисс. ... к.п.н. – Алматы, 2006.
6. Бакланова Н.К. Психологические основы профессионального мастерства.-М., 1991. – 53 с.
7. Баллер Э.А., Злобин Н.С. Культура. Творчество. Человек. – М.: Молодая гвардия, 1970. – 50 с.

8. Конышева Н.М. Содержание и структура профессиональной готовности учителей к эстетическому воспитанию школьников. – М., 1979.
9. Кузьмина Н.В. Основы вузовской педагогики. – Л., 1972. – 311 с.
10. Баранов С.П., Болотина Л.Р., Сластенин В.А. Педагогика. – М.: Просвещение, 1987. – 368 с., С. 61
11. Байденко В.И. Выявление состава компетенций выпускников вузов как необходимый этап проектирования ГОС ВПО нового поколения: Методическое пособие. – М., 2006. – 54 с.

Сихынбаева Жамила Сарсенбаевна
Международный университет SILKWAY

Мырзабеков Ержан Ерсинбекович
Университет дружбы народов имени Академика А. Куатбекова

БОЛАШАҚ БАКАЛАВРЛАРДЫ КӘСІБИ ДАЯРЛАУДАҒЫ КРЕАТИВТІ ПСИХОЛОГИЯНЫҢ ОРНЫ

Түйін. Бұл мақалада болашақ бакалаврларды оқытудағы шығармашылық психологияның студенттік шығармашылықты қалыптастырудағы рөлі туралы кейбір сұрақтар қарастырылады. Оқушылардың шығармашылығын қалыптастыруда психологиялық-педагогикалық пәндерге ерекше көңіл бөлінеді

Түйінді сөздер: шығармашылық, интерактивті психология, болашақ бакалаврлар, кәсіби дайындық, студент

Резюме. В данной статье рассматриваются некоторые вопросы о роли креативной психологии в профессиональной подготовке будущих бакалавров формирования креативности студентов. Особое внимания уделяется на психолого-педагогические дисциплины в формировании креативности студентов

Ключевые слова: креативность, реативная психология, будущие бакалавры, профессиональная подготовка, студент

Summary. This article discusses some questions about the role of creative psychology in the training of future bachelors in the formation of student creativity. Particular attention is paid to psychological and pedagogical disciplines in the formation of students' creativity

Keywords: creativity, interactive psychology, future bachelors, professional training, student

Бүгінгі күнгі білім беру жүйесінің мақсаты – барлық студенттерге жаппай өзінің дарындылығы мен креативті-шығармашылық белсенділіктерін, өзіндік-тұлғалық болашақтағы жоспарларын жүзеге асыруға мүмкіндіктер жасау. Бұл аталған ұстанымдар оқытушылардың студенттердегі тұлғалық мүмкіндіктерді үздіксіз өсіруге бағдарланған сипатындағы қазіргі жоғары мектепті дамытуға бет алған гуманистикалық бетбұрыстарға сәйкестенген. Сонымен қатар, тұлғаны дамыту мақсаты бірінші орында, ал пәндік білімдері мен біліктілігі оларға қол жеткізуші құрал ретінде болады. Сондықтан жоғары оқу орнындағы студенттердің кәсіби біліктілігін қалыптастыруды психологиялық-педагогикалық тұрғыда зерттеу көкейкесті мәселенің бірі болып табылады.

Әлемдік білім беру кеңістігін белсенді интеграциялау басталып жатқан қазіргі уақытта білім беру жүйесін модернизациялаудың озық беталыстарының бірі – глобализациялау үдерістері. Бұл жаңа типтегі маман дайындау мәселесі. Бүгінгі күнде «теоретик» маманға емес, тәжірибелі маманға сұраныстар бар, сұранысқа лайықты маман тәжірибелік бағдарланған құзіреттілікті меңгеруі тиіс, алдына қойылған өндірістік мәселені өзі басқарып әрі өзі шешім жасауға қабілетті болуы шарт, өзінің атқаратын іс-әрекеттерін немесе қызметін креативті-шығармашылықта қайта өңдеуге қабілетті болуы керек, мамандығының аясында өзін-өзі дамытуға және өзін-өзі жетілдіруге немесе өрлеуге қабілетті болуы керек.

ЖОО-ның оқытушысы немесе мектептің мұғалімі «адам-адам» саласында қызмет етеді, сонымен қатар, әрбір оқытушы «таңбалық жүйеде» болсын немесе «тірі табиғатпен» байланысты салада болсын, сол саланың білгір маманы болып табылады. Кәсіби шеберлік нақты бір оқушымен, әлеуметтік топпен, пәннің мазмұнымен жұмыс жасаудағы негізгі талап. Бұл үдерістерде кәсіби шеберлік алуан түрлі іс-әрекеттермен үйлесімділікте болады, міне, бар қиындықтар осы тұста пайда болуы ықтимал, сонымен бірге, бұл кәсіби шеберлікті меңгерген кез келген маманға өзінің белсенділігі мен жетістіктерін өзі жүзеге асыру мүмкіндіктеріне толық қол жеткізеді.

Оқу үдерісінде қалыптасатын біліктілік білім беру жүйесінің мазмұнындағы компоненті, оған талдау жасау арқылы соңғы жылдардағы әдебиеттерде рефлексиялау біліктілігі жоғары және орта мектептердегі білім алушы оқушылардың жалпы білімімен бірге міндетті білімі ретінде меңгеру қалыптасып келеді. Оқу пәндерінің ерекшеліктерін ескере отырып, рефлексиялаудағы жалпы біліктіліктерін анықтауға болады әрі оларды жеке элементтердің (жеке бөлшектердің) жиынтығында ұсынуға болады, мысалы: өзінің барлық іс-әрекеттерін бақылап отыру біліктілігі, өзінің ойлау үдерісіндегі қисынды құрылымдарды үнемі қадағалау біліктілігі; белгіліден белгісіздікті табуға біліктілігі, ойлау үдерісінің қозғалысына себеп болған қарама-қайшылықтардың айқындығынан әдеттен тыс құбылыстарды көру

біліктілігі; танымдылықтың теориялық әдістерін біліміне, оның құрылымы мен мазмұнына талдау жасау мақсатына пайдалану біліктілігі.

Бүгінгі уақыттағы экономикалық және әлеуметтік-мәдени шарттарда шығармашыл, бәсекеге лайықты тұлғаға сұраныстар өте жоғары әрі ол үнемі өсіп отыратыны даусыз. Білім беру жүйесі бәсекеге лайықты адамды дайындау үшін, өзінің білімін өзі жетілдіретін білім беру жүйесіне көшуі тиісті, сонымен бірге, дамыту бағыты өзін-өзі креативті-шығармашылыққа дамытуға және тұлғаның өзін-өзі креативті тұрғыда жүзеге асыруына мүмкіндіктер жасауға көшуі керек.

Зерттеулердің көрсеткені маманның бәсекеге лайықтылығын анықтайтын сапаларға төзімділік пен кәсіби шеберлікпен жылдамдығы, «өзін таныстыруға» ептілігі; кәсіби мәселелердің ауқымды көлемін шешудің әдістерін меңгеру, әртүрлі кәсіби мәселелермен байланысты іс-әрекеттерді игеруге қабілеттілігі, өзіне сенімділігі, жауапкершілігі, жетістікке қол жеткізуге бағдарлануы, өзінің тәжірибесін үнемі толықтырып отыру. Бұл сапалар өзі таңдаған мамандыққа терең қызығушылығының ықпалы арқылы қалыптасады, сонымен қатар, оқытушылардың кәсіби шеберлігімен, өндірістік тәжірибемен, өзінің білімін өзі белсенді жетілдірумен, қабылдау және түсіну жылдамдығымен, ауқымды әрі күрделі ұйымдастырылған мазмұнды нақты әрі жылдам меңгеруімен анықталады. Сондықтан еңбек нарқында сұранысқа лайықты кәсіби әрі тұлғалық сападағы маманды қалыптастыру – кәсіби білім беру жүйесінің негізгі міндеті.

Креативті-күйзелістегі ойлауын қалыптастыру үдерісі оның үздіксіз білім алуындағы бөлінбейтін құрамы болып табылады [Морозов А.В., Чернилевский Д.В., 2004]. Лекциялық сабақтарда креативті-күйзелісте ойлау үдерістерін қалыптастыруға бағытталған мотивациялары жүзеге асады және әдіснамалық мәселелерге қызығушылықтары дамиды.

Психологиялық пәндердің қатарындағы креативті психологияға оқу материалдарын таңдауға арналған психологиялық принциптер мен межелерге сәйкестенген сатысына байланысты параграфтар мен тарауларды, жеке бөлімдерді, оның элементтерін оқу курсының бағдарламасының деңгейінде оқу материалының құрылымын креативті-сынақ тұрғысынан түсіну арқылы мазмұнын толықтыруды талап етеді [Адлер А., 1995].

Арнайы білімдерінің көмегімен студенттер креативті-күйзелістегі ойлау қабілетімен бірге өзіндік креативті-күйзелістерде ойлауының қалыптасуымен байланысатын іс-әрекеттердің түрлерін меңгеруі жүзеге асатын тренингтер мен зертханалық-тәжірибелік сабақтардың маңызы ерекше [Оспанова Б.А., Жолдасбеков А.А., 2012, б.420].

Оқу үдерісінде жалпыланған теориялық қабылдау мәселесі кезеңінде креативті-күйзелісте

ойлаудың мазмұндылық және әдіснамалық негіздерін үнемі жүйелі түрде баяндап отыру қажет, оның құрылымдары: Ph.D үшін «Креативті психология» курсы немесе «Жоғары мектептің психологиясы» курсынан үзінділер, сондай-ақ жеке арнайы курс ретінде «Іскерлік қарым-қатынастар психологиясы», «Іскерлік ойындардың технологиясы», «Болашақ маманның креативтілігін қалыптастыру», «ЖОО-да қазіргі уақытқа лайықты білім беру технологиялары» және т.б. Кәсіби іс-әрекеттер үдерісінде теориялық материалдарды меңгеру, толыққанды түсінуге жағдайлар жасау да қарастырылған және оны кез келген ЖОО-дағы нақты қарастырылған шарттарда қолдану мүмкіндігі бар екенін түсіну керек.

Оқу барысында нақтының шыңына шығу (өрлеу) кезеңінде нақты таңдалған курстың оқу материалдарының құрылымын әртүрлі деңгейде қабылдауды болжайды; оқу ақпараттарының жинақы мазмұндылық және жан-жақты мазмұндағы межелерде құрастырылған оқу материалдарының шамалы үзінділеріне сәйкестігін бағалау тапсырмасын орындауды енгізу, сонымен бірге, осы межелерге барынша сәйкес келетін бағыттағы оқу материалын жинақтау тапсырмасын да орындауды енгізу; баяндалған материалдардың тиімді бірізділігін анықтау тапсырмаларын орындауды енгізу, оның терең мазмұндылығын оқу материалдарының жеке блоктарында қарастыру; оқу материалдарының әртүрлі блоктарын студенттердің меңгеру сатысына бақылау жасау құралдарын жетілдіру тапсырмаларын орындауды енгізу.

Өзінің кәсіби қызметінде немесе іс-әрекеттерінде креативті-күйзелісте ойлау мәнерін жүзеге асыруға дайындығы мен оларды жалпылау кезеңінде нақтының шыңына шығу кезеңіндегідей, бұл кезеңде тәсілдер мен әдістерді оқуды талап етеді [Иванова, И.П., 2002].

Ойлау үдерісіндегі нақты өзгерістер адамдардың тәжірибедегі өзгерістерімен сәйкес бірден жүзеге аса бермейді. Сондықтан жаңа технологиялар, жаңа өндірістік өнімдер, жаңа техникалық құралдар өздеріне жүктелген міндеттерді, үміттерді ақтамайды. Мұндай жағдайларға жасалған талдаулар интеллектуалды жүйелерді ұйымдастырудың әдіснамасын, теориясын дамыту және жасау мәселесін туындатып отыр.

Бұл теорияның негізгі мазмұны мамандардың әртүрлі танымдылық мәселелерін шешуде және мәселені немесе шешімді нақтылау да пайдалану арқылы олардан жұмыстың нәтижелі болуын қамтамасыз ететін жүйені жасайды әрі бұл әрекеттер оның барлық элементтерінің интеграциясы мен сәйкестілігі дәрежесіне байланысты. Интеллектуалды жүйенің компоненттерін құрағанда соған сәйкес қосымша жүйе ішіндегі келісімділік немесе үйлесімділік жүргізілуі керек. Егер мұндай түзетулер болмаса, шынайы және теориялық мүмкіндіктегі нәтижелердің арасында айырма-

шылықтар болуы ықтимал. Интеллектуалды жүйенің ішіндегі мұндай белгіленген бағыттылық пен келісімділік оның тиімді қызметін қамтамасыз ететін әртүрлі құралдарды қажет етеді.

Алынған мәліметтер оқу үдерісін ұйымдастыруда креативті қабілетін дамыту мәселесіне жеткіліксіз назар салынбағанын көрсетті.

Сонымен қатар, креативті қабілетін дамытуға мақсатты бағытталу үшін педагог-психологтарды теориялық және тәжірибелік дайындықтардың жеткіліксіздігі оқытушыларға даму қозғалысын өзінше бақылауға мүмкіндік бермейді әрі бұл креативті қабілеттерін дамытуды бақылаудың болмау себебінен. Біздің көзқарасымыздағы тағы бір себеп, оқу үдерісінде студенттердің креативті қабілетінің өсуін бақылаудың сұранысы жоқтығы.

Студенттердің шығармашылық (креативті) қабілеттерін «...жаңа білім беретін өнімдерді жасайтын іс-әрекеттері мен қызметтерінің кешенді тұлғалық мүмкіндіктері» деп түсіну керек. Студенттердің креативті қабілеттерінің даму деңгейін нақты анықтау үшін олардың шығармашылық тапсырмалардың әрқайсысын өзіндік орындау нақышына талдау жасап, баға беруі қажет.

Басқаша айтқанда, оқытушы студенттің өзін-өзі өзгерту іс-әрекеттеріне басшылық жасауды оқу үдерісіндегі қызметінде жүзеге асырады. Себебі оқудың міндетін түсіну әрі оны қабылдау, оқытушының назары мен оның әртүрлі түзетулер енгізетін ықпалдары, психикадағы өзгерістер мен беталыстардың барысын рефлексивті

түсіну, олардың субъективті бағасы студенттердің субъективті ортасындағы ерекшеліктерінен басқа, оның оқудағы жетістігі, оқытушылық қызметті, студенттің субъективті күйін түзетудің және жобалаудың құрылымын жасау, олардың жылдамдығы, беталыстары кәсіби қызметінің бөлінбес бөлшегіне айналады. Бұлардың барлығы креативті-шығармашылық мәселелердің шешімін табу үдерісіне енгізілген. Міне, осы аталған факторлар оқытушының қызметін шығармашылыққа айналдырады. Осыдан болашақ бакалаврларды кәсіби даярлаудағы креативті психологияның орны мен ролі ерекше байқалады.

Қазіргі инновациялылық білім беру үдерісінің субъектілерінің креативтілігінің дамуы сол деңгейге жетудің нәтижесінде пайда болады, әсіресе, ЖОО-дағы оқытушының кәсіби-тұлғалық үдерісін өзі дамытқан жағдайда қалыптасады. Жаңашыл-оқытушы өзін-өзі педагогикалық қызметте жүзеге асыру барысында міндетті түрде инновациялық үдеріске енеді де, нәтижесінде креативті-шығармашылыққа қол жеткізеді.

Қорыта айтқанда қазіргі білім беру жүйесіндегі психологиялық пәндер, соның ішінде, креативті психология болашақтағы жаңашыл маманның «өзегін» құрайтын тұлғаның сапасын қалыптастырады, яғни олардың инициативтілігі, өз бетімен әрекетшілдігі, рефлексивтілігі, нәтиженің озық үлгісін, өз мүмкіндіктеріне әділ баға беруі, креативті ойлауы, сыншыл талдау жасау қабілеттері артады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Морозов А. В., Чернилевский Д.В. Креативная педагогика и психология. – М.: Академический проект, 2004.
2. Адлер А. Практика и теория индивидуальной психологии. – М., 1995.
3. Оспанова Б.А., Жолдасбеков А.А. Креативная психология. Учебник. - Алматы, 2012. - 420 с.
4. Иванова, И.П. Развитие творческого мышления студентов в условиях проблемно-деятельностного обучения / И.П. Иванова. – Ставрополь, 2002.

Сман Айсана Смановна

доктор юридических наук, профессор университета «Туран-Астана»
г.Нур-Султан, Казахстан

Баубекова Гульзамира Джурбаева

доктор педагогических наук, профессор университета «Туран-Астана»
г.Нур-Султан, Казахстан

ПРОБЛЕМЫ РАЗВИТИЯ НРАВСТВЕННО-КОММУНИКАТИВНОЙ КУЛЬТУРЫ БУДУЩИХ ЮРИСТОВ

Түйін. Болашақ заңгер тұлғасының рухани-адамгершілік құндылықтарын дамыту проблемасына үндеу – қоғамның қажеттілігімен, қоғамда рухани-адамгершілік әлеуетті арттыру қажеттілігімен негізделген, бұл адамдардың қарым-қатынасының, олардың өмір сүру және қазіргі әлемдегі прогрестің маңызды шарттарының бірі болып табылады.

Мақалада жеке ЖОО үлгісінде Қазақстанның жоғары білім беру жүйесінде студенттердің адамгершілік-коммуникативтік мәдениетін қалыптастыру ерекшеліктері ашылады. Мақала авторлары заңгер коммуникативтік мәдениеті жоғары адамгершілікке негізделуі керек деп санайды.

Болашақ заңгерлерді дайындау кезінде мақалада студенттердің ақпараттық өрісін культур тәрізді ортаны құрумен толықтыру ұсынылады. Авторлар мәдени орта тұлғаның қалыптасуына әсер ететін әртүрлі шарттардың интеграциясы ретінде мазмұнды, әдістемелік және ұйымдастырушылық аспектілер арқылы жүзеге асырылады деп санайды.

Түйінді сөздер: мәдениет, рухани мәдениет, адамгершілік тәрбие, жалпыадамзаттық құндылықтар, адамгершілік-коммуникативтік мәдениет, жоғары білім.

Резюме. Обращение к проблеме развития духовно-нравственных ценностей личности будущего юриста обусловлено потребностями общества, необходимостью наращивания духовно-нравственного потенциала в социуме, что является одним из важнейших условий общения людей, их выживания и прогресса в современном мире.

В статье раскрываются особенности формирования нравственно-коммуникативной культуры студентов в системе высшего образования Казахстана на примере отдельного вуза. Авторы статьи считают, что коммуникативная культура юриста должна основываться на высокой нравственности.

При подготовке будущих юристов в статье предлагается насыщение информационного поля студентов созданием культуросообразной среды. Авторы считают, что культуросообразная среда как интеграция различных условий, влияющих на формирование личности, осуществляется через содержательный, методический и организационный аспекты.

Ключевые слова: культура, духовная культура, нравственное воспитание, общечеловеческие ценности, нравственно-коммуникативная культура, высшее образование.

Summary. Appeal to the problem of the development of spiritual and moral values of the personality of a future lawyer is due to the needs of society, the need to build up spiritual and moral potential in society, which is one of the most important conditions for people to communicate, their survival and progress in the modern world.

The article reveals the features of the formation of a moral and communicative culture of students in the higher education system of Kazakhstan on the example of a separate university. The authors of the article believe that the communicative culture of a lawyer should be based on high morality.

In preparing future lawyers, the article proposes the saturation of the information field of students with the creation of a culture-like environment. The authors believe that a culture-like environment as an integration of various conditions affecting the formation of personality is carried out through substantive, methodological and organizational aspects.

Keywords: culture, spiritual culture, moral education, universal values, moral and communicative culture, higher education.

ВВЕДЕНИЕ

В современном образовании профессиональная подготовка уже не отвечает критериям современного конкурентоспособного специалиста. Одним из основных компонентов профессионального образования сейчас является личност-

ная культура специалиста. Высшее образование становится элементом общей культуры человека, а целостный образ выпускника вуза должен представлять личность, способную к творческой самореализации, нравственной саморегуляции и адаптации в изменяющемся социуме. Молодой

специалист должен обладать коммуникативной креативностью, толерантностью и адекватно адаптироваться в межкультурном пространстве.

Профессиональная деятельность юриста тесно связана с потребностями людей во взаимодействии, коммуникации. Она предполагает установление и развитие контактов, обмен информацией, выработку единой стратегии профессионального взаимодействия.

Если нравственно-коммуникативная культура не развита, то это снижает деловую активность специалиста, не позволяет ему в полной мере реализовывать свой профессиональный и творческий потенциал. Именно поэтому развитию коммуникативной культуры будущих юристов в вузе должно уделяться особое внимание. Мы имеем ввиду коммуникативную культуру юриста, основную на высокой нравственности.

Методологические основы воспитания нравственно-коммуникативной культуры студентов в системе высшего образования нашли свое отражение в трудах В. Андрущенко, Л. Губерского, М. Евтуха, В. Кременя, К.К. Жампеисовой, С.К. Калиева, Б.И.Мукановой, Г.К. Нургалиевой, Н.Н. Хан и других.

Проблема нравственного развития личности как части культуры является одной из актуальных в современной педагогике и отражается в трудах Ж.Ж.Наурызбай, Д.Н. Кинитаевой, Омарова Д.К., Масыровой Р.Р., Молдажановой Н.С., Баубековой Г.Д., Бектургановой А.С. и т.д. [Наурызбай Ж.Ж., Баубекова Г.Д. и др., 2014, с.21-45]. Различные аспекты общения и коммуникации как социально-психологического феномена исследовались философами, юристами, лингвистами, социологами, психологами, педагогами: Ю.Б.Алешинной, Г.А.Андреевой, А.А.Бодаевым, С.Л.Братченко, Л.П.Бугеовой и др.

Однако, приходится констатировать, что формирование ценностного отношения студентов к профессиональной деятельности, особенно развитию духовно-нравственной культуры, все еще остается недостаточно изученной, несмотря на усиление интереса к воспитательному процессу в высшей школе, связанным с изменением парадигмы современного образования.

Усложнение всех форм коммуникации в образовательном пространстве, увеличение объема обучающей информации, разнообразие источников и носителей в современной социокультурной ситуации, предполагает приоритетность развития нравственно-коммуникативной культуры студентов.

ОСНОВНАЯ ЧАСТЬ

Анализ источников показывает, что сторонники наиболее распространенного в юриспруденции идеального подхода в изучении правовой и нравственно-коммуникативной культуры рассматривают их как достигнутый обществом

в целом или конкретным субъектом определенный уровень знаний и понимания права, как идеальное, интеллектуально-эмоциональное явление [Алексеев С.С., Архипов С.И. и др., 2005, с. 136].

На интеллектуальном уровне правовая культура выражается в правовых знаниях; на эмоциональном – в уверенности в действенности права и его регулирующих возможностях, уважении к нему. Согласно деятельностному подходу, правовая культура представляет собой специфический способ человеческого бытия в сфере права, созданный людьми метод социального управления, заключающийся в целенаправленном воздействии на поведение индивидов с целью достижения порядка и стабильности в обществе [Лукашева Е.А., 2011, с. 231].

Она рассматривается как результат взаимодействия субъектов, в процессе которого создаются регулирующие эталоны поведения в виде правовых норм, а ее существование – как форма социального взаимодействия, воспроизводящего старые и продуцирующего новые эталоны правового поведения. С позиций качественного подхода правовая культура трактуется как обусловленное социально-экономическим и политическим строем состояние правовой жизни общества, выражающееся в достигнутом уровне развития законодательной техники, правовой деятельности и правосознания субъектов [Семитко А.П., 1996, с. 37].

Она считается определенным качеством функционирования правовой системы в целом и ее отдельных элементов. Немало сторонников и у аксиологического подхода к правовой культуре, рассматривающих ее как систему правовых ценностей, создаваемых, реализуемых и передаваемых в процессе совместной деятельности членов общества. В результате правовая культура может определяться как совокупность всех компонентов правовой действительности в их реальном функционировании в качестве эталонов деятельности правовых субъектов: права, правосознания, правовых отношений, законности и правопорядка, правомерной деятельности субъектов. Социологический подход наделяет правовую культуру интегративной функцией, поскольку она обеспечивает включенность субъектов в единую систему социальной организации и обуславливает координацию действий индивидов и групп, мотивированных соображениями значимости правовых предписаний. С данной точки зрения правовую культуру определяют как самоорганизующуюся систему по созданию, хранению, воспроизводству и трансляции текстов правовой действительности, содержащих социально значимую информацию. Интенсивно развивающиеся социокультурные традиции требуют смены основных приоритетов в образовании. Социальным заказом общества

является обновление содержания образования, чем и объясняется инновационный аспект при рассмотрении проблемы развития нравственно-коммуникативной культуры [Соколова Л.Б., 2008, с. 124-129].

В настоящее время появляется новый идеал образованного человека, обладающего умственной, этической, эстетической, общественной и духовной культурностью. Средством и условием достижения этого идеала, на наш взгляд, является профессиональная культура, включающая в себя как составной компонент – коммуникативную культуру. К сожалению, на фоне активного интереса ученых к проблемам, ориентированным на исследование различных характеристик компонентов профессиональной культуры, целенаправленной работе по развитию коммуникативной культуры будущего юриста не уделяется должного внимания. Коммуникативная культура – это совокупность культурных норм, культурологических знаний, ценностей и значений, используемых в процессе коммуникации, в том числе. На основе социокультурного подхода и в рамках данной статьи мы уточнили понятие «нравственно-коммуникативная культура будущих юристов». Мы считаем, что данное понятие следует рассматривать как совокупность социальных компетенций духовно-нравственного поведения в различных ситуациях общения. Это интегративное качество личности, включающее в себя взаимосвязанные и взаимообусловленные компоненты (мотивационный, когнитивный и конативный), определяющие систему общественных отношений, социокультурные ценности, приобретенные знания, профессиональные умения, достаточные для полноценного включения в профессиональную и культурную среду. Такая интерпретация позволила выделить комплекс педагогических условий: социокультурный, системный, аксиологический, функциональный, контекстный подходы. Выбор данных научных подходов был обусловлен тем, что они определили сущностную характеристику и содержательные аспекты коммуникативной культуры. Для отражения представления о развитии нравственно-коммуникативной культуры будущих юристов нами разработана простая модель, которая построена на принципе обеспечения процесса интеграции инвариантных и вариативных составляющих учебно-воспитательного процесса, комплексного сочетания содержания, форм и методов деятельности; интеграции целей, задач и функций каждого структурного компонента коммуникативной культуры с учетом поэтапного перехода исследуемого процесса на более высокий уровень культуры.

Процесс развития нравственно-коммуникативной культуры будущих юристов в университете «Туран-Астана» проходил поэтапно, согласно нашей программе: стимулирование самопоз-

нание и стремление к самосовершенствованию через активное взаимодействие; аккумуляция коммуникативной компетентности; рефлексия собственной коммуникативной практики. Последовательность прохождения этапов развития коммуникативной культуры будущих юристов обеспечивало последовательность и осознанность овладения коммуникативной культурой, развития коммуникативной компетентности, позволило реализовать свой коммуникативный потенциал и внутренние резервы его саморазвития, проявить индивидуальность.

Для реализации первого условия мы разработали следующую методику. Необходимо было насыщение информационного поля студентов за счет создания культуросообразной среды. Мы предполагали, что культуросообразная среда как интеграция различных условий, влияющих на формирование личности, осуществляется через содержательный, методический и организационный аспекты. Содержательный аспект реализовывался за счет усиления коммуникативной направленности обучения на основе педагогики сотрудничества и создания информационно-образовательной среды формирования коммуникативной культуры. Методический аспект реализовывался за счет интеграции методов обучения. Организационный аспект – за счет интеграции форм обучения. Реализация комплекса педагогических условий наиболее эффективно осуществлялась через инновационные образовательные технологии, используемые в образовательном процессе нашего университета. В процессе формирования у будущих юристов нравственно-коммуникативной культуры были использованы спецкурсы «Культура делового общения», «Этика делового общения», которые имеют ярко выраженную профессиональную направленность. Также были использованы дискуссии, встречи, онлайн-вебинары в «Педагогической гостиной», организованной кафедрой «Педагогика и психология». Второе педагогическое условие — формирование у студентов установки на саморазвитие коммуникативной культуры на основе стимулирования рефлексивной позиции. Основными методическими механизмами реализации здесь было обучение студентов «в атмосфере предмета», обеспечивающее трансформацию когнитивного содержания в эмоциональное. Значительная роль при этом принадлежит таким методам обучения, где в полной мере стимулируется познавательная активность обучаемого, направленная на самопознание и самореализацию, развитие познавательных процессов внимания, памяти, восприятия на обеспечение психофизиологической готовности к напряженной коммуникативной деятельности. Основными методическими механизмами были: стимулирование личностных достижений студентов, развитие у студентов

рефлексивных умений, инициирование выхода студентов в рефлексивную позицию по отношению к себе и своей деятельности.

Третье педагогическое условие – включение будущего юриста в программу мониторинга, предметом которого выступает коммуникативная культура – заключается в разработке рейтинговой системы контроля результатов учебной деятельности как непрерывном контролирующем действии в системе «учитель-ученик», позволяющим наблюдать и корректировать продвижение студента в формировании коммуникативной культуры. В связи с этим, выработка отношения к результатам обучения предполагает

принятие решения относительно необходимости проведения коррекции в рамках действующей системы управления учебно-познавательной деятельностью студентов, либо об изменении используемой педагогической технологии, либо о пересмотре дидактической задачи.

Проведенная работа со студентами обеспечила у них достаточный уровень развития нравственно-коммуникативной культуры. По результатам диагностики развития коммуникативной культуры, динамика уровней нравственно-коммуникативной культуры студентов, где проверялся комплекс педагогических условий, показал высокий уровень.

Рис. 1. Модель развития правовой культуры личности студента

Модель развития правовой культуры личности студента			
Мотивационноценностный компонент	Мировоззренческий компонент	Деятельностный компонент	Регулятивный компонент
Педагогические условия:			
– включение правовой компетентности в систему профессионально значимых качеств будущих специалистов и обеспечение мотивационно-ценностного отношения студентов к правовой культуре			
– создание профессионально-ориентированной обучающей среды, обеспечивающей формирование правосознания личности будущего специалиста в процессе его профессионального становления			
– использование роли гуманитарных дисциплин для развития правового мировоззрения студентов			
– организация педагогической деятельности по формированию правовой социализации студентов посредством вовлечения их в процесс социального проектирования			

Наш опыт работы в вузе показывает, что работа преподавателя расширяет возможности развития нравственно-коммуникативной культуры студентов за счет возможности выбрать содержание и форму индивидуальной организации образовательного процесса. Вместе с этим можно обеспечить студента методикой, которая будет нужна ему на пути овладения нравственно-правовой культурой. Становится значимой роль социального окружения студента: элементы нравственно-коммуникативной культуры, принятые в данной общности, влияют на характер взаимоотношений между субъектами и на эффективность развития нравственно-правовой культуры. При помощи организации культурно-образовательного пространства аннулируются многие ограничения (субъект-объектные отношения, «воздействие» как прием воспитания), поскольку создается положительная ценностная нравственно-правовая ориентация и транслируется опыт позитивного поведения. Вместе с магистрантами мы организовали в университете опытно-экспериментальную работу, где создание культурно-образовательного пространства являлось одним из условий успешной работы по развитию нравственно-правовой культуры студента, будущего юриста. Это был целенаправленный процесс, основанный на всестороннем анализе педагогического потенциала культурно-образовательного пространства, открытом

выражении личного мнения, выработке нравственно-правовых качеств. В начале ориентировали студента на нравственно-правовые ценности путем создания ситуаций самооценки, убеждения, успеха, стимулирования, профессиональной направленности. Далее создавали проблемные ситуации и ситуации ответственных решений, гарантирующие освоение ценностей нравственно-правовой культуры на каждом занятии. Этим процессом закладывались основы будущей профессиональной деятельности, развивались творческий и индивидуальный подход к сфере работы. Следующий этап – создавались ситуации самовоспитания и рефлексии, при помощи которых будущий юрист учился нести ответственность за принимаемые им решения и развивать самостоятельно личностно важные и профессионально значимые нравственно-правовые качества. Магистранты, фиксируя положительное влияние культурно-образовательного пространства на каждом из этапов работы, отметили, что пространство изменилось. Оно стало открытым, диалогичным, дискуссионным. В результате был организован университетский «круглый стол» в вышеназванной «Педагогической гостиной», где обсуждались актуальные вопросы: «Почему современные студенты мало знают о нравственно-правовой культуре?», «Каково значение нравственно-правовой, нравственно-коммуникативной культуры для юриста?»,

«Что нужно сделать, чтобы каждый стремился к развитию своей профессиональной культуры?», «Приведите примеры ситуаций, где недостаток нравственно-правовой культуры затруднил решение каких-либо проблем», «Поделитесь примерами нравственно-правового поведения, с которыми вы столкнулись в повседневной жизни». Благодаря свободному обмену мнениями, студенты учились оперировать правовой терминологией, вести деятельность в соответствии с нормами, принятыми в обществе, анализировали экономико-правовые явления с позиций высокой нравственности и права. Постепенно, включаясь и создавая собственное культурно-образовательное пространство в рамках университета, магистранты и студенты постепенно приобщались к более глобальным его уровням: принимали участие в международных, республиканских, вузовских конференциях по проблемам культуры, по вопросам профессионального становления, развития нравственно-правовой культуры. Например, магистрантка Касымова Диана, участвуя на Международной конференции в Торонто, получила диплом 1 степени.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Общеизвестно, что нравственная культура занимает одно из важнейших мест в личной культуре юриста. Это можно объяснить характером и сферой их деятельности, а также теми задачами, которые стоят перед ними в пределах профессионального долга. Исполнение долга перед обществом и государством, со служением праву, а значит справедливости, ставит ко всем работникам юридической сферы высокие нравственные требования. Нравственные качества, наполняют понятие нравственной культуры, всегда составляли ценностную характеристику личности и играли важную роль во всех сферах человеческой деятельности, особенно в тех сферах, где происходит реализация жизненно важного общественного интереса – политика, экономика, правоохранительная деятельность, социальная защита населения, искусство, образование. Кроме

того, известно, что с усложнением социальной обстановки или конкретной ситуации, в которой приходится выполнять свой профессиональный долг, роль морального фактора значительно возрастает, о чем свидетельствуют примеры истории нашего общества. Сейчас особо актуальной является проблема подготовки юристов в высших заведениях не только Казахстана, но и всего мира.

Анализируя состояние и проблемы современного образования, ученые еще в конце 90-х годов XX века констатировали, что из социального института, ориентированного на подъем культуры в обществе, современная система образования превратилась в рядового потребителя культурной продукции [Акмамбетов Г.Г., 1991, Балтабаев М.Х., Арзумбетова М.С., 1996, с.17-18, Урунбасарова Э. А., 1998].

С начала 2000-х годов ученые отмечали отрыв современного образования от культуры в целом. В образовательных технологиях преобладала сугубо знаниевая компонента, в ущерб социально-культурной составляющей знаний. В результате образование утратило культурный, личностный, а вместе с этим предметно-содержательный и предметно-деятельностный контекст и смысл. Таким образом, по мнению ученых, произошел разрыв образования и культуры [Усанов Е.Е., 2012, с.12-17; Акимова О.Б., Верещагина И.П., 2019, с.75-85].

Считаем, что следует опираться на методологические основы формирования профессиональной культуры будущих юристов – системно-деятельностный, личностноориентированный, компетентностный, аксиологический, культурологический и контекстный подходы.

Эти подходы, при использовании их в тесной взаимосвязи, позволяют сформировать профессиональную культуру будущего юриста, как системное личностное образование, дающее возможность будущему юристу занять надлежащее место в профессиональной среде и развиваться в правильном направлении.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Наурызбай Ж.Ж., Баубекова Г.Д. и др. Психолого-педагогические основы духовно-нравственного развития личности в этнокультурном пространстве. – Монография. Астана, Фолиант, 2014 – 252 с.
2. Алексеев С.С., Архипов С.И. и др. Теория государства и права. Учебник для юридических вузов и факультетов -М., 2005. – 496 с.
3. Лукашева Е.А. Права человека. М.: Норма; ИНФРА-М. 2011. – 560 с.
4. Семитко А.П. Развитие правовой культуры как правовой прогресс. Екатеринбург, 1996 г. – 288 с.
5. Соколова Л.Б. Меняющееся образование в меняющемся мире / Л.Б. Соколова // Вестник ОГПУ.– Оренбург: ГОУ ВПО ОГПУ. – 2008. – №2(52) – С.124-129
6. Акмамбетов Г.Г. Проблемы нравственного развития личности. Алма-Ата: Наука, 1991.-213 с.
7. Балтабаев М.Х., Арзумбетова М.С. Концептуальная модель государственного регулирования социального развития культуры в Казахстане. Алматы, 1996.- с.17-18.
8. Урунбасарова Э. А. Проблемы нравственного воспитания школьников и история педагогической науки Казахстана. Учебное пособие. – Алматы, 1998.- 160 с.
9. Усанов Е.Е. Место юриспруденции в системе наук об образовании // Юрид. образование и наука. — 2012. — № 2. — С. 12-17.
10. Акимова О.Б., Верещагина И.П. О взаимоотношении педагогики и культуры. – Изд. Урал. Отд. РАО, 2019. – № 1(58). – С.75-85

Тлемисова Алия Данабековна

Докторант

Южно-Казахстанский государственный университет им. М.Ауэзова
г.Шымкент, Казахстан**Жолдасбекова Карлыгаш Абдиманатовна**

к.п.н., доцент

Южно-Казахстанский государственный университет им. М.Ауэзова
г.Шымкент, Казахстан

ПРОФЕССИОНАЛЬНАЯ ПОДГОТОВКА БУДУЩЕГО УЧИТЕЛЯ В ДИДАКТИЧЕСКОМ АСПЕКТЕ

Түйін. Бұл мақалада болашақ мұғалімдерді дидактикалық даярлауға қатысты кейбір сұрақтар қарастырылады. Қазіргі педагогиканың теориясы мен практикасына ерекше назар аударылады. Бұл зерттеу – оны жетілдірудің мүмкін тәсілдерінің бірі болып табылады.

Түйінді сөздер: дидактика, дидактикалық дайындық, болашақ мұғалім, қазіргі білім беру жағдайы, әдістеме, оқу үдерісі.

Резюме. В данной статье рассматриваются некоторые вопросы о дидактической подготовке будущих учителей. Особое внимание уделяется теории и практике современной педагогики. Выполненное исследование представляет собой один из возможных подходов к ее совершенствованию.

Ключевые слова: дидактика, дидактическая подготовка, будущий учитель, современная образовательная ситуация, методика, учебный процесс.

Summary. This article discusses some questions about the didactic training of future teachers. Particular attention is paid to the theory and practice of modern pedagogy. The completed study is one of the possible approaches to its improvement.

Keywords: didactics, didactic training, future teacher, modern educational situation, methodology, educational process.

ВВЕДЕНИЕ

Педагогический вуз направлен на обучение и образование в целом будущих учителей. Вся подготовка представляет собой систему, неразрывно связанных звеньев, которая в настоящее время нуждается в конкретизации, уточнении, интеграции с ценностными аспектами учебного процесса.

Студент, выбравший педагогическую профессию, должен быть готов к переводу полученных знаний в профессиональную деятельность, усвоить образцы этического поведения в социуме, проявлять креативность в решении педагогических проблем.

Кроме того, он должен уметь видеть этическую, воспитательную составляющую в дидактическом плане.

Наверное нельзя утверждать, что современная теория и практика обучения успешно реагирует на все запросы общества, многое из сказанного находится на уровне проблемы, на уровне своего разрешения.

ОСНОВНАЯ ЧАСТЬ

Выделяя дидактический аспект в образовании, мы понимаем искусственность подобного отрыва, а делается это в целях построения эффективной модели перевода содержания обуче-

ния в профессиональную деятельность [Кларин И.В., 2017, с.21].

Подготовка учителя представляет собой сложный процесс, в котором, как уже говорилось выше, – существуют составляющие разных планов: обучение носит характер воспитания, выявления профессиональных возможностей; обученность своему делу приводит к повышению речевой культуры, культуры поведения; совершенно необходимо в процессе обучения развивать творческий потенциал личности.

Будущий учитель в вузе знакомится с моделированием урока, внеклассного занятия, с основами дистанционного обучения [Тлемисова А.Д., 2018, с.85].

Следует отметить, что исследовательское решение в проблемах подготовки учителя коснется аудитории, с которой предстоит работать. Подготовка по психологии позволит педагогу, работая с детьми, вводить в действие педагогику сотрудничества, учитывать уровень обученности школьника, составлять разноуровневые задания, что актуально при дистанционном обучении и т.д.

Нужно помнить об учебно – воспитательной работе, работе которая позволяет достигать целей современного обучения

Исследователи обращают внимание на этапы перевода знаний в учебную деятельность детей,

расширения их кругозора, понимания окружающей действительности – на роль учителя на первоначальных стадиях, когда речь идет об интеграции действий учителя и ученика [Ляудис В.Я., 1999, с.83].

Обучение учителя, будущего педагога, нуждается в четкости определения задач: 1) чему учить, 2) как учить студента, 3) как учить педагогу детей, 4) как сделать обучение воспитывающим, 5) как усилить ценностный характер обучения, 6) как в целом подготовить человека, который умеет знания переводить в деятельность.

Следует отметить, что перечисленные вопросы уже были предметом научного рассмотрения. Между тем недостаточно внимания уделялось дидактике в аспекте профессионального становления учителя, недостаточно четко и конкретно говорилось об интеграции целей обучения. Кроме того, совершенно необходим психологический контекст теории и практики обучения.

К сожалению, иногда в работах неустановлено соотношение цели обучения и способа оценки результативности.

Сегодня, как никогда, актуальна проблема ценностного характера обучения, и она ждет своего дальнейшего изучения.

Нельзя забывать, что будущий учитель должен овладеть методикой обучения, сотрудничества, что познавая объект обучаемый приближается к личности учителя – усваивает его ценностные характеристики, выявляет характер структурирования материала, учится переносу теории в практику, получает через посредство учителя представление о социуме. И в этом процессе познания ученик – равноправный участник. Учитель относится к нему с уважением, а его креативные возможности не подавляются, а раскрываются [Спирина Т. А., 2003, с. 17].

Понимание сущности двустороннего процесса обучения, видимо, приведет к конкретизации и уточнению того, как учить студента, чтобы он мог результативно общаться с детьми.

Достаточно остро стоит вопрос о дидактических основах дошкольного образования: целый ряд проблем ждет своего решения. Это касается и содержания, и целеполагания, и обращенности вовне – к школе, к социуму в целом.

Будущий педагог, который свяжет свою жизнь с дошкольным периодом детей, получив в вузе адекватную подготовку, сможет моделировать свою деятельность в плане воспитывающего обучения, в плане интегрирования разных типов подготовки.

Студент, получивший в вузе знания, умения и навыки по своей профессии, усвоивший, как взаимодействовать с классом, как передавать свои знания об обществе ученикам, уверенно и активно проявит себя в профессиональной деятельности. Результатом дидактической подготовки является подготовленность студента к учеб-

ной работе [Комелина В. А., 2012, с.35].

Дидактическая подготовленность является личностным качеством, которое формируется в процессе обучения в вузе, и характеризует качественный этап профессионального становления будущего учителя. Нами выделены и обоснованы три компонента подготовленности: информационный, операционный и личностный, определены критерии их оценки: владение дидактическими знаниями и умениями необходимого уровня, сформированность профессионально значимых мотивов, наличие творческих способностей.

В настоящее время обществу нужен педагог, не просто передающий знания, а успешно переводящий полученное в сферу своей профессии – в обучение, добиваясь высоких результатов.

Исследуя процесс обучения в вузе, нельзя не остановиться на роли преподавателя высшей педагогической школы. В свете современных требований он также является участником познавательного процесса.

Преподаватель структурирует содержание, выделяя различные составляющие профессиональную, этическую, социальную и т.д., использует новейшие технологии обучения, разрабатывает материалы дистанционного обучения, развивает основы диалогового обучения. Способ подачи материала, проблемный, информационный, путем практического применения, – входит в систему обучения студента. Будущий учитель, направляемый преподавателем, подбирает специальную литературу, осваивает понятийный аппарат, приучается самостоятельно получать новую информацию, интегрировать сведения разных наук, выделять этическую составляющую материала.

Анализ педагогической литературы показал, что накопленный к настоящему времени научный фонд создает определенные теоретические предпосылки для повышения качества дидактической подготовки будущего педагога. При анализе литературных источников выяснилось, что внимание исследователей сосредоточено в основном на различных аспектах дидактической подготовки учителя.

Проведенный анализ состояния дидактической подготовки будущих учителей показал интенсивность и сдерживающую функцию дидактических затруднений студентов в основных аспектах педагогической деятельности.

Сейчас, когда необходима развивать методику дистанционного обучения, когда Интернет дает огромный объем информации, преподаватель ориентирует студента в информации разного качества.

Мы видим, что, исследуя процесс обучения будущего учителя, необходимо включать преподавателя вуза в качестве одного из первых участников данного процесса: преподаватель

вуза – студент, учитель – ученик.

Рассматривая функциональный аспект представленной цепи, можно говорить о пролонгированном участии преподавателя вуза. Следует отметить, что взаимосвязи учителя преподавателя вуза и студентов- будущих педагогов еще не были предметом детального изучения.

Интерес представляет обучение студента в вузе с прицелом на деятельность в сфере профессий. Педагоги указывают на оторванность обучения от профессиональной деятельности учителя. В плане установления связи между обучением в высшей школе и студента и его последующим трудом развивается так называемая контекстная педагогика. (См. об этом в работах А.А.Вербицкого).

В настоящее время доказана возможность обучения в контексте профессии в условиях вуза. Эта дидактика реализуется постепенно: в процесс лекций преподаватель высшей школы подает содержание лекций и в плане структуризации с учетом программных требований, т.е. регулярно устанавливается соотношение вузовского и школьного материала. Последующая реализация контекстного подхода осуществляется путем деловых игр, мини-уроков в студенческой аудитории, ролевых игр и т.д. Вплотную студенты приближаются к профессиональной деятель-

ности в ходе учебных и педагогических практик, когда будущий учитель непосредственно контактирует с учениками.

Вопросы контекстного обучения еще требует своего изучения и практической апробации; нужны интегрированные исследования в плане обучения в профессиональном контексте.

Можно ожидать хороших результатов при внедрении данного подхода в непрерывное педагогическое образование. На наш взгляд, контекстная педагогика – наиболее результативное обучение будущего учителя.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

В исследовании доказано, что основой совершенствования дидактической подготовки является индивидуальный подход, обеспечивающий формирование продуктивных дидактических знаний и умений, профессионально значимой мотивации, развитие творческих способностей в учебной деятельности. Написанным не исчерпывается проблема дидактического аспекта подготовки учителя. Еще ждут своего исследователя и вопросы обучения онлайн, дистанционного образования. Контекстное обучение нуждается в серьезных исследованиях по самым разным аспектам своей реализации.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Кларин И.В. Инструмент инновационного образования: трансформирующее обучение // Педагогика. – 2017. №3. – С.21
2. Тлемисова А.Д. Мотивационная основа познавательной деятельности студентов // Научные технологии. – 2018. – №6. – С.83
3. Ляудис В.Я. Формирование учебной деятельности студентов. -1999.- 214с.
4. Спирина Т. А. Совершенствование дидактической подготовки будущего учителя на основе индивидуализации обучения: автореф. дисс. канд.пед. наук.- Красноярск, 2003.- С.17
5. Комелина В. А. Критерии оценки готовности будущих учителей технологии и предпринимательства к творческой деятельности / В. А. Комелина, Т. В. Кириллова, Т. А. Короткова // Глобальный научн. потенциал. – 2012. – № 4 (13). – С. 35

ФИЛОЛОГИЯ ҒЫЛЫМЫ ФИЛОЛОГИЧЕСКАЯ НАУКА PHILOLOGICAL SCIENCE

УДК 8.81-1751

Ақабаева Мадина Отанқызы

PhD докторанты

Қазақ инновациялық гуманитарлық – заң университеті
Семей қ., Қазақстан Республикасы

Қасымова Әсем Әленқызы

Түркология бойынша PhD доктор

Жоғары білімнен кейінгі даярлық орталығының басшысы
Қазақ инновациялық гуманитарлық – заң университеті
Семей қ., Қазақстан Республикасы

ҚАЗІРГІ ҚАЗАҚ МЕДИА-МӘТІНДЕРІНІҢ ӘЛЕУМЕТТІК ЖӘНЕ КОГНИТИВТІ ЕРЕКШЕЛІГІ

Түйін. Аталмыш мақалада қазіргі қазақ медиа-мәтіндерінің әлеуметтік әрі когнитивті ерекшеліктері туралы айтылады. Атап айтсақ, теледидар мен радио, газет беттерінде шығатын жаңалықтардың қалай берілетінін зерттеп, қойылған тақырыптарына ерекше мән беріледі. Баспасөз беттерінде жарық көрген мақалаларға жіті талдау жұмыстары жасалған. Мысал ретінде дәлелденген дәйектер негізінде мақала талданып, қойылған мақсатына жетті.

Түйінді сөздер: журналист, медиа-мәтін, баспасөз беттері, бұқаралық ақпарат құралдары, тақырыпат, когнитивті ерекшелік.

Резюме. В данной статье говорится о социальных и когнитивных особенностях современных казахских медиа-текстов. В частности, особое внимание уделяется темам новостей и процессу их публикации на телевидении, радио и на страницах газет. Проведен тщательный анализ статей, опубликованных на страницах печати. В качестве примера была проанализирована статья на основе доказанных аргументов и была достигнута поставленная цель.

Ключевые слова: журналист, медиа-текст, страницы печати, средства массовой информации, заголовок, когнитивные особенности.

Summary. This article is devoted to social and cognitive features of modern Kazakh media texts. In particular, special attention is paid to news topics and the process of their publication on television, radio and in newspapers. A thorough analysis of the articles published on the press pages has been carried out. As an example, the article was analysed on the basis of proven arguments and the set goal was achieved.

Keywords: journalist, media text, press pages, mass media, headline, cognitive features.

1. КІРІСПЕ

Заң шығарушы мен атқарушы әрі сот биліктерімен бір қатарға шыға отырып баспа, радио, теледидармен қоса жазу құралдары мен оларды ойнатудың бейнелі атауы елімізде төртінші билік деп аталатынын айтпасақ та түсінікті болар. Бүгінгі күнмен, қоғаммен бірге өмірін сүріп, онымен бірге тыныстайтын журналистика ахуалының қандай екеніне баса назарымызды аударып,

оның ішінде қазіргі қазақтың медиа мәтіндерінің ерекшеліктеріне аталмыш мақалада ой өрбітпекпіз. Қоғам қайраткері, қазақтың ақыны Ахмет Байтұрсынов «Газет – халықтың көзі, құлағы, һәм тілі» екенін айтып, жалпы әлемдегі, тіпті айналамыздағы болып жатқан түрлі жағымды әрі жағымсыз оқиғаларды хабарлап отыратын, сондай-ақ қоғам мен үкіметті тығыз байланыстыратын сала журналистиканың деніне аса қатты мән

берген-ді [Сабыров М., 2006, 13 б.].

Еліміз өзінің көптен күткен егемендігін алып, тәуелсіздігін әлемге мойындатқан күннен бастап есептегенде соңғы он бес жылдың көлемінде бүгінгі қоғам өмірінің кез келген саласында қалыптасып қалған әдеттер, былайша айтқанда стереотиптер жойылып, түрлі-түрлі өзгерістердің орын алғанына да барлығымыз куәміз. Тіпті осындай өзгерістердің лебі жаңалықтардың жаршысы ретінде таныс бұқаралық ақпарат құралдарына да өз септігін тигізгені белгілі дүние. Айта кетейік, адам баласымен бірге келе жатқан үрдістердің бірі – жаһанданудың ұлы қазақ елінде де басталып кеткеніне біраз жылдардың болғаны жалған емес-ті. Шынымен де жаһандану жағдайында шет елдерде орын алып жатқан толықтырулар мен өзгерістердің немесе қандай да бір тың дүниенің барлығы дерлік өзге елге де септігін тигізбей қоймайтыны белгілі. Соның ішінде әлемдік бұқаралық ақпарат құралдарында орын алып жатқан жаңалықтардың көпшілігі төл баспасөзімізге де өзгерістерімен енетіні шындық. Сондықтан да әлемдік деңгейде танылатын ұғымдардың барлығының қазақ танымында да жүруін зерттеушілер мақұл көріп, керісінше жаңа, тың дүниені енгізу жаңалықтың легіне айналдырғандары рас. Соның нәтижесінде түрлі терминдер тізімге тіркеліп, түсініктердің де түрленіп жатқан жайы бар. Ал жоғарыда айтылған өзгерістердің көбі жалпылама ақпараттық кеңістікте көптеп келетін ізденістер мен шығармашылық тәсілдердің де кең көлемде қалыптасып, дамуына жол ашқаны сөзсіз.

2. НЕГІЗГІ БӨЛІМ

Ертеден қалыптасып қалған цензураның алынуымен қатар, тәуелсіздікке қол жеткізгеннен кейінгі шығармашылыққа берілген еркіндік пен жаңашылдықтың лебі бұқаралық сананың жап-жаңа деңгейге көтерілуіне бірден бір әсерін тигізді деуге толықтай негіз бар-ды. Қазіргі біз өмір сүріп жатқан қоғамның айнасы болып табылатын бұқаралық ақпарат құралдары әлеуметтік, экономикалық, спорт пен мәдени жаңалықтар, денсаулық сақтау мен білім беру салаларындағы мәселелердің барлығын дерлік жұртшылықтың назарына ұсынатын да, сондай-ақ елімізде болып жатқан ғылыми жаңалықтар мен түрлі жетістіктерді де таныстыратын әмбебап құрал ретінде танылғандықтан қарапайым халыққа жеткізілетін жаңалықтардың барлығына арнайы жазылатын мәтіндердің де болуы заңдылық. Жоғарыда атап кеткен топтың барлығын жинап, саралау арқылы іріктеп алып оны арнайы сатылардан өткізіп, қарапайым көпшіліктің назарына ұсынуға арналған түпкі әрі соңғы өнімді ғылыми тілде медиа мәтін деп аталатынын айта кетуіміз қажет. Негізінде біз сөз етіп отырған бұқаралық ақпарат құралдары арнайы жаңалықты жеткізу үшін формасына қарай үш түрлі бөлікке бөліне-

тіні туралы жақсы білеміз. Олар әрине, көгілдір экран арқылы жеткізетін телевизия, әуе толқынындағы радио және мерзімді баспасөз беттері. Аталмыш бөліктер арқылы таралатын аудиалды әрі визуалды түрде қабылданатын жаңалықтардың былайша айтқанда хабарламалардың барлығы дерлік біріге келіп вербалды және медиалдық белгілердің жинақталған түрі ретінде біздің негізгі қарастырып отырған мәселеміз медиа-мәтін ұғымын құрайтынын да осы тұста айта кеткен жөн деп есептеймін.

Бұрындары қазақ медиа-мәтінін тек әлеуметтік ерекшеліктеріне байланысты ғана жіктейтін болсақ, қазіргі кезде жаһандану аясының нәтижесінде ауқымы кеңейіп, оның тек қана тілдік бірліктердің ғана емес, жалпылама білім аясы мен коммуникативтік саланың да қосындысы ретінде тануымызға дәлелдер мен дәйектер жеткілікті [Исаев С., 2014, 7 б.]. Осыған байланысты да кейінгі жылдары бұқаралық ақпарат құралдарында жарияланатын мәтіндердің когнитивті лингвистика аясында да қарастырып ары қарай зерттеуге айрықша мән беріліп келе жатқан жайы бар. Когнитивті лингвистика саласында қызмет ететін мамандар үшін бұқаралық ақпарат құралдарында қалыптастыратын қандай да бір ақпараттық кеңістіктің тақырыптық жағынан ұйымдастырылуы өте қатты маңызды болып табылады. Себебі, ол тұста орасан зор әрі кең көлемде медиа ағынның өзіне ғана тән мәдени спецификалық ерекшеліктері айқын көрініп тұратынын да айта кету керек-ті. Тек онымен ғана шектелмей, сондай-ақ медиа-мәтіндердің қандай да болмасын бағыттылығының қай тілдік тәсілдер арқылы берілетінін де зерттеудің маңызы ерекше.

Қазақ медиа-мәтіндерінің әлеуметтік ерекшеліктері жағынан ертемен қалыптасып, өзіндік орнын бекітіп алған дүниеге саятындығы белгілі. Ал аса ауқымды болып отырған ақпараттық кеңістікті бірге дамытып, қамтитын медиа-мәтін бүгінгі күнде социумның атап айтқандай когнитивтік санасын құрайтын діни әрі саяси, әлеуметтік, сонымен қатар мәдени, тарихи факторлардың барлығын дерлік тілдік санада анықтай отырып, жалпы бұқаралық санаға әсер ететін қуатты құралға айналатыны да шындық. Айтып отырған дүниемізді күнделікті баспасөз бетінде көрініс табатын саяси дискурстан да байқауға болатынын айта кеткеніміз дұрыс болар. Жоғарыда аталып өткен пікіріміз қазіргі күндегі ресми басылымдардың тақырыптық-құрылымдық жүйесін әрі өзегін құрайтын мәтіндерге де талдау жұмыстарын жасау барысында қуаттала түсетінін ескеруіміз қажет-ақ. Қазіргі күндегі қазақ басылымдарында орын алатын мәліметтердің бәрін қоғамымыздың тыныс-тіршілігін айқындайтын ерекшеліктерді зерттеуге әрі қамтуға тырысып ек.

Бұқаралық ақпарат құралдарында оның ішінде қай бөлігін алып қарасаңыз да, көгілдір экран

арқылы берілетін түрлі бағдарламалардың не болмаса әуе толқынында жүзеге асатын түрлі дүниелердің тақырыбы, сондай-ақ мерзімді баспасөз беттерінде жарияланатын мақалалардың медиа-мәтіндерінің ерекшеліктері әр жанрға байланысты түрлі болып келеді. Бұл дегеніміз қоғам қайраткерлерінің пікірлерімен қатар, классикалық әдебиет үлгілері, қанатты сөздер мен мақалдар, сондай-ақ жыраулардың жырларынан алынған атаулар мен үзінділерді бұқаралық мәдениет атауының санатына толықтай жатқыза алатынымыз шындық. Қазіргі қазақ баспасөз беттеріндегі медиа-мәтіндердің қолданылуына байланысты журналистердің қызығушылықтары мен интеллект деңгейлерін қарауға болатынын да айта кеткен абзал.

Соның ішінде теледидарлық медиа-мәтіндерге талдау жасайтын болсақ, олардың жарнамаға, сондай-ақ елдің бәріне етене таныс кинофильмдердің атауларына және музыкалық туындыларға тікелей байланысты екендігіне көз жеткізуге толықтай негіз бар. Осының ішінде ерекше көзге түсетіні, сөзойнатым яки каламбур деген атаумен таныс мәтіндер тақырып ат ретінде беріліп, қолданылатын аса маңызды стильдік әдіс-тәсілдің бірі болып табылады [Мұстафин Е., 2017, 56.]. Бұл әдістің ерекшелігі фразеологизм не болмаса сөздің оралым құрамындағы қандай да бір лексеманы өзге тіпті басқа бір сөзбен алмастыру немесе оның орнына жаңадан соған ұқсайтын сөзді қосу жолымен жүзеге асырылуы мүмкін болып келеді.

Тақырыпатты зерттеу барысында белгілі ғалым, есімі қазақстандық физика-математика ғылымдарының докторы ретінде таныс Асқар Жұмаділдаевтың берген сұхбатына көзіміз түскен еді. Аталмыш жазба «Ақымаққа намаз үйретсең, жайнамазға басын жарады» деген атаумен берілгеніне де куә болған ек. Мақаладан сұрақтарды төтесінен қойған Е.Жеңісұлы мен А.Сарымның білікті журналистер екендігіне көз жеткізіп, жауап беруші ғалымның өмірлік тәжірибесінің қаншалықты мықты деңгейде екеніне дәйектер көрген жайымыз бар. Ал берілген тақырыпты бір оқығаннан-ақ есімізге бірден «Саңырауға сәлем берсең, атаңның басы дейді», – деген мәтел еріксіз еске түсері ақиқат. Яки жоғарыда біз сөз еткен фразеологизм не болмаса сөздік орамның қаншалықты тақырыпаттармен байланысты болатынына көрдік. Мәтелдің орны жаңа сөздермен алмастырылып, әп-әдемі тақырыптың пайда болуын қарап медиа-мәтіндердің өзіндік ерекшеліктерін тағы бір мәрте көргендейміз. Жоғарыда атап өткен фразеология, мәтелдердің негізінде жасалатын тақырыпаттар өте көп және олардың бір-бірімен ұқсас болуы да әбден мүмкін. Сондай-ақ қазақ дүниетанымында кездесетін мәтелдердің басынан ғана тұратын да медиа-мәтіндер жиі кездеседі. Айталық, оқырманның қызығушылығын ояту мақсатында жасалатын тақырыптар тіпті жарты бет мақаламен пара-пар болуы да

ғажап емес. «Айдағаны бес ешкі...», – деген халық аузында жиі естілетін мәтелдің ары қарай ысқырығы жер жаратын адам туралы айтатынын қалың көпшілік жақсы білгендіктен, мақаланың ары қарай қандай болатыны туралы толықтай болмаса да, жартылай біліп отыратыны белгілі. Сондықтан да медиа-мәтіннің ерекшелігі оның әлеуметтік тұрғыдан алып қарасаңыз да, когнитивті лингвистика тұрғысынан алып зерттесеңіз де жоғарыда аталғандармен тұспа-тұс келеді.

Қазақтың халық ауыз әдебиетінде көбіне ертегілердегі кейіпкерлерді сөйлету барысында «Сонда ханым сөйлейді, сөйлегенде бүй дейді», – деп ары қарай сөздерін жалғастыратын еді. Дәл осы тіркесті мақаланың медиа-мәтініне де арқау ететін журналистердің зерттеу барысында бірталай екендігін байқадық. Тура осы сөзорамдағы «ханым» сөзін «әкіммен», «41 құмалақпен», «қыздармен» алмастырып, талай мақаланың жарық көргенін саралау әрі салыстыру жұмыстары нәтижесінде байқаған ек. Қарлыға Бүйенбай деген есіммен жазбаларын жарыққа шығарып жүрген журналистің «massaget.kz» сайтында құмалақшылардың жағдайын жазған дүниесіне көзіміз түскен еді. «41 құмалақ сөйлейді, сөйлегенде бүй дейді» деген тақырыппен берілген туындыда бүгінгі күннің өзекті мәселесін қарастырып, оның оң әрі теріс тұстарын да жеткізетін жазбадан көп нәрсені байқауға болады. Әлеуметтік ерекшелікті қорғап отырған тақырыптың когнитивті лингвистикаға да, оның ішінде «концепт» яки таным ұғымына байланысты жазылған біраз ерекшеліктер суреттелген-ді. Құмалақ ашу өнерінің де тарихын бірнеше ғасырлардан бері қарай елмен бірге жасап келе жатқанын айтқан журналист әлеуметтік жағдайға байланысты тоқталса, ұлттық дарын мен қабілеттің ерекше бір тұсы әрі түрі ретінде баға беріп, құмалақшылардың өз атаулары мен қадірін бүгінгі күнге дейін жоймағаны туралы да оқырманды хабардар етеді. Қоғамның өзекті тақырыптарының бірі ретінде жұмсалатын ұғымның жаратылыс пен табиғаттың қандай да бір ерекше болып табылатын құбылыстарын ұдайы бағалай отырып бақылаудың нәтижесінде пайда болған ілімнің таным тұрғысындағы рөлін де жіті назарда ұстағаны оқырманды қызықтырады сөзсіз, әрине.

Сонымен қатар, қандай да бір айқындалған идеологиялық нұсқаулық болып табылатын, ұран, үндеу негізінде жазылатын медиа-мәтіндердің де ерекшеліктері жетерлік. Олар көбінесе, оқырманға үндеу тастау арқылы белгілі бір ауызбіршілікке не болмаса пайдалы іске жұмылуға шақыратыны сөзсіз. Мысалы, 2010 жылы «Айқын» газетінің №1 нөмірінде жарық көрген Қ.Қонысбайдың «Тәртіпке ағын, ел енді!» деген мақаласы аты айтып тұрғандай барша көпшілікті белгілі бір тәртіпке бағынуды мақсат етіп, жазбасының тақырыпатында ашық айта білген. Оқырман тақырыпты оқи отырып, мәтін авторы-

ның қандай тәртіпке шақырып жатқанына қызығушылықтары оянып, мерзімді баспасөз бетінде жарық көрген дүниені ары қарай жалғастыруына әрекет етеді. Сондықтан да бұқаралық ақпарат құралдарында жарық көретін медиа-мәтіндердің жөнді болуы – жазылған еңбектің еленгенімен пара-пар болары ақиқат. Ал егерде мағынасы тереңде, беретін тәрбиелік мәні ерекше болып табылатын дүниелердің керісінше тақырыптары дұрыс таңдалмай, медиа-мәтіні сәтсіз шығып жататын болса, онда еңбектің еш кеткені деп білуіміз қажет. Жоғарыда берілген тақырыптың қазақ ақыны Олжас Сүлейменовтың «Адамға табын, жер енді» өлеңімен ұқсас болып келгендігіне, түп төркіні содан шығып тұрғандығын да ескерте кеткеніміз жөн.

Қазақтың ақыны демекші, жалпы таңдалып алынатын медиа-мәтіндердің, тақырыптардың көбі ақындар мен жазушылардың шығармаларынан не болмаса нақыл сөздерден де іріктеліп алынатынын зерттеу барысында байқадық. Жыраулық поэзияның ерекше үлгісін көрсете білген Асан қайғының су түбінде жататын асыл тасын талай журналистер дәйекті сөздеріне арқау, тілдеріне тиек еткені де белгілі. Көп журналистердің еңбектерінде жазбалары «Таза мінсіз асыл тас...» деумен беріледі де, ары қарай көп нүктемен, яки аяқталмай қалған оймен жалғастырады. Оқырманның қызығушылығын тудыратын осындай әдісті өз жазбасында Зәмзә Қоңырова қолданған-ды. Ақындардың айтысы, жыр додасының өткені туралы жазылған мақалалар болсын, көгілдір экраннан көрсетілетін жаңалықтар легінен болсын қойылатын тақырыптары көбінесе жыраулардың жазбаларынан алынатынын байқадық. Көбінесе, Ақтамберді жыраудың «Күлдір-күлдір кісінетіп» толғауы алынып, өткен аламан туралы қызықты әрі тың деректер айтылатынына куә болып келеміз. Дәл осындай сайыс не болмаса қандай да бір байқаудың өткенін хабарлау үшін таңдап алынатын медиа-мәтіндердің ішінде Шәкәрімнің сөзін ерекше сипаттап беретіндер де жетіп артылады. Айталық, талай жүректі тебіренткен, ой саларлық «Бұл ән бұрынғы әннен өзгереді» деп аталатын өлең тақырыбын өзгертіп, атау ретінде қолданған журналистер «Бұл сайыс бұрынғыдан өзгереді», «Биылғы жолдау былтырғыдан өзгеше...» сынды дүниелермен тұшымды ой жазып, жүйелі пікір қалдырып жатқан жайлары бар [Дәукен А., 2010, 4 б.].

Талдау мен сындарлы ойлау тұрғысынан жазылған мерзімді баспасөз беттеріндегі мақалалардың тақырыптарлары нақты әрі анық мәнді болып табылмайтынын да ескере кетуіміз абзал. Себебі, олардың нақты бір жүйесін құрайтын сөздермен қатар орамдар, тіркестердің көбінесе ауыспалы мағынада жұмсалып келетінін жақсы білеміз. Сондай-ақ оларда қолданылып келетін стилистикалық әдіс-тәсілдер біркелкі тұтас медиа-мәтіннің көмегімен не болмаса оның жеке-

лей бір бөлшегі арқылы айқындалып отырады. Мұндай медиа-мәтінде көбінесе негізінен аялық білімдердің жүйесіне сүйене отырып жасалады. Сондықтан да, оларда қатталған ақпараттар көзін түсіну үшін адресат аса бай мәдениеттен хабардар болуы керек екені түсінікті болар. Біз қозғап отырған әлеуметтік әрі когнитивті ерекшеліктері бар медиа-мәтіндердің адресатқа жақсы таныс, белгілі бір өлеңнің жолдарынан алынып, оны сондай-ақ жаңаша бір коннотациялармен байытуы қалың оқырманға тигізер әсерін нығайта отырып, күшейтері сөзсіз.

Осы тұста қазіргі қазақ медиа-мәтініне жүгіну жеткілікті әсерлі әрі дәлелді болып қана қоймай, белгіленген ақпараттарды оқырманның тез әрі жылдам қабылдап, сіңіруіне мүмкіндік беретінін де айта кеткеніміз дұрыс болар. Себебі, теледидар мен басқа да бұқаралық ақпарат құралдары бір-бірімен тікелей байланысты болып қана қоймай, дәл бүгінгі біздің заманымызда ең басты ақпараттардың көздері болып табылары сөзсіз. Көбінесе, журналистердің ауызша сөйлеу мәнері мен оның өз ісіне деген кәсібилілігін басшылыққа алып қарастыратын болсақ, медиа-мәтінді апелляциялау – негізінде интеллектуалды дамудың және де олардың өзіндік қарым-қатынастарын сәйкестендіру барысында қиыншылықтар туындайтыны белгілі.

3. ҚОРЫТЫНДЫ БӨЛІМ

Нақты сол себептен де көптеген бүгінгі күннің авторлары жас пен жүретін тәжірибеге тәуелсіз жаһанданған елдің әндерімен қатар фильмдерін де қолдануға тырысып бағады. Ал мұндай қадам әрине, ойы мен пікірі бір-біріне сәйкес келе бермейтін кейбір жастардың қызығушылықтарын оятары сөзсіз. Сондықтан да медиа-мәтіндердің әлеуметтік ерекшеліктерінің түбі тереңде жатқандығын да айта кеткен жөн. Аталмыш феномендерді қолдану барысында да қазіргі жастардың бір нәрсеге деген ықыласын міндетті түрде қамтамасыз ету қажет [Есенова Қ., 2016, 5 б.]. Сондай-ақ жастардың бүгінгі бұқаралық мәдениетке де қатысы барын біле білген абзал. Сонымен соңғы жылдары көбінесе тақырып қоятын кезде штамп, стандарт секілді қатып қалған қағидалардан бас тартып, бұрыннан белгілі формаларды түбегейлі өзгертіп, жаңаша үлгіде жасалған қолданыстарға ұмтылу әрекеті толығымен байқалатынын зерттеу барысында аңғарған ек.

Соның ішінде әсіресе, сөздің мәйегі ретінде саналатын мақал-мәтелдерден, халық ауыз әдебиетінен алынған қайталанатын дап-дайын үлгілер мен жыраулар поэзиясынан, қазіргі қазақ ақындарынан, жазушылардан алынатын сөздер, атаулар, олардың жеке кредоларына айналып кеткен ұғымдар тақырып ретінде қолдану – бүгінгі егеменді елдің журналистер қауымы үшін дәстүрге айналып кеткендей-ақ құбылыс болып табылатыны жалған емес. Сонымен, қорытындылай келетін

болсақ, бүгінгі қазақ медиа-мәтіндерінің әлеуметтік әрі когнитивті ерекшеліктеріне сәйкес төмендегідей тұжырымдар жасауға болады.

Ең алдымен, олар автордың өзіне ғана тән жеке позициясын көрсете отырып, яки өзінің жеке «мені» қалыптасқан азамат ретінде көтеріп отырған мәселесіне журналистердің қандай баға беретіні туралы көпшілік қауымға ертеден таныс мәтіндердің мазмұны ретінде меңзеліп, ерекшеленіп отырады. Екіншіден, адресант пен адресаттың арасын жалғайтын көпір рөлін атқарады, яғни бір тілдік ұжымда, мәдениетте қалыптасып орныққан коннотациялық мәнге ие тақырыптар газет мәтінін өзге материалдардан айрықшалап тұратын прагматикалық қарқындандырушылар қызметін де атқарады. Ал ең соңғысы, өзі жеке дара ретінде қолданған автордың даралығын, ерекшелігін танытып, журналистің болашаққа, қандай да бір жаңашылдыққа деген ұмтылысын көрсетері сөзсіз.

Сондай-ақ қазақ медиа-мәтін авторларының жас ерекшеліктері де үлкен рөл атқарары белгілі. Себебі, олардың басым бөлігі өзіндік тәжірибемен қатар ұлттық-мәдени ойлауға да шынайы негізделіп отыратын жайы бар. Тек қана әлеуметтік әрі когнитивті ерекшеліктерінен бөлек, уақыттың да маңызды қызмет атқаратынын ескерте кеткен жөн. Егер де кез келген дүниенің авторы тым үлкен болатын болса, онда жаңғырту қисынсыз болатыны белгілі. Онымен танысып отырған жастар үшін түсініксіз болуы мүмкін, себебі, қандай да болмасын автордың кешіп отырған жағдайын медиа-мәтінмен білгірлігінің өлшемі әрі көрсеткіші болып табылары хақ.

Қазіргі қазақ баспасөзінде жазылатын, айтылатын дүниелердің қандай жағдайда болатыны маңызды, әрине. Дегенменен, жарысып жазар жақсы хабарлардың көп болуын тілейміз...

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

- 1 Сабыров М. //Газет – ақпараттың тәрбиелік мәні һәм эстетикасы.- massaget.kz сайты, //2016 ж, 15 бет
- 2 Исаев С. //Қазақтың мерзімді баспасөз тілінің дамуы.// – Алматы: Қазақстан, 2014 ж, 107 бет
- 3 Мұстафин Е. //Тележарнамадағы жарнама мәтіндері.// – Астана: 2017 ж, 210 бет
- 4 Дәукен А. //Бұл сайыс бұрынғыдан өзгереді.// – Алматы, 2010 ж, 10 бет
- 5 Есенова Қ.// Қазіргі қазақ медиа-мәтінінің прагматикасы. //– Астана, 2016ж, 178 бет

Ashinova Kunipa Akhatovna

cand. of philol. sciences, associate professor
director of foreign languages training center

Ablai khan Kazakh University of International Relations and World Languages
Almaty, Republic of Kazakhstan

Ashinova Samal Akhatovna

master teacher of the highest level,

KSU gymnasium №111

Almaty, Republic of Kazakhstan

FORMATION SYSTEM OF DIPLOMATIC TERMS

Түйін. Бұл мақалада дипломатия саласындағы терминдердің қысқаша сипаттамасы келтірілген. Бұл жұмыста негізгі ұғымдар, интерлингвистикалық құрылымдық ұқсастықтар және сөз құрудың негізгі жолдары қарастырылған. Жүйелілік дипломатиялық терминология саласына да тән. Қазақ тіліне енген кірме дипломатиялық терминдер көбінесе бастапқы қалпын сақтаған, алайда олар да фонетикалық жағынан бірте-бірте өзгеріске ұшырайды деп болжам жасалды. Мақалада халықаралық терминдердің қабылдануындағы грамматикалық және дыбыстық сипатына қарай категорияларға бөліп қарастырылды. Қазақ тілінде біріккен түбірлі дипломатиялық терминдердің мағынасы құрамындағы компоненттердің семаларына байланысты. Бірнеше семадан тұратын лексика-семантикалық терминдердің мағыналарына жасалған компоненттік талдаулар арқылы терминдер жалпыхалықтық тілдегі сөздерден жасалғанда өздеріне үстеме, қосымша мағына алатындығы дәлелденді. Бұл мақала жазбаша деректер мен әдебиеттер негізінде дайындалған.

Түйінді сөздер: ұғым, мағына, кірме сөз, халықаралық термин, дипломатиялық тіл, дипломатиялық құжат, дипломатиялық хат алмасу.

Резюме. В этой статье дается краткое описание характера терминов в области дипломатии. Основные понятия, межъязыковые структурные сходства и основные способы словообразования рассматриваются в данной статье. Последовательность также характерна для области терминологии. Дипломатические термины, введенные в казахский язык, часто сохраняли свою первоначальную форму, но предполагалось, что они также будут постепенно изменяться фонетически. В статье рассматриваются категории в связи с грамматическим и фонетическим характером принятия международных терминов. Смысл объединенных корневых дипломатических терминов в казахском языке зависит от компонентов семы. Было доказано, что дипломатические термины приобретают дополнительные значения, когда они образованы из слов на родном языке. Статья подготовлена на основе письменных источников и литературы.

Ключевые слова: понятие, значение, заимствованное слово, международный термин, дипломатический язык, дипломатический документ, дипломатическая переписка.

Summary. This article provides a brief description of the nature of terms in the field of diplomacy. The basic concepts, interlinguistic structural similarities and main ways of word formation are covered in this paper. The consistency is also characteristic to the field of terminology. The diplomatic terms entered Kazakh language often retained their original forms, but it was assumed that they would gradually change phonetically. The article also discusses adoption categories in grammatical and phonetic natures of international terms. The meaning of combined root diplomatic terms in Kazakh language depends on the components of seme. It has been proved that diplomatic terms which are created from words in national language take additional meanings. The article was prepared on the basis of written sources and literature.

Keywords: concept, meaning, borrowed word, international term, language in diplomacy, diplomatic document, diplomatic correspondence.

INTRODUCTION

The diplomatic terminology has the system of linguistic units forming semantic group in language and defining the relations between the scientific concept and extralinguistic situation. The diplomatic terms are the names of concepts about phenomena, and their meanings are based on these concepts. The terminology covers the social parts of language, and it is directly influenced by

social situations in society, so it has social nature. In this respect diplomatic terms are divided into three groups:

a) the terms of socio-political points of view, e.g. *communism*, *Conservative Party* (UK), *Democratic Party* (USA), *Labor Party* (UK), *Liberal Party* (Great Britain), etc.;

b) the social and political terms, e.g. *security*, *state*, *parliament*, *independence*, *government*, etc.;

c) the terms of different social, political and religious systems, e.g. *Wahhabism, jihad, radicalism, separatism, extremism*, etc.

We have grouped the diplomatic terms according to their status in service as follows:

1) the diplomatic terms that are neutral from the socio-political points of view, e.g. *Ambassador – at large, Ambassador-Designate, Ambassador Extraordinary and Plenipotentiary; Convention on the Privileges and Immunities of the UN, Treaty of the European Union*, etc.;

2) the reality terms that describe the social and political reality of particular social and political system, e.g. *cross-bencher (independent member of parliament)* (UK); *hung parliament (failure of parties to win more seats in the House of Commons)* (UK); *Tory (conservator)* (UK), etc.;

3) the terms that give an alternative interpretation in different social and political systems, e.g. *A-day (day of the first atomic bomb test); cessation of the production of nuclear weapons; nuclear disarmament; nuclear neutrality, nuclear weapon test explosion*, etc. The latter terms describe the concept and phenomenon, and show political attitude of a supporter's idea to phenomenon. These phrases are originated in connection with the well-known military-political doctrine, more precisely, they were appeared in connection with attempts of foreign aggressors to break military balance.

Discussion. The range of diplomatic terminology is supplemented by various scientific, technical and industrial terms. In diplomacy there are also the terms which related to other field of science. The diplomatic terms which have primary meanings in the particular area of diplomacy belonging to other terminological group are used in other area of diplomatic activities. The connection between the terms leads to their transitions from one field to another sphere, and as result the intersectoral relations will be set up. This phenomenon leads to the acquisition of new character, expansion of its scope, emergence of new use and acquisition of terminological meaning. For example the term '*coefficient*', this term was transferred from mathematics and physics to diplomacy: 1. *mat.* an indicator is shown in figure, using an algebraic formula. 2. quantity that determines a certain property of physical body (coefficient of friction) [Explanatory dictionary of Kazakh language, p. 82]. In diplomacy they are used in these phrases, e.g. *ratio of armed forces, ratio of ground forces manpower*, etc. The term "*act*" is used in politics, diplomacy and arts: 1. individual manifestation of human activity and event; 2. resolution of state and public significance; 3. document that confirms a certain fact or event; 4. opera, ballet, drama sections and its curtain. In addition to the specific section meaning of term, the origin of language may have another meaning. For example, '*desavouieren*' is '*state act that declare the cancellation of diplomatic*

representative's authority for abuse of power', in French '*desavouer*' has another meaning '*to give up*', in English '*disavowal*' [Azamatova A.H., 2001, p. 224]; '*demarche*' – "*to have speech about diplomacy in front of another state authority*" – Eng. '*demarche*'; in French '*demarche*' has an additional meaning "*behavior, action*", etc: [English-Russian diplomatic dictionary 2001, p. 203].

The meaning commonality of international diplomatic terms lies in their semantic connection. The characteristic feature of diplomatic terms is the richness of international terms. Their interlinguistic structural similarities appear in the process of universalization in communicative languages, and many intertranslational lexical units emerge in the result of word formation approaches. The borrowed words are not used mostly in several languages. This is the difference between borrowed words and international vocabulary. There are some features of borrowed words for entering the language. Sometimes the word moves from one language to another language, and it is changed according to the rules of that language by perception for borrowed words, and that word may "return" to the language of origin. This phenomenon is called "reverse borrowing". For example, the French word '*entrevue*' entered English and means '*interview*', and in the XIX century it returned to French language as a separate word with the meaning formed in English, this is a phenomenon of borrowed word reentry. The functional service of language has the similar concept for formation basis, strengthening semantic space and internationalization of terminological vocabulary.

The main ways of diplomatic term formation are: a) the assignment of terminological meaning to national word; b) international term; c) borrowed word. The main feature of terms is that they have individual, single meanings. However, among the diplomatic terms the native word and borrowed word make synonymous row. This phenomenon may be due to the fact that the word in the native language is still connected with its semantic type. As a result, the ratio of these terms will be defined, we can determine the language of origin of borrowed words. For example, *aggression – aggression, baskynshylyk; apartheid – apartheid, okshaulau sajasaty; alternate – alternate, tengdestik; diplomat – diplomat, mamileger; convention – convention, kelisimshart; confrontation – confrontation, eges; pact – pact, kelisim*, etc.

The changes in society are the basis of emergence for new words and expansion of word meanings. When the words have terminological meanings, moving away from their original meanings, they are used in new meanings. Most of the new words are created by adding terminological meanings to lexemes in language, e.g. *agym, dagdarys*, etc. In public use their lexical meanings are preserved along with the terminological meanings. Due to

the similarity of their literary and terminological meanings, the functionality of two meanings is the same because the terminological meanings are derived from the original meanings.

The diplomatic terms are supplemented with new words or lost their meanings, and they become obsolete. The emergence of neologisms in terms or archaism of words are also common in this field. The terms can be created from professional words, dialectism or archaic words. For example, *bi*, *bolys*, *zhandaral*, *zhasauyl*, *zhysbasy*, *noker*, *ojaz*, *starshyn*, *sultan*, *tore*, etc. are archaic words. In the field of diplomacy some words related to archaism are replaced by other words. For example, the word 'duan' is now 'duaïen'; 'zhaushy' is now 'elshi'; 'zhat eldik' or 'shet zher adamy' is now 'sheteldik', etc. The neologisms constitute the main part of diplomacy. For example, "Zhasampazdyk diplomatiasy", *zalalsyzdandyru*, *zangnama*, *langkestik*, *orkeniet*, *sajasi zhane ekonomikalyk akhual*, *sajasi sanatker*, *Shankhai bestigi*, etc.

Taking into account the structural types diplomatic terms can be divided into three groups:

1. General diplomatic terms. They consist of terms of politics, international law and economics. They have special meanings in general concept. The terms in this group have potential to moving from one terminological system to another system in different areas of diplomatic activity. For example: *diplomatic visa*, *Ambassador Extraordinary and Plenipotentiary*, *to make a formal application for (an) agreement*, *denunciation*, *International Court of Justice*, *ratification*, *integration*, *codification*, etc.

2. The diplomatic terms depending on their activities can be divided as follows:

a) the names of diplomatic titles and positions: *attaché*, *diplomacy*, *doyen*, *ambassador*, *internuncio*, *consul*, *consulship*, *charge d'affaires*, etc.;

b) the terms describing the spheres of diplomatic relations between states: *arbitrage*, *détente*, *intervention*, *parity*, *repatriation*, *retaliation*, etc.;

c) the terms describing state buildings: *confederation*, *anschluss*, *apartheid*, *neocolonialism*, etc.;

d) the unilateral diplomatic documents and statements: *declaration*, *verbal note*, *memorandum*, *exequatur*, etc.;

e) the bilateral or multilateral diplomatic documents and statements: *act*, *declaration*, *covenant*, *treaty*, *communiqué*, *convention*, *concordat*, etc.

3. Terminological phrases in diplomatic correspondence: *ad referendum*, *reservation attached to ratification*, *the substantive articles of a treaty*; *to include in the agenda*, *in accordance with the following provision*, etc.

Another peculiarity of diplomatic terms is the absence of dialect words in origin [3, p. 56]. There are also obscure terms in English. However, this does not preclude the compatibility and conformity in original and terminological meanings of diplomatic terms. For example, 'state' – 1. country; 2. condition; 3. to declare; 4. approval. 'Security' – 1. security; 2. warranty; 3. pledge; 4. securities, etc. [English-Russian diplomatic dictionary, 2001, p. 710].

Conclusion. We conclude that the composition of diplomatic terms is considered in two different directions, the first is the use of borrowed word taken from other language concerning its terminological function, the second is to assign terminological meaning to word in native language. The borrowed words are the results of cultural, economic and political ties and one of the productive ways to replenish the vocabulary in language. Due to international relations and cultural ties the terms in science, technology, politics and diplomacy are easily transferred from one language to another language. Close contacts in various aspects of diplomatic activity fully cover protocol and organizational arrangements for summit holding. About 30% of diplomatic terms are created, and words in national lexicon have been added new meanings and they have abilities to express diplomatic concepts. The original meanings of these words have not been forgotten and are still used in national lexicon. The terminology expressing the basic concept in the field of diplomacy is active involved in diplomatic activity.

REFERENCES:

1. Explanatory dictionary of Kazakh language. Volumes I-X. –Almaty: Science, 1974-1986. – V. 5. – 82 p.
2. English-Russian diplomatic dictionary. –Moscow: Russian language, 2001. –855 p.
3. Azamatova A.H. The Greek-Latin basis of the diplomatic terminology internationalization: thesis of diss.phil. sciences. –Almaty, 2001. –131 p.

Әділбекова Жеңіскүл Қуандықызы

ф.ғ.к, доцент

Қазақ тілі мен әдебиеті кафедрасы

М.Әуезов атындағы ОҚМУ

Жанзакова Мереке Асқарбекқызы

аға оқытушы

Қазақ тілі мен әдебиеті кафедрасы

М.Әуезов атындағы ОҚМУ

М.МАҒАУИННИҢ «АЛАСАПЫРАН» РОМАНЫНДАҒЫ КӨНЕРГЕН, КІРМЕ СӨЗДЕРДІҢ ШЫҒАРМА СТИЛЬ ТЕЗІН ЖАСАУДАҒЫ ҚЫЗМЕТІ

Түйін. Аталмыш мақалада жазушы М.Мағауиннің «Аласапыран» роман- дилогиясындағы көнерген, кірме сөздердің шығарма стиль тезін жасаудағы қызметі қарастырылған. Роман тарихи болғандықтан, көнерген сөздер көптеп кездеседі. Олардың қолдану ерекшеліктері мен көркемдік әлеуеті сөз болады. Сондай-ақ кірме сөздердің де қолданылу ерекшеліктері айқындалған.

Түйінді сөздер: жазушы, шығармашылық, тарихи, көнерген сөз, кірме сөз.

Резюме. В данной статье рассмотрены функции в создании стиля устаревших, заимствованных слов в произведении писателя М. Магауина в романе-дилогии «Аласапыран». Так как роман исторический, использовано много устаревших слов. Речь идет об особенностях их применения и художественном потенциале. Также определены особенности применения заимствованных слов.

Ключевые слова: писатель, творчество, исторические, устаревшее слово, заимствованное слово.

Summary. This article discusses the functions in creating the style of outdated, borrowed words in the work of the writer M. Magauin in the novel-dilogy "Alasapyran". Since the novel is historical, there are a lot of outdated words. We are talking about the features of their application and artistic potential. The features of using borrowed words are also defined.

Keywords: writer, creativity, historical, obsolete word, borrowed word.

Қазақстанның Халық жазушысы, Абай атындағы мемлекеттік сыйлықтың лауреаты, Түркияның халықаралық «Түрік дүниесіне қызмет» сыйлығының иегері, «Тарлан» сыйлығының лауреаты, Халықаралық Шыңғыс хан академиясының құрметті академигі Мұхтар Мағауин 1940 жылы дүние есігін ашқан. М.Мағауиннің туған жері бізге М.Әуезовтің «Абай жолы» роман-эпопеясынан белгілі Бақанас өзенінің бойындағы Көпбейіт деген жер. «Көпбейіттің» атауы өзен бойында ежелден орналасқан тас қорымға байланысты қойылса керек. Өткен ғасырдың отызыншы жылдары ұйымдасқан колхоз басқармасы алғашында осы арада болғандықтан жұрт күні бүгінге дейін бұл мекенді «Ескі кеңсе» деп атайды.

Мұхтар Мағауин шығармалары – оқырманға берері мол, көзден жас, жүректен шер шығара алатын, тек сөздің хас шеберінің қолынан шыққандығы менмұндалап көрініп тұратын қазақ әдебиетіндегі үздік туындылар. «Шығарма жасаудағы өзіндік ерекшелігі, көркемдік құпияны игеруі, образ жасау шеберлігі, тарихи деректерді орайына келтіріп қисынды қолдануы, жатық та көркем тілі қай кезде де қалың оқырманның ықыласына бөленбей, әдеби ортаны назарынан

тыс қалған жері жоқ» [Мұсаев А.М., 2018, б.174].

Қазіргі қазақ әдебиеті тоқырауда дейтін пікірлерді жиі естиміз. Дегенмен, М.Мағауин шығармашылығы бұл пікірді толығымен жоққа шығара алады. Ол қазақ әдебиетіндегі бұрын-соңды кездеспеген, жаңа тың бағыттар мен ойлардағы туындыларды дүниеге алып келді. «Ол жай жазушы емес, ғалым-әдебиетші және сол әдебиетті тарихи тұрғыдан зерттеуді ұстаным санап қалыптасқан тұлға» [Ісімақова А., 2009, б.330]. М.Мағауиннің кез-келген туындысы өзіндік айтар ойымен, кейіпкер образы мен характерінің сұрыпталып, шыңдалып берілген үлгісімен ерекшеленеді. Өмірде кездесетін дос пен дұшпандық, ақ пен қара, жақсылық пен жамандық сынды құбылыстарды шығармаларында ағастыра үйлестіреді.

М.Мағауин «Аңыз адам» журналы берген сұхбатында «Қазақта менен көп әңгіме жазған адам жоқ» [«Аңыз адам» журналы, 2017], – дейді. Расында, жазушының жазған әңгімелері өте көп. Романдары да аз емес. Дегенмен, «жылқы ішінде жүйрік көп, қазанаты бір бөлек» демекші, Мағауин шығармалары ішіндегі шоқтығы биік туынды «Аласапыран» роман-дилогиясы екендігі шү-

бәсіз. Роман-дилогияда XVI ғасырдағы қазақ даласы, Ібір-Сібір жұрты, Көшім хандығы, Мәскеуде болған тарихи жағдайлар бәрі бірінен соң бірі тізіліп беріліп отырады. Шығармадағы оқиғалар негізінен тарихи шындыққа құрылған. Шығарманың басты кейіпкері – Ораз-Мұхаммед сұлтан.

Шығарма тарихи болғандықтан мұнда көнерген сөздердің көптеп кездесуі заңды. Бұл туралы Рабиға Сыздық «Айталық, романды (әңгімені, повесті) тарихи стиль тезіне салып жазғанда, автор өзі суреттеп отырған тарихи кезеңге тән зат, бұйым, құбылыс, әрекет атауларын келтіруге тиіс, кейіпкерлерін мүмкіндігінше сол кезеңдегі тілдесу үрдісімен сөйлетуі керек, оның өзінде де әр кейіпкерді өзінің әлеуметтік орнына, тәрбие танымына, жасына, жынысына қарай «сол кезеңше» сөйлеткені тіпті абзал» [Сыздық Р., 1997, б. 98], – дейді. Расында, шығармаларды жазған кезде оқырманды сол кезеңге апару, сендіру үшін, шығарманың мазмұнын шынайы түрде сезіндіру үшін стиль тезін жасау жасау аса маңызды. Ал тарихи шығармаларда стиль тезін жасау жүгін көнерген сөздер көтереді. Дегенмен, көнерген сөздерді оқырман түсінбей қалып жататын кездер көптеп кездеседі. Сол үшін автор түсініксіз сөздерге шығармада сілтеме тастап, түсінік беруі тиіс.

«Аласапыран» роман-дилогиясындағы көнерген сөздерді бірнеше топтарға жіктеуге болады: лауазымға байланысты, туыстық атауларға байланысты, қару-жараққа байланысты, іс-әрекетке байланысты, т.б.

Шығармада кездесетін лауазымға байланысты көнерген сөздер: хан, сұлтан, би, бек, оғлан, қарашыбек, қалға, посольский дяк, думний дяк, т.б. Мұндай тарихи лауазымдар шығармада өте орында қолданылған. Шығармадағы «хан, сұлтан, оғлан» лауазымдары тек Шыңғысхан тұқымынан шыққан ақсүйектерге ғана қолданылған. Сонымен қатар, «би» және «бек» лауазымдары да дұрыс берілген. Бек дегеніміз ХҮ-ХҮІ ғасырларда ұлысты басқарушы адамдар. «Бабам Ай-төле бек Орыс ханның өзінің ұлұғ әмірі болған» (Аласапыран, 31-бет). Ал «би» сөзі ханға кеңес беруші, ақыл айтушы мағынасында жұмсалған. «Би атағына әркім де парасатты ақыл-ой, қиыннан қиыстырар тапқырлық, елдің тарихын, әдеп-ғұрпын, салт-дәстүр, ата-баба жолын білгендік, асқан шешендік пен қара қылды қақ жарған әділдік тәрізді ізгі қасиеттері арқылы ие болады» [Әшімбаева Н., 2015, б.94]. Шығармада Сүтемген би, Томан би, Қадырғали би сынды дана, ақылгөй адамдардың тұлғалары сомдалған.

Шығарманың бастапқы бөлімінде кездесетін «қалға» сөзі оқырманға алғашында таңсық болары сөзсіз. Дегенмен, автор бұл сөздің мағынасын шығармадағы сюжет арқылы ұғындырып береді. «Хан дұрыс айтады! Қалға сайлау – қазақтың көне дәстүрі, ізбасар керек» (Аласапыран, 12-бет). Демек, қалға дегеніміз ханның мұрагері.

Қазақта қалға негізінен ханның інілерінен, яғни сұлтандар арасынан сайланған.

Туыстық қатынастарға байланысты құма, күріген, емелдес, анда, қарындас, т.б. сөздер қолданылады.

«Құма» сөзіне түсіндірмелі сөздікте мынадай анықтама берілген: «Құма – некесіз, құқығы кемшін әйел» [Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі, 2008, б.541]. Ал М.Мағауин шығармасында бұл сөздің мағынасы анағұрлым кең екендігін ашып көрсеткен. « – Бәрібір... – деді Ай-Шешек. – Қимаймын... Білемін, – деді содан соң. – Атаң... хан-атамның некелі қосағының өзі үшеу екен, некесіз алты құмасын айтпағанда» (Аласапыран, 30-бет). Рабиға Сыздық та бұл сөздің қолданысына мән бере қарап, «Сөз құдіреті» еңбегінде: «... көне түркі-моңғол халықтарындағы билеуші әулеттің некелі жұбайлары хатун (қатын), ал жаулап алған тайпаның билеушілерінің қатын-қыздарын, қарындастарын әйел еткенде, олар құма деп аталған» [Сыздық Р., 1997, б. 100], – дейді. Демек, құмалардың дәрежесі сөздікте көрсетілгендей соншалықты төмен болмаған. Құмадан туған балалар некелі әйелден туылған балалармен тең дәрежеде есептелген. Көбінесе, бәйбішенің немесе басқа да некелі жарларының тәрбиесінде болған.

Шығарманы оқыған адам шығарма ішінде «анда» сөзінің жиі кездесетінін байқайды. «Ойлаңдар! **Анда** болсақ, өнерін алсақ!» (Аласапыран, 19-бет). «Анда» сөзі анттасқан дос, әскери одақ деген мағына береді. Түсіндірмелі сөздікте бұл сөзге тек қазіргі кезеңдегі қолданыстағы мағынасына (анда, мұнда) байланысты ғана түсінік берілген. Осыған қарай, бұл сөздің түп төркіні тереңде, өте ертеректе қолданылған сөз деп жобалаймыз. «... тарихи кезеңде актив қолданылған, біз үшін мағынасы беймәлімдеу немесе басқашалау бірқатар сөздерді (жоғарыда көрсетілгендер және анда, күрен, нойан, ақтажы, т.б.) жазушы жақсы пайдаланған. Бұлар да шығарма тілін тарихи стиль тезіне салудың жақсы көрінісі» [Сыздық Р., 1997, б. 99], – дейді Р.Сыздық автордың мұндай көнерген сөздерді қолдану ерекшелігіне назар аудара отырып.

Сонымен қатар, шығармада автордың төл сөздері, яғни басқа шығармаларды, басқа авторларда кездеспейтін сөздер қолданылған. Мұндай сөздердің қатарына сабадар, дастарқаншы, қазынадар, мехмандар сынды сөздер кездеседі. Бұл сөздерді қолдану қате деген тұжырым жасауға болмайды, себебі, шығарма ішінде кейіпкер өте көп, ал олардың әрқайсысының өз рөлі бар. Солар анық, оқырманға нақты, түсінікті болуы үшін мұндай сөздердің қолданылуы орынды. Бұл сөздердің қандай мағына беретінін автор шығарманың оқиға желісіне қосып жібереді. Мысалы, «сабадар» сөзіне назар аударсақ. «Ол иіліп тұрған қалпы, ыдысты **сабадарға** өткізген. Жұмсақ көк ала мәсімен текемет, сыпмақты маймаңдай басқан сабадар көш бойы шайқалып келген,

бетінде жентекті май қалқыған қою сары қымызды басын сәл ие, тізесін болмашы бүге, қос қолдаған беті сұлтанға ұсынды» (Аласапыран, 51-бет). Демек, сабадар дегеніміз бас қымызшы, ол тек қымызға жауап бермейді, сонымен қатар қонақтардың көңілін бағып, кесесі босаған кісіге қымыз құйып беруші. «Бақауыл мен **дастарқаншылар**, топ-тобымен, дабырлай сөйлесіп, қысыр аңгімемен отырған жұрт ішінде ешкімнің де дәм татпай қалмауын қатты қадағалаған» (Аласапыран, 22-бет). Демек, «дастарқаншы» дегеніміз де дастарқан басында қонақтарға қызмет ететін адамның ресми атауы.

Мехмандар, қазынадар, сабадар сөздеріндегі «-дар» қосымшасы біз қазір қолданып жүрген көптік жалғауы емес. Мұнда есім сөз тудырушы қосымша ретінде пайдаланылған.

Автордың мұндай сөздерді жасау ерекшеліктеріне тоқталсақ. «Дастарқаншы» сөзі қазақ тіліндегі ең өнімді жұрнақтардың бірі «-шы» жұрнағы арқылы жасалынған. Қазіргі кезде де жұмысшы, аспазшы, құрылысшы деген сияқты зат есімдері де «-шы» жұрнағы арқылы жасалынған. Сондықтан, автордың әрекеті қате емес.

Автордың өзіне тән тағы бірнеше сөздерге тоқталып өтсек. М.Мағауин орыс тіліндегі біраз сөздердің қазақша нұсқаларын келтіреді. «Патша сарайындағы бірнеше **қабыл**, отырыс, кездесулерден соң, өзінің бала кезгі ғашығы – бояр Василий Шуйскийдің жесір келіні сұлу Анастасияға үйленген...» (Аласапыран, 2-кітап, 191-бет). Мұндағы «қабыл» сөзі орыстың «приём» сөзінің аудармасы ретінде ретінде қолданылған. Тура осындай жағдаймен әскери сапты «түзем», Кремльдегі «ответная палата» деп аталатын жерді «жұбапхана», «посольский приказды» «елшілік дуаны» деп айтады. Мұндай сөздердің қазақша берілуін ешқандай да қателік деп танымаймыз, өйткені бұлар шығармаға белгілі бір дәрежеде ажар беріп, шығарманың стиль тезін жасау үшін қызмет етіп тұр. Сонымен қатар, оқырман мен автор үшін бұл сөздерді қолдану анағұрлым ыңғайлы екендігі байқалады.

Шығармада тосыннан келетін сөздер де бар. Мысалы, Ораз-Мұхамед еру жасаған кезде игі-жақсылармен болған жиында дау тудырған екі айыпкерге жас ханым Ай-Шешек бегім айыпкерлерге тоғыз аяқтан қымыз ішуді тапсырады. Олар алғашқы аяқты ішкен кездегі топтың «Жаса!» деп дүрлігуін «Сұлтан атына қошемет, айыпкер үшін көтерме» (Аласапыран, 56-бет), – деп береді. Екінші аяқты ішу кезіндегі айыпкерлердің қиналысын «Сұлтан атына **алқау** – енді айыпкерлер үшін көтерме емес, желкелеу тәрізді» (Аласапыран, 56-бет), – дейді. Алдыңғы сөйлемдегі «қошемет» сөзі екінші сөйлемде «алқау» сөзімен алмастырылған. Бірақ екеуі де жұрттың дүрлігуін, дабырлауын білдіреді, яғни, мағынасы бір. Мұндай сөздер, шығармаға бір жағынан әр берсе, екінші жағынан жазушының сөздік қоры-

ның молдығын білдірсе керек.

Шығармада «арыс» сөзі бірнеше рет қолданылғанымен, әр жерде әр түрлі мағына береді. «Бұл – ерте көктемде барлық мал, жанымен Арқаға шығартын алты **арыс** елдің бір легі ғана, бағзы бір заманда, Орыс хан әулеті мұра бөліскенде үлеске тиген ат жұрт, сұлтанның дара билігіндегі керей руы» (Аласапыран, 39-бет), «Арбасының шарбақ-шарбақ қайың доңғалағы мен берік қиюластырып жасалған **арыс** ағаштары жосаға жаңа ғана боялғандай қып-қызыл» (Аласапыран, 83-бет), «Бірі **арыс** садағын тартады. Бірі алтын балдақты қылышын байлайды» (Аласапыран, 116-бет), «Биіктігі кісі бойындай, шені сом, шабағы жуан, **арысы** алымды төрт доңғалақты қайың арба үстіне, сүргілеген ұзын салдауларды жымдастыра тізіп жасаған кең тұғырға тігілген алты қанат боз үй» (Аласапыран, 39-бет), «Саған дейін де талай **арыстың** арсасы шыққан, – деді, мол пішілген көк жібек көйлегінің етегін жазып, алтын оқалы жұмсақ мәсісін астына баса отырып жатып» (Аласапыран, 67-бет). Келтірілген бірінші сөйлемде арыс сөзі «ел» сөзімен тіркесіп жұмсалып, ру, ел, тайпа деген мағынаны білдіріп тұр. Ал екінші сөйлемде «ағаш» сөзімен тіркесіп мықты, жуан ағаш деген мағынаны білдіреді. Ал үшінші сөйлемде «садақ» сөзімен тіркесіп садақтың мықтысы деген мағына береді. Төртінші сөйлемде арыс сөзі арбаға байланысты қолданылады, яғни, мұнда арыс сөзі арбаның қос жетегі, шәртесі мағынасында пайдаланылған. Ал бесінші сөйлемде арыс сөзі қадірменді ер-азамат мағынасында жұмсалған. Бір ғана сөздің осындай көптеген мағына беруі қазақ тіліндегі сөздердің байлығын көрсетсе, екінші жағынан мұны игеріп, шығармада орынды қолдана білген автордың шеберлігін де танытса керек.

Қазіргі уақытта мағынасы тарылған сөздер бар. «Аласапыран» роман-дилогиясында сондай сөздер кең мағынада қолданылған. «Бәтуа бірлікке келген **қарындас қауым** өзіңнің жолыңа айтқан қасиетті құрбандықты қабыл ал!» (Аласапыран, 21-бет). «Анттас анда, **қандас қарындас** болса да жүз қаралы қарулы кісіні хан шатырының іргесіне дейін жібере ме?» (Аласапыран, 109-бет). Қазіргі кезде біз қарындас сөзін «жасы кіші қыз» мағынасында ғана қолданып жүрміз. Ал бұл сөз негізінде бірге туған ағайын-жұрт, ел деген мағына береді.

Автордың шығармаларынан осындай қазіргі таңда қолданыстан шығып кеткен немесе бастапқы мағынасы тарылған сөздер көптеп кездеседі. Ал бұл сөздерді жетік білу, шығарманың стиль тезі үшін шебер қолдана білу оңай емес. Мұның өзі автордың көптеген ізденістері мен еңбегінің нәтежиесі болса керек.

Осы тұста автордың сөз қолданысына енген біраз өзгерістерге тоқтала кетсек. Шығарма адам аттары мен топонимикалық атаулар өзгеріске

ұшыраған. Олардың біразы сәтті, ал кейбірі сәтсіз шыққан. Автордың сөз қолданысында мынадай өзгерістер кездеседі: моңғол-мұңғыл, ирак-ғирақ, швед – сібіт, башқұрт – ханттар, Сібір – Ібір-Сібір, Дон – Таң-Дария, Днепр – Үзе, Орал тауы – Таскемер, Ташкент – Башкент, Тәуекел – Тәуеккел, Бори Годунов – Барыс хан, Василий Шелкалов – Бәселей бек, Колька – Көлке, т.б.

Патша Үкіметінің отарлығында болып, біраз ел мен жер атаулары орыс тіліндегі үлгісі бойынша аталып кеткендігі мәлім. Ежелгі карталарда көптеген жерлер басқаша аталған. М.Мағауин сол атауларды шығармасында қайта алып келген. Бұл өте құптарлық іс. Осы атауларды қолдану арқылы шығармадан қазақшылықтың иісі шығып тұрады, шығарманың стиль тезі үшін керемет қызмет етіп тұр. Мұндай ескі жер-су аттарын тауып, оны шығармада қолдану үшін көптеген еңбек қажеттігі түсінікті. Сол үшін авторға алғыс айтқымыз келеді.

Кейбір сөздер қазақ тіліндегі фонетикалық заңдылықтарға тура келмейді. Мысалы, Тәуекел ханның есімін өзгертуі. Мұндағы «Тәуеккел» формасынан көрі қазіргі кезеңдегі «Тәуекел» деп қолданылып жүрген формасы орфоэпиялық тұрғыдан да, орфографиялық тұрғыдан да аңғұрлым құптарлық. Оның үстіне, бұл есімнің түбі «тәуекел ету» тіркесіндегі зат есім тұлғалы сөзден пайда болған десек, онда есім ретінде атлғанда да, сол қалпын сақтағаны дұрыс. Ташкент қаласын «Башкент» деп атау да онша дұрыс емес. Өйткені, қазақ тілінде «т» дыбысының «л,д» дыбысына алмасуы кездеседі. Алайда, «т-б» дыбыстарының алмасуы қазақ тілі фонетикасының заңдылықтарына сәйкес емес. Керісінше, «Ташкент» атауын алдыңғы келтірілген топонимикалық атаулар сияқты ескі атауы бойынша, яғни «Шашкент» деп қолданған дұрыс болар еді. Автор шығармашылығында мұндай сөздер жиі кездеспейді, өте сирек.

Және де, орыс адамдары аттарын қазақша нұсқаға келтіріп айтылғаны дұрыс. Бори Годунов

– Барыс хан, Василий Шелкалов – Бәселей бек, Колька – Көлке деген сияқты келтірулер басқа да тарихи шығармаларда («Көшпенділер» трилогиясы, «Абай жолы» роман-эпопеясы) кездесіп отырады. Бұл сол кезеңдерге тән ерекшілік. Себебі, таңсық жұртпен алғаш ара қатынасқа түсіп жатқандықтан халықтың өзге тілдің сөздеріне бірден тілі келмейтіндігі. Бір жағынан автор бұл сөздерді кейіпкер көзімен бере білген.

Талант қасиеті, тәрбие мәні, дәстүр ықпалы әр түрлі жағдайда әсер етпек. М.Мағауин шығармаларындағы негізгі арқау жазушы сезімінің әр түрлі құбылуы десек, прозасына, әңгімелеріне, зерттеу еңбектеріне, романына ең алдымен автордың туған, өскен, ер жеткен ортасының пейзажы, деректі оқиғалары, дәлді істері, көпке мәлім тартыстары жатқанын оңғару қиынға түспейді. Өзі естіген, өзі көрген, бастан кешкен жайттарды шығармаға өзек ету шығармашылық сапардың алғашқы кезіндегі сипат болса, марқайған, кемелденген тұста жазушы әдейі мақсатты зерттеу, іздеу, тексеру арқылы жаңа тақырыптарды игере бастайды.

«Аласапыранды» жазу үшін Ресей қалаларына, Қырымға, Сібірге сапар шегеді. Кейінгі және мұның алдында жазылған ғылыми зерттеу еңбектері үшін де қазақ жерінің түкпір – түкпірін аралап, дерек жинап, шежірелер мен қолжазбаларды іздеп тауып, қасиетті мекендерге тәу етуді де естен шығармайды. Мұның бәрі автордың өз шығармаларына зор жауапкершілікпен қарауының, көркем туындының өскелең ұрпаққа тәрбие құралы бола алатын құрал екендігін тереңінен ұғынып, шығарманың мінсіздігі үшін барын салғанының дәлелі болса керек.

Аласапыран» роман-дилогиясындағы көнерген сөздердің қолданылу ерекшеліктерін зерттей отырып, автордың шеберлігіне қайран қаласың. Оның өте сирек әрі тым әріде қолданыста болған көнерген сөздерді өз шығармасында сәтті пайдалана білуіне жоғары баға беруге болады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

- 1 Мұсаев А.М. Қазіргі қазақ әдебиеті: оқу құралы. – Алматы, 2018. – 284 б.
- 2 Ісімақова А. Асыл сөздің теориясы. – Алматы, 2009. – 376 б.
- 3 «Аңыз адам» журналы, – Алматы, 2017, қазан
- 4 Сыздық Р. Сөз құдіреті. – Алматы, 1997. – 224 б.
- 5 Әшімбаева Н. Дәстүрлі қазақ қоғамындағы атақ-лауазымдар жүйесі. – Алматы, 2015. – 208 б.
- 6 Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі. – Алматы, 2008. – 968 б.

PROBLEMS OF DETERMINING A WORD-FORMING PARADIGM AND A WORD-FORMING NEST AS KEY CONCEPTS OF THE KAZAKH LINGUISTICS

Түйін. Мақалада тарам мәселесінің ғылымдағы зерттелуіне шолу жасалынды. Зерттеуде ұялардың түп негіз сөздері ретінде 100 бір буынды негізгі түбір сабақты етістіктер алынды. Бір буынды сабақты етістіктер ұямен байланысты бұрын зерттелмеген. 100 түп негіз сабақты етістіктен жасалған ұяларда 6 мыңдай туынды сөз жасалған, оның 4 мыңға жуығы-тарамдар құрамындағы туындылар. Бұл бай тілдік деректер зерттеу жұмысымызда ырнеше ғылыми қорытынды жасауға, тарамның сырын ашуға мүмкіндік берді, ұяның басқа бірліктерімен байланысын дәлелденді.

Түйінді сөздер: тіл білімі, сөзжасам, қазақша, сөзжасамдық ұя.

Резюме. В статье дается обзор научного исследования проблемы деривации. В исследовании, 100 однослоговых корневых стволых глаголов были взяты как корневые слова гнезд. Связь однослоговых глаголов и словообразовательных гнезд ранее не были изучены. В гнездах, состоящих из 100 основных глаголов, содержится около 6 тысяч производных слов, из которых около 4 тысяч являются производными. Эти богатые лингвистические данные позволили сделать несколько научных выводов в нашей исследовательской работе, а также раскрыть расклад ветви, ее связь с другими единицами гнезда.

Ключевые слова: лингвистика, словообразование, казахский язык, словообразовательное гнездо.

Summary. The article provides an overview of the scientific study of the derivation problem. In the study, 100 single syllable root stem verbs were taken as root words of nests. The relationship of monosyllabic verbs and word-building nests has not been previously studied. Nests consisting of 100 main verbs contain about 6 thousand derivative words, of which about 4 thousand are derivative. These rich linguistic data made it possible to draw several scientific conclusions in our research work, as well as to reveal the alignment of the branch, its connection with other units of the nest.

Keywords: linguistics, word formation, Kazakh, derivational nest.

INTRODUCTION

One of the most complex units of this unexplored scientific problem in science, that is, the word-formation unit, the word-formation branch has not yet been specifically studied. And the branch belongs to the most active of the units that make up the nest, the unit that organizes the nest, there is no nest without branches. Of the 100 nests we studied, there was not a single unbranched nest. In addition, the branch works very closely with all units of the nest. Nesting units are very closely related linguistic phenomena. Despite the fact that the interconnection of nest units plays an important role in the nest, this issue has not been studied at all in Kazakh linguistics. Little attention is paid to Russian linguistics. All these facts fully confirm the relevance of the research.

Due to the late recognition of word-formation in Kazakh linguistics as an independent branch of linguistics, the general theoretical problems of word-formation have not been studied for a long time. One group of them is related to word formation. Word-formation nest is a very complex, wide-ranging, very closely related, very large linguistic phenomenon, consisting of many areas. This can be

seen in the fact that about thirty dissertations on word formation in Russian have been defended.

The main purpose of the research is to scientifically study the word-formation of 100 nests on the basis of one-syllable root stem verbs, to determine the features of the branch, to determine the function of the branch in the nest, to determine the relationship of the branch to other units of the nest, to determine the role, determine the word-formation ability in the nest of verbs in the main stem of one syllable. To achieve this goal, the following tasks were set:

- to determine the basic root verbs of one syllable in the language;
- to sum up the nests made of them, their composition;
- describe the word-formation on a scientific basis, determine its main features, composition, place in the nest, its role in the organization of the nest;
- identify the stages that are actively involved in the creation of branches, and indicate the nests in which these stages function productively.
- identification of non-configurable steps in the nests, indicating the steps that do not necessarily

have a configuration;

- identification of inactive stages of branching;
- Indicate the maximum and minimum number of members of the branches in the cells by determining the composition of each branch. Thus, to demonstrate the possibility of complication of the members of the branch, the role of the nest in the reproduction, reproduction of products;
- sequence of connected units of a branch in a nest;
- to prove the connection of the members of the branch with the chain, to describe the role of the members of the branch in the chain;
- to determine the relationship of the members of the branch with the word-formation pair, to determine the type and features of the pair formed by the members of the branch, to distinguish it from the pairs formed by other works; Thus, to justify the types of pairs.

A WORD-FORMING PARADIGM AND A WORD-FORMING NEST AS KEY CONCEPTS

The problem of word-formation in Kazakh linguistics began to be studied at the end of the last century. Of course, this does not mean that the problem of word formation has not been studied before. It is known that from the first works written in Russian, derivative words, linguistic units and methods that make them became words. In the works of such scientists as I. Ilminsky [Ilminsky, 1861], P.M. Melioransky [Melioransky, 2001], there was brief information about word formation. The textbook "Word formation of the Kazakh language", published in 2002, provides a definition of word formation. It is as follows: "A word-formation paradigm is a set of words derived from one root word in one step of a vertical row". This textbook states that the word-formation branch is a member of the structure of the nest that is part of the nest, and this is proved by example. The textbook defines the differences and peculiarities of word formation from the morphological structure (paradigm). It is shown that in one cell there are several word-formation branches, which are located at different stages. Also, the role of word-formation suffixes in the creation of words in word-formation is described, the semantic features of the members of the word-formation are shown.

At the initial stage, different terms were used in the word-formation, and the interpretation of the content was different. The formation and definition of the content of the term word-formation in Russian linguistics is associated with E.A. Zemskaya. Taking into account the fact that different terms are used and interpreted differently in this matter, the scientist realized that in order to eliminate the gap, it is necessary to form a term and define its content. This is confirmed by the following passage: "The concept of word-formation paradigm began to be applied in word-formation recently. This term is

used by scholars of various countries, inserting into it various contents. Trying to establish isomorphism between word formation and morphology, we consider it more appropriate to name a set of derivatives that have one and the same origin. Oralbayeva Nurzhamal, in her article "On word formation" explained the reason for the use of word formation as: "Since the word-formation paradigm also consists of several derivative words derived from the same base, it was considered a variant of one word in word-formation, and the term paradigm was applied to it" and describes why Zemskaya used the term paradigm in word formation [Oralbayeva, 2002, p.4]. In this article, the scientist explains that word-formation is a complex unit of the nest, consisting of two to several derivative words. He explained the word-formation in terms of the number of words in the nest, word group, meaning.

In B. Yesimseitov's work "Synchronous description of the structure of word-formation chains in the Kazakh language", published in 2003, B. Yesimseitov also commented on the word-formation structure. The scientist could not ignore this problem, because each member of the word-formation chain can be considered the source of the word-formation chain, so the scientist could not bypass this problem. The scientist connects the formation of the chain with the members of the branch: "In the first stage of the nest, each of the derivatives belonging to the same branch, formed immediately from the root word, is the basis for the formation of the word-formation chain of the nest, which is gradually derived from the derivative roots. But this is not the only way. Word-formation is in the second and third stages. The members of the word-formation branch at each stage serve to increase the chain" [Yesimseitov, 2003, p.5].

And word-formation is a complex member of the nest, which is closely related to the composition, meaning, all the members of the nest, plays a key role in the construction of the nest. Therefore, in order to fully understand the theory of the nest, it is necessary to study the word-formation structure. In Russian linguistics, it can be said that the scholars who have dealt with the problem of word-formation nest, have touched upon the problem of word-formation structure, there are scientists who have studied the word-formation branch and defended their dissertations. At the same time, we can see the complexity of the problem of word-formation, because if the problem of word-formation is defended by several candidate dissertations in one language, it can, of course, prove the complexity of the problem. To prove our point, let us name some of them: P. Yusupova "The structure of word-formation paradigms of nouns in modern Russian" [Yusupova, 1980, p.211]; S. Sobirov "Word-forming paradigms in the nests of nouns of modern personal names", M.B. Ghazaryan "Correlation of word-formation

paradigms in the field of hyponymy" [Ghazaryan, 1990, p.127]; He defended his dissertation on the topic: The fact that these two dissertations are devoted to the word formation of nouns is itself the result of different approaches to the same problem, but on the other hand, it indicates the complexity of the problem of word formation.

Most scientists are based on the definition of word formation by E.A. Zemskaya. Among them are A.N. Tikhonov and I.A. Tsyba and R.I. Maltseva, the founders of the theory of word formation. For example, A.N. Tikhonov gave the following definition of word formation: "The word-formation paradigm is the co-existence of all indirect derivatives of one or another derivative" [Zemskaya, 1973, p.32].

A.N. Tikhonov's definition of word-formation retains the notion that words are derived from the same motivation in the definition given by E.A. Zemskaya. I.A. Tsyba also used the term word-formation, expressed support for the opinion of E.A. Zemskaya in her definition: Specific word-formation paradigm is a set of word-formation pairs (derived word and production word) in which the common first member (production word), and the second syllable, the second member. I.A. Tsyba preserved the content of Zemskaya's definition of a branch, only clarifying the definition, adding that its derivative roots are formed by different suffixes [Tsyba, 1989, p.201].

V.G. Golovin in his article "Hierarchy of complex word-formation units" [Golovin, 1985, p.311] described the complex units of the nest. The scientist described them as word pairs, chains, branches, and described each of them. In this article, the scientist described the word-formation branch as follows: "Word-formation paradigm. The links of the chain, indirectly connected by a common link, constitute a paradigm. In the composition of the nest of the word-formation paradigm is primarily in relation to the SP, although it would be that the origin of the nest is included in the composition of the chain, but does not enter the composition of the paradigm. The paradigm is generated by the links of the chain. At that time, the birth of the paradigm is the birth and continuation of the chain.

Members of the same paradigm can enter only in different chains, and this means that in the nest there is an interaction of no chains and paradigms, and chains and paradigms. Yu.S. Stepanov revealed the essence of paradigmatic, syntagmatic relations, let's quote it in his own words: "Paradigmatic relations are relations between linguistic units that can occupy a place in one and the same position. Syntagmatic relations are linear relations between linguistic units in a stream of speech. Paradigmatic relations are subordinated to the logical principle of "or-or", which excludes disjunction. Syntagmatic relations are subordinated to the logical principle of "i-i", conjunctions ". Yu.S. Stepanov explained the syntagm and branch logically [Stepanov, 1975, p.

302]. It is useful to use it in research. The review pays special attention to the meaning of word-formation derivatives, identifies semantic groups of derivative words in each branch. From this it became clear that the need for a comprehensive study of the branch in different ways, that is, because the problem of word formation is a phenomenon that appeared later in science, even in Russian linguistics, scientists have studied it from different angles and revealed its different features. The emergence of this problem in science was directly influenced by the emergence of the problem of word-formation nest. Undoubtedly, the emergence of the problem of word-formation nest in science was influenced by the study of synthetic word-formation suffixes, the study of word-formation of word groups, the study of root-derived words. In the gradual development of science, it is observed that previous research is the basis for further research.

Undoubtedly, there was a lot of scientific research in Kazakh linguistics, which led to the study of the problem of word formation.

The development of word formation has led to the emergence of the problem of word formation, which is now a topical issue in the development of linguistics. Without the study of word-formation suffixes, without knowing what a suffix is, without studying the word-formation of word groups, without identifying word-formation units, the problem of word-formation configuration would not be on the agenda and there would be no need to study it.

The first to use the term suffix in Kazakh linguistics and gave its definition was A. Baitursynov is not always taken into account (13). The suffixes given in K. Zhubanov's grammar were gradually supplemented in later grammars (14).

In 1960, A. Khassenova was the first Kyrgyz, Uzbek and Kazakh woman to defend her doctoral dissertation. The theme of the dissertation: "Verb bases of the Kazakh language".

Meanwhile, it was found that before the problems of word-formation nest, word-formation chain, word-formation stage began to be studied in science, word-formation problems were studied mainly in connection with word-formation of word groups. It was also found that the main problem studied in this study was the suffixes of word groups. Therefore, it was found that word-formation suffixes, which are one of the main units of word-formation, have been studied to some extent scientifically. It is known that this research work is the basis for the study of such issues as word-formation nest, word-formation branch. Therefore, a review of these works was made to show that the study of word-formation nests, word-formation pairs, word-formation chains did not start from scratch, from white paper.

CONCLUSION

The word-formation structure of the work is described on a comprehensive scientific basis. It has been proved by concrete linguistic data that a branch is one of the main complex units of a nest, that there is no nest without branches, and that there is no nest without branches. The work reveals all the features of word formation. All of the hundred nests that were the subject of the study had word-formation units, and the fact that there were no nests in the nests that were the subject of our study proved that the branch is one of the basic units that make up the nest.

No matter how many members there are, they are made up of a single motivation, one step at a time, and are arranged in a vertical row. This was recognized as a feature of the members of the branch, as the remaining units of the nest are located in the horizontal row of stairs.

Branches are words based on a paradigmatic relationship and are equally related to each other. There is no interdependence between them, the members of the branch are formed separately, in this case the branch differs from other units of the nest. This difference is due to the fact that other members of the nest have a different relationship with each other. In particular, if the members of the chain are hierarchically related to each other, the members of the pair are syntagmatically related to each other. The different relationships of the members of the nest affected the types of nest units.

In conclusion, it was found that word-formation plays an important role in the organization of the

nest, all the components of the nest, is one of the basic units of the nest, the nest solves many problems of the nest. It was also found that the branch is associated with all the units of the nest, the existing function in the nest is performed by the branch in connection with other units. It was proved that there were about 6 thousand words in 100 analyzed nests, and their relation to the vocabulary was different. For example, in 100 cells 1095 derived nouns 1075 derived adjectives, 3521 derived verbs, 300 derived adverbs were formed. It was proved that they were derivative words that changed in 2001, and 3990 were derivative words that were changed.

Meanwhile, it was found that before the problems of word-formation nest, word-formation chain, word-formation stage began to be studied in science, word-formation problems were studied mainly in connection with word-formation of word groups. It was also found that the main problem studied in this study was the suffixes of word groups. Therefore, it was found that word-formation suffixes, which are one of the main units of word-formation, have been studied to some extent scientifically. It is known that this research work is the basis for the study of such issues as word-formation nest, word-formation branch. Therefore, a review of these works was made to show that the study of word-formation nests, word-formation pairs, word-formation chains did not start from scratch, from white paper.

REFERENCES:

1. Baitursynov A. Language is a tool. (Consumption of the Kazakh language). Orenburg, 1914 11
2. Esimseitov BR Word-formation chains in the modern Kazakh language. AKD, 2002.- 28 p.25
3. Esimseitov BR Synchronous description of the structure of word-formation chains in the Kazakh language. Shymkent, 2003.- 78 p.26
4. Esimseitov B. Synchronous description of the structure of word-formation chains in the Kazakh language. A., 2003.- 78 p.5
5. Ghazaryan M.B. Correlation of word-formation paradigms in the field of hyponymy. AKD. Yerevan, 1990 pp. 127.7
6. Golovin V.G. Hierarchy of complex units of a word-building nest. // Actual problems of Russian word formation. Tashkent, 1985.- p. 311.9
7. Ilminsky N.I. Materials for the study of the Kyrgyz dialect. Kazan, 1861.
8. Khasenova A. (Kalybaeva A.) Verb bases of the Kazakh language, ADD, 1960.- p.70.
9. Kurmanaliev K. Scientific and theoretical bases of word-formation problems in the Kazakh language. ADD, 2002.- 280 p.19
10. Kurmanaliev K. Units and stages of paradigmatic relations of word-formation nest. ADD, 1998.— 74 p. 20
11. Kokisheva N. Derived words in the word-formation stages of word-formation nests based on the names of body parts in the modern Kazakh language. AKD, 2001.- 23 p. 21
12. Melioransky P.M. Brief grammar of the Kazakh-Kyrgyz language. Part 1. 2011. – 87 p.
13. Oralbaeva N. About word formation. // New research on word formation of the Kazakh language. Shymkent, 2002.- 82 p. 4
14. Stepanov Yu.S. Methods and principles of modern linguistics M., 1975. p. 302.10
15. Tsyba I.A. On the ratio of complex units- Derivative types and synchronization nests. Vladivostok, 1989.-p.201.
16. Yusupova N.G. The structure of word-formation paradigms of nouns in modern Russian. AKD. M., 1980.- p. 211.6
17. Zenskaya E.A. Modern Russian language. Word formation. M., 1973.- p. 32.
18. Zhubanov K. Research on the Kazakh language. 1999.- 581 p. 12

Yessenova Narima Boribayevna

Ph.D., assistant professor of preschool and elementary education of the Higher School of Pedagogy of the Taraz State Pedagogical University

TERMINOLOGIZATION AND DEFINING OF THE CONCEPT OF WORD FORMATION IN THE KAZAKH LINGUISTICS

Түйін. Еңбекте сөзжасамдық тарам жан-жақты ғылыми негізде сипатталды. Сөзжасамдық тарамның қазақ тілбілімінде термин ретінде қалыптасу үдерісі қарастырылды. Сонымен қатар сөзжасам ұғымының отандық және шетелдік ғалымдар берген ғылыми анықтамалары талқыланды. Тарамның ұяның негізгі күрделі бірліктерінің бірі екені, тарамсыз ұя болмайтыны, ұясыз тарамның болмайтыны нақтылы тілдік деректер арқылы дәлелденді. Еңбекте сөзжасамдық тарамның барлық белгілері анықталды.

Түйінді сөздер: тіл білімі, сөзжасам, қазақша, сөзжасамдық ұя.

Резюме. В статье дается детальное описание словообразовательной структуры казахского языка. Рассматривается процесс терминологизации и дефинирования понятия словообразования в казахском языкознании, научные определения отечественных и зарубежных ученых. Конкретными лингвистическими данными доказано, что ветвь является одной из основных сложных единиц гнезда, что не существует гнезда без ветвей и что ветвей – без гнезда. В работе раскрыты все особенности словообразования.

Ключевые слова: лингвистика, словообразование, казахский язык, словообразовательное гнездо.

Summary. The article gives a detailed description of the derivational structure of the Kazakh language. The process of terminologization and definition of the concept of word formation in Kazakh linguistics, scientific definitions of domestic and foreign scientists are considered. It is proved by concrete linguistic data that a branch is one of the main complex units of a nest, that there is no nest without branches, and no branch without a nest. The paper reveals all the features of word formation.

Keywords: linguistics, word formation, Kazakh, derivational nest.

INTRODUCTION

Due to the late recognition of word-formation in Kazakh linguistics as an independent branch of linguistics, the general theoretical problems of word-formation have not been studied for a long time. One group of them is related to word formation. Word-formation nest is a very complex, wide-ranging, very closely related, very large linguistic phenomenon, consisting of many areas. This can be seen in the fact that about thirty dissertations on word formation in Russian have been defended.

Only 3 dissertations had been defended in the field of word formation in Kazakh linguistics before this work was written. One of them is K. Kurmanaliev's doctoral dissertation on "Theoretical bases of word-formation nests in the Kazakh language" [Kurmanaliev, 1998, p.20], defended in 2002, the other – N.M. Kokisheva on "Derived words in word-formation stages of word-formation nests based on body names in modern Kazakh language" 2001 Candidate's dissertation [Kokisheva, 2001, p. 21], the third – Candidate's dissertation on the topic "Word-formation chains in the modern Kazakh language" (in terms of word-formation nests based on one-syllable verbs) by B.R. Esimseitov

[Esimseitov, 2003, p.26]. In 3 dissertations, which are not even counted with this finger, they did not cover all the internal units of the nest.

WORD FORMATION AS A SCIENTIFIC TERM OF THE KAZAKH LINGUISTICS

The scientist I.A. Tsyba attributes the beginning of the study of the problem of word formation in each country to the 60-70s of the last century, and names the following scientists who studied this problem at that time: V.N. Michirin, K. Buzashkova, F.S. Manucharyan, E.A. Zemskaya, J. Dubois, L. Galber, N.A. Katashogina, И.А. Tsyba et al. [Tsyba, 1989, p.201].

At the initial stage, different terms were used in the word-formation, and the interpretation of the content was different. The formation and definition of the content of the term word-formation in Russian linguistics is associated with E.A. Zemskaya. Taking into account the fact that different terms are used and interpreted differently in this matter, the scientist realized that in order to eliminate the gap, it is necessary to form a term and define its content. This is confirmed by the following passage: "The concept of word-formation paradigm began to be

applied in word-formation recently. This term is used by scholars of various countries, inserting into it various contents. Trying to establish isomorphism between word formation and morphology, we consider it more appropriate to name a set of derivatives that have one and the same origin.

The problem of word-formation in Kazakh linguistics began to be studied at the end of the last century. Of course, this does not mean that the problem of word formation has not been studied before. It is known that from the first works written in Russian, derivative words, linguistic units and methods that make them became words. In the works of such scientists as I. Ilminsky [Ilminsky, 1861], P.M. Melioransky [Melioransky, 2001], there was brief information about word formation. The textbook "Word formation of the Kazakh language", published in 2002, provides a definition of word formation. It is as follows: "A word-formation paradigm is a set of words derived from one root word in one step of a vertical row". This textbook states that the word-formation branch is a member of the structure of the nest that is part of the nest, and this is proved by example. The textbook defines the differences and peculiarities of word formation from the morphological structure (paradigm). It is shown that in one cell there are several word-formation branches, which are located at different stages. Also, the role of word-formation suffixes in the creation of words in word-formation is described, the semantic features of the members of the word-formation are shown.

Oralbayeva Nurzhamal, in her article "On word formation" explained the reason for the use of word formation as: "Since the word-formation paradigm also consists of several derivative words derived from the same base, it was considered a variant of one word in word-formation, and the term paradigm was applied to it" and describes why Zemskaya used the term paradigm in word formation [Oralbayeva, 2002, p.4]. In this article, the scientist explains that word-formation is a complex unit of the nest, consisting of two to several derivative words. He explained the word-formation in terms of the number of words in the nest, word group, meaning.

In B. Yesimseitov's work "Synchronous description of the structure of word-formation chains in the Kazakh language", published in 2003, B. Yesimseitov also commented on the word-formation structure. The scientist could not ignore this problem, because each member of the word-formation chain can be considered the source of the word-formation chain, so the scientist could not bypass this problem. The scientist connects the formation of the chain with the members of the branch: "In the first stage of the nest, each of the derivatives belonging to the same branch, formed immediately from the root word, is the basis for the formation of the word-formation chain of the nest, which is gradually

derived from the derivative roots. But this is not the only way. Word-formation is in the second and third stages. The members of the word-formation branch at each stage serve to increase the chain" [Yesimseitov, 2003, p.5].

And word-formation is a complex member of the nest, which is closely related to the composition, meaning, all the members of the nest, plays a key role in the construction of the nest. Therefore, in order to fully understand the theory of the nest, it is necessary to study the word-formation structure.

In Russian linguistics, it can be said that the scholars who have dealt with the problem of word-formation nest, have touched upon the problem of word-formation structure, there are scientists who have studied the word-formation branch and defended their dissertations. At the same time, we can see the complexity of the problem of word-formation, because if the problem of word-formation is defended by several candidate dissertations in one language, it can, of course, prove the complexity of the problem. To prove our point, let us name some of them: P. Yusupova "The structure of word-formation paradigms of nouns in modern Russian" [Yusupova, 1980, p.211]; S. Sobirov "Word-forming paradigms in the nests of nouns of modern personal names", M.B. Ghazaryan "Correlation of word-formation paradigms in the field of hyponymy" [Ghazaryan, 1990, p.127]; He defended his dissertation on the topic: The fact that these two dissertations are devoted to the word formation of nouns is itself the result of different approaches to the same problem, but on the other hand, it indicates the complexity of the problem of word formation.

Most scientists are based on the definition of word formation by E.A. Zemskaya. Among them are A.N. Tikhonov and I.A. Tsyba and R.I. Maltseva, the founders of the theory of word formation. For example, A.N. Tikhonov gave the following definition of word formation: "The word-formation paradigm is the co-existence of all indirect derivatives of one or another derivative" [Zemskaya, 1973, p.32].

A.N. Tikhonov's definition of word-formation retains the notion that words are derived from the same motivation in the definition given by E.A. Zemskaya.

I.A. Tsyba also used the term word-formation, expressed support for the opinion of E.A. Zemskaya in her definition: Specific word-formation paradigm is a set of word-formation pairs (derived word and production word) in which the common first member (production word), and the second syllable, the second member. I.A. Tsyba preserved the content of Zemskaya's definition of a branch, only clarifying the definition, adding that its derivative roots are formed by different suffixes [Tsyba, 1989, p.201].

V.G. Golovin in his article "Hierarchy of complex word-formation units" [Golovin, 1985, p.311] described the complex units of the nest. The scientist

described them as word pairs, chains, branches, and described each of them. In this article, the scientist described the word-formation branch as follows: "Word-formation paradigm. The links of the chain, indirectly connected by a common link, constitute a paradigm. In the composition of the nest of the word-formation paradigm is primarily in relation to the SP, although it would be that the origin of the nest is included in the composition of the chain, but does not enter the composition of the paradigm. The paradigm is generated by the links of the chain. At that time, the birth of the paradigm is the birth and continuation of the chain.

Members of the same paradigm can enter only in different chains, and this means that in the nest there is an interaction of no chains and paradigms, and chains and paradigms.

Yu.S. Stepanov revealed the essence of paradigmatic, syntagmatic relations, let's quote it in his own words: "Paradigmatic relations are relations between linguistic units that can occupy a place in one and the same position. Syntagmatic relations are linear relations between linguistic units in a stream of speech. Paradigmatic relations are subordinated to the logical principle of "or-or", which excludes disjunction. Syntagmatic relations are subordinated to the logical principle of "i-i", conjunctions ". Yu.S. Stepanov explained the syntagm and branch logically [Stepanov, 1975, p. 302]. It is useful to use it in research.

The review pays special attention to the meaning of word-formation derivatives, identifies semantic groups of derivative words in each branch. From this it became clear that the need for a comprehensive study of the branch in different ways, that is, because the problem of word formation is a phenomenon that appeared later in science, even in Russian linguistics, scientists have studied it from different angles and revealed its different features. The emergence of this problem in science was directly influenced by the emergence of the problem of word-formation nest. Undoubtedly, the emergence of the problem of word-formation nest in science was influenced by the study of synthetic word-formation suffixes, the study of word-formation of word groups, the study of root-derived words. In the

gradual development of science, it is observed that previous research is the basis for further research.

Undoubtedly, there was a lot of scientific research in Kazakh linguistics, which led to the study of the problem of word formation.

CONCLUSION

The development of word formation has led to the emergence of the problem of word formation, which is now a topical issue in the development of linguistics. Without the study of word-formation suffixes, without knowing what a suffix is, without studying the word-formation of word groups, without identifying word-formation units, the problem of word-formation configuration would not be on the agenda and there would be no need to study it.

The first to use the term suffix in Kazakh linguistics and gave its definition was A. Baitursynov is not always taken into account [Baitursynov, 1914, p.11]. The suffixes in K. Zhubanov's grammar were gradually supplemented in later grammars [Zhubanov, 1999, p.12].

In 1960, A. Khassenova was the first Kyrgyz, Uzbek and Kazakh woman to defend her doctoral dissertation. The topic of the dissertation: "Verb bases of the Kazakh language" [Khassenova, 1960, p.70].

Meanwhile, it was found that before the problems of word-formation nest, word-formation chain, word-formation stage began to be studied in science, word-formation problems were studied mainly in connection with word-formation of word groups. It was also found that the main problem studied in this study was the suffixes of word groups. Therefore, it was found that word-formation suffixes, which are one of the main units of word-formation, have been studied to some extent scientifically. It is known that this research work is the basis for the study of such issues as word-formation nest, word-formation branch. Therefore, a review of these works was made to show that the study of word-formation nests, word-formation pairs, word-formation chains did not start from scratch, from white paper.

REFERENCES:

1. Baitursynov A. Language is a tool. (Consumption of the Kazakh language). Orenburg, 1914 11
2. Esimseitov BR Word-formation chains in the modern Kazakh language. AKD, 2002.- 28 p.25
3. Esimseitov BR Synchronous description of the structure of word-formation chains in the Kazakh language. Shymkent, 2003.- 78 p.26
4. Esimseitov B. Synchronous description of the structure of word-formation chains in the Kazakh language. A., 2003.- 78 p.5
5. Ghazaryan M.B. Correlation of word-formation paradigms in the field of hyponymy. AKD. Yerevan, 1990 pp. 127.7
6. Golovin V.G. Hierarchy of complex units of a word-building nest. // Actual problems of Russian word formation. Tashkent, 1985.- p. 311.9
7. Ilminsky N.I. Materials for the study of the Kyrgyz dialect. Kazan, 1861.

8. Khasenova A. (Kalybaeva A.) Verb bases of the Kazakh language, ADD, 1960.- p.70.
9. Kurmanaliev K. Scientific and theoretical bases of word-formation problems in the Kazakh language. ADD, 2002.- 280 p.19
10. Kurmanaliev K. Units and stages of paradigmatic relations of word-formation nest. ADD, 1998.— 74 p. 20
11. Kokisheva N. Derived words in the word-formation stages of word-formation nests based on the names of body parts in the modern Kazakh language. AKD, 2001.- 23 p. 21
12. Melioransky P.M. Brief grammar of the Kazakh-Kyrgyz language. Part 1. 2011. – 87 p.
13. Oralbaeva N. About word formation. // New research on word formation of the Kazakh language. Shymkent, 2002.- 82 p. 4
14. Stepanov Yu.S. Methods and principles of modern linguistics M., 1975. p. 302.10
15. Tsyba I.A. On the ratio of complex units- Derivative types and synchronization nests. Vladivostok, 1989.-p.201.
16. Yusupova N.G. The structure of word-formation paradigms of nouns in modern Russian. AKD. M., 1980.- p. 211.6
17. Zemskaya E.A. Modern Russian language. Word formation. M., 1973.- p. 32.
18. Zhubanov K. Research on the Kazakh language. 1999.- 581 p. 12

Касенов Сакен Токановичк.ф.н., доцент, зав. кафедрой казахской, русской филологии и журналистики
ВКГУ им. С. Аманжолова
г. Усть-Каменогорск**Абдуллина Люция Ильдаровна**к.ф.н., доцент, кафедра казахской, русской филологии и журналистики
ВКГУ им. С. Аманжолова
г. Усть-Каменогорск

СИНЕРГЕТИЧЕСКИЕ ПРИЕМЫ В ИНТЕРПРЕТАЦИИ ПРОЗЫ Д. НАКИПОВА И Д. АМАНТАЯ

Түйін. Мақала аясында авторлар зерттеу экспериментін жүргізеді: көркем мәтінді интерпретациялауда синергетикалық тәсілдің тиімділігін тексереді. Қазақстандық авторлар Д. Нақыпов мен Д. Амантайдың күрделі композициялық құрылымы мен көп қабатты тілдік қатпары сипаттау тәсілдерін өздігінен ұйымдастыру тетіктерінің көмегімен таңдауды түсіндіреді.

Түйінді сөздер: Түйінді сөздер: интерпретация, синергетика, тәсілдер, өзін-өзі ұйымдастыру тетіктері.

Резюме. В рамках статьи авторы проводят исследовательский эксперимент: проверяют эффективность синергетического подхода в интерпретации художественного текста. Сложная композиционная структура и многослойная языковая ткань произведений казахстанских авторов Д. Накипова и Д. Амантая объясняют выбор метода описания с помощью механизмов самоорганизации.

Ключевые слова: интерпретация, синергетика, приемы, механизмы самоорганизации.

Summary. Within the framework of the article, the authors conduct a research experiment: they test the effectiveness of the synergetic approach in the interpretation of a literary text. The complex compositional structure and multilayered language fabric of the works of Kazakh authors D. Nakipov and D. Amantay explain the choice of the method of description using self-organization mechanisms.

Keywords: interpretation, synergetics, techniques, mechanisms of self-organization.

ВВЕДЕНИЕ

Современный художественный текст и связанные с ним литературные практики нацелены на то, чтобы найти соответствующие формы для адекватного отражения действительности, которая испытывает серьезные информационные вызовы и, как следствие, меняет нравственные ориентиры читательской аудитории. Интеллектуальное содержание современной литературы отвечает запросам общества в получении социокультурной информации. Разработка гуманитарных технологий, органичных для **сферы духовной и мировоззренческой культуры, по мнению** отечественных ученых, будет способствовать раскрытию «интеллектуального потенциала нации» [Султанбаева Г.С., 2014, с.14].

Представителей литературы «новой волны» Дидар Амантай и Дюсебек Накипов отличает «поиск эстетически самодостаточных форм и принципов повествования» [Джолдасбекова Б.У., Сарсекеева Н.К., 2013]. Названные авторы обращаются к сложным художественным формам, для понимания которых требуется соответствующий инструментальный и авторитетные исследователи, литературоведы и философы [Жаксылыков А., 2015; Нуржанов Б., 2010, с. 36].

Отработанная и апробированная методика постмодернизма как в литературе, так и в науке о литературе нацелена на формулировку заведомо искомого смысла. Перечень устойчивых признаков для определения исследуемого произведения в ряду постмодернистских «продуктов» не «работает» с текстами, передающими «движущуюся» реальность. В отношении сложных текстов, в которых значение не лежит на поверхности, а находится в постоянном движении, требуется новая система интерпретации. Ученые-гуманитарии в поисках эффективных технологий интерпретации, открывающих «новое понимание реальности» как «становящегося бытия» [Буданов В., 2006, с.171]. обратились к инструментам, приемам и принципам синергетики.

Синергетика (от греческого слова: *συνεργία* — совместное действие) как новое миропонимание привлекает ученых-филологов, сталкивающихся со сложными объектами интерпретации. Автор харьковской школы синергетических исследований Л.С. Пихтовникова убеждена, что писатели должны меняться, если «хотят быть услышанными, использовать новые способы донесения информации и воздействия на читателя» [Пихтовникова Л.С., 2018, с.39].

ОСНОВНАЯ ЧАСТЬ

«Атмосфера произведения» (Дидар Амантай) и «стихия текста» (Дюсебек Накипов), заявленные в виде авторской концепции, представляются нам сложными объектами, обладающими способностью к саморегуляции. Эта способность послужила обоснованием для выбора синергетических приемов в интерпретации художественных текстов казахстанских литераторов. О сложности созданного ими мира заявляли и сами авторы в комментариях и непосредственно в тексте. К примеру, Дидар Амантай в интервью Майгуль Кондыказаковой признается, что его книга «Цветы и книги» — «сам по себе сложный роман» [Кондыказакова А., 2007].

«Сложность» как околонучная категория определяет траекторию литературного текста, который содержит и эстетическое, и историко-культурное наполнение. Писатель в стремлении «удовлетворить» запросы читателя в получении подобной информации стремится открыть доступ к разным источникам, в т.ч. к авторской позиции.

В своей знаменитой книге «Аз и Я» Олжас Сулейменов постулировал: «Человек с малых лет попадает в атмосферу Слова» [Сулейменов О., 1990, с. 26]. Подхватывая метафору старшего коллеги по литературному цеху, Дидар Амантай заявляет, что для него важна «атмосфера произведения, а не сюжет...». [Кондыказакова А., 2007]. «Атмосфера», в известном смысле, — «среда обитания» автора и его персонажей. В рамках избранного жанра эссе с его нестрогими контурами Д. Амантай выстраивает диалог автор — читатель в реальном времени и тем самым воспроизводит художественные принципы меняющейся, движущейся, неустойчивой современной эпохи.

«Приписав» однажды художника к последователям постмодернизма, отечественные критики интерпретируют текст по формальным признакам этого метода. Например, творчество Дидара в «оптике» модернистского явления дает основание С.У. Такирову и А.М. Жакулаеву утверждать следование писателя исключительно «эстетике постмодернизма» [Такиров С.У., Жакулаев А.М., 2014].

Однако сам писатель иронично относится к «философии постмодерна», усматривая дань «моде», и считает, что время господства этого метода проходит. Взамен литератор предлагает в качестве «важнейшей задачи» и «главной цели литератур всех эпох и народов» понятие «атмосфера» [Д. Амантай, 2018].

Что же вкладывает писатель в категорию «атмосфера»?

В приведенном уже интервью Амантай высказывается вполне категорично: «поток сознания», объявленный модернистами в качестве нового слова в литературе, впоследствии стал камнем

препятствования для самих модернистов, «их романы становились все более толстыми и, как следствие, скучными» [Кондыказакова А., 2007]. Вместе с тем в прозе писателя читатель имеет дело со знакомыми «атрибутами» постмодернизма: разрозненные эпизоды, фрагменты, монологи-диалоги, история, вымысел, отсутствие главного героя и сюжета в классическом виде. Профессиональный литератор и критик использует все доступные ему инструменты для передачи особой атмосферы произведения, которая, по его признанию, важнее сюжета: «сюжет есть и в новостных программах, ...и в драматургии и в кино» [Д. Амантай, 2019]. Посредством текста и связанных ассоциаций создается та самая «атмосфера», внутри которой читатель ощущает себя свободно и у него возникает желание находить собственные смыслы.

Амантай-критик неоднократно задается вопросами организации творческого процесса: «Как сказать?» и «Как быть оригинальным?» и в комментариях к своей повести «Я скучаю по Вам» формулирует эстетические принципы, которые, по его мнению, призваны сломать «традиционные каноны литературоведения» [Такиров С.У., Жакулаев А.М., 2014]. Эти заявления автора ставят под сомнение включение его произведений в ранг исключительно постмодернистского текста. Десять страниц повести «Я скучаю по Вам» по форме и содержанию — сложное и намеренно искусственное сцепление разнородных смысловых «фреймов», оставляющее вокруг атмосферу свободы, «поле» для разных сценариев читательских размышлений. Диалоги-впечатления, мысли в пустоту; бессвязность событий, повтор, запоздалое объяснение или отсутствие такового; нарушение хронологии и отсутствие финала — все это наглядная «иллюстрация» постмодернистского метода. При этом ученые отмечают наличие в тексте «свободного движения» [Такиров С.У., Жакулаев А.М., 2014]. Придание сюжету характера самостоятельно движущейся конструкции, действительно, нарушает статические каноны традиционного литературоведения и обращает внимание к тезаурусу синергетики.

Синергетические приемы помогли прочесть в заголовочных номинациях книг предпонимание атмосферы художественного текста. Первая книга Д. Амантая — сборник рассказов под общим названием «Посткриптум». Следуя авторской логике, читатель должен сфокусировать свое внимание на том, что находится «после написанного», т.е. вне-за-над текстом. Тем самым задаваемая на уровне заголовка художественная реальность расширяет временные и пространственные рамки текста и формирует атмосферу, которая в терминологии синергетики трактуется как «становящееся бытие» [Буданов В., 2006, с.171].

Книга «Цветы и книги» (2003г.) принесла ав-

тору победу в конкурсе «Сорос-Казахстан» в номинации «Современный казахстанский роман»: факт признания авторитетными критиками манеры писателя, отвечающей духу времени. Сложная архитектура текста, маркированного как постмодернистский, привлекает исследователей на интерпретации в уже заданном векторе.

Попробуем применить к тексту книги технологии синергетики. Замена «цельного» сюжета отдельными фрагментами и эпизодами, связанными между собой условными скрепами, дает и автору, и читателю возможность менять их положение и при этом получать всякий раз новые смыслы. Один из мотивов-скрепов — мотив поиска, духовного, философского, религиозного. Персонаж Д. Амантай — молодой писатель Алишер, что придает повествованию металитературный характер. Мечта сотворить Книгу Тенгри, которая соединит прошлое и настоящее, обречена быть лишь мечтой, но сам путь к ней — путь к вере — наводит читателя (с помощью авторских параллелей) на «сближение» с Абаем, Махамбетом, с нашим современником Олжасом Сулейменовым. В атмосфере авторского текста оказываются близкими древние цивилизации и реалии современного мегаполиса [Амантай Д., 2007, с. 91].

Диалоги представлены не только репликами персонажей: расположенные рядом фрагменты тоже становятся частью большого исторического диалога. Казахстанский критик Алия Бопежанова справедливо отмечает «жизнеспособный диалогический характер творчества Дидара» [Бопежанова А., 2015].

Эссе «Притязание на вечность» — диалог-размышление о смысле искусства и его роли в жизни людей. «Диалог» обретает межкультурный масштаб, благодаря вовлечению в него мыслителей и писателей прошлого: А. Камю, Ж.-П. Сартра, Г. Гессе, Ф. Ницше, О. Уайльда и других. Художественный текст становится живой системой, внутри которой оказываются не такими уж далекими извечные философские умозаключения. Читатель, в своем «притязании на вечность», получает возможность найти собственный баланс между гармонией и хаосом, бытием и небытием, вечностью и мгновением.

Не только в прозаических, но и в поэтических произведениях Д. Амантай позиционирует особый, поэтический, механизм мышления. Так, в стихотворении «Реквием по осени» лирический герой ведет диалог с Осенью, приглашая читателя увидеть и услышать таинственную магию рождения «внутренней речи». Поэт открывается перед своей аудиторией и, тем самым, раздвигает границы лирического текста.

Открытое пространство текста Дюсебек Накипов достигает посредством жанрового эксперимента. Внимание читателя обеспечено эпатажными заголовками и подзаголовками его поэм,

подсказывающими направление следующего за ними текста: «Тень ветра», «Круг пепла», «Время Ре», «Песня моллюска. Поэма контрапункта», «Праздник хризантем»; «Поэма-цепочка», «Неизбывность. Поэма-рефрен», «Вечер века», «Женщина и пурпур», поэмы «Близнецы», «Сказы вечного сурка».

Например: в подзаголовке к поэме «Близнецы» указано, что мы имеем дело с «виртуальной поэмой на фоне сверхреальности». Согласно Википедии, «виртуальный» означает «несуществующий, но возможный» [Википедия]. Впечатление нереальности усиливается уточнением: «На фоне сверхреальности». Таким образом, ставится под сомнение сам факт существования поэмы и описанных в ней событий. Благодаря обозначенной едва уловимой грани между виртуальным и реальным миром мы погружаемся в текст и самостоятельно ищем в нем смыслы и связи.

Авторские заголовки, если следовать синергетической терминологии, своеобразная точка бифуркации, фиксирующая сбой работы прежней системы [Википедия]. Первая реакция на подобные «заголовки» повергает в «шок», своего рода ступор: такого не бывает. Именно в заголовочном комплексе накиповских текстов сталкиваются первоначально несовместимые понятия: ветер, у которого есть тень; пепел в форме круга; вечер как время суток века; используются авторские трансформации жанра: поэма контрапункта, поэма-цепочка, поэма-рефрен; роман интенций. Заглавия-оксюмороны «отменяют» образы-клише и стереотипы и заставляют искать новые связи.

Лирический герой поэмы ведет собственную «хаос-хронику» и вместе с читателем погружается в этот хаос, доводит до абсурда, провоцируя к поиску связи. За счет полярных понятий и категорий текст обеспечивается самоорганизующимся «смыслом». В поэме почти отсутствуют знаки препинания, книжные слова и формы — «апокалипсис», «избиенный», «реквием» — сменяются просторечными выражениями: «фига», «цыц»; искажаются названия месяцев, придуманные неологизмы («хуу» (ноо) сферы, «миротканье», «предошущение», «алма-матерь»), повергают в ужас: «Террор... По-моему, это означает по смыслу: уничтожение «терры», Земли, нас, цивилизации, меня» [Накипов Д., 2001]. Писатель на глазах читателя производит «анатомию» слов и обнажает скрытые в них смыслы, строит свои версии происхождения слов. Читатель постепенно втягивается в предлагаемую автором игру: давать свои новые толкования прежде известным названиям.

В поэме действуют персонажи из разных исторических эпох, и сам читатель оказывается внутри событий, уже происходивших в человеческой истории, все это напоминает правила компьютерной игры «Джуманджи». В «поле»

текста оказываются библейские образы, представители разных народов и этносов, религиозных конфессий. Внешний событийный круг: боевые действия армии США в Ираке, политика непротравления насилию Махатмы Ганди, теракты в парижском метро, революционный террор в Казахстане 30-х годов — подается «дозировано», в виде цитат, перечисления имен-знаков — «Нефертити», «Тенгри» и «Христос». И читатель поставлен перед необходимостью проводить параллели в этой фантастической перекличке и взаимоотражениях.

Все эти «смещения» — своеобразные «джунгли игры», выхода из которых не знает никто, и решение нужно найти самому, руководствуясь определенными нравственными ориентирами, заложенными на уровне генетики и часто забытыми в повседневной суете.

Только сложив «фрагменты смысла», начинаешь понимать общую идею произведения. Поэма «Близнецы» — реакция автора на трагедию терактов в США и акцию возмездия в Афганистане — точка отсчета в изменении повестки дня человеческой цивилизации. Здания-близнецы Всемирного торгового центра в Нью-Йорке обретают в художественной артикуляции Накипова тоже значение бифуркации. Сбой прежней системы человеческого бытия демонстрирует ее неустойчивость, которая может обернуться в уже неконтролируемый хаос или подняться на качественно новый порядок.

Всеми доступными ему средствами поэт «кричит»: «Так дальше жить нельзя!». И благодаря авторской компоновке значение слова «близнецы» начинает «мерцать» разными смысловыми гранями: люди, народы, религии — одна кровь — близнецы. Накипов доводит свои размышления до гротеска: вступает в диалог со своим близнецом — собственным «я». Прием «обращение к себе», «диалог с самим собой» — не новый и вполне отвечает постмодернистской стилистике, как и разворачивающийся на глазах читателя процесс написания текста [Википедия]. Рассказчик в поэме Накипова приводит последовательность этапов создания поэмы: «Отсюда и начинаю писать»; «Стоял и восхищался»; выражение сомнений в виде неполных предложений: «Кто? Не знаю...». Эффект устного монолога-исповеди «запускает» механизм самоорганизации.

Техники передачи потока сознания, характерные для постмодернизма, служат мотиватором для «работы» самого материала. «В эстетике Д. Накипова, по словам А. Жаксылыкова, «главенствует стихия текста» [Жаксылыков А., Жаппарова А., 2015]. На наш взгляд, это та самая «становящаяся действительность», которая делает текст сложным и который, по замыслу, автора, может сам по себе «порождать» разные смыслы.

И задача писателя не ограничивается подключением читателя к поискам смысла: ведь это —

го смысла вообще нет! Или он предлагает самые разные варианты, порой неведомые автору. И риторические вопросы — которых много — действительно вопросы, на которые нет ответов.

По мнению философа Нуржанова Б., «понятие «текста» — доминирующей методологией постмодернизма. [Нуржанов Б., 2010, с.34]. «Атмосфера», «стихия», на наш взгляд, не только маркируют текст, но и представляют ту самую сложность, которая в синергетических категориях может быть представлена как «самоорганизующаяся» система, ключ к которой дает «новое понимание реальности» [Буданов В., с.144-146]. Одно из концептуальных положений постмодернистской эстетики — господство стихии авторского дискурса, демиурга текста, или стратегия автора-творца.

Так, в поэмах Д. Накипова это ассоциативно возникающие параллели из разного рода искусств, биографически близких автору, прежде всего, сфера балета, шире — театрального действия. При этом автор отстаивает свое право на их свободное перемещение. Благодаря подобному «скольжению», по терминологии Е.Г.Фоменко, и возникает свобода или «генерирующий хаос» [Фоменко Е.Г., 2015, с.96]. События «не давят» на читателя, а погружают его в хаос, из которого он должен выбраться сам.

Это подтверждает рассуждение Л.С. Пихтовниковой о плодотворных для самоорганизации состояниях, которые «далекие от равновесия» [Пихтовникова Л.С., 2015, с.16].

По нашему мнению, и Д. Амантай, и Д. Накипов не вписываются в очерченный постмодернистский круг именно потому, что вместо роли демиурга авторы занимают максимально дистанцированную позицию. Свое Послание миру они не навязывают, сюжетные ходы скрывают за нарочито беспорядочными, фабульно не связанными между собой фрагментами текстов.

Многие базовые понятия постмодернизма в синергетической трактовке получают более объемное наполнение и возможность постоянных изменений.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Закономерным результатом смены научных парадигм в гуманитарных науках, в том числе филологии стало появление в конце XX — начале XXI века синергетических исследований. Филологи пришли к осознанию, что кардинально менялись объекты их изучения.

«Атмосфера Слова», впервые заявленная О. Сулейменовым, «атмосфера произведения», провозглашаемая Д. Амантаем, и «стихия текста» в эстетике Д. Накипова — сложные объекты, в которых поведение автора-повествователя выводит текст за рамки линейного, показывая события одновременно изнутри и с разных ракурсов. Современные авторы, в числе которых

Дидар Амантай и Дюсебек Накипов, остро реагируют на быстро меняющуюся картину мира и испытывают внутреннюю потребность перевести «внутреннюю» речь в диалог культур и цивилизаций. В то же время подключая коллективное творческое сознание, они способствуют формированию нового миропонимания в качестве сложной самоорганизованной системы.

Синергетическая оптика представляет постоянно движущуюся меняющуюся действительности методику интерпретации. Присутствующая в терминологии синергетики «точка бифуркации» ассоциируется с определением «кульминация» в традиционном литературоведении.

Однако в отличие от кульминации (наивысшему моменту в развитии сюжета) точка бифуркации — эпизод/явление/сюжетный элемент — то место, узел, попадая в который происходит «сбой» в системе. Литературный текст как сложная система, вынужден перейти в режим самоорганизации, т.е. перезапуститься, чтобы двигаться дальше и выбрать одну из нескольких целей.

Представленный в рамках статьи условный эксперимент дал нам, прежде всего, понимание, что в литературоведческой практике происходит кардинальный пересмотр базового инструментария. Это не отменяет сложившиеся подходы

феноменологии и герменевтики, как не отрицает и присутствие постмодернистских приемов в авторской стилистике. Вместе с тем, новое миропонимание, которое писатель формулирует в своем тексте-обращении, ставит ученых перед необходимостью разработки соответствующих исследовательских подходов.

Апробируя эффективность синергетической методики в интерпретации художественного текста, мы пришли к следующим выводам. Приемы синергетики оказываются более органичными в интерпретации сложных текстов, когда другие методики не дают полного понимания авторского послания. Синергия как «сотрудничество, содействие, помощь, соучастие» — усиливает эффект воздействия автора на сознание воспринимающей информацию аудитории. В результате читатель «подключается» к новому уровню понимания, при котором он становится субъектом и создателем собственной модели, «собранной» из тех фрагментов, которые ему были объективно предоставлены.

Синергетические исследования продуктивны в дешифровке сложных текстовых образований, когда очевидная авторская интенция не преобладает, а сопутствует субстанции самого текста, живущего по собственным законам.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Амантай Дидар. Казахская литература: классика, модерн и постмодерн. <http://www.dialog.kz/articles/retro/2018-11-21/didar-amentay-kazahskaya-literatura-klassika-modern-i-postmodern>
2. Амантай Д. Цветы и книги // Аманат.- 2007. – № 6. – С. 76-117, С.91
3. Амантай Д. <http://novoetv.kz/2019/11/v-karagande-proshel-tvorcheskij-vecher-didara-amentaya-foto/>
4. Амантай Д. <http://modernpoetry.ru/contemporary/erbol-zhumagulov-stihi>
5. Бопежанова Алия <https://cyberleninka.org/article/n/379700>
6. Буданов Владимир. Методология и принципы синергетики. // Філософія освіти 1(3)/2006. с. 143-172.
7. Википедия <https://ru.wikipedia.org/wiki/>
8. Джолдасбекова Б.У., Сарсекеева Н.К. Авторский дискурс Д. Амантая в контексте интеллектуальной прозы
9. http://www.rusnauka.com/12_KPSN_2013/Philologia/8_134808.doc.htm
10. Кондыказакова Майгуль в еженедельнике «Литературная газета Казахстана» интервью Д.Амантай <http://www.dialog.kz/articles/kultura/2007-06-11/vostrebovannost-sereznoy-literatury-neizbezhna>.
11. Жаксылыков Аслан, Жаппарова Асемжан. Гипертекст Дюсенбека Накипова // Журнал «Тамыр» №42, август-декабрь 2015.
12. Накипов Д. Круг пепла (роман-диалог), — Алматы: Сага, 2010, с.132.
13. Накипов Д. Близнецы. Виртуальная поэма на фоне сверхреальности // Простор. – 2001. – №1.
14. Нуржанов Б. Модернистское искусство, постмодернистская эстетика // Тамыр, №1(25) 2010, с.31-36.
15. Пихтовникова Л. С. Синергетика в филологии – наука настоящего и будущего: перспектива изучения в университетах Украины // Новий колегіум : Науковий інформаційний журнал. Проблеми вищої освіти. № 4, 2018(94). С. 39-42.
16. Пихтовникова Л. С. Основные положения и понятия синергетики в применении к филологии. Базовые и инструментальные понятия синергетики / Л.С. Пихтовникова // Синергетика в филологических исследованиях : [монография] / под ред. проф. Л.С. Пихтовниковой. – Х. : ХНУ им. В.Н. Каразина, 2015. – С. 7-19. С.16.

17. Сулейменов О. Эссе, публицистика. Стихи, поэмы. Аз и Я. – Алма-Ата: Жалын, 1990.
18. Султанбаева Г.С. и др. Интеллектуальная нация в фокусе гуманитарных технологий: монография / Г.С.Султанбаева, С.Н.Велитченко, О.П.Ложникова; под общей редакцией д.п.н., проф. Г.С. Султанбаевой. – Алматы: Қазақ университеті, 2014. – 160 с.
19. Такиров С.У., Жакулаев А.М. Эстетика постмодернизма в творчестве Дидара Амантая
20. http://www.rusnauka.com/39_VSN_2014/Philologia/8_182534.doc.htm
21. Фоменко Е. Г. Синергетические исследования художественного текста: проблемы и перспективы //Науковий вісник Міжнародного університету. Сер.: Філологія, 2015 №17 том 2. С.95-101.

Кәпұлы Дәулеткерей
аға оқытушысы
қазақ әдебиеті кафедрасы
Л.Н.Гумилев атындағы ЕҰУ

АҚЫТ АҚЫН АБАЙ ЖЫРЛАРЫН – ТӘПСІРЛЕУШІ

Түйін. Мақалада Абай мұрасының Моңғолияда насихатталуы мен таралуындағы Ақыт Үлімжіұлының еңбегі қарастырылды. Ақыт қажы мен Абай жырларындағы өзара үндестік, сарындас ойлар айқындалды. Ұлы ақынның Моңғолия және Қытай жеріндегі шәкірттерінің шығармашылығы мен зерттеулері талданды.

Түйінді сөздер: дәстүр, жаңашылдық, пәлсапа, шыншылдық.

Резюме. В статье рассматривается работа Акыта Улимжиулы по пропаганде и распространению наследия Абая в Монголии. Гармония и ирония в стихах Акыта Хаджи и Абая были раскрыты. Были проанализированы работы и исследования учеников великого поэта в Монголии и Китае.

Ключевые слова: традиция, инновация, философия, честность.

Summary. The article considers the work of Akyt Ulimzhiuly on the promotion and dissemination of the heritage of Abai in Mongolia. Harmony and irony in the poems of Akyt Haji and Abai were revealed. The works and studies of the students of the great poet in Mongolia and China were analyzed.

Keywords: tradition, innovation, philosophy, honesty.

Ақыт жырларын тақырыпқа топтамас бұрын ең әуелі оның үйрену мектебі жайында сөз қозғай кеткен жөн секілді. «Дәстүр мен жаңашылдық – бүкіл әдебиеттің даму үдерісі мен бағытының жеткен деңгейін көрсететін әдебиеттану үшін аса маңызды мәселелер. Бұл ұғымдар бір-бірінің мәнін ашып, бірінсіз-бірі көріне алмайтын екі полюс сияқты. Бірлікте ғана көрінетін категориялар. Дәстүрдің бастауы жаңашылдық болса, жаңашылдықтың мәні дәстүрге айналу. Жаңалықсыз дәстүр болмайтыны сияқты, дәстүр дәрежесіне көтеріле алмаса, ол да жаңашылдық емес, өткінші бір құбылыс болып қалмақ» [Үсенова А., 2009, 253 б.]. Демек, Абай жырларының дәстүрге айналуы кездейсоқтық емес, оның жаңашылдығында. Оған бүкіл қазақ ақындарының еліктеуі – Абайдың мәртебе тұғырына көтерілуінде.

Әрине, Ақыттың өмірі өткен Қытайдың Шыңжаң өлкесінің Алтай аймағы мен Моңғолияның Бай-Өлкедегі тарихи-мәдени жағдай Қазақстанмен салыстыруға мүлдем келмейтін, өзіндік даму тарихымен ерекшеленгенін айтып өттік. Дегенмен XX ғасыр басындағы шырғалаңдар бұл өлкенің қазағын айналып өтпегені анық. Геосаяси мүдделер тоғысынан зардап шеккен қазақ даласы екіге бөлініп, Қытай аумағында қалған қазақтың тағы бір бөлшегі Моңғолия мен Қытайдың бөлінісіне түскен тарихи сәті Ақыт жырларынан шет қалмайды.

Ақыттың мұңы – елдің мұңы, аз ғана қазағының екіге жарылуы. Олардың ертеңгі болашағының бұлыңғырлығы. Бір қазақтың бір қазанға сыймай босуы. Жалпы, Ақыт жырларында елдікті ту еткен, қазақты бірлікке үндеген азаматтық сарын басым. Осындай тарихи кезеңде өмір сүрген ақынның ең әуелгі үйрену бұлағы – әрине,

халықтық жырлар мен қазақ халқының жылдар бойы қалыптасқан, ауыздан ауызға тарап жеткен бай ауыз әдебиеті. XV-XVIII ғасырлардағы бүгінгі таңда әдебиеттану ғылымында «Зар заман әдебиеті» деп үкіленіп жүрген халық жыраулары мен ақындары болғаны даусыз. Біріншіден, Ақыт XX ғасырдың басында өмір сүрді. Бұл кезеңде Қытайдағы қазақтар мен Қазақстан арасындағы шекара мүлдем жабық болса да, Әсет Найманбайұлы, Таңжарық Жолдыұлы, Жүсіпбекқожа Шайқысіләмұлы, Зият Шәкерімұлы секілді көрнекті ақындардың Қытай жеріне өтуі екі ел арасындағы әдеби рухани байланыстың тереңдеуіне жол ашады. Бұл адамдар тек өздері ғана қоныс аударған жоқ. Сонымен қатар Қазақстандағы қалыптаса бастаған жаңа мизам әдебиеті мен бай ауыз әдебиетінің үлгілерін, халықтық жырларды ала келді. Әсіресе Қазақстанда аты айтылуға тыйымсалынған Мағжан Жұмабайұлы, Шәкерім Құдайбердіұлы, Міржақып Дулатұлы секілді алашшыл ақындардың әдеби мұрасы аты аталған қаламгерлермен бірге Шыңжаңдағы қазақтарға жеткені мәлім (Оспан батыр Кеңестен Алтайға келген Алаш өкілі Райымжан Мәрсековпен кездескен деген ел аузында әңгіме бар).

Бұл жайында Қадыс Жәңгілұлы: «Ақыт еңбегінің енді бір саласы – шынын айтқанда, бастау көзі – түп тамыры туған әдебиетіміздің халықтық дағдысы болған. Ақынның ұлы Ғазиз қажы «Ақын атаны еске алғанда» деген мақаласында айтқандай-ақ, 8, 9, 11 өлең құрап айтқаны мәлім. Мәселен:

«Үлімжі деген атам бар, Қос кіндік ботам бар» дегеннен-ақ айқын көрінеді. Оның 1-томында жарияланған «Беташары», 2-томдағы «Беташар», «Сарын», «Аужарлары», «Сарып қызбен айтысы» туған әдебиетімізбен ашылғанын, содан тамыр

алғанын әйгілейді» [Үлімжіұлы А., 1999, 23 б.] деп жазады. Филология ғылымдарының докторы, әл-Фараби атындағы ҚазҰУ-дың профессоры Зұфар Сейітжанов бұл туралы: «Қорыта айтқанда, Ақыт шығармашылығының рухани жетіліп кемелденуіне тірек болған үш бұлақ көзді айтқан орынды. Оның бірі – халықтың қазына фольклор, екінші – Шығыс әдебиеті, үшіншісі – Абай мұрасы. Әсіресе халық әдебиетінің сан ғасырлық өрнек-үлгісіне сүйенуі ақын шығармасына ерекше ажар айшық берген. Шығыс әдебиетінің де ғибрат тағылым, үйретер үлгісі аз болмаған болса, Абай үлгісімен өлеңдер дестесін жазған. Оның даналық жолын жалғастырып, шығармаларын өнеге тұтқан» дейді.

2007 жылы Дүниежүзі қазақтарының «Ата-жұрт» баспасынан жарық көрген Жәди Шәкенұлының «Қытайдағы қазақтар» атты кітапта Ақыттың 20-дан астам назиралық дастандар жазғаны айтылады [Шәкенұлы Ж., 2007. 238 б.]. Автор бұл кітапта ақынның үйрену мектебі жайынан аз мағлұмат бере кетеді. Әуелі Ақыт жырларының Абаймен үндестігін сөз ете отырып, 1909 жылы жарық көрген Абай шығармаларының 1915 жылы Асқар Татанайұлының қолына түскендігін жазады. Яғни бұл – Ақыттың үйрену мектебінің бастауы халық жырлары мен байауыз әдебиетімен қоса, Абай жырлары болғандығының дәлелі. Жоғарыда айтып өткен, Бай-Өлкеде басылған «Қажыбаян» кітабының бірінші беті:

Ақындар бізден бұрын өткен талай,

Әсіресе Құнанбай баласы Абай.

Солардай өткір сөзді таппасам да,

Ойымды жеткізейін құрай, жамай, – деген Ақыт қажының өлеңі басылған. Демек, Ақыт Абай Құнанбайұлын өзіне ұстаз тұтқан. Жоғарыда атап өткеніміздей, Қытайда ақыттану ісімен айналысқан Зейнолла Сәнік: «Ол кісі, әсіресе, 1907-1908 жылдары қажылыққа барып оралғаннан кейін, Абайдың ақындық ізімен жүріп, Абайша жырлап, Абайша өмірге мән беріп, ағартушылық бағытта насихат өлеңдерді өте көп жазған еді. Ол тек Абайша 8, 11 буынды өлеңдер жазып ғана қойған жоқ, оның «Сегіз аяқ» өлеңіне еліктеп, «Қос аяқ» деген өлең жазып қалдырған» [Зейнолла С., 2009, 22 б.] дегенді айтады. Бұл ретте тағы да қытайлық зерттеушілердің еңбегіне жүгінгенді жөн көріп отырмыз. Байөлкелік қаламгерлер Абай мен Ақыттың кездескені жайында мағлұмат береді. Бірақ Қадыс Жанәбілұлы бұл ақпараттың жаңсақ екендігін жазады. «Қалиолла Нұртазаұлы айтады: Кезінде ел аузында сөз болып жүретін Ақыт Абаймен кезіккен екен, Абай Ақытқа: «Шариғаттың бәрі өлең емес, ендеше өлеңнің бәрі шариғат болмақ керек» депті деген сөзді Құнанбайұлы Абай емес, Қасымов Абай айтқан екен. Қасымұлы Абай өзі Ақытпен кезіккеннен кейін «Сіз құлқын құлы соқыр молла емес, халық қамын жеген көзі ашық, көкірегі ояу молла екенсіз, ақындығыңызға адалдығыңыз сай екен, ендеше,

бір баламды жіберейін, сол сізді шекарадан өткізіп қойсын. Мен Абай Құнанбаев деген ақынның бір кітабын әкеліп едім, соны беріп жіберейін. Соны оқып көріңіз, сізге пайдасы тиіп қалар депті. Сонан Абай өзі әрі бала, әрі қолғанат қылып жүрген Қыдырхан (сол кезде 16 жаста, кейін зәңгі атанады) деген баладан Ақытқа бір ат жетелетіп, бұл шай беріп, Абайдың өлеңдер жинағын беріп жібереді» [Үлімжіұлы А., 1999, 20 б.] дейді ол. Бірақ тарихи деректер Ақыттың Абай Қасымұлымен кездескенін де жоққа шығарады. Абай Қасымовтың Моңғолияда болған уақыты 1932 жылға сәйкес келеді. 1913 жылы Ақыт Моңғолиядан кетіп қалған екен. Демек, Қадыс Жанәбілұлының бұл болжамы да шындыққа сай келмейді. Бірақ бір нәрсе айқын – Ақыт қажы мен Абай Құнанбайұлы арасында рухани байланыстың болғаны анық. «Абай – қазақ елінің ұлттық мақтанышы. Ақын мұрасы – халқымыздың рухани азығы. Абайдың ұлылығы – қазақ пен орыс халқының, батыс пен шығыстың сан ғасырлар бойы қордаланған, жинақталған даналық ойларын, таным-түсінігін, рухани мәдениетін санасына түйіп, бойына сіңіріп, алған әсерін кейінгілерге үлгі етуінде» [Әубәкір Ж., 2002, 204 б.]. Абай шығармаларының сусынынан қанып ішкен ол Алтай мен Қобдадағы қазақтар арасында Абайды тұңғыш танып, тұңғыш оның жырларын таратып, үгіт-насихат жүргізген адам. «Еліміз қазақтар ішінде ұлы Абайды және оның ұлы идеясын зерделей дәріптеп, қуана алақайлап елге таныстырған тұңғыш адам тағы да Ақыт болып отыр. Ол дәуірде кейбіреулердің шығармаларында жарым жолдық сілтемелер болса, Ақыт бір кітапша жазады. Мұнан Ақыттың өзінің де ұлы Абай тектес ұлы мұраттың бұйдагерлерінің бірі, әрі мәртебе, орынсыз мақтаннан мүлде аулақ, халық халімен тағдырлас та тыныстас ұлы тұлға екенін айқын көруімізге болады» [Үлімжіұлы А., 1999, 21 б.].

Байөлкелік қаламгер, ақын Шынай Рахметұлы: «Ақыт ғұмырының соңында ұлы Абайдың туындыларымен қауышқан. Ақыттың поэзиясын Абай поэзиясымен салғастырып зерттеудің өзі сұранып тұрған тақырып» деп жазады [Рахметұлы Ш., 1993, 4 б.].

Ақыттың баласы Ғазез «Ақыт Үлімжіұлы» кітабында: «Тағы бір қатты мұқабалы дәптердің ақ беті ортасынан тік екі бағана болып сызылып, оң жақ бағанасына Абай өлеңдері көшіріліпті. Сол жақ бағанасы ақ тұратын. Өлеңнің топаны да аз емес, осы күнгі жинақтағы өлеңнің дені бар сияқты. Осының артынан әкем іле-шала бағанасы ақ бағанаға Абай өлеңінің әуенімен Абайды жаңғыртып, жарыстырып өлең жаза бастады. Екінші томында басылған «Ғақлиялық үндеулер» сонда жазылған өлең еді» [Ақытұлы Ғ., 2008, 50 б.] дейді. Ғазез Абайды Қытайдағы қазақтарға таныту мақсатында ақын оның өлеңдеріне түсініктемелер беріп, жаңаша жаңғыртып отырғандығын да айтады. «Абай өлеңін атүсті бір оқып

кеткен адам оңай-оспақ түсіне қоймайды. Бұл Абай өлеңінің ойлылығы һәм мазмұнының тереңдігі. Абай мұтафакқыр шағыр (ойшыл ақын). Абай өлеңі сондықтан оқырманды сынайды әрі тәрбиелейді. Екінші Абайды Россиядағы қазақтар танып білсе де, осы жақтың қазақтары (Қытай қазақтары дегені) әлі жете тани қойған жоқ. Тіпті кейбіреулері Абайдың атын да білмейді. Бұлардың бірталайы мені біледі. Сондықтан Абайды алдымен мен тануым керек. Және Абай менің аузым арқылы таныстырылуы қажет деген еді» [Ақытұлы Ғ., 2008, 144 б.] деп жазады ол аталған кітабында. Демек, Абай өлеңдері Ақыт шығармашылығының шарықтауына және оның дүниетанымының кеңеюіне айрықша әсер етті деп тұжырымдауға толық негіз бар. Өйткені Ақыт Абай тағылымымен 55 назым жазған. Және Абай өлеңдерінің ізімен жазған шығармаларының өзі біршама. Осы назымдарды жазу барысында «мүміндердің көңіл көзін ашуды, оларды опық жеуден сақтандыруды, кейінгі дәуірге естелік қалдыруды ниет етіп, марқұм Абай Құнанбай қажы ұлының кітабынан өрнек алып, осы ғақлиялы нақылдық үндеулер кітабын жаздым. Шіркін Абай, адамның жуырда еске түспейтін сөздерді өрнектеген екен, мен де сондай есіме түсе қалған сөздерді кіргіздім. Абай өлеңдерінің үзіндісін басына алып, күрделі лебіздерін шештім. Мақсатым – ел-жұртқа тағылым болса» [Үлімжіұлы А., 1999, 44 б.] деп толғанған екен. Филология ғылымдарының докторы, профессор Дүкен Мәсімханұлы: «Әсіресе ақын жасампаздығындағы өнімді де өрелі кезең 1930 жылдардан басталғандай. Олай дейтін себебіміз, осы кезеңде ақын өлеңдерінің сан жағынан да, сапа жағынан да өсе түскендігі айқын аңғарылады. Ақынның бұлай күрт өсуіне басты себеп болған нәрсе, оның Абай өлеңдерімен танысуы дер едік. Себебі аталған кезеңдегі Ақыт өлеңдерінің дені Абайға еліктеп (түр мен мазмұн жағынан бірдей) жазылғандығы аңғарылады» [Мәсімханұлы Д., 2001, 146 б.] деп біздің бұл топшылауымызды дәлелдей түседі. 55 назым Абай өлеңдерімен түр-сипаты жағынан ғана ұқсас емес, сондай-ақ мазмұндық, идеялық тұрғыдан да бірдей өрнек тауып жатады. Ғалым Зұфар Сейітжанұлынша айтсақ:

«Ақыттың топтамалары тікелей Абай шығармаларынан өрнек алып, ден қоядан туған. Демек, Абай Ақыттың эстетикалық танымының кеңеюіне әсер еткен. Ақынның «Ғақлиялық үндеулері» Абайдың «Қартайдық, қайғы ойладық, ұйқы сергек», «Қыран бүркіт не алмайды, салса баптап», «Қалың елім, қазағым, қайран жұртым», «Көңілім қайтты, достан да, дұшпаннан да», «Жігіттер, ойын арзан, күлкі қымбат», «Сабырсыз, арсыз, еріншек», «Мәз болады болысың», «Бойы бұлғаң», т.б. сияқты өлеңдеріндегі оймен үндестік тауып, ортақ арна тартқандай болады» [Әубәкір Ж., 2002, 56 б.].

Филология ғылымдарының докторы, про-

фессор Жұмағали Ысмағұлов Ұлы Абайдың бір қырын былайша қорытындылайды: «Қазақтың жазба әдебиетінің негізін салған, қазақ өлеңіне реформа жүргізіп, оның жаңа түрлерін енгізген данышпан Абай сонымен бірге мүлде жаңа негізде құрылған эстетикалық көзқарастары арқылы туған әдебиетімізге әсемдік туралы тұтас бір ілім әкелді. Ол ілімнің құрамды бөлшектері деп мыналарды айтуға болады: Халықтың рухани өміріндегі поэзияның алатын орны; Өлең өнерінің шынайы көркемдік шарттары; Көркемдік талғам; Поэзиядағы сыртқы сұлулық пен ішкі мазмұнның бірлігі; Лирикалық кейіпкердің жан дүниесі; [Ысмағұлов. Ж., 1994, 223 б.] деп Абай ілімінің бес түрлі басты құрамын көрсетеді.

Өз заманының жыршысы, өз қоғамының шешірішісі, шыншыл реалистік бағытынан таймаған Ақыттың Абай ілімімен қауышуы оны «өлең өнерінің шынайы көркемдік шарттарын» қабылдап, ендігі жерде ежелгі дәстүрлі ізбен емес, соны соқпақ тауып, жаңа түр, жаңа формамен бедерлеп, бұрынғы бағытына бұрылыс жасады. Зерттеуші Е. Арыққарақызы бұл жайында: «Оның шығармалары қазақ халқының бай ауыз әдебиеті, шығыс пен батыстың жарық жұлдыздары алдындағы Абайсынды ұлы тұлғалар айналасындағы тұтастарынан терең нәр, әсер алып отырды» дейді «Моңғол қазақтары поэзиясы және ақын Кәкей Жаңжұңұлы» [Арыққарақызы Е., 2008.] еңбегінде. Бұл жайында Қадыс Жанәбілұлы жалпы, Абай мен Ақыттың рухани байланысының кемелденуі оның шығармаларының өзгеше сипат пен өзгеше тұрпат алуына жол ашты дейді: «Ақыт жасампаздығының ендігі бір ұлы бұрылысы ұлы Абай шығармаларымен танысуынан басталады. Ақыт бұрынғы шариғат жүйесімен әр сала жамағатқа жамандықтан тыйылып, жақсы болу жайлы айтатын насихаттық толғау жыр жазудан ғибрат өнегелік жыр жазудан енді бір өреге – ұлы Абай тағылымы өресіне, дүниені Абайша ойлап, Абайша толғап, Абайша тұжырымдайтын өреге көтерілді.

Ақыттың бірінші томының 186-302 бетіне дейін басылған еліктеп жазылған елу бес өлең түгел дерлік Ақыт өзі кіріспе сөзінде айтқандай, бастан аяқ ұлы Абайды және қасиетті дұғадай ғажайып ойларын дәріптеу жалғастыру және дамыту болып шығады». Былай қарасақ, Абай Ақыттан 23 жас үлкен екен. Сөйте тұра, Ақыт Абайдан 18 жыл бұрын баспасөзде шығарма жариялапты. Сонда да Ақыт Абай шығармаларын көре сала өзіне ұлағатты ұстаз санап, осылай дәріптеуі де әлбетте, Абай образын көтергендік саналады. Мұнда дау жоқ, сонымен бірге Ақыттың өзінің де ұлылықпен тұлғалас, тыныстас екенін дәлелдейді» [Үлімжіұлы А., 1999, 216.] деп жазады.

Сондай-ақ «Қытайдағы қазақтар» кітабында Жәди Шәкенұлы: «Ақынның 1903 жылы жазған «Керей ишаны Мұхаммед мөмін» деген еңбегінен белгілі болғанындай, орыс жерінен қашып

барған Мажбулла деген үлкен оқымысты Мырзабақа деген атпен Ақытқа ұстаз болған. Ақыт осы адамнан араб, парсы тілдерін үйреніп, араб, парсы, шағатай тілдеріндегі тарихи, ғылыми әдебиеттер арқылы шығыс әдебиетінен молынан танысады» дейді. Жалпы, Ақыт мұраларында шығыстық шайырлардың ізімен жазылған жыр дастандар, назымдар өте көп. Ол Мұхаммед пайғамбар (с.ғ.с.), Мұхамед Құнапия, Смағұл қатарлы исламдық ірі тұлғаларөмірінен тарихи жырлар жазады әрі «Ғадыл ханның үкімі», «Мұса пайғамбардың мойындауы», «Мұсаның Қызырға жолдас болуы», «Ескендір Зұлқарнайын» тектес жиырмадан астам назиралық дастан жазған. Егер «Ескендір Зұлқарнайынды» Абайдың да жырлағанын еске алсақ, Ақыт ақынның бұл тұста Абаймен жарысқа түскендігін бағамдау қиын емес. Жалпы, Ақыт тақырыбында қалам тербеген сыншы, ғалымдардың барлығы дерлік Абай мен Ақыттың рухани байланысы жайында қалам тербейді. Жоғарыда айтып өткен зерттеушілердің барлығы әуелі осы тақырыпты сөз етеді. Демек, Абай жырларының үлгісінде жазылған 55 назым кім-кімді де бей-жай қалдырмаса керек.

Белгілі абайтанушы, әдебиетші ғалым Қайым Мұқаметхановтың «Абайдың мұрагерлері» атты кітабында Абайдың дүниетанымы жайлы толғана келіп, Абайдың ақын шәкірттері жайында ой қозғайды. Абай дүниетанымының күллі адамзатқа ортақ екендігін айта отырып, бүкіл қазақ баласының Абай мұрагері екендігін сөз етеді: «Абай дүниеден қайтқалы тоқсан жылдан астам уақытта оны ауызға алмай өткен қазақ қаламгерлері жоқтың қасы. Екі адамның бірінің сөзіне – тұздық, бірінің ой-пікіріне кепілдік бола кететін «Абай айтқандай» деген ең қарапайым мысалдан әлемге әйгілі «Абай жолы» эпопеясына дейінгі аралықта осынау «Хакім ата» (Мағжан) хақында қаншама мәйекті, дәйекті сөз айтылмады! Ол кімдерге даналық ойдың кеніші, өнегелі сөздің өресі болмады! Оның рухани мұрасын жанына азық, өнерін қазық етпеген кімдер бар?! Ондаған кандидаттық, докторлық диссертациялар... Жүздеген монографиялық зерттеулер, ғылыми еңбектер. Қаншама мақала мен көркем шығармалар. Бәрі де Абай жөнінде – ұлы ақынның ұлағаты, өнері мен өмірі, өнегесі мен тәлім тәрбиесі жөнінде. Бірақ бұлармен Абай туралы сөз таусылды, ақын жұмбағы шешілді, «Құпия құрлық» бар қазына-байлығымен ашылып бітті деп және ешкім айта алмаса керек. Қайта әркім өзінің елінің есею, кемелдену кезеңіне, өмір сүрген уақыты мен ортасына, айнымалы-толқымалы қоғамдық құрылыстарға қарай Абайды әр кез әр қырынан тани түсетіні анық. Бұның себебі неде? Жауап мынау: уақыт өзгерді, ұрпақауысады, заман мың құбылады, бірақ формалық жағынан сәл өзгешелеу болмаса, жалпы адамзатқа тән мінез-құлық, өмір сүру заңдылығы, күрес тәсілі, даму, дағдарыс сипаттары сол қалпында қалады.

Осы бір ортақ заңдылықтың заңғар биігінен сөйлей берген адамның ой желісі – барлық уақытта халықтың, әрбір ұрпақтың рухани азығы, дүниенің игілігі болмақ. Сонау Гомерден бастап... көне, орта, жаңа дәуірлерде өмір сүрген кез келген халықтың кемеңгер перзенттерінің еңбектерін ешқайсымыз жат көрмейтіміз сондықтан. Абай да, міне, осындай биіктен сөйлеген адам. Ол көбінде сын көзбен қараған – өзі өмір сүрген тобықты ортасында, жаманның, күшті, әлсіздің, адамдық пен хайуандықтың бітіспес күресі – бергісі қазаққа, арғысы адамзатқа да тән дүние. Сондай-ақ, Абай шығармаларында соншама шынайы көрініс тапқан махаббат, сұлулық, сүйіспеншілік жаратылыстың ғажайып болмысы – кімнің көңілі кімнің көрінісіне жат көрінер еді. Қазына көзі – Абай болатыны, міне, осыдан. Бұл жағынан бәріміз де Абайдың мұрагерлеріміз» дейді [Мұхамедханов Қ., 1995, 12 б.]. Ендеше, Ақыт осы мұрагерлерінің қатарынан ойып орын алатын, ақын шәкірттерінің бірі. Абайды көкірек көзі ояу, зерделі санасы бірден таныды, таныды да кәусарына қанықты. Өркениеттен жырақ жатқан азғана қазаққа өзі де абай болып үн қата білді. Халқының бодандығын – надандығынан көрді, соған налыды. Сөйтіп, қара халықты оянуға шақырды. Қайым Мұхамедханов тағы да: «Әрине, қазақ әдебиеті сол күнде баспа жүзіне шығып, сол күнде оқушы тауып отыратын жайға жетсе, Абай айналасынан, Абай мектебінен шыққан ақындар түгелімен Абайдың ізін баса шыққан үлкен әдебиет ағымын көрсеткен болар еді» [Мұхамедханов Қ., 1995, 13 б.]. деп жазады. Сол әдебиет ағымының үлгісі болған Ақыттың бұл жолда рухани кемелденуі өзгелерден алабөтен айрықша мен мұндалайды. Филология ғылымдарының докторы, профессор С.Негимов: «Көркемдік дәстүр, көркемдік-эстетикалық сана өнердің күрделі құбылысы ретінде көрінеді. Бұл көне әдеби мектептермен, ағымдармен, бағыттармен және қазіргі көркемдік өлшемдермен арқаулас құбылыс» [Негимов С., 1991, 91 б.] дегенді айтады. Абай мен Ақыттың өзара үндестігі де осы өлшеммен өлшенуі тиіс. Зұфар Сейітжанұлы Абай мен Ақыт арасындағы рухани нәзік байланыстары, пәлсапалық терең иірімдерді аңғара отырып, ақындар тағылымындағы өзара ұқсастық пен кездейсоқтықтарға баға береді. Екі дәуірде, екі формациялық құрылыста өмір сүрген, дәуірі басқа, қоғамы бір қос ақынның мұңы мен уайымы бір. Жырлағаны да, көңілге түйгені де халық мүддесінен алыс кетпейді. «Екі ақынның ойы да «Бес күндік майдан өмірден» опық жемеу. Адамды аздыратын «Ыртаң мен жыртаңға» алданып қалмау. Ұстаз бен шәкірт ойы бір арнаға құйғандай, мазмұн мақсат сабақтастығы бірден байқалады. Абай көп нәрсеге қыр-сырын тигізіп жүрген пысықтарды шеней келіп:

Күшік иттей үріп тұр,

Кісіден кеммін демейді, –деп кейістік танытса, Ақыт:

Күшік иттей шәуілдеп,

Алдыартыңды орайды, – дейді. Абай өлеңінен ешкімнен кем емеспін деп кердең қаққан кесірді көргендей болсақ, Ақыт өлеңінен оңтайы келсе омақа асыруды мақсат етер залымдарды көргендей боламыз. Абай заманында патша әкімшілігінің ел ішіндегі сойыл соғар ұсақ әкімдерінің іс-әрекеті қазақ даласына алауыздықтың отын жағып, күңкіл-күбірді көбейтті. Шен-шекпен үшін талас-тартысқа түсіп, пәле-жала етек алды, тіпті халықтың психологиясы өзгере бастады. Осындай тұста кеселді пысыққа кейіген Абай:

Бір сөз үшін жау болып,

Бір күн үшін дос болып

Жүз құбылған салт шықты, – деген болатын. Ал Ақыт күн үшін дос болып, бір тойғанға қош болатын опасыздардың сиқын ашады:

Бір күн көңілін таппасаң,

Қазір тұрар өш болып.

Бір ескеретін жайт, Ақыт Абайға жалаң еліктеп, оның көлеңкесінде қалып қоймаған. Абаймен рухани үндес болған. Ақын заманы алға тартқан көкейкесті жайларды Абайға сүйене отырып, өз санасында қайта қорытып, өзінше түйіндеу жасап отырған. «Алтыншы тақта сөзде» былай дейді:

Ынсап, ақыл, арұят бір бастағы,

Бәрі түгел біреуге тұрмас тағы.

Бұл төртеуі біреуде жиылған жан,

Келісімсіз еш мінез қылмас тағы. Ұстаз Абай өзінің «Ғылым таппай мақтанба» атты өлеңінде жастардың қандай нәрседен қашық, қандай іске асық болу керек екенін санамалап тұрып атаған ғой. Жақсы қасиеттердің қатарындағы бес асыл ісі:

Талап, еңбек, терең ой,

Қанағат, рақым ойлап қой. Абайдың осы өлеңін үлгі тұта отырып, Ақыт өз ойын былайша сабақтап үн қосады.

Қанағат қарын тойғызар,

Арамды арты қойғызар.

Рақым – шапағат көңілді,

Адамды тату болғызар.

Он ойланып іс қылса,

Ақылды миға қонғызар.

Талапты болып талпынбақ,

Тең құрбыңнан озғызар.

Ерінбей еңбек қылсаңыз,

Қолыңды шыңға созғызар. Осындағы Ақыттың айтып отырған адамгершілік аясын кеңейтетін – Абай атаған бес асыл іс. Абайдан үйрене отырып ақын өзінше айтып, өзінше түйіндеген. Сонымен «Ғақлиялық үндеулер» топтама өлеңдеріндегі тереңдік пен уыттылық Абайдан бастау алған:

Жігіттер, тіршіліктің қадірін біл,

Ақыл ойла, мал ізде, таптаза жүр, – деген жолдар ғақлиялық топтамалардың негізгі арқауы. Ұлы Абай сынды суреткердің туындыларындағы шыншылдық пен сыршылдық ақын жанын бей-

жай қалдырмай, кемеңгер ақынның келелі ойы Ақыт жүрегінің лүпілін дәп басқан. Сөйтіп, Абаймен рухани үндестік туып, оны пір тұтады.

Бір жағында жауы көп,

Бір жағында дауы көп.

Өксіп, жылап өтті ғой.

Қара қазақ қамын жеп, – деген Абайға арнау сөзінде терең шындық жатыр» дейді Зұфар Сейітжанұлы. Сол қара қазақтың қамын Абаймен бірге Ақыт та жеп отыр. Абай өмір сүрген дәуірмен Ақыт өмір сүрген дәуірдің сан қырлы сарсаңын сөзбен суреттеудің өзі машақат. Абай дәуіріндегі рушылдық, алауыздық, патша ұлығына жағыну үшін елін сатқан зымияндық Ақыт дәуіріне де тән. Тек қана Ақыт қоғамындағы ұлықтардың иесі өзге – Қытай ұлығы. Жымысқы саясатымен Ақыт секілді елдің бас көтерер зиялыларын түрмеге қамап, өлтірткен, қазақтардың ұлттық ұлағатынан сескенген зымиян. Ол әрбір өлеңінде Қытай ұлығымен бірге қоқаңдап сес көрсетіп, жемсауы іскен қазақтың шолақ белсенділерінің де елдің ығырын алғандығы жайында сөз қозғайды. Замананың соққан желі, ұйтқыған көңіл, тұрақ таппай Алтай мен Қобда арасында жөңкілген жұрт Ақыт ақынның шығармаларының арқауы. Белгілі философ Ғарифолла Есім: «Ақындық деген – періштелік. Зұлымдық – поэзияға жат. Поэзия әуел бастан ізгілік жағында, сондықтан да одан тағылым мол». [Есім Ғ., 2002, 53 б.] дейді. Екі ақынның да өлеңдерінің тағылымы мол болатын себебін де осыдан іздеген жөн секілді.

Енді ақынның Абаймен үндес рухтас жазған жырларына талдау жасап көрсек. Абай:

Жасымда ғылым бар деп ескермедім,

Пайдасын көре тұра тексермедім.

Ержеткен соң түспеді уысыма,

Қолымды мезгілінен кеш сермедім, – десе,

Ақыт:

Мен де надан ғапылмын,

Бәріңменен жақынмын.

Бәрінен түгел құр қалдым,

Ғылым менен ақылдың,

Жасым келді жетпіске,

Төрден көрге жақынмын, – дейді. Абай:

Ел бүлігі тобықты,

Көп пысыққа молықты,

Малдының малын көре алмай,

Көрінгенге обықты, – десе, Ақыт Жалама лаңы кезінде тойғанын көтере алмай, ішінен быт-шыты шыққан елін:

Бір зауал аз толғанға ойласаңыз,

Жігіттер, алып түбін болжасаңыз.

Асқан соң шарасынан, төгілмей ме,

Толтырып құя бер деп зарласаңыз, – деп асып-төгілген ыдысқа кеудесіне нан піскен есер елді теңеп, әшкерелейді. Пәлсапалық бейнелеу. Абайдың бүкіл әлемгеаян «Бойы бұлғаң» өлеңін білмейтін жан жоқ шығар. Абай мен Шәкәрімнің де шығармаларын баспа нұсқалары және қолжазба көшірмелері арқылы танысуға мүмкін-

дік алған Ақыт ақынның ендігі жерде айтары да ауқымды, жазары да жілікті болады. Семей мен Шыңғыстаудың арасындағы қара жолдың үстінде ырдуан арбада ырғалып жүріп-ақ адамзаттық ойдың асқаршыңына айналған Абайға еліктеген Ақыт та

«Бойы бұлғаң» деген өлең жазады:

Бойы бұлғаң, Сөзі сырғаң.
Бермен көңіл мен соған.
Бетті жауып,
Бір жол тауып
Құтылармын мен онан.
Сөз қыдыртып,
Ел құтыртып,
Жүректе иман, діні жоқ.
Арын сатып,
Бұтыпшатып,

Он сөзінің бір шыны жоқ. Бұл өлең, сөз жоқ, Абайдың «Бойы бұлғаңын» оқығаннан кейін туған өлең. Немесе «Ғылым – сәуле, нұр-жарық» өлеңін оқи отырып, Абайдың «Ғылым таппай мақтанба» деген өлеңінің желісін байқауға әбден болады. Назар аударалық:

Біз жатырмыз тыныш, ояу
Несіне мәз боп жырғалық.
Жайын жатсақ жау таяу,
Бекер қарап тұрмалық.
Ақылды, ойлы, азамат,
Білім үйрен тырбанып.
Ғылым – сәуле, нұржарық,
Оқымай болма құр жарық.
Талаптанып оқысаң,
Жүрегіңе тоқысаң
Көресің сонда бір жарық.
«Ата заңым» деп қазақ,
Әр тараптан құр қалып,
Мал семірсе жаз болып,
Ішкен асқа мәз болып,
Отырамыз ырғалып.
Ай мен күнді ұға алмай,
Алысқа ұзап шыға алмай
Талапсыздан кем болған,
Азулыға жем болған,

Қараңғы надан біз ғаріп, – Абай өлеңдерінің ащы сарыны, ащы толғанысы бұл толғаудан анық байқалып тұр. Абай да қараңғыдағы на- дан жұртының ертеңі үшін уайым етті, қазақтың санасын оятуға үндеді. Дәл осындай мақсат Ақыт өлеңдері мен жыр толғауларынан жиі көрініс тапқан. Ақыт өзі өмір сүрген мешеу, феодалдық қоғамның қазақтың еңсесін тік көтеруіне жол бермейтіндігін сезінді. Сол үшін баласын оқуға, ғылым-білім үйренуге шақырды. Ғалым Зұфар Сейітжанұлы Ақытқа Абай өлеңдеріндегі махаббат лирикасы да әсер етіп, бұрын махаббат тақырыбында ой толғамаған ақын алпыстан асқаннан кейін сұлу қыздың сипаты жайында өлең жазғандығын айтады. «Бұрын махаббат лирикасын жазбаған ақын алпыстан асқан шағында Абай өнегесімен алғаш рет махаббат лирикасын жазады. Ақыт

сұлу қыздың сыртқы сипатын көрсетуді мақсат еткен Абайдың «Қақтаған ақ күмістей кең маңдайлы» өлеңінің үлгісін пайдалана отырып деген өлең жазды:

Ақ күмістей кең маңдай,
Қара көзің нұр жайнар.
Сызылған қара қастары
Бейне жаңа туғанай.

Аталған қазақтың екі ауылының арасында ат үстінде сабылып жүріп жұртын берекеге, қазағын қайсарлыққа, жастарын өнер-білімге шақырды. Абай секілді Ақыт та көресіні ағайынның етекбастылығынан көрді:

Өнерсіз ендігі жұрт жан сақтаған,
Алар деп қай жағымнан қалтақтаған.
Бір тәуір ат, бір торсық қымыз болса,
Мас болып біз жүреміз талтақтаған...
Мал бағып бай дегені салпақтаған.
Аспан, су, жер астымен жүрді бәрі,
Жатырсың әлі ұйқыда жалпақ табан.

Елге иман нұрын шашар деген молдалардың дінбұзарлығына күйінді.

Жеп дәндеген моллаға,
Скаттан алған бір қара,
Әкеден калған малындай...

Екіжүзді моллалар,
Екіжүзді қанжардай. Ел басқарар «жемқор өскен сиырдай жебір ұлықтарды» шенеп:

Парақор ұлық көмейі,
Кеңіп кетер жайындай...
Елді еркіне қоймады,
Шанақсыз, шаргез ұлықтар
Текедейін бақылдап,
Суырдайын шақылдап,
Қожайынсып қоқаңдап,

Дауасыз сөзбен тақылдап, –деп түйрейді. «Бақырлас жұртым қазағым» деп қайғырған Ақытты біз «қалың елім қазағым, қайран жұртым» деп қан жұтатын ғұлама Абай жүрегімен үндес деп танимыз:

Сыртым сау, ішім өліктей,
Мүшем мықты беріктей.

Өксіп жылап өттім ғой –деп өзегі өкінішке толған ақынның Абай сынды «сырты дүрдей, іші толған у мен өрт» жан жарасынан азалы ғұмыр кешкен кейпін көреміз. Ақыттың өз ортасын, айналасын қараңғылықтан құтылуға шақырған, тура жолдың соқпағы Хақ жолы екендігін ескерткен қаншама насихат жыры бар:

Кейбіреу көкте ұшып жүр,
Ұшқан құстан пысық жүр.
Жер бетімен зырылдап,
Су астына түсіп жүр.
Қайда көрсең қор қазақ,

Көш артында күшік жүр. Бұл жолдар жалаң пәлсападан емес, терең түйіндерден құрылғаны хақ. Өнер-білімге талпынбаған «қор қазақты» Ақыт «сала құлақ қазақтар» деп шенейді. Демек, бұның бәрі Абай жырларымен бір кісідей таныс ақынның тағдырының тамыршысына айналған,

жалғаннан жапа шегуші жанының жырдан тапқан таянышы, өлеңмен бой сергітуі деп білеміз. Бұған мысалдарды Ақыт шығармашылығының өне бойынан көптеп кездестіреміз. Абайша қара халықтың арын арлаған Ақыт замана запыраны толған жүрегiнiң шерiн:

Жалғанды тәтті демендер,
Боқ болмайтын бал бар ма?! –деп тарқатады.
Қорыта айтқанда, қазақтың қос алыбының

өзара рухани үндестігі тек Ақыт жырларының кемелденуіне ықпал етіп қойған жоқ, тағдыр тәлкегімен шекараның ар жағында қалып қойған қазаққа Абай тағылымымен таныс болуға мүмкіндік тудырды. Абай – ғасырда бір-ақ туар қазақтың алыбы, Ақыт соның үлгісін, өнегесін өзіне пір тұтқан, оны ұстаз санаған әрі ғақлиялық үндеулерін халыққа насихаттай білген ұлы суретші.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Үсенова А. Қазіргі қазақ өлеңінің құрылысы: дәстүр және даму үрдістері. – Алматы, 2009. – 253-259 бб.
2. Үлімжіұлы А. Шығармалары 2-том.– Күйтің: Іле халық баспасы, 1999.–685 б.
3. Шәкенұлы Ж. Қытайдағы қазақтар. – Алматы: Атажұрт, 2007. – 238 б.
4. Зейнолла С. «Абайша жырлаған Ақыт қажының атын атауға тыйым салынса, енді оның шығармалары оқулық- тарға енді» // www.azattyq.org, 16. 04. 2009.
5. Әубәкір Ж. Шындықтан басқа жолға түсе алмаймын. – Алматы: Информ-Арна, 2002. – 204 б.
6. Рахметұлы Ш. «Ақыттану – ғылымның ауқымды саласы» // «Шұғыла», 1993, №3. – 303 б.
7. Ақытұлы Ғ. Ақыт Үлімжіұлы, Алматы: «Мұсылман» баспа үйі, 2008.– 144 б.
8. Мәсімханұлы Д. Сарап. – Астана: Елорда, 2001. – 238 б.
9. Сейітжанұлы. З. Ақыт ақын. Оқу құралы. – Алматы: Қазақ универ, 2002. – 124 б.
10. Ысмағұлов. Ж. Абай: ақындық тағылымы. – Алматы: Ғылым, 1994. – 280 б.
11. Арыққарақызы Е. Моңғол қазақтарының поэзиясы және ақын Кәкей Жаңжұңұлы. – Атамұра, 2008. – 304 б.
12. Мұхамедханов Қ. Абай мұрагерлері. – Алматы: Атамұра, 1995. – 203 б.
13. Негимов С. Ақын-жыраулар поэзиясының бейнелілігі. – Алматы: Ғылым, 1991. – 200 б.
14. Есім Ғ. Сана болмысы. – Алматы: Ғылым, 2002. – 272 б.

Moshkal Madina Askarbekkyzy

2nd year master course student
of the Oriental studies faculty
Al-Farabi Kazakh National University
Almaty, Kazakhstan

Akhapov Yerlan Abdievich

Ph.D, associate professor
of the Oriental studies faculty
Al-Farabi Kazakh National University
Almaty, Kazakhstan

PRAGMATIC ADAPTATION IN THE TRANSLATION OF JAPANESE NEWS HEADLINES INTO KAZAKH LANGUAGE

Түйін. Мақала аударма прагматикасының мәселелерін, атап айтқанда, жапон публицистикалық материалдарын қазақ тіліне аудару барысындағы прагматикалық интенцияны сақтау әдістерін зерттеуге арналған. Прагматикалық потенциал – публицистикалық дискурстың, соның ішінде жаңалық тақырыптарының, маңызды және ақпараттық компоненті. Бұл бұқаралық ақпарат құралдарының көпшілік санасына және реципиентке эмоционалды әсер ету қабілетімен тікелей байланысты. Осы тұжырымдамаға сәйкес жаңалық тақырыптарын аудару үрдісінде шешуші фактор – түпнұсқа мәтіні авторының коммуникативті интенциясын аударма мәтінінде дәл келтіру. Зерттеу жұмысының нәтижесі прагматикалық бейімдеу әдісі тиімді аударма шешімі екенін көрсетті. Публицистикалық мақала мазмұнының негізгі элементтері жаңалық тақырыптарында көрсетілетіндігіне байланысты оқырманның қызығушылық деңгейі автор интенциясының дұрыс жеткізілуіне тікелей қатысты. Осыған сүйене отырып, мақалада жаңалық тақырыптарын жапон тілінен қазақ тіліне аудару кезінде прагматикалық қатынастардың түрлері мен прагматикалық бейімдеу әдістері қарастырылды.

Түйінді сөздер: аударма, аударма теориясы, прагматика, прагматикалық бейімдеу, жаңалық тақырыптары.

Резюме. Данная статья посвящена исследованию проблемы прагматики перевода, в частности, вопросу о сохранении прагматической интенции автора японских публицистических материалов в переводе на казахский язык. Прагматический потенциал является наиболее значимой и информационной составляющей публицистического дискурса, в том числе новостного заголовка. Это обусловлено тем, что средства массовой информации влияют на массовое сознание и напрямую связаны с эмоциональным воздействием на реципиента. Согласно данной концепции, в переводе новостных заголовков ключевым фактором является точное воспроизведение коммуникативной интенции автора текста оригинала в тексте перевода. Исследование показало, что приём прагматической адаптации является эффективным переводческим решением. В связи с тем, что в новостные заголовки выносятся главные элементы содержания публицистической статьи, от адекватной передачи интенции автора зависит уровень заинтересованности читателя. Исходя из этого, в статье изучаются типы прагматических отношений и способы прагматических адаптаций при переводе новостных заголовков с японского языка на казахский язык.

Ключевые слова: перевод, теория перевода, прагматика, прагматическая адаптация, новостные заголовки.

Summary. This article dedicates the study of the pragmatics of translation, in particular, the issue of preserving the pragmatic intention of the author of Japanese media works in translation into the Kazakh language. The pragmatic potential is the most significant and informational component of journalistic discourse, including the news headline. This is because the media affects the mass consciousness and relates to the emotional impact on the recipient. According to this, the key factor in the translation of news headlines is the accurate reproduction of the communicative intention of the author of the source text in the translation text. The study shows that pragmatic adaptation is an effective translation solution. Because the news headlines contain the main elements of the content of a journalistic article, the reader's interest level depends on the adequate transmission of the author's intention. Based on this, the article studies the types of pragmatic relationships and methods of pragmatic adaptation in translating news headlines from Japanese into the Kazakh language.

Keywords: translation, translation theory, pragmatics, pragmatic adaptation, news headlines.

INTRODUCTION

The mass media are an integral part of modern society. Daily articles, news programs from different parts of the world are published to disseminate current news among people. Most often, the news released in each country directs to the domestic market and the target audience of this country. Thus, for example, news issued in Japan, whether they are about current events around the world or only within this country, is always adapted to the background knowledge, cultural and linguistic features of the Japanese people. Similarly, as Kazakhstan's mass media sources focus on Kazakhstan's audience.

An important and integral element of news is the *headline*. The headline is what the reader encounters when first looks at the article, or the newspaper as a whole. By heading, the reader determines the correspondence of the content of the article with his interests and the needs to read the entire article. In this manner, media specialists continuously pay attention to an accurately, interestingly created *headline* that can attract the attention of the reader. Because local mass media focuses on a local audience, it happens that the content of the article, as well as the wording of the headline, contains words and expressions that are understandable only to the reader of the local audience. The cultural and linguistic features of the local audience determine this factor. Local media care about the perception of their audience; however, against the background of this feature of compiling news releases, there are difficulties in disseminating information outside the country. For example, if it is necessary to inform the audience of Kazakhstan about recent events in Japan, the journalist, as well as the translator, have to take into account all the features of the Japanese audience as the Source Language, along with the background knowledge of the audience of Kazakhstan as the Target Language. This is necessary for the reader of the translation, that is, the recipient, to understand and perceive the transmitted information in the same context and emotional color in which the reader of the Source Language receives the information as well.

Studies focused on the Target recipient, which is the recipient of the translated language, analyzing the pragmatic effect or the communicative effect of translation, made a great contribution to the development of modern translation science. This is pragmatics in translation studies. Pragmatics studies such issues as the degree in which the communicators understand each other and the language units. Besides, it studies various interpretations depending on the etymological and extra-linguistic encounter of individuals involved in communication.

Due to a lack of background knowledge, people can perceive some words and expressions, as well as emotionally expressed words differently. Background knowledge refers to cultural, social

characteristics and foreign language realities, which may vary depending on the ethnic and social affiliation of the audience.

The authors are particularly interested in translating *news headlines*. A headline can make an emotional impact on the reader, which is important for the media. However, the reader might perceive the headline differently depending on his cultural and ethnic background. Another feature of the headlines of news articles is a lexical and syntactic structure that differs from the usual. To attract attention, as well as the need to present the idea briefly and clearly, headlines often formulated in a non-standard way, which may be normal for the reader of the Source Language Text (SLT), but may confuse the reader of the Target Language Text (TLT). This is the reason why translating news headlines requires language proficiency in both languages.

Translation is a complex process, which is not only the mastery of grammar techniques, but also the understanding of the whole meaning of information transmitted in a foreign language [Smagulova A.S., Basitova A.N., 2015, pp. 203-206]. The translator should consider the characteristics of the Target audience of translated language, which may differ from the characteristics of the original text's Target audience. Due to these differences, the translator can use the pragmatic adaptation of the text as the tool of correct translation.

The novelty of this research work is to study the ways of a direct translation of news headlines from Japanese into the Kazakh language. To emphasize, a significant part of Japanese news in Kazakhstan translated through two or three stages of translation. That is the translation from Japanese to English, from English to Kazakh. Alternatively, the translation through English and Russian languages, respectively. This translation method is the most common. However, in the process of such a translation, there is a probability of loss of the original intention of the author, as well as a distortion of the meaning. Because of this, the authors of the article propose to consider the possibility of direct translation by pragmatic adaptations to preserve the intention and main ideas of the author.

The purpose of this research work is to determine the role of pragmatic adaptation in the translation of Japanese news headlines into the Kazakh language. The task of the work determine the characteristics of the pragmatic aspect in the translation and to study about strategies of pragmatic adaptation to the approaches of transmitting pragmatic meaning of the Source language text in the Target language text.

MAIN PART

Charles W. Morris (1938) claimed that symbols have three types of relations and proposed dividing semiotics, as the science of signs, into three sections

– semantics, syntactic and pragmatics.

- Semantics – the relation of a sign to an object;
- Syntactic – the relation of a sign to other symbols;

- Pragmatics – the relation of a sign to a person.

Thus, Charles W. Morris who coined the term “Pragmatics” explains it as the discipline that studies the relationship of signs to their interpreters. Language signs have a definite effect on people and provoke a different reaction. According to the information, the reaction of the recipient varies from positive to negative and neutral [Charles W.M., 1938, pp. 67-89].

Each statement has a communicative purpose. An important component of the content of any statement is its pragmatic potential. That is the reason why pragmatics is also important in the text of the translation.

The main purpose of the translator is to achieve the desired effect on the recipient based on the goals of the translation. The translator must reproduce the pragmatic potential of the source text or transform it. One of the main tasks of translation theory is to study the pragmatic aspects of translation.

The famous translation theorist A. Neubert (1968) divides all types of translated materials into four groups, depending on the role of pragmatic potential:

1) Scientific literature. It is equally oriented towards speakers of both the Source language and the Translated Language because the degree of understanding is the same.

2) Texts of a foreign political and ideological nature aimed at influencing an external public

3) Fiction intended primarily for people to whom the given language is native, but it is often translated into foreign languages and therefore presents special difficulties for the translator in a pragmatic sense;

4) Materials of the local press and some other texts designed for the “domestic consumer”, since their content is not always easily accessible for understanding by a foreign reader [Neubert A., 1968, p. 30-31].

It is difficult to imagine modern society without media. After all, the role of the media today is so great that without information published in newspapers, magazines, and posted on the Internet, a person will remain in the dark, will lack information and knowledge about the situation in the city, country and the world.

One of the leading newspaper powers in the world is Japan. According to Akira Ikegami, a Japanese journalist and author of 「池上彰の新聞活用大事典Ikegami Akira no shinbun katsuyō dai jiten」 (“Newspaper Encyclopedia by Ikegami Akira”), 48.35 million newspapers published daily in Japan. Whereas foreign newspapers publish either morning or evening newspapers only, Japanese newspapers publish a morning and evening edition,

which is rare throughout the world. Based on research, percentage of Japanese people reading the newspapers is 86.8%, whereas 12.1% of people do not read the news and 1.1% did not answer the question [Ikegami A., 2013, p. 47]. This proves that the role of the media in the modern world is inalienable and people receive will proceed to acquire information through the media.

The first thing faces with when reading any work, including a newspaper publication, is the headline. Therefore, the authors try to choose the most appropriate form that would be consistent with the pragmatic goals of the newspaper headline. Translation of news headlines addresses a separate translation issue. The way of how the text and its pragmatic task translated and transmitted to the target language completely depends on how it adapts in the culture of a foreign language. Translation of news articles, whether these are newspaper or magazine, and even more so their headings, largely depend on their linguistic and cultural component. When translating news headlines, it is not enough to convey the content of the article and the meaning of its title simply. Such a translation requires journalist literacy. The translator needs to keep the main function of the title and its task to draw attention to the topic of the article, to interest and intrigue the reader. The headline is an essential component of newspaper information and a means of influence. It captures the reader’s attention on the most interesting and important point of the article, often without revealing its essence completely, which encourages the reader to familiarize with the proposed facts in extra detail.

A.D. Schweitzer emphasizes the informational and expressive functions of news headlines.

The main task of a news article is to communicate information. This means that only the main elements of the text placed in the heading and key aspects highlighted [Schweitzer A.D., 2009, p.199].

Albrecht Neubert (1968) also put forward the first definition of pragmatic adaptation. In his opinion, pragmatic adaptation is the process of adapting a translated work to the needs of the target language audience” [Neubert A., 1968: 34].

Pragmatic adaptation is a method used to ensure that the purpose of a text is conveyed in the target language in the best natural way.

According to V.N. Komissarov (2011) there are four types of pragmatic adaptation.

1) Pragmatic adaptation is necessary so that the recipient of the message, specifically the translation, has an understanding of what and how the sender is trying to convey to him. In this case, the translator must take into account the fact that the recipient of the translation text may not understand the information that is clear to the sender of the message based on the difference in their fundamental knowledge [Komissarov V.N., 2011, p. 140]. That is, for example, the Japanese

writes "Tanabata will be tomorrow", but for the Kazakh receiver to understand what this means of the message, the translator needs to clarify that "Tanaba" is the "Festival of Stars". That is, "The Festival of Stars will be tomorrow", or "The Festival of Stars "Tanabata" will take place tomorrow".

In this case, to clarify differences in fundamental knowledge, the translator introduces additional information into the text of the target language. This method will help for further understanding and acceptance of the text by the recipient of the message.

In addition, for example, often in the text of the translation it is necessary to explain the names of various geographical, cultural realities and various administrative units:

[JP] 東京五輪のマラソン、札幌開催を検討

[Transcription] Tōkyō gorin no marason, Sapporo kaisai o kentō ["Nihon Keizai" newspaper, 2019].

[KAZ] Токио Олимпиадасының марафонын Саппоро қаласында өткізу қарастырылуда.

The Headline of the Source Language Text (SLT) does not indicate that "Sapporo" is the name of the city since for the reader of the SLT this is an obvious and understandable fact. However, for a recipient of the Target Language Text (TLT), the name of the city may not be familiar. Therefore, for a better perception of the context of the headline, the translator may need to adapt the translation to the nature of the recipient. This is necessary for a more correct understanding of the text.

The important point is that the pragmatic adaptation of the text of the translation should not lead to "over-translation" while almost the entire text is replaced by explanations to make it extremely understandable.

2) The second type of pragmatic adaptation. This type of pragmatic adaptation is necessary to ensure the correct emotional impact on the translated message recipient. This is necessary to convey the emotional impact and meaning that the author put into the text to the recipient of the translated text in the same way as the author planned to convey [Komissarov V.N., 2011, p. 140].

[JP] 蚊で感染? 一生ウイルス残る? 新型コロナ、デマを検証

[Transcription] Ka de kansen? Isshō uirusu nokoru? Shingata korona, dema o kenshō ["Asahi" digital newspaper, 2020].

[KAZ] Масадан жұғады? Мәңгі қалады? Коронавируске қатысты жалған ақпаратты талдау.

As noted earlier, the main function of a news headline is to draw attention to the article. Thus, in this heading, the Japanese side used the most widely spread rumours regarding the coronavirus

to clarify the accuracy of the information. To do this, they used a loud, emotional headline.

To translate this title while preserving the author's intention, that is, pragmatic meaning, the translator needs to take into account several points: the semantic context, the transfer of emotionality, the transmission of the author's intention. In order to preserve the emotional color of the questions, the form of the verb remains unchanged; in addition, it contains an ellipsis.

3) The third type of pragmatic adaptation is characterized by orientation to a specific communication situation and to a specific, and not a native, recipient [Komissarov V.N., 2011, p. 140].

[JP] 所信表明演説 首相、改憲論議を喚起

[Transcription] Shoshin hyōmei enzetsu shushō, kaiken rōgi o ["Nihon Keizai" newspaper, 2019].

[KAZ] Премьер-министр Абэ жолдауында конституциялық пікірталасқа шақырды.

The phrase 「所信表明演説 shoshin hyōmei enzetsu 」 has no exact translation into English, Kazakh, or other languages of the world. Dividing the phrase into parts gives such results:

所信 shoshin 」 – сенім, пікір;

表明 hyōmei 」 – білдіру, декларация;

「所信表明 shoshin hyōmei 」 – сенім білдіру / сенім декларациясы;

「演説 enzetsu 」 – сөйлеу.

Despite the fact that the expression has acquired a clear concept for the kazakh language recipient, it still does not convey the true meaning and purpose of the message of the SLT. 「所信表明演説 shoshin hyōmei enzetsu 」 is a general policy speech, that is, a message from the Prime Minister to the people. However, the speech of the Prime Minister has a specific name that is understandable to a narrow circle of the Japanese people. As a result, the translator need to adapt the phrase so that it will be understandable to the recipient of the Target Language. In the case above the phrase 「所信表明演説 shoshin hyōmei enzetsu 」 might be translated as "жолдау", so that the pragmatic meaning of the Headline will be clear.

4) The fourth type of pragmatic adaptation aims to solve the "extra-translation super-task". The main goal of the translator is to perform the most suitable and accurate translation. However, there are times when the task of the translator changes to achieve a different goal, which runs counter to the purpose of accurate and direct translation of the original text. In such a situation, the translator may distort the text form of the source language [Komissarov V.N., 2011, p. 143].

An important point in the pragmatic approach is situational meaning. And the message is interpreted only in that situational sense. Another important aspect is the relationship between the sender and receiver of the message. In a pragmatic approach, the

cultural connection of communication participants, their background knowledge, and even extra-linguistic connections affect the correctness of the translation. That is, pragmatics is not a semantic or syntactic code for a text. This is the communication code [Hassan B.A., 2011, p.1-10].

Pragmatics proves that the human environment is capable of revealing linguistic phenomena and new possibilities of speech. The word is not only a set of semantic forms but also a tool used by people to express their views on various information and messages [Alkebaeva A., Zaurbekova L.Zh, Abdurishid Y., 2020, p. 86-92]

The first research task was to define the features of pragmatics in translation in order to obtain the most correct and clean translation into the Target Language from the view of the communicative intention of the author of the Source Language. In the implementation of cross-cultural communication, the translator can often encounter pragmatic problems. The basis of the study of translation in this vein is the duality of translation as a type of speech activity. A double pragmatic orientation arises in the translation process. From one point of view, translation occurs within the framework of cross-culture communication and therefore it has a focus on the Source Text. In this case, its pragmatic task is to achieve the highest possible equivalence between the original and the translation. From another point of view, translation is a specific speech act in a translating language, whose pragmatic orientation directs to a specific recipient and given conditions. Based on this, the translator can set for himself any goals that are, to one degree or another, independent of the main pragmatic task of the translation, and strive to take advantage of the result of the translation act for specific purposes. It becomes obvious that such a pragmatic "task" necessarily influences the translation process and the evaluation of its results [Astashkina A.E., 2017, 104].

The second task of the research was concerned with the methods of pragmatic adaptation convey the pragmatic meaning of the source text in the translation text. In the process of research, the authors studied four types of pragmatic adaptations presented by A.N. Komissarov from the perspective

of translation of Japanese news headline into the Kazakh language [Komissarov V.N., 2011, p.140]. Based on the research, in order to make the text readable to the readers of the translation language, the translator reduced or omitted some information, redistributed or added some information using various pragmatic strategies.

CONCLUSION

To summarize, the media plays an important role in providing information. Every day, every country around the world issues news releases so that their people are aware of the latest news, taking place in the country and abroad. Given the fact that local news portals oriented at a local target audience, they do not need to adapt to other standards as a cultural and linguistic background. However, these are the problems that journalists and translators encounter when translating foreign news. Since news headlines fulfill an informative function and are the main tool for attracting readers, the article suggests methods of translation of Japanese news headlines into Kazakh language.

An important aspect of translating news headlines from Japanese to Kazakh language is the preservation of the semantic and emotional component of the source language text. An equally important task is to convey clearly the pragmatic intention of the author of the source text. This means that the translator have to think of the pragmatic approach of translation in the translation process. The course and result of the translation process depend on the pragmatic aspect of the translation since the translation must reproduce the pragmatic potential of the original, as well as achieve the necessary impact on the recipient.

When analyzing the semantic relations between the original and the translation in all types of equivalence, the translator should take into account whether the translation text causes similar associations in the translation recipient, whether the recipient comes to the same conclusions as the source text recipient, and whether the translation has equivalent emotional and stylistic characteristics.

Given the characteristics of a particular communicative situation, the translator chooses one or another pragmatic approach to his work.

REFERENCES:

1. Smagulova A.S., Basitova A.N. Grammaticheskiye osobennosti posledovatel'nogo perevoda nauchno-tekhnicheskikh tekstov [Grammatic features of the sequential translation of scientific and technical texts] // International popular science magazine "Science and Life of Kazakhstan". – Astana, 2015. №4 (31). – p. 203-206.
2. Morris C.W. Foundations of the Theory of Signs. – Chicago: The University Press, 1938. – pp. 37-89.
3. Neubert A. Pragmatische Aspekte der Übersetzung [Pragmatic Aspect of Translation]. –Leipzig, 1968. – pp. 30-31.
4. Ikegami A. Ikegami Akira no shinbun katsuyō dai jiten 「池上彰の新聞活用大事典」 [Newspaper Encyclopedia]. – Bunkeido, 2013. – p. 47.
5. Schweitzer A.D. Kontrastivnaya stilistika: Gazetno-publicisticheskij stil' v anglijskom i russkom yazykah

[Contrastive linguistics: Newspaper-journalistic style in English and Russian]. – Book House “LIBROCOM”, 2009. – p. 256.

6. Komissarov V.N. Sovremennoe perevodovedenie [Modern Translation Studies]. – M.: Valent, 2011. – p. 410.

7. 日本経済新聞 [“Nihon Keizai” newspaper]. Tōkyō gorin no marason, Sapporo kaisai o kentō 「東京五輪のマラソン、札幌開催を検討」. Retrieved from <https://www.nikkei.com/article/DGXMZO51051770W9A011C1000000/> on 16.10.2019.

8. 朝日新聞 Digital [“Asahi” digital newspaper]. Ka de kansen? Isshō uirusu nokoru? Shingata korona, dema o kenshō 「蚊で感染？一生ウイルス残る？新型コロナ、デマを検証」. Retrieved from <https://www.asahi.com/articles/ASN5Q3G3BN5PUEHF00J.html> on 22.06.2020.

9. 日本経済新聞 [“Nihon Keizai” newspaper]. Shoshin hyōmei enzetsu shushō, kaiken rongi o kanki 「所信表明演説 首相、改憲論議を喚起」. Retrieved from <https://r.nikkei.com/article/DGXMZO50590490U9A001C1EAF000?s=5> on 14.10.2019.

10. Hassan B.A. Literary translation: Aspects of pragmatic meaning. – Cambridge Scholars, 2011. – p.115.

11. Alkebaeva A., Zaurbekova L.Zh., Abdurishid Y. Theories of Functional Pragmatics // Eurasian Journal of Philology: Science and Education. – Almaty: “Qazaq university” publishing house, 2020. v. 177, № 1. – p. 86-92.

12. Astashkina A.E. Pragmaticheskij aspekt perevoda zagolovkov novostnyh statej [The pragmatic aspect of translating news headlines]. – Ekaterinburg, 2017. – p. 104.

Оспанова Анар Лесбайқызы

Докторант

Абылай хан атындағы Қазақ Халықаралық Қатынастар және Әлем Тілдері Университеті

ФИЛЬМОНИМДЕРДІҢ ПРАГМАТИКАЛЫҚ АСПЕКТІСІ

Түйін. Қазіргі таңда киноаударма саласына көп көңіл бөлініп жүр, соның ішінде шетел фильмдер арасында ағылшын тілінен қазақ тіліне аудару мәселелері жиі толғандырады. Осы тұрғыда басты назар аударатын мәселе – ол кино атауында болып тұр, яғни фильмонимдер. Осыған орай, фильмонимдерді ағылшын тілінен қазақ тіліне аударуда прагматиканы қолдана отырып, мысалдарға талдау қажет. Анығырақ айтқанда, берілген мақалада фильмонимдердің прагматика аспектісі қарастырылады.

Түйінді сөздер: киноаударма, кино атауы, фильмоним, прагматика, аударма стратегиясы.

Резюме. В нашем современном обществе большое внимание уделяется сфере киноперевода, в том числе вопросы перевода с английского языка на казахский язык среди зарубежных фильмов. В этом плане особое внимание уделяется вопросу – это название кино, то есть фильмонимы. По этой причине необходимо проанализировать примеры с использованием прагматики в переводе фильмонимов с английского на казахский язык. В частности, в данной статье рассматривается аспект прагматики фильмонимов.

Ключевые слова: киноперевод, название кино, фильмоним, прагматика, стратегия перевода

Summary. In our modern society, much attention is paid to the field of film translation, including translation from English into Kazakh among foreign films. In this regard, special attention is paid to the question of the movie title, that is, filmonyms. For this reason, it is necessary to analyze examples of pragmatics in the translation of filmonyms from English into Kazakh language. In particular, this article considers the aspect of pragmatics of filmonyms.

Keywords: film translation, movie title, filmonym, pragmatics, translation strategy.

Қазіргі уақытта шетелдік кинофильмдердің танымалды болуы киноленталардың және олардың атауларының сапалы аудару қажеттілігін тудырады. Осыған орай, кино таңдауда көрермен жиі туындайтын аударма мәселесінде кинофильмнің атауы мен мазмұнының арасында айтарлықтай қиындықтарға тап болады.

Атау – ең алдымен әлеуетті көрерменнің назарын ерекше аудара отырып, әсіресе ақпарат беруде жарқын әсер қалдырып, әсте есте қалуы. Оны басқа елдердің тілдеріне аудару қаншалықты дұрыс, сонымен қатар сәтті болуы және алда жалға алынуы – оның табысты болуына байланысты. Сондықтан тілдердің лингвомәдени айырмашылықтарын ескере отырып, адекватты әрі орынды аударма шешімдерін қабылдауда, алдымен прагматика функциясы, яғни әсер ету функциясында, сондай-ақ режиссер берген кинофильм атауында негізгі ой сақталады.

Кинофильмдердің атауларына ономастикалық термин – фильмоним қолданылады. Ол фильммен модельдеген жағдайды және оның кодталған бейнесін білдіретін репрезентациялық пікір [Подымова Ю.Н., 2006, 2-бөлім].

Киноаударма саласында ғылыми жұмыстар жүргізген қатарына Ш.А. Нұрмышева кинокурс аудармасының коммуникативтік-прагматикалық сипатын [2010], А.Б. Абаған лингвомәдени қырынан [2019] қарастырған зерттеу еңбектері жатады. Осы орайда фильмоним зерттеу нысаны

ретінде қазіргі заманғы фильмдерді аудару үрдістері және аударманың негізгі стратегиялары Е.В. Кыш [1992], Ю.Н. Подымова [2006], А.В. Антропова [2008], В.Е. Горшкова [2014], О.А. Минеева [2016] және де тағы басқа ғалымдардың ғылыми еңбектерінде кездеседі. Сонымен қатар, киноаудармада кездесетін қиындықтар мен аудару барысында шетелдік фильмдердің атауындағы қателерді айқындаған мақалалар да жарық көруде [Турлыбеков Б.Д., Нурмагамбет А.К., 2018, 72 б.].

Фильм – әлеуметтік және көркем құбылыс әрі өнер нысаны болып табылады. Оның негізгі мақсаты – кино туындысын ұсынушылардан көрерменге жететін ақпарат көзі. Әртүрлі мәдениетке, тілге жататындықтан оны басқаша қабылдауда және түсінуде қиындықтар жиі туындайды. Осы орайда, аудармашының рөлі зор.

Фильмдердің атаулары әлеуетті көрерменді кинокартинамен телебағдарламаларда, афишалар мен кино рейтингтерде және т. б. көрсетіліп таныстырудан бастау алады. Сондықтан фильмонимдерді дұрыс аударудың маңыздылығы тек қана шетел және ана тілін ғана жақсы меңгерумен шектеліп қана қоймайды, сонымен қатар, энциклопедиялық экстралингвистикалық білім мен аудармашының шығармашылық қабілеті мен тілдік шеберлігіне де байланысты. Өйткені аударма дегеніміз – түпнұсқаны оның түрі, мазмұны бірлігінде жаңа тілдік құралдармен жасап шығу әрі төл туындыдағы көркем шындықты

бейнелеп жеткізу [Ә. Тарақ, 2008, 227 б.].

Фильмнің тағы бір маңызды функциясы – кинолента туралы негізгі ақпаратты экранға шығу алдында жеткізе білу мен алдын ала көрерменді дайындау. Кино көруде қажетті немесе қызықты фильм таңдау жасауда көрермен алдымен назарын оның атауына аударады.

Кинокартинаға назар аудару жөнінде сөз қозғағанда фильмонимдердің болжамдық және прагматикалық аспектісі қарастырылады. Осылайша, фильмонимдер көрерменнің когнитивті және аффективті реакцияларын, атап айтсақ түсіну, қызығушылық, түсінбеушілік, таңдану, ашулану, көңілі қалу және т.б. қабылдауын қалыптастырады.

Аударманың прагматикасы немесе аударманың прагматикалық қыры – мәтін ақпаратына нақты бір көзқарас қалыптастыру мақсатымен қабылдаушыға белгілі түрде әсер ету қажеттілігі. Нақтылай келе, мәтіннің прагматикалық әлеуеті – мәтіннің қабылдаушыға әсер етіп, жеткізіліп отырған хабарға интеллектуалды немесе эмоциялы әсер ету қасиеті. Фильм мен мәтіннің одан әрі өзара әрекеттесуі нәтижесінде кинофильмдер сияқты әртүрлі прагматикалық күшейтілген, ақталған немесе жалған күту әсерлер пайда болады. Мысалы, көрермен әлі көрмеген фильмді комедия, драма немесе детектив ретінде анықтағанда ол күту тізбегін анықтайды. Алғашқы кадрлар кинофильмді көрермен белгілі бір талаптарға сай күтумен қабылдайды, егер барлық шығарма берілген құрылымға қойылса күту, фильмді көру аяқталғаннан кейін көрерменге еш нәтиже бермеуі мүмкін.

Көбінесе күшейтілген күту әсері фильм атауының мағынасының (оның көп мағыналылық немесе метафорикалық) көрермендердің көпшілігіне түсінікті емес болған жағдайда адресат оны фильмді көруге итермелейді. Ақталған күту әсерін тудыратын атаулар фильмді көргенге дейін сөздер немесе сөз тіркестері, мәселен шығарманың бас кейіпкері, аты-жөні, мамандық, қызметі немесе орналасқан жердің атауы және т.б. болып келеді.

Жалған күту әсері бұл атаудың құрылымынан, атап айтсақ, фильм мазмұнымен тақырыптық және мағыналық ассоциативті стереотиптер қарама-қайшылық келуі мүмкін.

Фильмдерді аударудың негізгі стратегияларына тоқталсақ, бейімдеу және жалпы қабылданған тәсілдер бір тілдің тілдік құралдарын басқа тіл құралдарымен беру. Олардың басты мақсаты – фильмонимдерді аудару барысында шешімін табуда тілдердің, қоғамдық сананың арасындағы айырмашылықтарға байланысты, лексикалық сәйкестікті, баламалықпен байланысты тілі және мәдениетпен байланысты, жанрлық-стистикалық ерекшеліктерімен және басқа да маңызды жүйелерді ескеру.

Аударманың ең қарапайым стратегиясы ті-

келей немесе сөзбе-сөз лексика болмаған кезде пайдаланылатын аударма лексикалық және грамматикалық трансформациялардың қажеттілігі. Бұл тәсіл кеңінен таралған және оны қолдану мысалдары көптеген фильмонимдерде кездеседі:

Harry Potter and the Chamber of Secrets – «Харри Поттер: Құпия бөлме» (АҚШ, Ұлыбритания, Германия, 2002),

The Lone Ranger – «Жалғыз Рейнджер» (АҚШ, 2013),

Maleficent – «Малефисента» (АҚШ, 2014),

Passengers – «Жолаушылар» (АҚШ, 2016),

The Lion King – «Арыстан патша» (АҚШ, 2019),

Aladdin – «Аладдин» (АҚШ, 2019),

Dumbo – «Дамбо» (АҚШ, 2019).

Екінші стратегия – бұл атаудың өзгеруі. Аудармашылар түпнұсқадағы бастапқы мәтіннің прагматикалық мағынасын бере алмаған жағдайда трансформацияны қолданады және ол болжамдық функцияны орындай алмайды. Аудару барысында атаудың өзгеруі жартылай және толық болып келеді. Бұл ретте аударманың әртүрлі тәсілдері қолданылады:

а) қосу әдісі:

The Marine – «Теңіз жаяу әскері» (АҚШ, 2006),

Argo – «Арго операциясы» (АҚШ, Ұлыбритания, 2012),

Brave – «Батыл жүрек» (АҚШ, 2012),

Zootopia – «Аңдар шаһары» (АҚШ, 2016),

Coco – «Коко құпиясы» (АҚШ, 2017),

Frozen 2 – «Мұзды өлке 2» (АҚШ, 2019).

ә) ауыстыру әдісі:

Surviving Christmas – «Рождествоны қарсы ал» (АҚШ, 2004),

Sunshine – «Anman» (Ұлыбритания, АҚШ, 2007),

Men in black 3 – «Қара киімділер 3» (АҚШ, 2012).

б) түсіріп тастау әдісі ағылшыннан қазақ тіліне аударуда өте сирек кездеседі:

The Best Exotic Marigold Hotel – ««Мэриголд» қонақ үйі» (Ұлыбритания, 2011),

Blast Vegas/Destruction: Las Vegas – «Лас Вегас-тағы аласапыран» (АҚШ, 2013).

Аудармашының берілетін хабарға қажетті прагматикалық қатынасын білдіруі негізінен оның аударма мәтінді құру кезінде тілдік құралдарды таңдауына байланысты болады. Фильм атауының трансформациялық стратегиясына түпнұсқаның прагматикалық және болжам жасау мағынасындағы фильмонимдер аудару процесінде берілетін немесе сақтауға көмектесетін жанрлық немесе мағыналық бейімдеу әдісі жиі кездеседі, оның қатарына фразеологизмдер, авторлық окказионализмдер мен омонимдер және т. б. тілдік құралдар жатады.

Жанрлық бейімдеу – көрермендерге фильм-

нің жанрын (драма, мелодрама, трагедия, комедия, триллер, қорқынышты фильмдер, атыс-шабыс, фантастика, оқиғалы және т. б.) айқындауда түсіндіру немесе нақтылау элементтерін қосу арқылы аудару:

Paddington 2 – «Паддингтонның шытырман оқиғасы 2» (Ұлыбритания, Франция, АҚШ, 2017).

Мағыналық бейімдеу – сөзбе-сөз аудармасының мағыналық немесе сюжеттік жеткіліксіздігін орнын толтыру мақсатында оны кеңейте отырып, тірек сөздерді лексикалық элементтерді қосу. Келесі фильмнимдер осыған мысал ретінде берілген:

The Interpreter – «Аудармашы: Елеулі еңбек» (Ұлыбритания, Франция, Германия, АҚШ, 2005),

Click – «Клик: Құрылғымен басқаратын өмір» (АҚШ, 2006),

The Amazing Spider-Man 2 – Жаңа өрмекші адам: Кернеген қуат (АҚШ, 2014),

Mission: Impossible – Rogue Nation – «Қайынмиссия: Аластатылғандар» (АҚШ, 2015).

Жанрлық және мағыналық бейімдеудің негізгі құралдары ауыстыру және қосу тәсілдері болып табылады. Сөзбе-сөз аударма атауды ауыстыру немесе лексикалық элементтерді қосу арқылы жүзеге асыра отырып, оның мағыналық немесе жанрлық орнын толтырады.

Трансформациялық стратегияның келесі тәсілі – фильмнимдерді тікелей аударма. Түпнұсқаға барынша жақын ету себептерге байланысты аударма барысында кейде кейбір фильмдер толық трансформацияға ұшырайды, яғни аудармашы фильмнің жаңа атауын қайта жасайды. Осыған дәлел ретінде келесі мысалдар беріледі:

Vertical Limit – «Құлама құз» (АҚШ, Алмания 2000),

Enough – Шыдамныңда шегі бар (АҚШ, 2002),

Without a Paddle – «Шытырман үштік» (АҚШ, Жаңа Зеландия 2004),

The Best Man – «Тойдағы куәгер» (Ұлыбритания, Венгрия, Германия, АҚШ, 2005),

Reign Over Me – «Бос қалған қала» (АҚШ, 2007),

Hachi: A Dogs Tale – «Хатико: Адал дос» (Ұлыбритания, АҚШ, 2008), *Everybodys Fine* – «Тәрт көзіміз түгел» (АҚШ, 2009),

Seeking a Friend for the End of the World – «Ақыреттік дос» (АҚШ, 2012),

I Origins – «Ғылымның бастауы» (АҚШ, 2014),

Winter's Tale – «Шексіз махаббат» (АҚШ, 2014),

Cinderella – «Күлбике» (АҚШ, 2015),

The Vault – «Сақтау қоймасы» (АҚШ, 2017),

Incredibles 2 – «Суперотбасы 2» (АҚШ, 2018).

Қорытындылай келе, елімізде әлемдік прокаттағы ағылшын фильмдері аударылып, соның ішінде қазақ тіліндегі нұсқасы көрерменге жол тартып, ыстық ықыласына бөленіп үлгерді. Аударма тек қана лингвистикалық факторлармен ғана шектелмейді, көп жағдайда қазіргі заман талабына сай көрермендердің мүдделерін, назарын есепке алу да нарықты зерттеу нәтижелеріне де қатысы бар. Осылайша, фильмнимнің ең маңызды функциялары қатарына қысқа, ақпараттылық және интриганы құру деп санаған жөн. Аударма процесінде фильмнимнің тек қана ұзындығын сақтау қажет емес, тақырыптың жалпы мазмұнын және атаудың мағынасын беру. Сондай-ақ, әлеуетті көрерменді қызықтыра отырып, оның назарын туындыға аудару. «Өз кезегінде тақырып – бұл елеулі өзгерістерге әкелуі, тіпті мүлдем жаңа атау жасауға дейін баруы мүмкін» [Петрова Е.Ю., 2016, 193 б.].

Фильмним аудармада белгілі бір қызмет көрсетуге көрерменге прагматикалық әсер ету, оның эмоциялары мен сезімге, адамға түсінік беру болса, алайда киномәтіннің мазмұнды ерекшеліктерін толық ашпау керек. Мұның бәрі түрлі факторлар, сондай-ақ қазіргі заман талабына сай коммуникативтік, прагматикалық ақпаратты қабылдаушыға әсер ету арқылы аударма шеберлігінің арқасында қол жеткізіледі.

Прагматикалық әсер фильмним мен кино мазмұнын байланыстыруда қабылдау кезінде ақталған, күшейтілген немесе жалған күту әсерде көрінуі мүмкін. Өз тәжірибесі мен атауды негізге ала отырып, әлеуетті көрермен алдымен өз ойында экранда болатын фильм бейнесін жасайды.

Қазіргі заманғы маркетингтік коммуникация мәнінде аудармашы жарнамалық және коммерциялық талаптарды ескеруі орынды. Дегенмен, түпнұсқа атауы да жарнамалық құрамдас болып табылады, сондықтан бар қосымша мағыналарды жасауға емес, оны бейімдеу қажеттілігіне жүгіну қажет. Соңғы киноаудармада қазақша атауын қояр алдында алдымен ағылшын тіліндегі нұсқасына басымдық береді, өйткені басты мақсат – түбегейлі ойды жеткізу. Сондықтан, аудармада прагматикалық әлеует ағылшын тіліндегі фильмнимдерді аударуда, әдетте, жоғары дәрежеде жүзеге асырылуы тиіс, себебі прагматикалық функционалды түрдегі барабар аударма – түпнұсқаның негізгі коммуникативтік қызметін дұрыс беретін аударма екенін ескере отырып, әрдайым есте нарық шарттарына бет алмай, фильмнимдерді аударуда тым асыра сілтемей аударма барабарлығының нормаларына сәйкес болуы керек.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Аударматану (ғылыми-практикалық көмекші құрал). Құраст.: Құлманов С. – Алматы: «Тіл» оқу-әдістемелік құралы, 2008. – 328 б.
2. B.D.Turlybekov, Nurmaganbet A.K. Difficulties in translating film titles from English into Russian. Movie translation//Қазақстанның ғылымы мен өмірі, 2018. – №2/2 (56). – 71-74 б.
3. Петрова Е.Ю. К проблеме несовпадений переводов англоязычных названий фильмов//Вестник Брянского государственного университета, 2016. – №2 (28). – С. 193–198.
4. Подымова Ю.Н. Названия фильмов в структурно-семантическом и функционально-прагматическом аспектах: дис. ... канд. филол. наук. – Майкоп, 2006. – 205 с.

АНАЛИЗ СТИЛИСТИЧЕСКИХ ПОМЕТ В ТОЛКОВЫХ СЛОВАРЯХ СОВРЕМЕННОГО АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА

Түйін. Бұл мақалада лексикографиялық практикадағы функционалдық-стилистикалық және экспрессивті-стилистикалық бояуды пайдаланудың негізгі проблемалық аймақтарын көрсететін сөздік басылымдарындағы ағылшын тілінің стилистикалық таңбаланған лексикасының талдауы көрсетілген. Сөздік ақпарат лексикалық бірліктің күрделі және көп өлшемді құрылымын оның тіл жүйесінде де, сөйлеуде де жұмыс істеуін есепке ала отырып көрсетуге мүмкіндік береді.

Түйінді сөздер: лексикография, лексикографиялық тәжірибе, стилистикалық таңба, түсіндірме сөздік, стилистикалық атрибуция, лексем сөздер.

Резюме. В данной статье отражен анализ стилистически маркированной лексики английского языка в словарных изданиях, который показывает основные проблемные зоны использования помет функционально-стилистической и экспрессивно-стилистической окраски в лексикографической практике. Словарная информация позволяет отобразить сложную и многомерную структуру лексической единицы с учетом ее функционирования как в языковой системе, так и в речи.

Ключевые слова: лексикография, лексикографическая практика, стилистическая помета, толковый словарь, стилистическая атрибуция, слова-лексемы.

Summary. This article reflects the analysis of stylistically marked vocabulary of the English language in dictionary publications, which shows the main problem areas of using functional-stylistic and expressive-stylistic coloration in lexicographic practice. Dictionary information allows you to display a complex and multidimensional structure of a lexical unit, taking into account its functioning both in the language system and in speech.

Keywords: lexicography, lexicographical practice, stylistic label, explanatory dictionary, stylistic attribution, lexeme words.

Лексикография как термин возник сравнительно недавно, и представляет собой класс новых наук. По мнению Л. П. Ступина, лексикография – это теория и практика составления словарей, главным образом языковых и лингвистических [Ступин Л.П., 1985, с.25]. Основными компонентами значения термина «лексикография» являются наука, составление словарей и совокупность словарей данного языка.

Лексикографическая наука в Казахстане добилась значительных успехов. Создано около 100 словарей различных типов. Однако, к сожалению, при этом не было преимущества: современные словари создавались без учета достижений лексикографии дореволюционного периода [Малбаков М., 1992, с.29]. Важнейшее значение для изучения словарного состава языка имеют толковые словари, которые максимально объективно, четко, точно и полно должны отразить семантику слов. По мнению ученых, определения лексического значения слов в толковых словарях в той или иной степени раскрывают структуру значения и являются в своей совокупности моделью лексико-семантической системы языка. Толковые словари являются незаменимым материалом в работе лексикологов. Без учета теории и практики современной лексикографии не могут успешно осуществляться

семасиологические исследования, что обуславливает сближение лексикологии, семасиологии и лексикографии. [Альбекова А.Ш., Муратбекова А.М., 2013, с.37-41].

В отличие от казахского языка в английском языке существует разнообразное множество словарей. Не стоит забывать и о потребности общества в получении новой разноаспектной информации, и о тенденциях языка, которые также обуславливаются разнообразием словарей английского языка. Классификаторы выделяют четыре основных причины для различия словарей. Различия словарей зависят от цели, объема, порядка расположения слов и объекта описания.

Наибольший интерес для исследователей представляют лингвистические и толковые одноязычные словники. Сепаратное становление и развитие лексикографии в Великобритании и Америке положило начало созданию американских и британских словарей. История развития британской и американской лексикографии имеет различные этапы становления, но итог был один: как в Великобритании, так и в Америке стали издаваться и выпускаться толковые словари английского языка.

Жемчужиной британских толковых словарей считается серия «Oxford Dictionary», выпущен-

ная редакцией Оксфордского университета. В одном большом Оксфордском словаре рассматривается более 450 тыс. лексических единиц и предоставляется более 2 млн иллюстративных примеров. Самым авторитетным американским словариком является «Webster Dictionary».

Как и во всех американских словарях, в словнике «Webster» преобладают узкоспециальные термины науки, техники, спорта и культуры, а также имена собственные, географические названия, названия улиц и площадей. Несмотря на популярность и авторитетность большого Оксфордского словаря, составленного на базе 5 млн цитат, американский «Webster Dictionary» был составлен из базы в 10 млн авторских цитат. В британских и американских словарях лексические единицы получают разную трактовку, но общим составляющим компонентом толковых словарей являются словарные пометы.

Словарные пометы – это своеобразный проводник между миром слов и миром людей. Они позволяют заглянуть сквозь время и наблюдать за прошедшими событиями в социальной жизни, а также проследить и сравнить язык прошлого, настоящего и, возможно, обозначить будущие координаты его развития. Словарные пометы вместе со словами то предаются забвению, то вновь появляются в современном языке. Каждый словарь дает различное количество и значение помет. В английских толковых словарях стилистические пометы называются *stylistic labels*. За словом *labels* стоит такое содержание, которое характеризует внешнюю сторону слова, его сущность.

В английских толковых словарях представлены различные виды помет, которые отражают стилистическую дифференциацию лексики: пометы, обозначающие регионы, т.е. региональные пометы; пометы, объясняющие происхождение (этимологию) слов; пометы, указывающие на определенную область употребления слов; пометы, характеризующие ситуации или отдельные виды использования слов; пометы, указывающие, на хронологическое расслоение лексики; пометы, передающие эмоционально экспрессивную окраску; пометы, указывающие на другие ограничения в употреблении. В целом, в англоязычной лексикографической практике в сфере стилистической квалификации заголовочного слова в толковом словаре проявляется избирательность и субъективность, несмотря на то, что система стилистических помет существует и отражает знание о его функциональной принадлежности и эмоциональной оценке.

В толковых словарях английского языка, таких как «Oxford Dictionary», «Macmillan Dictionary и Longman Dictionary», которые, в свою очередь, являются всемирно авторитетными словарями, в них насчитывается более 80 помет. Все пометы можно разделить на три основные группы:

1) словарные пометы, отражающие географическое местоположение использования лексических единиц;

2) словарные пометы, отображающие самих носителей языка, так называемых *users*;

3) словарные пометы, указывающие на соотношенность слов со временем.

К пометам 1 группы относятся: North American, English, British, US, Canadian, Australian, New Zealand, South African, West African, East African, Indian, West Indian, Welsh, Scottish. Так, например, по помете существительного *ranchero* можно определить, что данное слово относится к лексике Северной Америки: *Ranchero – North American. A person who farms or works on a ranch, especially in the southwestern US and Mexico.* Также можно определить, что слово употребляется и является характерным для Индии и специфичным для остальных стран: *Aloo- Indian. Potato [Longman Dictionary of Contemporary English, 2000, p.186].*

В «Oxford Dictionary» можно встретить как помету North American, так и US. Учитывая особенности территориального деления Северной Америки: Особенности территориального деления Северной Америки.

Возможно сделать вывод о том, что помета North American уже включает в себя следующие пометы: Canada, US, Central American, Caribbean, Mexico. Следовательно, словарные пометы North American, Canada, US, Central American, Caribbean, Mexico можно отнести к классу идентичных помет, так как под пометой North American уже подразумевается то, что слова используются также в США.

К пометам 2 группы относятся: *formal, informal, literary, humorous, dialect, derogatory, impolite, vulgar slang, spoken, very formal, very informal.* Помета существительного *rockhound* указывает, что употребление его характерно для Северной Америки, а помета *informal* указывает на *users*, которые используют данную лексическую единицу в неформальной обстановке: *Rockhound – informal, chiefly North American.* Существительное *burnt offering* имеет помету *humorous* и придает лексической единице статус шуток, тем самым сужая область употребления слова до смешной ситуации, в которой окажется *user*: *Burnt offering – humorous. An overcooked or charred meal or item of food.*

Из трех проанализированных словарей к пометам 3 группы можно отнести пометы: *dated, archaic, old-fashioned, historical.* Данные пометы находятся в одной группе на основе их схожего значения в толковом словаре: *Dated (adj) – 1. Marked with a date; 2. Old-fashioned. Archaic (adj) – Very old or old-fashioned. Historical (adj) – 1. Of or concerning history or past events; 1.1. Belonging to the past, old [Oxford Dictionary, 2014, p.513].*

Они относятся к элементам совпадающим, так как ключевым словом является *old-fashioned*;

они все указывают на соотнесенность со временем. Глагол *bedabble* является устаревшим и редко используется в современном английском языке, что подтверждает помета *archaic*: *Bedabble – archaic. Stain or splash with dirty liquid or blood.* При переводе эпической национальной сербской баллады XIV века на английский язык для погружения читателя в эпоху средневековой Сербии, где проходили кровопролитные войны, был употреблен глагол *bedabble*: «But whatever is left of the Serbians. Is all wounded and with gore bedabbled».

Помета *archaic* не указывает на определенный период времени, она дает понять о том, что слово вышло из употребления и предалось забвению. Так, например, существительное *piccaninny*, которое обозначает целый культ стереотипов для всех англоговорящих стран, в данный момент является неактуальным и некорректным. В «Oxford Dictionary» слово *piccaninny* с пометами *offensive* и *archaic* имеет значение: *a small black child* [Oxford Dictionary, 2014, p.648].

Стереотип *piccaninny* существовал в английском языке чуть менее века (1859–1950 гг.). Это пример того, как «белые» американцы изображали в картинках темнокожих детей с общими характерными приметами: у них были большие широкие глаза; огромные красные губы; волосы, торчащие в разные стороны; практически не имеющие никакой одежды; без образования.

В Америке эффект *piccaninny* имел широчайшую популярность в книгах, журналах, газетах, телевизионных шоу и радиопередачах. В настоящее время в английском языке практически не встречается такое понятие, как *piccaninny*, и является оскорбительным для всех афроамериканцев, что и обуславливает сопровождение пометами *offensive*, *archaic* существительного *piccaninny* в толковом словаре.

Таким образом, пометы *dated*, *archaic*, *old-fashioned*, *historical* указывают на временные рамки использования слова, на то, что слово в языке распространено, но в современном языке уже вышло из употребления по разным причинам. Пометы, как таковые, не встречаются в словарях в чистом виде. Происходит комбинаторика групп по принципу прибавления. Базой для комбинаций служат пометы 1 группы, фиксирующие географическое местоположение употребления лексических единиц, к ним прибавляются пометы 2 и 3 групп:

1) 1 группа + 2 группа = географическое местоположение и *users*;

2) 1 группа + 3 группа = географическое местоположение и временные рамки употребления слов в языке.

По средствам комбинаторных помет можно определить социальные характеристики носителей того или иного языка: уровень образования, сферу общения с другими носителями

языка. После обработки словарных разделов A, B, P, S, R пометы можно расположить в следующем порядке (таб. 1):

Таблица 1 – Словарные пометы

Пометы	Количество слов
North American	279
North American informal	219
US informal	34
Chiefly North American	48
US	16
Chiefly US	3
North American historical	2
US dialect	1
US historical	1
US law	2
US dated	1
North American vulgar slang	4
North American Anatomy	1
American Football	1

Изменения в языке влекут за собой и изменения в системе помет. Система приобрела не существовавшую ранее помету *chiefly*, которая отмечает специфику и особенность употребления лексической единицы. Особенность пометы заключается в том, что она употребляется только с пометами 1 группы, указывающих на географическое положение употребления слова. Например, *pro bono* – «chiefly North American. Denoting legal work undertaken without charge, especially for a client on low income» [Hotten J. A., 1960, p. 245].

Использование существительного *pro bono* только в американском варианте английского языка подтверждает ряд юридических статей и книг, изданных в США: «Whereas for most of American legal history, *pro bono* was ad hoc and individualized, dispensed informally as professional charity, within the last twenty-five years it has become centralized and streamlined». Изменения в системе словарных помет носят уточняющий характер. Также появилась помета *very*, которая отражает степень оценки носителями языка лексических единиц. Помета *very* сочетается с пометами 2 группы *very formal*, *very informal*. Так, например, существительное *juicy* имеет пометы *very informal* и трактуется как *very attractive in a sexual way*.

В контексте «‘Lord Lambourne’, for instance, is a very reliable early-flowering variety with green, red-flushed skin and crisp, juicy flesh» существительное *juicy* употребляется для описания внешности одного из главных героев и акцентирования внимания читателей на привлекательности человека. Глагол *compute* также имеет пометы *very formal* и значение *to calculate a number or*

amount, что обуславливает стиль контекста для данного слова. Как правило, это официальные документы и статьи: «In principle, the exponential of a matrix could be computed in many ways».

Исчезла помета colloquial, ее заменили informal и vulgar slang. Так, например, слова, имевшие пометы colloquial в «Webster Dictionary», приобрели помету informal в «Macmillan Dictionary» и «Oxford Dictionary». Менее чем за 20 лет помета colloquial исчезла из словарей нового поколения: «Pre-med – colloquial. Premedial» [Webster's new world dictionary, 1997, p.1412]; «Pre-med – informal. In the USA a degree or set of chasses that you take in college before you go to medical school» [Macmillan Dictionary, 2014, p.324].

Несмотря на то, что существительное pre-med сопровождается пометой informal, оно встречается в литературных источниках, но сопровождается кавычками: «For example, a "premed" college student failed an exam in an important science class».

Имя существительное: eyes, (Archaic) ey-en or eyne. The organ of sight, in vertebrates typically one of a pair of spherical bodies contained in an orbit of the skull and in humans appearing externally as a dense, white, curved membrane, or sclera, surrounding a circular, colored portion, or iris, that is covered by a clear, curved membrane, or cornea, and in the center of which is an opening, or pupil, through which light passes to the retina, the aggregate of structures situated within or near the orbit that assist, support, or protect the eye, his organ with respect to the color of the iris: blue eyes.

Глагол: (used with object), eyed, ey-ing or eye-ing.

To fix the eyes upon; view: to eye the wonders of nature.

To observe or watch narrowly: She eyed the two strangers with suspicion.

Глагол: (used without object), eyed, ey-ing or eye-ing.

Obsolete. To appear to the eye.

1. Edward looked Kathy in the eye and asked her if she really meant what she said. – Эдвард посмотрел Кэти в глаза и спросил, действительно ли она имела в виду то, что сказала.

2. Here's mud in your eye! – Ваше здоровье!

3. But the Nobel Committee for Physics had a powerful member, Allvar Gullstrand, professor at Uppsala University and Nobel Laureate in Physiology or Medicine 1911 for his work on how the light bends in the eye. – Но в составе Нобелевского комитета по физике было влиятельное лицо, Альвар Гульстранд, профессор из Уппсальского университета и Нобелевский лауреат 1911 года в области физиологии и медицины, получивший ее за свою работу о том, как свет изгибается в глазу.

4. Not only did I have to grow up in the public eye, I had to learn how to be an efficient joke-delivering mechanism between 1975 and 1985,

whilst being a star, being on television and it was really difficult. – Мне не только пришлось расти на глазах у публики, мне пришлось научиться быть эффективной машиной по доставке шуток между 1975 и 1985 годами, будучи звездой, работая на телевидении, и это было очень тяжело.

5. She also describes quite a deep voice, a pale face and black bags under his eyes. – Она также вспомнила довольно низкий голос, бледное лицо и темные мешки у него под глазами.

6. In the future, with cars exchanging data with each other, we will be able to see not just three cars ahead and three cars behind, to the right and left, all at the same time, bird's eye view, we will actually be able to see into those cars. – В будущем, когда машины смогут обмениваться информацией друг с другом, мы сможем увидеть не только три машины впереди или три машины сзади, справа и слева, все в один момент, настоящее орлиное зрение, мы сможем заглянуть в эти машины.

7. Therefore, astute traders should keep a close eye on this indicator as we move through this week. – Следовательно, дальновидные трейдеры должны внимательно следить за этим индикатором на этой неделе.

ГЛАЗ – муж. eye сл. blinker, daylight, glimmer, keeker, light, peeper перед глазами – right in front of, бросающийся в глаза – flaring, бросаться в глаза, бить в глаза – to be striking, to strike/catch one's eye. [Емельянова О.Н., 2006, с. 444].

ГЛАЗ – муж. eye; сленг blinker, daylight, glimmer, keeker, light, peeper насколько видит глаз – as far as one can see, перед глазами – right in front of, бросающийся в глаза – flaring бросаться в глаза [Смирницкий А.И.// Ахманова О.С., Выгодская З.С., Горбунова Т.П., 2004, с.437].

ГЛАЗ – м. eye плохие глаза – weak eyes; weak sight sg. портить себе глаза – spoil* one's eyes, ruin one's eyesight острый глаз -keen / sharp eye верный глаз – good / true eye.

Исследование показало, что в английском языке ряд стилистических помет и способы их подачи при заглавном слове аналогичны. В них представлены такие пометы: national and regional, origin, subject-field, usage, temporal, connotative, other limitations on use. Очевидно, что стилистические пометы, приведенные в указанных толковых словарях английского языка, распределяются между литературной и разговорной нормой.

Более детально стилистически охарактеризованными оказываются разговорные лексемы, определяемые узусом. Однако корпус стилистических помет отличается по наполнению и практически исключает эмоционально-экспрессивный компонент, который представлен пометой Connotative labels.

Посмотрев на систему стилистических помет в целом, можно утверждать, что они образуют сложную, иерархическую организованную сис-

тему, в которой по двум признакам, с учетом стилевой и стилистической окраски наблюдаются сближения и расхождения стилистических помет; возможна их взаимозаменяемость или комбинации. Кроме того, нельзя не отметить, что к стилистическим относят пометы и «диалектное», и «архаичное / устаревшее»; которое в целом указывают на соответствие / не соответствие норме с точки зрения территориальной или временной отнесенности.

Однако при анализе этих источников становится очевидным, что количественное соотношение стилистических слоев, а также принадлежность тех или иных лексических единиц к определенным стилистическим уровням неодинаково представлено в словарях. Таким образом, даже наиболее авторитетные лексикографические источники противоречат друг другу и не содержат четкой системы стилистически маркированных единиц.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Ступин Л.П. Лексикография английского языка. – М.: Высшая школа, 1985 г.
2. Малбаков М. История казахской лексикографии (2 половина XVIIIв. – 1917 г.): автореферат дис... кандидата филологических наук: 10.02.06. – Алма-Ата, 1992 г. – 29 с.
3. Альбекова А.Ш., Муратбекова А.М. Теоретические и практические аспекты лексикографической науки. – Вестник науки Казахского агротехнического университета им. С.Сейфуллина. – Нур-Султан, 2013 – №4 (79). – С.37-41.
4. Longman Dictionary of Contemporary English.- London, 2000, 1229 p.
5. Oxford Dictionary [Electronic resource]. URL: <http://www.oxforddictionaries.com/> 2014.
6. Hotten J. A. Dictionary of Modern Slang, cant and Vulgar Words / J.Hotten. – London, 1960. – 514 p.
7. Webster's new world dictionary. 3-rd college edition. – N. Y., 1997.-1574 p.
8. Macmillan Dictionary [Electronic resource]. URL: <http://www.macmillandictionary.com/> dictionary/british/juicy 2014.
9. Емельянова О.Н. Стилистическая помета // Стилистический энциклопедический словарь русского языка / под ред. М.Н. Кожинной. – М., 2006. – С. 444-447.
10. Большой русско-английский словарь. Сост. А.И. Смирницким // О.С. Ахманова, З.С.Выгодская, Т.П. Горбунова и др. Под общ. рук. А. И.Смирницкого. Под ред. О. С.Ахмановой. 27-е изд., стереотип. – М.: Русский язык. – Медиа, 2004. – 768 с.

УДК 811.111'42:070.1(410)

Sarsenova Zhuldyz Bekzhanovna,

doctoral student of

Kazakh Ablai khan University of International Relations and World Languages
Almaty, Kazakhstan**Scientific adviser: Shevyakova Tatyana Vasiliyevna**

doctor of philological sciences, professor of

Kazakh Ablai khan University of International Relations and World Languages
Almaty, Kazakhstan

E-mail: wanna_happiness@mail.ru

THE ORETICAL BASIS AND SPECIFICS OF NEWSPAPER DISCOURSE IN THE UK

Annotation: Newspaper discourse in the UK is one of the fundamental concepts in the relationship between language and culture and is a cognitive component of the country that influences public discourse in the UK. Newspapers of the Kingdom "capture" moments of life, and with them the language. The newspaper discourse of Great Britain reflects language trends, new words and speech patterns seep into them, therefore, the language of Newspapers is a "living" language and the materials of British Newspapers record if not all, then the most significant changes and innovations in the language.

The article represents the modern cognitive approach to the language of Newspapers, which considers the language of Newspapers not just as a sign system, but as a key to understanding the processes of human consciousness and thinking.

The purpose of the article is to clarify the concept of "newspaper discourse", identify its communicative and informational aspects, and reveal the lexical and grammatical features of British newspaper discourse.

The research uses a discursive research method, intertextual analysis, synthesis method, textual analysis, which is a collection of data that allows you to get information about the psychology of the audience, its values, worldview, and possibly the underlying motives of behavior.

Key words: media discourse, newspaper discourse, text, discourse, UK.

ҰЛЫБРИТАНИЯНЫҢ ГАЗЕТ ДИСКУРСЫНЫҢ ТЕОРИЯЛЫҚ НЕГІЗІ МЕН ЕРЕКШЕЛІГІ

Түйіндеме Ұлыбританияның газет дискурсы тіл мен мәдениет арақатынасындағы негізгі ұғымдардың бірі болып табылады және Ұлыбританиядағы қоғамдық дискурсқа әсер ететін Елдің когнитивті құрамдас бөлігі болып табылады. Патшалықтың газеттері өмірдің сәттерін, олармен бірге тілді де басып шығарады. Ұлыбританияның газет дискурсы тілдік үрдістерді көрсетеді, оларда жаңадан пайда болған сөздер мен сөйлеу айналымы бар, демек, газеттердің тілі – бұл "тірі" тіл және Ұлыбритания газеттерінің материалдары, егер бәрі болмаса, тілдің ең маңызды өзгерістері мен жаңалықтарын белгілейді.

Мақала газеттер тілін тек қана белгі жүйесі ретінде емес, адам санасы мен ойлау процестерін түсінудің кілті ретінде қарастыратын қазіргі заманғы когнитивті көзқарастың қолданылуын тексереді.

Мақаланың мақсаты "газет дискурсы" ұғымын нақтылау, оның коммуникативтік және ақпараттық аспектілерін анықтау, Британдық газет дискурсының лексикалық және грамматикалық ерекшеліктерін ашу болып табылады.

Зерттеуде дискурсивті зерттеу әдісі, интертекстуалды талдау, синтез әдісі, мәтіндік талдау қолданылды, ол тұтынушының психологиясы, оның құндылықтары, дүниетанымы және мінез-құлықтың терең себептері туралы ақпарат алуға мүмкіндік беретін мәліметтерді жинау болып табылады.

Түйін сөздер: медиадискурс, газет дискурсы, мәтін, дискурс, Ұлыбритания.

ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ И СПЕЦИФИКА ГАЗЕТНОГО ДИСКУРСА ВЕЛИКОБРИТАНИИ

Аннотация Газетный дискурс Великобритании является одной из основополагающих категорий, характеризующих соотношение языка и культуры, и является когнитивной составляющей страны, которая влияет на публичный дискурс в Великобритании. Газеты Соединенного Королевства «запечатлевают» моменты жизни, а вместе с ними и язык. Газетный дискурс Великобритании отражает языковые тенденции, в него проникают вновь возникающие слова и речевые обороты, следовательно, язык газет – это «живой» язык, и материалы газет Великобритании фиксируют если не все, то

наиболее значительные изменения и новообразования в языке.

В статье представлен современный когнитивный подход к языку газет, который рассматривает язык газет не просто как знаковую систему, а как ключ к пониманию процессов человеческого сознания и мышления.

Целью статьи является уточнение понятия «газетный дискурс», выявление его коммуникативных и информационных аспектов, раскрытие лексических и грамматических особенностей британского газетного дискурса.

В исследовании использованы дискурсивный метод исследования, интертекстуальный анализ, метод синтеза, текстологический анализ, которые представляют собой сбор данных, позволяющих получить информацию о психологии аудитории, ее ценностях, мировоззрении, и возможно глубинных мотивах поведения.

Ключевые слова: медиадискурс, газетный дискурс, текст, дискурс, Великобритания.

INTRODUCTION

Media discourse is a set of processes and products of speech activity in the field of mass communication in all the richness and complexity of their interaction. [1]

According to Konovalova N. V., media discourse is something more, representing a dynamic communicative process that is implemented in a certain semantic field of relationships between individual units of the entire corpus of media texts and discourses. [2]

It is also a conscious thematically determined speech-thinking activity in the media information continuum, which implies the presence of appropriate semantic content, micro and macro rules for building communication of cognitive practices of creating, transmitting, and interpreting knowledge. The main distinguishing feature is the transformation of factual, evaluative and subjective information into a media text that is accessible and understandable to a large number of recipients belonging to different layers and strata of society, possessing different language codes, etc. [3]

The definition of media discourse is based on an understanding of the discourse as a whole. According to Theun van Dijk, the key component of the discourse concept is a comprehensive integrated approach to the analysis of the speech activity of society and the individual, the understanding of discourse as a complex communicative phenomenon that covers the entire set of extralinguistic factors that accompany the communication process, including the sender of the message, its recipient, the social context, features of the production, distribution and perception of

information, cultural and ideological background, etc. [4]

The most important function of media discourse is the conceptualization, categorization of an individual's life experience, its structuring, and coheretization through verification of information, representations, and assessments of other people with collectively acquired and accumulated knowledge, norms developed by society over many centuries of existence. [5]

RESEARCH MATERIALS AND METHODS:

There are 3 main approaches to studying mass media discourse:

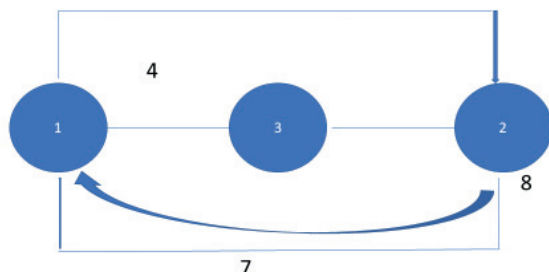
1. Structural
2. Functional
3. Thematic

This concept of media discourse is based on these approaches and forms a comprehensive view of speech activity in the field of mass media, covering the verbal message in conjunction with the media channel and extralinguistic factors associated with the features of creating a media message. A key component of the discourse concept is an integrated approach to the analysis of speech activity

In the structural approach, discourse is understood as a product of speech activity, taken together with all the verbal and extralinguistic characteristics associated with its production, distribution and perception. This approach can be described using the communication model of Shannon and Weaver (American Cybernetics scientists, 1949) [6]

Коммуникационная модель Шэннона и Вивера

6

Picture 1 – Shannon and Weaver's communication model

- 1 – the sender of the message
- 2 – the message recipient
- 3 – the message itself
- 4 – channel
- 5 – feedback
- 6 – encoding
- 7 – decoding
- 8 – the situation or context

In this approach, the main component is the extra-linguistic context. It is very extensive and includes aspects such as:

- historical
- temporary
- social
- political
- cultural and ideological

It is also possible to demonstrate the difference between such concepts as text, media text, and discourse.

Text is a message, media text is a message plus a channel, and discourse is a message combined with all other components of communication.

In the functional approach, the main criterion for determining discourse is the relationship of speech consumption with various spheres of human activity, such as science, education, politics, medicine, mass media, etc. and there are different types of discourses, such as scientific, political, medical, legal, and mass media.

The thematic approach groups written and oral texts as products of speech activity around certain socially significant topics that are at the center of public opinion. For example, in English-language speech, such phrases as racist discourse, terrorist discourse, feminist discourse, immigration discourse, electoral discourse, etc. have long been used.

One of the most important properties of the media text is "non-linearity", the presence of a complex multi-level structure in which the text simultaneously develops in several dimensions: verbal, media and hypertextual, due to the building of intertextual links in the Internet space.

An integrated approach based on a combination of a wide range of methods from different disciplines and including the following significant groups of methods should also be added:

1. Methods of linguistic analysis that allow to identify the basic properties and characteristics of the text on the lexical, syntagmatic (compatibility), stylistic (use of tropes, metaphors, comparisons) and sociolinguistic.
2. The method of content analysis based on statistical counting specially selected textual units.
3. The method of discursive analysis, based on the concept of discourse, traces the relationship between the linguistic and extra linguistic side of the text.
4. The method of critical linguistics, allows you to identify the hidden political and ideological

component of the media text.

5. The method of cognitive analysis compares different versions of interpretation of events in the media and is aimed at identifying the relationship between real reality and its media representation

6. The method of cultural analysis reveals culture sensitive text components (realities, loanwords, foreign words, etc.)

7. Metalinguistic method analyzes the text from the point of view of how it is created and the reproduction, distribution channels, thematic dominant, etc. [7]

RESEARCH RESULTS

One of the leading communication strategies of the mass media is to factualize what is happening and involve the individual and society in this process – but not through active action, but through mentalization and axiologization of this happening by the interested consciousness. In the article by E. A. Kozhemyakin "Mass communication and media discourse: towards a research methodology", the author notes that depending on the genre and functional features of the media space in which the discourse is implemented, one can distinguish such types as news, advertising, promotional (PR), informational, analytical, ideological, etc., but a special type of media discourse is newspaper discourse. [8]

Newspaper discourse is one significant variety of media discourse, which covers a wide variety of heterogeneous modes of written communication. Thus in a newspaper one comes across "news, comment and analysis, advertising, entertainment [9]. Although a newspaper is identified with non-literary language, it nevertheless includes literary or fictional types of discourse, in which the writer describes phenomena involving feelings or emotions, e.g. short stories, signed articles. This explains why newspaper discourse displays several kinds of language and is stylistically very electric [10]. There is, for example the language of sport, which combines both description and commentary. In written sports commentary, one comes across special vocabulary (e.g. free kick) as well as adjectives, adverbs, and modal expressions. [11]

There are many definitions of the concept of newspaper discourse, but in our study we use the definition of K. F. Anatolyeva, "newspaper discourse implemented by the mass media, in representation of events in newspaper discourse cannot be carried out except through language", which we fully agree with and will try to prove by the examples of Newspapers of national and regional newspapers of the UK. [12]

Newspaper discourse in Great Britain refers to the field of mass communication between all subjects of society. Its main purpose is to inform and form public opinion about a socially significant fragment of social life. It covers a huge number

of people involved in it and encourages certain actions. [13]

The newspaper discourse was the area of interest and research for Martin Conboy, Michael Higgins, Fiona Douglas, Ian Connell, Monika Bednarek, Donald Matheson, Rod Brookes, Alistair S.Duff, Julia Lefkowitz, Marina Dekavalla, Filippa Werngren, M. Stubbs, Z. Harris, R. Hodge, Ch. Fillmore, R.W. Langacker, K.I. Bylinskyi, A. Chudynov, S.V. Beketova, T. Frolova, A. Alleyeva.

One of the most reliable ways to understand the discourse of the UK is the language of the media, namely, the language of Newspapers – since this is the “mirror” in which society speaks and thinks. From the one side, the language of the UK’s Newspapers is understandable to the broadest masses, because accessibility provides the publication with a reader. The editorial board is interested in having as many readers as possible, therefore, it strives for clarity of presentation, to generally accepted language norms, in this sense, the language of Newspapers can be “relied upon” as a reliable source of commonly used vocabulary. Newspapers in the UK “capture” moments of life, and with them the language. The newspaper discourse of the UK reflects language trends, new words and speech patterns seep into them, therefore, the language of Newspapers is a “living” language and the materials of British Newspapers record if not all, then the most significant changes and innovations in the language.

As D. Movchan represents: «Nowadays the newspaper discourse is mirrored in a number of different linguistic studies. Many philologists and translators show great interest in this type of discourse, and determine it as a powerful tool for manipulating the masses. It is researched from different linguistic aspects, including lexical and grammatical ones. Publicistic writing aims at influencing a recipient’s views and persuading him/her. This type of discourse is also identified with an organized structure of utterances, brightness and expressiveness of information, evaluative nature of articles. Thus, newspaper discourse could involve both intellectual and emotional impact on a reader”. [14]

We fully agree with this statement and can especially highlight the point that the newspaper discourse of the UK leads to direct communication between the writer and the reader. The language of Newspapers in the UK is understandable to all subjects of society, because they use generally accepted language norms and commonly used vocabulary, but at the same time newspaper discourse reflects language trends. The newspaper discourse captures all the significant moments of society’s life. Newspaper discourse is a powerful tool to manipulate the masses, also it is a great way of communion between an author and a reader, as it was mentioned before, that the author uses such tools as exclamation marks, questions, abstraction

method, evaluative form of sentences, event character of the articles in order to make everything live and actual. Moreover, all e-newspapers have the section “Letter to the editor”, where the reader has a chance to express his / her opinion, make adjustments, ask for something that seems important for his side.

This connection is also confirmed by the fact that the writer uses such tools, as exclamation marks, questions, such evaluative lexis as “it suggests, I think, abstraction method etc., that allows readers to express feedback.

Thus, the main features of British newspaper discourses are informative, focused on a wide range of the population, brightness and catchy lexis. It covers relevant problems of society and plays a very important political and ideological role. In the newspaper discourse of the UK are used such language tools as:

1. Compound sentences, which are very long and it is difficult to catch the main idea
2. Complex sent-s, which are more understandable
3. Evaluative lexis, like colloquials “I think, I guess etc, it suggests etc.”
4. Nominative sentences, homogeneous parts and repetitions
5. Inversion
6. Hyperboles
7. Alliteration
8. Emphatic language
9. Abbreviations
10. Indirect Speech
11. Questions in the headlines

HERE IS AN EXAMPLE OF SEVERAL ABOVE LANGUAGE TOOLS:

1. Abstraction tools and tools of image For example, in the headline «Death cafes report surge of interest since Covid-19 outbreak”, “death cafes” they are not a place for catering, but a community where people talk about death. The word “death” has a negative character and immediately warns and sets the reader up for something negative, although in the context of the article, we understand that on the other hand, the text has a positive character, informing the reader that there is a community where you can turn in a difficult emotional case. [15]

2. Hyperboles An example can be given for this point «The Guardian view on Boris Johnson in hospital: a crisis of authority». The phrase “a crisis of authority” is alarming and can cause some panic and fear of readers, because of two very loud concepts like “crisis” and it happened with an authority. To create a more impressive atmosphere of panic, expressions such as “critical moment of power”, “special brutality”, “in terrible solitude”, “intensive care bed”, “anxiety”, “fear”, “nightmarish turn of events”, “dark and potentially unstable”, “serious economic downturn in the UK for a century”, etc.

are used, which are overly exaggerated, because the end of this story is positive. [16] Or "UK government 'giving incorrect information on self-isolation', say GPs, where you can immediately identify keywords such as "government" and "giving incorrect information", after reading which, the reader immediately becomes curious and a little panic, because the main institution of the country and their actions are taken as a basis [17]

3. Abbreviations We quite often notice the use of abbreviations in the texts and titles of articles. For example, "UK missed three chances to join EU scheme to bulk-buy PPE" [18] "Hybrid' virtual parliament plans to be put to MPs next week", where most of them are common designations, for example, as EU is Europe, UK-it is United Kingdom, but there is also an abbreviation that is not understandable and requires additional search in order to decipher the designation, because the abbreviation is not highlighted with links with the description. [19]

4. Evaluative lexis, like colloquials "I think, I guess etc". As an example, the following sentence "Millions in UK having to choose between paying rent and eating, poll suggests". In this sentence, you can highlight the evaluative word "suggests", which means "something that implies or indicates a certain fact or situation». [20]

5. Indirect Speech, often someone's words are used as heading. For instance: «We felt the financial impact immediately': UK renters hit by coronavirus crisis», where the quotation marks and colons are the notation of someone's speech. [21]

6. Interrogative sentences in headlines, for example "How long can Dominic Raab govern

as a stand-in prime minister?", "Where now for travel? Lonely Planet closures point to an uncertain future" where we see a question mark at the end of headline. [22]

CONCLUSION

Newspaper discourse is a very strong segment of communication between an author and a reader, where "the author" can be anyone, who controls people in the country, whom we identify as "readers" and wants to affect them and impose own thoughts, ideas, and actions through text and words. This type of discourse appeals not only to an intellectual, but also to an emotional aspect of a recipient, makes him/her think, draw conclusions or hesitate. Texts of British online publications are emotionally colored and have a concise structure. The newspapers under research cover all important world events. Texts are written with the usage of emotive vocabulary and different stylistic devices which make the newspaper articles brighter and more informative. Creating headlines, writers rely on artistic means, especially hyperboles. Titles are represented by the notional parts of speech – nouns, adjectives, verbs, pronouns, adverbs, and modal verbs. Newspaper articles are full of phrasal verbs and set expressions. Grammatical peculiarities of the newspaper discourse include the usage of sentences with different purpose of utterance, complex sentences, syntactic expressive means etc. Their main features are informative nature, stylistic density. Texts of newspaper discourse are characterized by a logical and coherent link between sentences, general thematic structure, and schematic organization.

REFERENCES:

1. Dobrosklonskaya T.G. Massmediynny diskurs kak obyekt nauchnogo opisaniya [Elektron.resurs]. – 2014. – URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/massmediynny-diskurs-kak-obekt-nauchnogo-opisaniya> (data obrashcheniya: 23.04.2020) –internet istochniki
2. Konovalova M. V. Mediadiskurs i podkhody k ego izucheniyu [Elektron.resurs]. – 2015. – URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/mediadiskurs-i-podhody-k-ego-izucheniyu>. (data obrashcheniya: 15.04.2020) – internet istochniki
3. Konovalova M. V. Mediadiskurs i podkhody k ego izucheniyu [Elektron.resurs]. – 2015. – URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/mediadiskurs-i-podhody-k-ego-izucheniyu>. (data obrashcheniya: 15.04.2020) – internet istochniki
4. Teun vann Deyk. Yazyk.Poznaniye.Kommunikatsiya-M.. Progress. 1989
5. Konovalova M. V. Mediadiskurs i podkhody k ego izucheniyu [Elektron.resurs]. – 2015. – URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/mediadiskurs-i-podhody-k-ego-izucheniyu>. (data obrashcheniya: 15.04.2020) – internet istochniki
6. http://apppm.man.dtu.dk/index.php/Shannon_%26_Weaver_Model_for_Communication
7. Dobrosklonskaya T.G. Massmediynny diskurs kak obyekt nauchnogo opisaniya [Elektron.resurs]. – 2014. – URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/massmediynny-diskurs-kak-obekt-nauchnogo-opisaniya> (data obrashcheniya: 23.04.2020) –internet istochniki
8. Kozhemyakin E.A. Massovaya kommunikatsiya i medisdiskurs: k metodologii issledovaniya [Elektron.resurs]. – 2010. – URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/massovaya-kommunikatsiya-i-mediadiskurs-k-metodologii-issledovaniya> (data obrashcheniya: 03.05.2020) –internet istochniki
9. Danuta Reah "The language of newspapers", second edition, 1998
10. David Crystal and Derek Davy "Investigating English style", 2013 (1969) ,p .173

11. Esam N.Khalil "Grounding in English and Arabic news discourse, 2000, p.22
12. Kuyek F.A. Yazykovyye sredstva gazetnogo diskursa: leksiko-semantichekii i pragmaticheskiy aspekty [Elektron.resurs]. – 2019. – URL: <http://cheloveknauka.com/yazykovye-sredstva-gazetnogo-diskursa-leksiko-semantichekii-i-pragmaticheskiy-aspekt> (data obrashcheniya: 03.05.2020) –internet istochniki
13. Temnikova L.B. Mediadiskurs kak obyekт mezhkulturnoy kommunikatsii v angliyskikh nauchnykh zhurnalakh [Elektron.resurs]. – 2015. – URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/mediadiskurs-kak-obekt-mezhkulturnoy-kommunikatsii-v-angliyskikh-nauchnykh-zhurnalakh>(data obrashcheniya: 06.05.2020) – internet istochniki
14. Movchan D. [Elektron.resurs]. – 2015. – URL: <https://essuir.sumdu.edu.ua/bitstream-download/123456789/65858/1/Movchan.pdf;jsessionid=6366DFB9239169AF03B6BC795089AF4B>
15. The Guardian [Электрон.ресурc]. – 2020. – URL: <https://www.theguardian.com/society/2020/apr/13/death-cafes-see-surge-of-interest-in-online-events>
16. The Guardian [Электрон.ресурc]. – 2020. – URL: <https://www.theguardian.com/commentisfree/2020/apr/07/the-guardian-view-on-boris-johnson-in-hospital-a-crisis-of-authority>
17. The Guardian [Электрон.ресурc]. – 2020. – URL: <https://www.theguardian.com/world/2020/apr/12/uk-government-giving-incorrect-information-on-self-isolation-say-gps>
18. The Guardian [Электрон.ресурc]. – 2020. – URL: <https://www.theguardian.com/world/2020/apr/13/uk-missed-three-chances-to-join-eu-scheme-to-bulk-buy-ppe>
19. The Guardian [Электрон.ресурc]. – 2020. – URL: <https://www.theguardian.com/politics/2020/apr/13/hybrid-virtual-parliament-plans-to-be-put-to-mps-next-week>
20. The Guardian[Электрон.ресурc]. – 2020. – URL: <https://www.theguardian.com/world/2020/apr/13/millions-having-to-choose-between-paying-landlord-or-eating-research-suggests-coronavirus>
21. The Guardian [Электрон.ресурc]. – 2020. – URL: <https://www.theguardian.com/world/2020/apr/13/we-felt-the-financial-impact-immediately-uk-renters-hit-by-coronavirus-crisis>
22. The Guardian [Электрон.ресурc]. – 2020. – URL: <https://www.theguardian.com/travel/2020/apr/13/lonely-planet-closes-its-melbourne-and-london-offices-where-now-for-travel>

Utelbayeva Gulzhan Ukmatorvna

PhD in Pedagogic Sciences, Docent

Aktobe Regional State University named after K.Zhubanov

Aktobe, Kazakhstan

PLACE OF RUSSIAN LANGUAGE IN THE WORLD

Түйін. Бүгінгі таңда орыс тілі қазіргі уақытта ТМО елдеріндегі бірқатар бизнес-қауымдастықтарда, қаржылық және банктік жүйелерде, тіпті кейбір мемлекеттік құрылымдарда үздіксіз қолданылатын халықаралық қарым-қатынас тілі болып табылады. Бұл елдердің тұрғындарының көпшілігі (шамамен 70%) оны өте жақсы пайдаланады. Мақалада ТМО елдеріндегі орыс тілінің жағдайына толық талдау және осы саладағы заңнамалық актілер, әр ТМО елдерінде орыс тілді бұқаралық ақпарат құралдарының қызмет етуі сипатталған, сонымен қатар орыс тілінде хабар таратудың заңнамалық шектеулеріне қатысты мәселелер қарастырылған.

Түйінді сөздер: орыс тілі, орын, ТМД елдер, қарым-қатынас.

Резюме. В настоящее время русский язык играет роль языка международного общения, который постоянно используется в ряде деловых кругов, финансовых и банковских системах и даже в некоторых государственных структурах в странах СНГ. Большинство населения этих стран (около 70%) используют его достаточно мастерски. Статья включает в себя полный анализ статуса русского языка в странах СНГ и описывает законодательные акты в этой области, предоставление русскоязычных СМИ отдельно в каждой стране СНГ, а также рассматривает вопросы, связанные с законодательными ограничениями вещания на русском языке.

Ключевые слова: русский язык, место, страны СНГ, коммуникация.

Summary. Today Russian for the present plays a role of language for international communication continuously being used in a number of business communities, financial and bank systems and even some state structures in CIS countries. Majority of population of these countries (about 70%) use it masterfully enough. The article includes full analysis of Russian language status in the CIS countries and describes legislative acts in this field, the provision of Russian-speaking mass media separately in each CIS country and also looks into issues related to legislative restrictions of broadcasting in Russian language.

Keywords: Russian language, place, CIS countries, communication..

The formation of a single informational space in the post-Soviet countries is an important, but difficult challenge which requires close cooperation among the former Soviet republics in different fields. However, constant contradictions and conflicts between the CIS countries initiate some problems in the creation of single information space in the CIS countries. After disintegration of the Soviet Union the Russian language in the post-Soviet space existed without any support for a long time that caused not only the negative tendencies but disturbing signs of irreversible destruction of this communicative institute in a number of the new independent states. The article includes full analysis of Russian language status in the CIS countries and describes legislative acts in this field, the provision of Russian-speaking mass media separately in each CIS country and also looks into issues related to legislative restrictions of broadcasting in Russian language.

The new CIS countries accept Russian not merely as Russian language but as the language of the USSR and Soviet's language. In this function, Russian proves in two main qualities. First "the Soviet language" [Report MFA of Russia, <http://www.gumer.info>] undertook a role of international

communication language within the newly independent states. Secondly, it acts as the age (generational) communication medium tool. Thus, the need for Russian will be reduced naturally in the process of reduction of the "Soviet" generation citizens.

However, the situation through generation can sharply change. Nowadays, we can evidence a process of Russian-speaking space destructions. The role of local languages has been increased and this phenomenon is typical for all CIS. Russian is losing its positions in social, political and economic life, culture, mass media and education. Young generations of CIS tend to speak more English than Russian.

Russia has been urging all CIS member states to grant Russian language with an official status. So far Russian is an official language in only four states which are Russia, Belarus, Kazakhstan and Kyrgyzstan. Russian is also considered an official language in the region of Transnistria and the autonomous region of Gagauzia in Moldova.

According to Sherbakova [Report MFA of Russia, <http://www.gumer.info>], the population of CIS totaled around 282 million people and three times less than population of EU (742 millions).

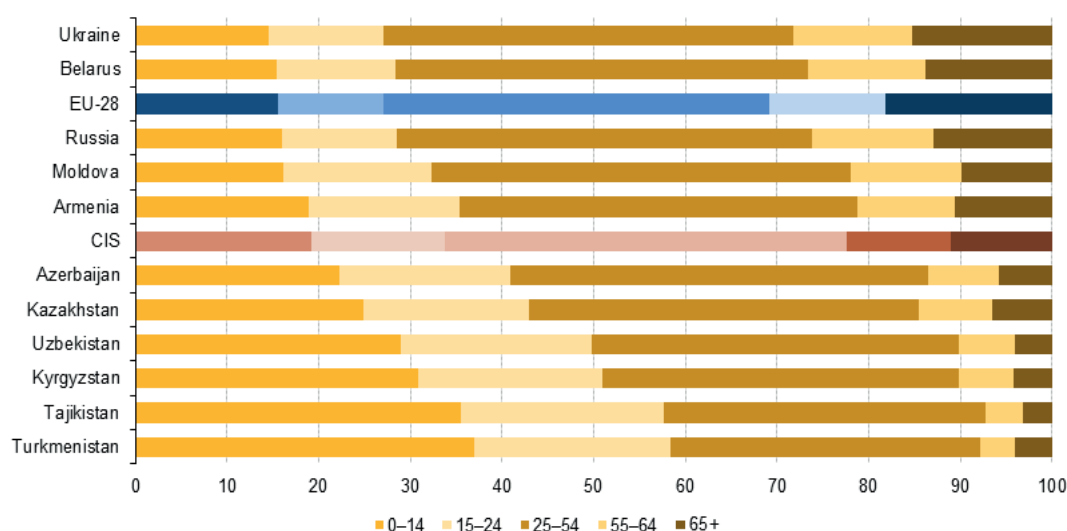

Figure 1. The age diversity of population of CIS and EU

According to forecasts, in next 10 years the number of people who speak Russian to languages in the CIS countries, at preservation of the current trends, will increase almost twice (that is approximately upto 80 million people) and will exceed the number to some extent knowing Russian (60 million people) [Sherbakova, 2016; p.15-20].

The number of many former Soviet republics which speak Russian among the younger generation is especially quickly reduced. It is necessary to track, as far as possible maintaining an appropriate level of knowledge of Russian in some areas of the Commonwealth. In Central Asia, the situation with knowledge of Russian language was an object of detail studies. Kyrgyzstan is a leading country with highest number of labor migrants in Russia. According to Poddubskaya [Poddubskaya T.A., 2015] population in Kyrgyzstan speak Russian worse than in Kazakhstan. One of the possible explanations is the fact that majority of Russian speaking Kyrgyz population are currently living in Russia (Moscow).

Poddubskaya paid close attention to the quantity TV program broadcast in Russian language in CIS countries. According to paragraph 5 of the Constitution of the Kyrgyz Republic [Mass media of Kyrgyzstan, 2011, www.100.storon.ru] and the Law "About Official (Russian) Language of the Kyrgyz Republic" of 2000, Russian has the official status and besides it is the language of international communication.

Russian and Russian-language media take the leading positions in the republic. "The largest and influential in the republic and, first of all, in the capital are Evening Bishkek, Case No. and Word of Kyrgyzstan newspapers which are issued in Russian. Still, Russian programs remain the most watchable with Gostele radio which also broadcasts on Channel One and VGTRK, a considerable part of the population gives them preference before local".

At the beginning of 2010, the number of the

Russian population in Kazakhstan constituted 23,3% of the population of the country. At the same time, 84,8% of the population of the country know Russian. In Kazakhstan Russian has the official status which confirmed in the Constitution of the Republic of Kazakhstan and the Law of 1997 "About languages in the Republic of Kazakhstan". In 2004 Government made amendments in Law of language according to the "language of work and office-work of public authorities, the organizations and local government bodies of the Republic of Kazakhstan is the state language Kazakh, but Russian has equal rights" [www.minagri.gov.kz]. Nevertheless, in 2006 Government declared the decision that all official papers should be in Kazakh. The current state language programmer has the multi-language policy.

The ex-president of Kazakhstan Nursultan Nazarbayev published in the state newspaper "Egimen Kazakhstan" ("Sovereign Kazakhstan") an article in which disposed to transfer the Kazakh alphabet from Cyrillic on Latin by 2025. This news causes the negative chain reaction in "patriotic" Russia.

Kazakhstan remains to one of the three Central Asian countries of the former Soviet Union where Cyrillic alphabet is used (in Kyrgyzstan and Tajikistan). In XX century Kazakhstan had already went through two language reforms which took place in 1929 when they transformed from Arabic alphabet to Latin alphabet (a year after Ataturk translated Turkish into Latin) and later in the 1940s transforming it to Cyrillic alphabet. Nowadays about a quarter of Kazakhstan population does not speak Kazakh at all. Instead they speak and write Russian which has the official status set by the Constitution in this country. Nevertheless, many users of social networks in Russia apprehended Nazarbayev's order to translate Kazakh into Latin in bayonets, have regarded it as the treachery of the closest

ally and next “knife in a back”. Many oppose this reform inside and outside Kazakhstan including its untimely and expensive [Chen D., 2018, www.bbc.com].

According to Aidos Syrym [https://365info.kz], Kazakh passed a long way from ethnic minority to the qualified majority.

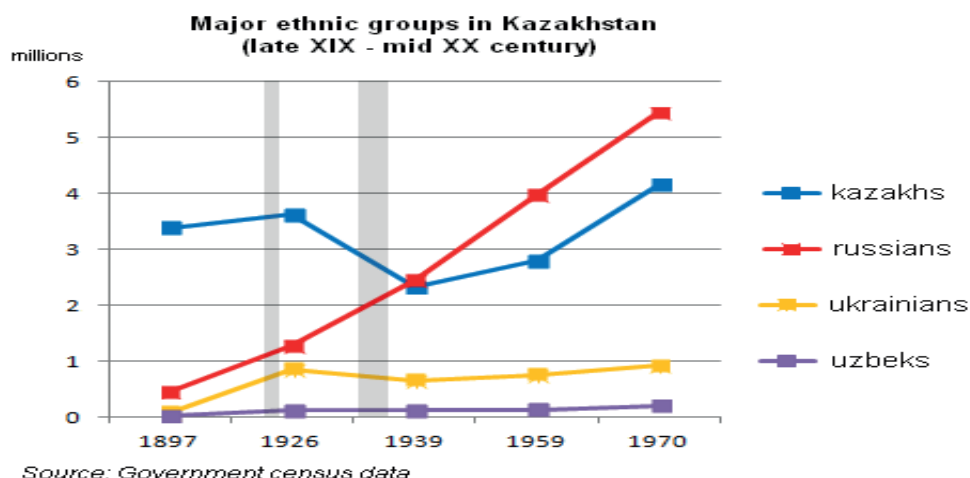

Figure 2. Major ethnic groups in Kazakhstan (late 19 – mid 20 century)

71 percent of the populations are ethnic Kazakhs. Still percent 8–9 – the Turkic people, the growing Uzbek diaspora which in 15 years will become the second for the number in Kazakhstan, the Uighur diaspora and other. These are the Turkic people, birth rate at them very high, and vital aspirations entirely others. Therefore the situation will change, but it is necessary to speak correctly, to correctly explain that transition to Latin concerns only Kazakhs or people who know Kazakh. It will not affect others.

Russian-language media make about 70% of the printing market and 58% of electronic media. It is quite exciting for me as Kazakh citizen observe political battles in media especially Russian TV. The information attack on Kazakhstan from Russia media raises many questions in the relationship between two countries. Solovyov's attacks against Kazakhstan are not casual. The political scientist Satpayev [365info.kz/2018/06] is sure that all these games are well planned, and we will see more “traps.”

In Tajikistan the situation is much worse: the adult population badly knows Russian, and the youth – almost does not know. According to paragraph 2 of the Constitution of the Republic of Tajikistan, November 6, 1994, Russian has the status of the language of international communication. Russian is native for a minimal number of residents of Tajikistan (only 3%), it is still rather widespread among the population. In recent years activity of Russian-language media in Tajikistan underwent many changes. In August 2010 the Russian and Tajik sides reached the agreement on renewal of TV channel broadcasting in the territory of Tajikistan. In Tajikistan, according to the Constitution of the

Republic of Tajikistan of 1994 a state language is Tajik, Russian – the language of international communication. The translation since 1998 of office-work in the country into Tajik narrowed the sphere of use of Russian [http://lenta.ru/news/2011/06/09].

In Transcaucasia – in all three countries (Armenia, Georgia, and Azerbaijan) less than a third of the population well know Russian. Russian will lose the positions in Armenia and Georgia.

Armenia is a member of Eurasian Trade Union. The reason for Armenian membership is entirely political, the unstable situation in Nagorniy Karabakh.

According to the report MFA of Russia “Russian in the world,” about 70% of the populations of Armenia know Russian. Despite it, Russian is officially recognized as the language of ethnic minority according to the European Charter of regional languages (it was accepted in Strasbourg on November 5, 1992). [www.sng-moskva.ru]

In the system of secondary education in Armenia, the special place is allocated to Russian. It is intermediate between the family Armenian and foreign languages (generally it is English, the insignificant place is taken French, German, Spanish and Persian). Foreign languages by curricula are included in the schedule from the 2nd class, and 1-2 hours a week are allotted to them. The Armenian school students learn Russian from the 1st class and till 2-3 hours a week. Both the authorities of Armenia, and society, in general, consider studying of Russian priority. In 2012 Russian is equated to foreign languages.

From three countries – Belarus, Moldova, and Ukraine – the most disturbing situation develops in Ukraine. If now the vast majority (70%) of the adult

population in general well knows Russian, then the youth knows Russian much worse (41%).

Thus, in our opinion, in Azerbaijan, Belarus, Kyrgyzstan, and Moldova in the short term, there will be no considerable reduction of a share of the Russian speaking population. On the contrary, in Armenia, Georgia, Kazakhstan, Tajikistan, and Ukraine it is possible to predict the rather severe weakening of the position of Russian.

Considering Russian problem in the former Soviet Union particular attention, it is necessary to pay it to official legal status in the particular countries. After the collapse of the USSR, the system of measures of change of the status of Russian and its role realized in the legislation in national culture, and interethnic communication became a cornerstone in bases of public policy in the field of the national culture of the newly independent states. The problem of giving of the special status to Russian is very relevant and essential as the provision of Russian in the state is a critical factor of preservation of its positions [Arefyev A., 2008, www.demoscope.ru].

According to the model law on languages of the CIS accepted by Inter-parliamentary Assembly of the State Parties on December 4, 2004: A state language is a language which is legislatively fixed for obligatory use in political, economic, social, cultural and other official spheres.

The official language is the language which is legislatively fixed for use in official spheres along with the state. The language of an ethnic minority is the language of the ethnic group living in the territory of the state.

Thus, in full the issue of the status of Russian is resolved only in Belarus. The status of Russian fixed in the results of a referendum of 1995 and then confirmed in the Constitution of the Republic of Belorussia of 1996. The paragraph 11 of the allied contract of Russia and Belarus provides that official languages of the Union State are state languages of the State Parties without prejudice to the constitutional status of their state languages.

"More than 80% of the ten-million population of the country Belarus, including practically all city dwellers use Russian. In the Republic, students learn Russian at all schools" [www.pravo.by].

Most media of Belarus broadcast in Russian. Moreover, in the media market of Belarus, practically all central radio stations and TV channels of Russia are presented. Also in Belarus, the printed materials which are turned out in Russian are widely submitted.

In the Republic of Moldova, the status of Russian is not defined by the Constitution of the Republic Moldova of 1994, but the right for functioning and development of Russian (article 13, item 2) is defined. However the law "about the functioning of languages in the territory of the Moldavian SSR" 1989 according to which article 3 "Russian as the language of international communication continues to work in the country" [www.russkie.md].

Official languages in the territory of Gagauzia (autonomy as a part of Moldova) are Moldavian, Gagauz and Russian, and in the unrecognized Dnestr Moldavian Republic, those are Russian,

Moldavian and Ukrainian.

Besides confirmation of the rights of the ethnic minorities established by international law, the law contains a number of the provisions which are bringing closer Russian to the status official and also provides the proportional representation of ethnic minorities in structures of executive and judicial authority of all levels, in army, bodies of protection of public order.

In Azerbaijan, according to the Constitution of the Azerbaijan Republic and the Law "About a State Language," Azerbaijani is state language. The status of Russian is not defined, however actually Russian performs the function of the language of international communication.

The situation with Russian in Georgia is complicated. Georgia ratified the framework convention on the protection of ethnic minorities. In Abkhazia (which is considered by the Georgian authorities and a part of the international community as a part of Georgia) Russian is "language of the public and other institutions." In South Ossetia (is also considered by the Georgian authorities and a part of the international community as a part of Georgia) — Russian (since July 2012) is a state language along with Ossetian. Political conflicts between Russia and Georgia considerably complicate cooperation of the countries in the creation of a shared information space [rus.ru/rv.ru].

It is impossible to call favorable a situation on information space of Georgia. Aggravate all political conflicts. So, regularly arising contradictions between Georgia and Russia on the questions connected with the status of South Ossetia also affect language aspects. For example, in 2008 some private owners of movie theaters in Georgia refused broadcasts of movies in which the Russian speech sounds. At the same time access to the Russian Internet, servers were blocked, and the ban on the broadcast of Russian-language media (subsequently this ban was partially withdrawn) is imposed [<http://www.newizv.ru/culture/2008-09-18/>].

In Abkhazia, the Abkhazian language has the status state, and Russian is "language of the "state" and other institutions," and in South Ossetia Russian is official.

In Uzbekistan in an edition of "The law on a state language" till 1995 Russian had the status of the language of international communication, but on the new edition of "The law on a state language" accepted on December 21, 1995, to Russian the part of language of "ethnic minority" is assigned.

In Turkmenistan the status of Russian is not defined, till 1996, according to the Constitution of the Republic Turkmenistan and "The law on language" of 1990, Russian had the status of the language of international communication.

Researchers note a tendency to the replacement of Russian from political and social spheres of life of Turkmenistan. So, in 1995 the official ban on the existence of the Russian community in Turkmenistan was imposed that resulted currently in the total absence of the Russian-Turkmen organizations in the territory of the state. [<http://www.turkmeni-stan.russian-club.net>]

Due to the de-Russification policy in Turkmenistan Russian-language media are almost not present. The Russian-language press is presented by the only edition — the Neutral Turkmenistan newspaper. In 2002 import of the Russian-language press to the state territory was strictly limited. On television, there is 10-minute news in Russian. Experts note that at this juncture residents of the country give preference to the viewing of satellite channels, namely — Russian-speaking.

The forcible annexation of the Crimea, the long and terrible military conflict in Ukraine that all show how Moscow treat and control former USSR countries.

In Ukraine Russian has several statuses at once (that is one does not exclude another). According to the Constitution, the status of the state is set only to Ukrainian through the Constitution of Ukraine guarantees “free development, use and protection of Russian, other languages of ethnic minorities of Ukraine”. Also Russian has the status of international communication according to “The law on languages in the Ukrainian SSR” according to which Russian is the language of “international communication of the people of USSR.”

Russian has no status of a state language of Ukraine, but since official language accepts 2012 in the southern and east regions of the country. In a society constantly there are discussions about the status of Russian. [<http://www.president.gov.ua>]

The language question is not the first year disputable both in external and in the domestic policy of the state. The attempt to give to Russian the official status state in 2004 terminated in failure. Currently, in Ukraine, the strong tendency to the replacement of Russian is observed that encounters high resistance in regions where 90% of the population — Russian-speaking. It, in turn, generates the conflicts between Russia and Ukraine.

In July 2012 in Ukraine, the law “About Fundamentals of the Public Language Policy”

according to which Ukrainian position as a state language was adopted. The free use of regional languages is possible in territories where not less than 10% of the population considered Ukrainian. The relevant law was repealed on February 23, 2014. However, in the aggravated political situation Petro Poroshenko after the introduction to a position of the president of Ukraine said that he does not intend to provide to Russian the status of the state, having noted that in Ukraine Ukrainian will only be the official language. The head of state made the corresponding statement on an award ceremony of Taras Shevchenko [<http://www.analitik.org.ua>].

Since April 19, 2004. The national council of Ukraine concerning TV and radio broadcasting the body responsible for licensing of media stopped registration of the mass media using non-state language. Programs and movies in Russian continue to be broadcast but have to be followed by the Ukrainian credits at the same time.

On January 22, 2007, the Ministry of Culture and Tourism of Ukraine signed the memorandum with distribution companies and demonstrators of movies according to which the companies undertook to duplicate, sound or subtitles in Ukrainian of the film copy of foreign production 2007 to finish a share of dubbed films for children’s audience to 100%. In June 2007 several general management of the Council of Europe (on legal issues, concerning human rights and concerning education, culture, and cultural heritage) in essence condemned “insuperable desire to limit the use of language in the sphere of the home video” [<http://www.analitik.org.ua>].

The most critical indicator of the spread of Russian in the former Soviet Union is the number of educational institutions teaching in Russian and number of the studying school students in them. From public policy in education in Russian, it is possible to designate two aspects: education in Russian and studying Russian.

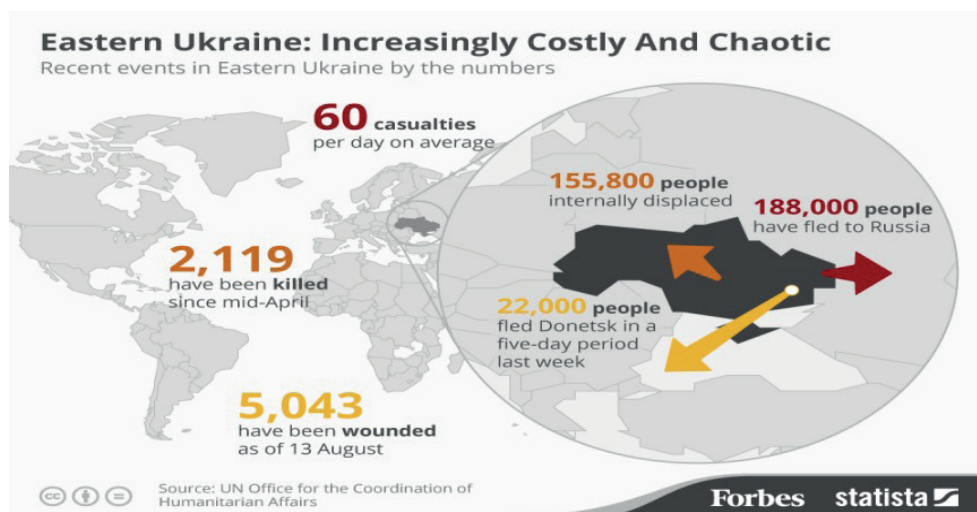

Figure 4. The situation in Eastern Ukraine

It should be noted that in Belarus and Kazakhstan a considerable part of the population speaks fluent Russian. Moreover, in these countries a significant share of students in Russian. However in Kazakhstan less than a half of pupils of schools studies at Russian already that became the result of considerable narrowing of education in Russian.

On the contrary, in Armenia, Tajikistan, Georgia, and Uzbekistan, a share of the population which is knowing Russian, rather small. At the moment an opportunity to get an education in Russian in these countries is practically absent: here it is not enough, or at all, there are no Russian schools, and the share of students in Russian is minimum. While in Armenia and Tajikistan there is a high need for expansion of a possibility of studying Russian for schools.

It should be noted that if in the 90th years of the XX century in the newly independent states of the CIS there were sharp reductions of education in Russian (several thousands of Russian schools were closed, and the number studying at the Russian schools was reduced more than by 2 million people), then after the 2000th years this process continues though in some countries it was slowed down. School training at Russian remains in most the Post-Soviet states: in Belarus – 75% of pupils, Kazakhstan-41%, Ukraine – 25%, Kyrgyzstan – 23%, Moldova-21%, Azerbaijan – 7%, Georgia – 5%, Armenia-2%. [<http://www.mid.ru>]

In all countries, Russian is demanded as the means of communication with Russian-speaking fellow citizens at work and in life. It demonstrates to the preservation and the importance of the Russian-speaking environment in all new independent states. About a half of residents of the newly independent states say that “knowledge of Russian in life is useful” and therefore it is crucial to learn Russian. The population of the CIS countries especially notes communicative function of Russian as means of the international communication. At the same time, Russian continues to bear humanitarian function: it is necessary for reading literature in Russian, including professional that reflects its importance as a translator of scientific and unique knowledge and also gives the chance of familiarizing with the Russian culture.

It is impossible to deny that a part of the population of the republics of the CIS gives the vital importance to the Russian-speaking environment, Russian is wanted to be learned, want to communicate on it. Therefore Russia has to maintain the Russian culture and Russian.

Despite discrimination and the belittled status in the states of the CIS, Russian still keeps

the commanding presence as the language of international communication or as a language of minorities (minority language).

Considering the prospects of development of Russian-speaking space in the CIS, the primary responsibility for ensuring the status and support of Russian, of course, has to lie on the states in which the Russian-speaking population lives. At the same time the Russian Federation as a basis of the Russian people, its language and culture can and has to render protection and carry out protection of the Russian population of the states of the CIS, the compatriots. Besides, protection of the language rights and rights of ethnic minorities – one of the international obligations of the Russian Federation. It is worth to remember that saving of Russian is also strengthening of the prestige of the Russian Federation, its positions on the international scene.

The main directions of this act providing along with protection of the rights of compatriots concrete actions for preservation and development of Russian, culture, education, information space.

The most important basis of support of the Russian-speaking environment in the states of the CIS are the projects approved and realized by Russia:

- the program of work with compatriots abroad,
- federal target program “Russian,”
- the state program on rendering assistance to

voluntary resettlement to the Russian Federation the compatriots living abroad.

Thus, the analysis of a problem of the status of Russian in the former Soviet Union allowed drawing the following conclusions. First, Russian performs some significant functions in the former Soviet Union.

✓ First of all, it is a function of the language of interstate value, the language of science, culture.

✓ Secondly, in the course of formation of the newly independent states on the former Soviet Union, there is a gradual disintegration of uniform language space.

✓ Thirdly, the status of Russian in each country in the former Soviet Union has the specifics. It is connected with some factors, such as features of the economic and political development of the country during the Post-Soviet period, the number of the Russian-speaking population living in the territory of the country, specifics of the foreign policy of the Russian Federation with this or that country.

✓ Fourthly, in the maintenance of Russian as means of international communication on space of the CIS, the Russian Federation begins to play a unique role, carrying out many federal programs.

REFERENCES:

1. Report MFA of Russia: Russian in the world), Biblioteka Gumer, available at: http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Culture/Rus-sian/_01.php (accessed: 11.04.2018).
2. Report MFA of Russia: Russian in the world, Biblioteka Gumer, available at: http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Culture/Rus-sian/_01.php (accessed: 11.04.2018).
3. Sherbakova N.N. Social and educational project “Modern Russian” as a means of raising interest in the speech norm // Philological class. 2016,2 (36),15-20.
4. Poddubskaya, T.A. (2015). The Role of the Russian Language in Media System of the CIS Countries

in the Period of an Aggravation of the International Relations. Tutor 21st century// <https://cyberleninka.ru/article/n/rol-russkogo-yazyka-v-mediasisteme-stran-sng-v-period-obostreniya-mezhdunarodnyh-otnosheniy>. (accessed: 30.06. 2018).

5. Post-Soviet mass media: two decades of changes. Mass media of Kyrgyzstan, Sto Sto-ron: Obshhaja gazeta stran SNG, Baltii i Gru-zii, 14.11.2011, available at: http://www.100_storon.ru/smi_20_years/2011114/249534022.html (accessed: 17.04. 2018).

6. About languages in the Republic of Kazakhstan the Law of the Republic of Kazakhstan of July 11, 1997 No. 151, Sajt Minagri.gov.kz, available at: http://www.minagri.gov.kz/index.php?option=com_content&view=article&id=363:langzakon&catid=112:olangpolitics&Itemid=105&lang=ru (accessed: 11.04. 2018).

7. Chen, D. (2018, May 05). Kazakhstan: How much will cost to change alphabet- BBC News Russian service. Retrieved September 03, 2018, from <https://www.bbc.com/russian/vert-cap-43988796>

8. <https://365info.kz/2018/05/ataka-rossijskih-smi-protiv-kazahstana-tsvetochki-yagodki-vpered>

9. <https://365info.kz/2018/06/kreml-zondiruet-obshhestvennoe-mnenie-v-kazahstane-satpaev/>

10. In Tajikistan returned to Russian the former status, Sajt Lenta.ru – 09.06.2011, available at: <http://lenta.ru/news/2011/06/09/russian/> (accessed: 11.04.2018).

11. Information and analytical portal CIS//http://www.sng-moskva.ru/content/?news/20080305_1414/.

12. Arefyev, A. (2008) Falling of the status of Russian in the former Soviet Union. Arefyev//<http://www.demoscope.ru/weekly/2008/0329/tema05.php> Electronic version of the bulletin Population and society (Demoscope of WEEKLY No. 251-252).

13. Constitution of Republic of Belarus 1996//<http://www.pravo.by/webnpa/text.asp?RN=v19402875>

14. About the provision of Russian and the Russian diaspora in the Republic of Moldova, Koordinacionnyj sovet russkikh obsh-hin i obshhestvennyh obedinenij v Respub-like Moldova, available at: <http://www.russkie.md/duhovnoe-edinstvo/item/211-o-polozenii-russkogo-yazyka-i-russkoy-di-asporyi-v-respublike-moldova.html> (accessed: 11.04. 2018).

15. Russian language in Azerbaijan will never disappear, Sajt Radio Golos Rossii, 30.11.2011, available at: <http://rus.ruvr.ru/2011/11/30/61219379.html> (accessed: 17.04.2018).

16. Movie theaters of Georgia won't show movies in Russian, Sajt ezhednevnoj obshheros-sijskoj gazety "Novye izvestija", 18.09. 2008, available at: <http://www.newizv.ru/culture/2008-09-18/98225-kinoteatry-gruzii-ne-budut-demonstrirovat-filmy-na-russkom-jazyke.html> (accessed: 17.04.2018).

17. Mass media of Turkmenistan, Russian-Club.net, Turkmenija, URL: <http://www.turkmeni-stan.russian-club.net/smi.html> (accessed: 10.03.2018).

18. Constitution of Ukraine//<http://www.president.gov.ua/ru/content/chapter01.html>

19. A response of the Council of Europe on the Basic law on languages, Kievskij centr politicheskikh issledovanij i konfliktologii "Analitik" 29.06.07, available at: <http://www.analitik.org.ua/current-comment/int/46822f50b8aba/> (accessed: 30.01.2018).

20. Ukrainization of cinema, Kievskij centr politicheskikh issledovanij i konfliktologii "Analitik" 01.02.07, available at: <http://www.analitik.org.ua/current-comment/int/45bf2086427ad/> (accessed: 30.01.2015).

21. Report Russian Foreign Ministry. Russian role in world: new calls and decisions//http://www.mid.ru/ns-vnpop.nsf/osn_copy/F5503AF2EBBC56EFC325704300315469

ӨНЕРТАНУ ҒЫЛЫМЫ НАУКА ОБ ИСКУССТВЕ ART SCIENCE

ГРНТИ 18.49.07:

Бәкірова Самал Әбілпатташқызы
1 курс докторанты
Қазақ ұлттық хореография академиясы

Ізім Тойған Оспанқызы
өнертану кандидаты, профессор
Қазақ ұлттық хореография академиясы

ҚАЗАҚ ҰЛТТЫҚ ХОРЕОГРАФИЯ АКАДЕМИЯСЫНЫҢ КӨП ДЕҢГЕЙЛІ ҮЗДІКСІЗ ХОРЕОГРАФИЯЛЫҚ БІЛІМ БЕРУ МОДЕЛІНІҢ ЕРЕКШЕЛІГІ

Түйін. Әлем бойынша білім беру мекемелері, білім алушылар, зерттеушілер үздіксіз оқу тұжырымдамасын мойындады, алайда бұл тұжырымдаманы түсінудің бірнеше бағыттары мен неліктен өмір бойы оқу керек екенінің түрлі себептері бар. Бұл мақалада Қазақ ұлттық хореография академиясында көп деңгейлі үздіксіз білім берудің тұжырымдамасы мен бағыттарымен танысуға қадам жасалынады. Академияның оқу-үрдісіне қысқаша тоқтала отырып, өзіндік бірегейлігі талданады.

Түйінді сөздер: хореография өнері, үздіксіз білім беру, кәсіби көп деңгейлі білім беру, оқу-үрдісі, ғылыми-шығармашылық бағыт.

Резюме. Образовательные учреждения, исследовали и признали концепцию обучения в течение всей жизни во всем мире, существует несколько областей понимания этой концепций и различных причин, по которым необходимо обучаться в течений всей жизни. Данная статья является шагом к ознакомлению с концепцией и направлениями многоуровневого непрерывного образования в Казахской национальной академии хореографии. Анализируется уникальность академии с кратким обзором учебного процесса.

Ключевые слова: хореографическое искусство, непрерывное образование, профессиональное многоуровневое образование, учебно-воспитательный процесс, научно-творческое направление.

Summary. Educational institutions, students and researchers all over the world have recognized the concept of lifelong learning, but there are several areas of understanding of this concept and various reasons why you need to learn throughout life. This article is a step towards familiarization with the concept and directions of multilevel continuous education in the Kazakh national academy of choreography. The uniqueness of the academy with a brief overview of the educational process is analyzed.

Keywords: choreographic art, continuing education, professional multi-level education, educational process, scientific and creative direction.

*«Вся жизнь является школой для каждого человека.
Человеку в любом возрасте суждено учиться».
Ян Амос Коменский*

Кіріспе. XXI ғ. білім беру – адам, мемлекет және қоғам дамуының ең негізгі факторларының бірі. Адам өмірінің барлық салаларына тікелей әсер етеді. Білім беру жүйесінің сипаты мен сапасы елдің әлеуметтік-экономикалық

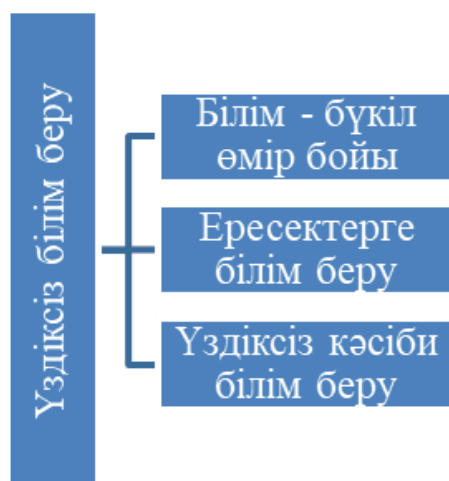
даму деңгейімен, саяси құрылымымен, мәдени-тарихи және ұлттық ерекшеліктерімен айқындалады.

Бүгінгі таңда әлемдік жаһандану үдерісінде білім беру саласындағы өзара ықпалдасудың

дамуы, хореография өнері саласында да, біртұтас білім берудің қажеттілігін көрсетеді. Әлемдік білім беру кеңістігіндегі хореографиялық кәсіби білім берудің негізгі идеясы – болашақ маманға көпдеңгейлі кәсіби білім берудің тиімді жолдарын қарастырып, үздіксіз білім алуға мүмкіндік жасау. Білім алушының өзінің бағытына, бейімділігіне қарай, қажеттіліктерін ескере отырып, білім алуға мүмкіндік беру көп деңгейлі хореографиялық білім беру жүйесінде көрініс табады. Тұлғаның шығармашылық қабілетін дамытуына және өзін-өзі жетілдіруіне, жаңалыққа ұмтылысына, білім алу траекториясын өз мүддесіне пайдалана білуіне дағдыландыру тәжірибе жүзінде қолданылады. Еуропалық жоғары білімнің ең басты құрылымдық реформасының негізін қалаушы Болон декларациясында қазіргі таңдағы білім беруді жетілдірудің негізгі бағыттары, біртұтас білім беру жүйесін құрудың идеялары көрініс табады.

«Үздіксіз білім беру» ұғымына тоқталатын болсақ, ағылшын тілінен аударғанда «lifelong learning» – мемлекеттік және қоғамдық институттар жүйесін пайдаланудың негізінде және жеке тұлға мен қоғамның қажеттіліктеріне сәйкес адамның өмір бойы жалпы және кәсіби білім алу әлеуетінің өсу үдерісі. Үздіксіз білім беру ұғымының бастауын ежелгі философтардың тұжырымдамаларынан анықтауға болады. «Үздіксіз білім беру» термині алғаш рет 1968 жылы ЮНЕСКО конференциясының материалдарында қолданылған. 1972 жылы Парижде комиссия Э. Фордтың баяндамасы жарияланды және осы жылы «Үздіксіз білім беру контекстінде ересектерге білім беру бойынша III Халықаралық конференция» өтті. Бұл баяндамада үздіксіз білім беру парадигмасының негізгі ережелері қарастырылған. 1970 жылдың ортасынан бастап үздіксіз білім беру идеясы көптеген елдерде қолдау табады [<https://ru.wikipedia.org/wiki/>]. Ғалымдардың зерттеулеріне сүйене отырып, үздіксіз білім берудің құрылымын үшке бөліп қарастырамыз.

№1 кесте. Үздіксіз білім берудің құрылымы.

Білім – бүкіл өмір бойы. Адамдардың оқуды жалғастыруы, өз оқуын, іскерлігін және дағдыларын үнемі жаңартып отыру қажет екендігін білдіреді және тіршілік әрекетінің түрлерін қамтиды. Тұлғаның саналы түрде интеллектуалдық дамуға және өз білімдерінің деңгейін арттыруға ұмтылуы, бұл еңбек нарығында бәсекеге қабілетті позицияға ие болуға мүмкіндік береді.

Ересектерге білім беру. Ересектерді оқытуда, жас ұрпақты оқытудан айырмашылықтарын ескеру қажет. Олар қызметтік, өмірлік тәжірибенің негізінде өз қажеттіліктерін нақты қоя алады. Сондықтан ересектерге білім беруді ұйымдастырудың ерекше талаптары бар. Мысалы: уақыттың шектеулілігі, жұмыс пен оқуды қоса атқару қажеттілігі, меңгерілген білімді тәжірибемен байланыстыру.

Үздіксіз кәсіби білім беру. Кәсіби қызмет ба-рысында адам үнемі білім мен дағдылар қорын толықтырып, біліктілігін арттырады. Бұл жағдайда кәсіби дайындық негізінде үздіксіздік қағида-сы сақталынады. Үздіксіз кәсіптік білім берудің мақсаты білім алушылардың дербестігін, мақсаттылығы мен жауапкершілігін дамыту, экономикада, жалпы қоғам мәдениетінде, сондай-ақ кәсіби өмірде болып жатқан өзгерістерге бейімделу қабілетін нығайту болып табылады. Біздің зерттеу нысанымыз аталған тұжырымдама негізінде жүргізіледі.

Негізгі бөлім. Хореография өнерінің зерттеушісі, п.ғ.к., А.В. Фомкин: «На рынке творческого труда, как и на всяком другом, совершается процесс непрерывных преобразований; появляется нужда в специалистах новых творческих профессий, изменяется внутреннее содержание квалификации. Значительные социальные изменения требуют и от балетного образования новых решений и подходов, постановки вопросов, на которые не всегда удавалось найти ответы в прошлом, выработки принципиально новых механизмов организационно-методического, научного и информационного обеспечения образовательного процесса в балетных учебных заведениях» – деп, өзінің еңбегінде көпдеңгейлі хореографиялық білім беру жүйесінің әдістемелік, ұйымдастырушылық ерекшелігін зерттейді [Фомкин А.В., 2013, 5 б.].

П.ғ. докторы, өнертану профессоры А.К. Кульбекова: «Қазақ ұлттық хореография академиясының ашылуы – Қазақстан хореографиялық білім беру саясатындағы жаңа қадам. Қазақ балет өнерінің дамуы ең алдымен оқу үдерісін жетілдіруден, болашақ педагогтарды дайындаудың әдістемелік негізін қалыптастырудан басталады. Білім беру жүйесінің сапалық деңгейі – кез келген саланың даму деңгейіне әсер ететіндей, хореографиялық білім беру жүйесінің дамуы – отандық балет өнерінің және ұлттық би өнерінің әлемдік деңгейін қалыптастыруға тікелей ықпал етеді» – авторлармен келісе отырып, хореография өнері

саласында үздіксіз көпдеңгейлі білім беру жүйесінде болашақ мамандардың кәсіби дайындығының сапасын арттырып, оны басқарудың бірізділігі мен дәстүр сабақтастығын теориялық тұрғыдан негіздеп, ғылыми әдістемемен қамтамасыз ету Қазақ ұлттық хореография академиясының басты мақсаттарының біріне айналып отырғандығын көреміз [Қазақ ұлттық хореография академиясының ғылыми журналы. ISSN 2519-8920, №5(6) наурыз, 2018, 8 б.].

«Қазақ ұлттық хореография академиясы» КАҚ Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2015 жылғы 11 наурыздағы № 126 қаулысымен құрылды. Орталық Азиядағы толық циклді көп деңгейлі кәсіптік хореографиялық білім беретін жоғары оқу орны» [Қазақ ұлттық хореография академиясының ресми парақшасы, balletacademy.kz].

2010 жылы Астана қаласында (қазіргі Нұр-Сұлтан) Қазақ ұлттық өнер университетінің жанынан хореография факультеті ашылып, көп деңгейлі (мектеп-колледж-бакалавр-магистратура) білім беру жүйесін қалыптастырды. Аталған факультет білім алушылары мен оқытушылары 2016 жылы Қазақ ұлттық хореография академиясының не-

гізін қалап және алғаш рет білім алушылар қабылданды. Академияның ашылу салтанатын ҚР тұңғыш президенті Н.Ә. Назарбаевтың өзі қатысып, академияның ректоры қызметіне РФ Халық артисі, «Астана опера» мемлекеттік опера және балет театрының балет труппасының көркемдік жетекшісі А.А. Асылмұратованы тағайындады.

М.С.Косиди: «The educational process at the Kazakh National Academy of Choreography involves ballet artists receiving professional education on the basis of principal general or secondary general education that allows free change of major or transfer to other educational institutions. Students have also the opportunity to perform at small and large venues to gain unique experience in ballet art. Thus students master their skills and knowledge from primary education to postgraduate one at the same educational institution which is fully equipped with all the necessary infrastructure as well as technical and information resources» [Қазақ ұлттық хореография академиясының ғылыми журналы. ISSN 2519-8920, №3 (1) қыркүйек, 2017, 31 б.]. – деп академияның білім беру сатысының құрылымының тиімділігіне тоқталады.

№2 кесте. Қазақ ұлттық хореография академиясының көпдеңгейлі білім беру сатысының құрылымы.

№	Білім беру деңгейі	Білім беру бағдарламаларының топтары бойынша коды мен атауы		Оқытудың мерзімі	Сипаттамасы
1	Мектеп-бастауыш шығармашылық білім беру	Мамандық алдындағы білім		1-3 сыныптар	Бейімделген білім беру бағдарламасы әр түрлі жастағы балалардың шығармашылық (би, музыка, көркем өнер) дамуына арналады.
Орта білім беру					
2	Техникалық және кәсіптік білім беру	0211600-Хореографиялық өнер	4S0211601-Балет әртісі	оқыту мерзімі 7 жыл 10 ай, 4(5)-8(9) сыныптар, I-II-III курстар	Педагогтардың тынымсыз және жауапкершілікті талап ететін еңбектерінің нәтижесінде балет театрлары мен би ансамбльдеріне кәсіби артистерді дайындайды.
		0211600-Хореографиялық өнер	4S0211601-Балет әртісі 4S0211602 – Би ансамбілінің әртісі		
		0403000-Әлеуметтік-мәдени қызмет және халықтық-көркемөнер шығармашылығы	0403013 – Педагог-мәдени демалыс ұйымдастырушысы, би ұжымының жетекшісі	Оқыту мерзімі 3 жыл	9-сыныпты бітірген, би ансамбльдерінің қатысушыларына аталған мамандық бойынша білім алуға мүмкіндік берілген. Бұл бағыттың өзіндік ерекшелігі, оқытудың өзіндік тәсілін талап етеді.

Жоғары білім беру					
3	Бакалавриат	B027-Театр өнері	6B02101 – Хо- реография ре- жиссурасы	4 жыл	Жоғары хореографиялық білім берудің нәтижесі пе- дагогикалық, әдістемелік, режиссерлік қызмет болып табылады.
		B028 – Хореог- рафия	6B02102 – Ба- лет педагоги- касы	3 жыл	
			6B02103- Хо- реография пе- дагогикасы	3 жыл	
			6B02104- Спорттық бал биінің педаго- гикасы	4 жыл	
		B024- Өнер- тану	6B02107 – Өнертану	4 жыл	Болашақта отандық хореог- рафия өнерін өнертанушы- лық және аналитикалық тәсілдермен қамтамасыз етеді.
		B031- Мода ин- терьер дизай- ны және өнді- рістік дизайн	6B02106 – Арт- менеджмент	4 жыл	Өнер саласын басқаратын, заманауи технологияларды пайдалана отырып, тың шығармашылық жобаларды жасайтын кәсіби мамандар.
Жоғары оқу орнынан кейінгі білім беру					
4	Магистратура	M029-Режис- сура	7M02101-Хо- реография ре- жиссурасы	2 жыл	Жоғары оқу орнынан ке- йінгі білім берудің нәтижесі ғылыми-педагогикалық және зерттеу қызметі болып табылады. Хореография өнері саласында ғылыми- педагогикалық кадрларды дайындау.
		M036-Хореог- рафия	7M02103-Хо- реография пе- дагогикасы	2 жыл	
		M046- Өнер- тану	7M02105-Ба- леттану	2 жыл	
5	Докторантура	D031-Хореог- рафия режис- сурасы	8D02101-Хо- реография ре- жиссурасы	3 жыл	
		D035-Хореог- рафия	8D02103-Хо- реография өнерінің педа- гогикасы	3 жыл	
		D045-Өнертану	8D02105-Ба- леттану	3 жыл	

Академияның білім беру сатысының құрылымына сараптама жасай отырып, хореографиялық білім беру жүйесін сапалы жаңа сатыға көтеруге, болашақ мамандардың кәсіби құзыреттілігін арттыруға толықтай жағдай жасалғандығын көреміз. Қазақ ұлттық хореография академиясының көп деңгейлі білім беру жүйесі тек қана өнер және мәдениет саласындағы сұранысқа ие, бәсекеге қабілетті мамандарды дайындаумен ғана шектелмей, сондай-ақ тың ойлау қабілеті бар, бастамашыл, шығармашыл тұлғаларды тәрбиелеуге, еліміздің инновациялық, табысты және жарқын болашағын құру үшін жоғары білікті кадрларды даярлауға ықпал етеді. Бүгінде Қазақ ұлттық хореография академиясы жаңа

мәдени жобаларды игере отырып, кәсіптік білім беруде мамандар даярлаудың деңгейлік жүйесін қалыптастырып, үздіксіз білім беруді дамытуды қамтамасыз етеді. Үздіксіз білім беру, білім берудің әр түрлі деңгейлерінің бірізділігіне тәртіп енгізуге, әрбір деңгейдің ерекшелігін, маңыздылығын арттырып, бірінші сатыдан екінші сатыға оңтайлы өтуге мүмкіндік береді. Әлемдік білім беру жүйесінде жетекші орын алатын, тұрақты және тиімді үздіксіз оқу жүйесінің ерекшелігі 15-18 жыл ішінде көп сатылы кәсіптік білімді меңгеру. Академияда білім алушылардың бос уақыттарын ұйымдастыруға, олардың өз идеяларын дамытуына айырықша көңіл бөлінеді. Сонымен қатар білім алушылардың кәсіби практикасының

академияда ұйымдастырылуы, мектеп оқушыларының «Астана Опера», «Астана балет» театрларында спектакльдерде өнер көрсетуі, студенттердің, магистранттардың, докторанттардың оқу үрдісін үздіксіз бақылауға немесе өздерінің әдіс-тәсілдеріне эксперимент жасауға мүмкіндіктерінің болуы оқу орнының өзіндік ерекшелігі. Білім алушылардың ғылыми көзқарастарын қалыптастыру, ізденушілік дағдыларын дамыту және ұлттық би өнерін зерттеу мақсатында, Science safe студенттік ғылыми қоғамы, ONER Lab ғылыми-шығармашылық және Қазақ ұлттық биінің ғылыми-әдістемелік зертханалары жұмыс жасайды. Сондай-ақ академияда 2018 жылдан бері «Хореография» мамандығы бойынша білім алушылар арасында Республикалық пәндік

олимпиадасы ұйымдастырылып, Academy stars командасы 1 орынды иеленіп келеді. Аталған уақыттан бері олимпиаданың өзіндік форматы өзгертіліп, олимпиаданың талаптары инновациялық оқу үрдісіне сай қайта қаралды. Әлемдік жетекші хореографиялық оқу орындарымен тығыз байланыс орнатылып, тәжірибе алмасу да жолға қойылған. Білікті мамандардың шеберлік сыныптары академияның білім алушыларының өз мамандықтарына деген қызығушылықтарын арттырып, әлемдік деңгейге көтерілуге мүмкіндік береді. Академияның оқу-үрдісіне қысқаша тоқтала отырып, өзіндік ерекшелігін талдадық, ал оқу орнының шығармашылық-тәрбие үрдісі өзіндік зерттеуді қажет ететіндігіне көз жеткіздік.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. <https://ru.wikipedia.org/wiki/>
2. Фомкин А.В. Балетное образование: традиции, история, практика: Монография. – СПб: Академия Русского балета имени А.Я. Вагановой, 2013. – 643с.:
3. Қазақ ұлттық хореография академиясының ғылыми журналы. ISSN 2519-8920, №5(6) наурыз, 2018ж.
4. Қазақ ұлттық хореография академиясының ресми парақшасы, balletacademy.kz.
5. Қазақ ұлттық хореография академиясының ғылыми журналы. ISSN 2519-8920, №3 (1) қыркүйек, 2017ж.

УДК 808.55
ББК 85.334

Ещанова Фариза Бекибаевна
Магистрант
Т.Қ.Жүргенов атындағы Қазақ ҰӨА
Алматы, Қазақстан Республикасы

СӨЙЛЕУ ТЕХНИКАСЫН ШЫҢДАУДА ДРАМАТУРГИЯЛЫҚ ТУЫНДЫЛАРДЫҢ ӘСЕРІ (О.БОГАЕВТЫҢ «DOWN WAY – ЫЛДИҒА ҚАРАЙ ЖОЛ», Г.ХУГАЕВТЫҢ «ҚАРА ШЕКПЕН» ДРАМАЛАРЫ НЕГІЗІНДЕ)

Түйін. Бүгінде драматургияда шешімін әлі тауып бола қоймаған нысана – замандастар тақырыбы. Осы ғасыр қаһармандарының шыншыл, әсерлі, жарқын тұлғаларын жасау заман талабы болып отыр. Қазіргі драматургтердің болмысты көркемдеп меңгеруі тәжірибесін, өмір құбылыстарын кең дүние таныммен пайымдағанда, көріністер қатарынан негізгі және қосалқыны саралай білгенде, көз алдындағының сырын бүкіл дәуір шындығымен өлшеп бағалағанда, әсіресе тілге сараңдықтан арылып, типтендіру, идеал қаһарман жасауда, көркемдеу шарттарына шындап көңіл бөлгенде ғана шын өнер туады деп санаймыз. Сол себепті мақалада О.Богаевтың «Down way – Ылдиға қарай жол», Г.Хугаевтың «Қара шекпен» пьесаларын терең талдауды мақсат еттік. Сондай-ақ, қазіргі таңда қазақ театрында тәжірибесіз жас актерлер пьеса мәтінін түсініп, әр сөздің мағынасын өн бойынан өткізіп образ сомдамауынан бұл саланың көркемдік деңгейі ақсап тұр сондықтан аталмыш мақалада бұл мәселе басты зерттеу нысанына алынды. Сонымен қатар Б.Абдрахманов, А.Маемиров сынды режиссерлердің қойылымның сахналық үлгісін жасаудағы ізденістері, сценографтардың жұмысы зерттелді. Зерттеу жұмысын жазуда теориялық талдау әдісі қолданылып, ұсыныстар берілді.

Түйінді сөздер: драматургия, пьеса, театр, актер, А.Маемиров, Б.Абдрахманов, қазақ театры.

Резюме. На сегодняшний день в драматургии тема современников вызвана большой проблемой. Создание реалистичных, впечатляющих, ярких личностей героев этого века является требованием времени. Мы считаем, что искусство рождается только в том случае, когда современные драматурги умеют художественно мыслить бытие, явления жизни с широким миром, умеют анализировать основные и второстепенные взгляды из рядов представлений, расценивая всю эпоху, особенно когда речь идет о том, что язык избавляется от неприятностей и типизации, создает идеальный герой, серьезно обращает внимание к условиям художественного оформления. Поэтому в статье мы решили провести глубокий анализ пьесы О. Богаева «Down way – дорога вниз без остановки», Г. Хугаева «Черная бурка». Кроме того, в настоящее время в Казахском театре неопытные молодые актеры понимая текст пьесы не могут выразить данный образ из-за того, что каждый из слов не выполняет образ. Поэтому в данной статье эта проблема была взята на главный объект исследования. Кроме того, были изучены работы сценографов, поиски режиссеров, таких как Б.Абдрахманов, А. Маемиров. При написании исследовательской работы использовался метод теоретического анализа, даны рекомендации.

Ключевые слова: драматургия, пьеса, театр, актер, А. Маемиров, Б. Абдрахманов, казахский театр.

Summary. Today there is a big problem, the theme of contemporary drama. The creation of authentic, impressive, bright personalities of the heroes of this century is a requirement of the time. In our opinion, art forms a remarkable character when modern playwrights are able to depict being, the phenomena of life with the wider world, evaluating the entire epoch, analyzing the main and auxiliary views, especially when it comes to the fact that language gets rid of difficulties and typification, pays serious attention to the conditions of artistic design. Therefore, in the article we are about. We decided to conduct a deep analysis of Bogaev's plays "down way-the road of vogo nechesta without stopping", and G. hugaev's "Black burka". In addition, currently in the Kazakh theater, inexperienced young actors, understanding the text of the play, can not convey this image due to the fact that each word does not fulfill the image. Therefore, in this article, this problem was taken as the main object of research. Also examined were the work of set designers, search Directors, such as B. Abdrakhmanov, A. Mamirov. When writing a research paper, the method of theoretical analysis was used, recommendations were given.

Keywords: drama, play, theatre, actor, Mamirov A., B. Abdrakhmanov, the Kazakh theatre.

XIX-XX ғасыр әлеуметтік, саяси, идеологиялық күрестер тоғысқан кезең болды. Осы тұста да театр белгілі бір ой айтатын арена қызметін атқарды. Бұл қиын-қыстау кезде әдебиет саласында ірі төңкерілістер орын алып жатты. Солардың бірі «жаңа драма» бағытының пайда болуы еді.

«Жаңа дарамма» – бұл жаңа стиль, жаңа ой, жаңа тартыс түрі. Драматургияның негізгі шарты конфликт екені белгілі бірақ «жаңа драмада» көзге анық байқалып тұратын тартыс, жағымды, жағымсыз кейіпкерлер тобы болмайды. Шығармалардағы негізгі ерекшелік терең философиялық, метафизикалық астар. «Жаңа драманың» кейіпкерлері қарапайым болып келеді. Қайта өрлеу, классицизм кезеңдеріндегідей қаһармандар жоқ. Пьесаларда бір ғана елдің немесе жалғыз қаһарманның басындағы мәселелер емес, жалпы қоғамның мешеулігі, мүлгіген адамзат, мағынасыздыққа душар болған адам баласының ішкі көңіл-күйі суреттеледі. Бұл бағытты батыста Г.Ибсен, А.Стриндберг, Г.Гауптман, Б.Шоу, М.Метерлинк сияқты драматургтер Ресейде А.Чехов, М.Горький, Л.Толстой т.с.с жазушылар дамытты.

Бүгінде әлемдік театр процессі мультижанрлық мәнге ие. Әртүрлі бағыттар мен жанрда дамып жатыр. Ал қазақ театрына келетін болсақ жаңашылдық жетіспей біршама артта қалып отыр. Сонау он сегізінші ғасырда Г.Ибсен негізін салған батыс еуропалық «жаңа драма» бүгінде классикаға айналды. Бұл бағыт Еуропа елдерінде, Ресейде дамып күннен күнге жаңарып, спектакльдер қойылып жүрген болса, қазақ сахнасында «жаңа драма» әлі де өз орнын тапқан жоқ. Осы бағытта қойылған спектакльдер саусақпен санарлық.

Қазақ сахнасына «жаңа драма» XX ғасырдың 80 жылдары келді. Ең алғаш Ә.Мәмбетовтың режиссурасымен А.П.Чеховтың «Ваня ағай» драмасы қойылған болатын. Одан соң «Шағала», «Апалы-сіңлілі үшеу» сахналанды. «Өнер дамымай бір орында тоқтап қалса ол өнер деген атқа лайық болмайды», [М.Әуезов, 1962. 124 б] – деп ұлы суреткер М.Әуезов айтқандай, қазақ театр өнерінің бүгінгі жағдайын белгілі бір деңгейге жеткізу үшін уақыт талабына бағынып, эксперименттерден қорықпай үнемі жаңашылдыққа ұмтылып отыру керек. Осы жолда аз да болса жаңа формада спектакль қойып жүрген жас режиссерлер бар, солардың бірі Б.Абдырахманов. 2011 жылы С.Мұқанов атындағы Солтүстік Қазақстан облысының қазақ сазды драма театрында О.Богаевтың «Down way. Дорога вниз без остановок» пьесасы дәл осы режиссердің интерпретациясымен жаңа үлгіде қойылды.

Драматург О.Богаев атышулы «Орал драматургтер» мектебінің өкілі. Қаламгер – өз ортасының, өзі өмір кешкен заманының перзенті, жаршысы. Сондықтан болар О.Богаевтың да шығармалары бүгінгі қоғамның ең маңызды мәселелерін алға тартады. Оның «жаңа әлеуметтік

пьесаларының» басты көтерер мәселесі адамның ішкі психологиялық тартыстары мен адамзаттың қазіргі қоғамда кімге айналғандығы туралы ой қозғайды.

«Сансара», «Мертвые уши», «Русская народная почта», «Down way. Дорога вниз без остановок», «Страшный суп», «Вишневый ад» сияқты фантазмогориялық пьесалардың авторы О.Богаевтың кейіпкерлері де әр алуан. Оларды бірнеше топқа бөлуге болады: реалистік, әртүрлі әлеуметтік топтағы адамдар (зейнеткер, депутат, композитор, кітапханашы, жас жұбайлар, актер, режиссер т.б.), фантастикалық, мифологиялық (мысық бала, сөйлейтін балық, періште, адамсаңырауқұлақ, құдай, ібіліс т.б.), тарихи тұлғалар (Ленин, Елизавета, Сталин, Левитан, Дантес т.б.), классик жазушылар (Пушкин, Чехов, Гоголь, Толстой т.б.). О.Богаев өз кейіпкерлерін кездейсоқ ситуацияларға кезіктіріп, олардың сол сәттегі мінез құлқын, ішкі психологиялық күйзелістерін бақылай отырып, сөз эволюциясы арқылы глобалды мәселелерді көтереді.

«Down way. Дорога вниз без остановок» пьесасында періштенің болуы оның реалистік бағытта жазылмағанын бірден аңғартады. Шығарма бірнеше классикалық кесек сюжеттерден тұратын пародиялық коллаж. Пьеса динамикалық сарында, кейіпкерлер үнемі қозғалыста.

Түн. Нөсер. Елсіз жердегі қара асфальт. Жол бойындағы бір түнгі оқиға адам санасын шартарапқа әкетеді. Осы қара асфальт үстіндегі қанаты бар адам кейпіндегі періштені әртүрлі жастағы, әртүрлі әлеуметтік топтағы адамдар бірінен кейін бірі көлікпен соғады. Былыққа белшесінен батып, нәпсінің құлына айналған жұмыр басты пенденің ешқайсысы көмектеспей әріқарай кетеді. Бірақ алдыда оларды ылдифа қарай жол күтіп тұр. Олардың таңдауы сол. Автор Ақ пен Қара, Жақсылық пен Жамандық, Мейірім мен Зұлымдық туралы мәңгілік тақырыптарды көтереді.

Пьеса түпнұсқасында ағылшын топонимдері шығармаға ерекше тілдік контраст беріп тұр. Әртүрлі жолдар хронотопы пьесаның ерекшелігі десе болады. Кейіпкерлерге өмірлік жолды өздері таңдауға мүмкіндік берілген. (Хай-вэй – жедел жол, фри-вэй – қиылыспайтын жол, саб-вэй – жер асты жолы, даун-вэй – ылдифа қарай жол). Осылайша бұл кейіпкерлер әртүрлі себептерді сылтау етіп ылдифа қарай жолды таңдады. Бұл қазіргі қоғамның ащы шындығы. Режиссер шешімімен спектакльде боқтық сөздер еш аудармасыз берілген. Себебі, режиссер ол сөздер аударуды қажет етпейді, кез-келген адамға түсінікті деп атап өтті.

С. Мұқанов атындағы Солтүстік Қазақстан облысының қазақ сазды-драма театр актерлері бұл спектакльді жоғарғы деңгейде орындап шықты. С.Ибраева, Н.Сәрсәбаев, Е.Шүкіров, М.Құсайынов, Б.Байғалиева, М.Айтмұхамбетовалар әдеттегі репертуардан бөлек бұл жанрды ерекше нақы-

шына келтіріп жеткізе алды. Бір актер екі кейіпкерден орындап, ерекше ізденіс үлгісін көрсетті. Осы тұста айта кететін жәйт 2012 жылы өткен «Ізденіс іздерімен» фестивалінде М.Айтмұхамбетова «үздік актриса» жүлдесімен марапатталған болатын. Актрисаның орындаған әрбір ролінен ерекше органика, алуан түрлі көңіл-күй, жан-жақты драматизмді көрдік. Режиссер пьесаның өзгешелі мен драмалық маңызын түсінгендігі спектакльдің жалпы ансамблі мен бағытынан көрініп тұрды. Б.Абдрахманов образдардың дұрыс шығуына, актерлердің кейіпкер характерін терең суреттеуге дұрыс интерпретация берген. Кейіннен режиссер Д.Арынғазиева Новый вестникке берген бір сұхбатында «бір спектакльде актерлердің бір образдан келесісіне ауысу өте күрделі құбылыс, орындаушылар осы бір міндетті жоғарғы профессионализм мен таланттың арқасында ерекше көркем етіп ойнап шықты», – деп баға берді [Ш.Бағлан, 2012].

Спектакльді сахнаға шығарған Б.Абдрахманов үлкен режиссерлік мүмкіндігін айқындады. Оның режиссерлік қызметінде философиялық ойлылыққа деген ұмтылыс, адамдардың көп қырлы, кесек тұлғалы характерін шиеленіскен драмалық қақтығыс жағдайында ашып көрсетті. Режиссер Б.Әбдірахмановтың бұл спектаклінен оның автордың ойын анық түсіне алғандығын көреміз. Спектакль басталар алдында көрермендерге П.Брейгельдің «Соқырлар» картинасының репродукциясының таратылуы жас режиссердің ерекше ізденісінің жемісі десек болады. Қойылымның соңы да осы картинадағы соқырлар сияқты актерлердің қимыл-қозғалысымен аяқталады. Бұл шешім арқылы режиссер адамзаттың қайда бара жатқындығын білмеуін, қоғамның соқырлыққа душар болғандығын айтқысы келген.

Осыдан бір ғасыр бұрын Англиялық режиссер Г.Крэг үлкен қара маталар ілінген сахнада спектакль ойнау тәсілін ойлап тапқан болатын. Осы әдісті спектакль суретшісі Ф.Қожахметова да қолданыпты. Қойылымның сценографиясындағы сахна ортасына төселген қара мата оның үстіне ақ түспен салынған төменге қарай бағдар көзге бірден түсті. Ескірген әдіс болса да ақталған, себебі пьесаның атауы мен идеясы осы жол арқылы ақ түсінікті болды. Сахнада сонымен қатар көліктің макеті мен екі жарық прожекторы бар. Осы прожекторлар жанғанда көлік қозғалғандай әсер беріп енді не болар екен деп тақымыңды қысып отырасың. Өте қарапайым заттар арқылы спектакльдің толық әрі дәл табылған сценографиялық шешімі.

Спектакльде дін тақырыбы да қозғалады. Бұл режиссердің өзіндік интерпретациясы. Б.Абдрахманов «мен періштені сахнаға иығына қанат байлап бір актерді шығара салуыма болушы еді бірақ менің түсінігімде періште таза. Ал актерлердің бірінің жүзі суық, бірінікі жылы. Періште

таза ақ қағаз сияқты. Оның жүзінде тарих болмауы керек» деді [А.Машнина, 2011]. Шығармада періштенің тірі адамдай қозғалуы көңілге күдік ұялатқанымен режиссер шешімімен ол жай ғана манекенге алмастырылған. Пьесада құдай мен шайтан осы бір сынақтың негізгі себепкерлері. Құдай адамдарға сенеді ал шайтан болса оларды азғырады. Осы ақ пен қараның ойынында жамандық жеңіске жетіп пьеса финалы құдай мен ібілістің диалогымен аяқталады. Осы көріністе сахнаға имам мен әулие әкей шығады. Бұл тұста да режиссер өзіндік оқуымен қазіргі таңда болып жатқан діндер соғысын көтерген.

2011 жылы Екатеринбургта өткен «Коляда-Plays» фестивалінің жүлдегері болған «Down way. Дорога вниз без остановок» сияқты жаңа формадағы пьесаны сахнаға шығару арқылы С. Мұқанов атындағы Солтүстік Қазақстан облысының қазақ сазды-драма театры өздерінің шығармашылық дамуына ірі қадам жасады. Жас режиссеріміз бүгінгі көрермендер талғамына сай, олардың жүрегіне жақын тақырыптарды іздеуге талпынатынын көрсетті. Бүгінгі қоғамдағы адамдардың басынан өтіп жатқан өзекті мәселелерді сахналауды мұрат тұтады. Сондықтан болар Б.Абдырахманов сахналаған қойылымдардың ғұмыры ұзақ болып, сахнадан көп уақыт бойы түспейді.

Театр дәстүрі – жаңашылдықты іздеу. Әу бастан солай. Себебі, театр – бірнеше өнердің басын қосатын синтезді өнер. Адамның ішкі арпалыстары мен қоғамды толғандырған мәселелер көтерілетін арена екені қашаннан мәлім. Кеңес одағы кезінде театр дәстүрді берік ұстануы керек деген көзқарас берік орнағаны сондай, жаңалыққа көп жағдайда шектеу қойылды. Режиссурада да, сахналық безендіруде де, драматургияда да өз арнасынан ары-бері шықпауы, шетелге еліктемеуі, кеңестік цензурадан жырақтамауы керек деген тұжырым қалыптасқан еді. Белгілі тақырыптарға басқа жағынан келу, өзінше ой өрбіту шектеулі болды. Оның салдары әлі де болса бар. Бірақ, жаңалық дегенді көктен алмайсыз. Ол өмірдің ағымымен бірте-бірте келе береді. Кешегі жаңаның өзі ертеңгі ескі, яғни дәстүрге айналып кетеді. Қазақ театрларында дәстүрге айналған жаңалықтар көп. Оны көре білетін көз, түсіне білетін зерде керек.

2015 жылдың мамыр айында Ф.Мүсірепов атындағы Қазақ мемлекеттік академиялық балалар мен жасөспірімдер театрында осетин драматургі Г.Хугаевтың «Қара шекпен» (ауд.Қ.Төлеуішов) пьесасын режиссер А.Маемиров қойды. «Қара шекпен» пьесасының басты кілті сол шекпеннің өзінде. «Шекпен» қазіргі қоғамның бетпердесі, мұның астында сатқындық пен озбырлық, зорлық-зомбылық, надандық сияқты адамға тән қасиеттер жасырынып тұр. Г.Хугаев бұл пьесаны ерекше стильде яғни «Эзоптық принциппен» жазған, ол дегеніңіз жануарлар дү-

ниесі арқылы қазіргі қоғамдағы адам болмысын ашып беру.

Пьеса желісі жерді мекендейтін табиғат жаратылысы адамзат пен жануарлар арасындағы қарым-қатынас айналасында өрбиді. Адам-табиғаттың ажырамас бөлігі. Сол Жер Ана бауырын мекен еткен адам мен жан-жануар әлемінің өз заңдары, өз философиясы бар ерекше терең түсінік. Драматург пьесада адамзат баласының күннен-күнге рухани азып-тозып бара жатқанын көтерген. «Қара шекпен» қазіргі біз өмір сүріп отырған қоғамның айқын көрінісі.

Пьесаны өлеңмен бастау көп кездесе бермейтін тәсілдердің бірі. Автордың мына бір өлең жолдары оқушы мен көрерменді белгілі бір күйге келтіріп, айқын бір ой арнасына салады. «Жил, жил-был пес, Дружище верный мой, Он службу нес. В снега и летний зной, В глаза глядел. Но слов не мог сказать, Что жизнь свою, За нас готов отдать». Түпнұсқадағы бұл жоларды Қ.Төлеуішов сәтті қазақшалады.

Адамға құлдай,
Қызмет еткен.
Болды бір төбет
Адал еді... неткен!
Боран мен жауын,
Аптап пен шаңда.
Күзетті ол сені,
Түнде де таңда.
Қожасы үшін
Қыста ол тоңды.
Боранда талай,
Тапты да жолды.
Достан да адал,
Туыстан да адал.
Адамның құлы –
Бір төбет болды!

Бұл өлеңмен пьесадағы болашақ оқиға ұтпаса, ұтылған жоқ.

Оқиға таулы өңір – Кавказда өрбиді. Төрт түлікті өсірумен айналысатын Шопан және оның Тұзар есімді төбет итінің айналасында суреттелетін пьесаның негізгі кейіпкерлері – жан-жануарлар. Драматург бұл философиялық әфсанаға қасқыр, ит, есек, қоян, түлкі, қозы, қарға сияқты жануарларды тек таңдамаған. Бұл жануарлар әртүрлі, әртүрлі құндылықтар, әртүрлі мінез. Спектакль ескі түрік тіліндегі философиялық ойлардан басталады. Сценографияда бірден көзге түсетін деталь сахнаның сол жағындағы кітаптар мен қылқалам. Ғасырлар тарихының куәсі болған қарға Құқар адамзат тарихын жазуда. Қарғаның қойылымдағы миссиясы осы. Көрермен мен сахна арасын жалғаушы, тарихты баяндаушы, шежіреші. Сахнада жоғарыдан төмен қарай ілінген бұталар табиғат символы. Ал артқы бөлікте ілінген қара және ақ маталар өмірдің ағы мен қарасын көрсетеді. Актерлердің киген киімдері арқылы режиссердің басқа спектакльдерінен байқалатын ақ және қара түсті аңғару қиын

емес. Қасқырлардың қара киімі, қоян Қосүрей мен қойлардың ақ түсті киімдері жақсылық пен жамандықтың мәңгілік айқасын аңғартады.

Сахна атасы К.С.Станиславский режиссер міндетін анықтай келіп былай деген: «Театр – декорация мен костюмдер, қолайлы мизасценаларының жарқыл – жұрқылымен емес, драматургтың идеясымен өмір сүреді» [В.Э. Мейерхольда, 1978, 425 б]. Режиссер осы сөзді еске ала отырып, «Қара шекпеннің» сахналық жүйесіне жол табуға кілт іздеген. Қос құрамды іріктеп, ара салмағын ашып, ойынға темп беріп, қимыл-әрекетті сезім сауаттылығы мен шынайылығы арқылы беруге тырысты. Айтпай кетпеске болмайтын бір жәйіт, театр- көркемдік, рухани тәрбие мектебі. Эстетикалық ләззат алатын оқшау отау. Онда бүйір қыздыратын бимен, құлақ кесер күймен, сылпыл сүйіспен ешнәрсе тындыру мүмкін емес. Бәрін де сезім ұстап тұрады. Амал не, осындай жайлардың кем-кетік кесірі спектакльге тиген. Көрермен залы мен сахнаны жалғап тұрған дефиле мен сахнаның екі бүйіріндегі есіктен шыққан актерлер ойды бөліп, тұтастықты бұзды. Мүмкін қазіргі жастардың келбетін, жүріс-тұрысын нақты көрсету арқылы жасалған шығар. Басты рольдерді: Д.Базарқұлов, М.Сәбитов, Ә.Иманғали, Ж.Мақашева, Л. Кәденова, Ә.Есжан, С.Ерзат, Е.Кәрібаев және т.б сомдады. Орындаушылардың жүріс-тұрысы, бет-әлпеті өздері сомдаған бейнелерге сай келіп, көрермендердің көңілінен шыққандықтан А.Маемировтің актерлік құрам таңдауда қателеспегендігін байқадық. Екі құрамның өз ерекшелігі бар. Бірінші құрамда Д.Базарқұлов, Ж.Мақашева, Л.Каденовалар болды. Орындаушылар өмірлік тәжірибелері арқылы автордың негізгі идеясын ширақ қимылдардан гөрі терең ішкі психологиямен жеткізді. Содан болар қойылымның идеясы анық, өзектілігі талас тудырмайды. Ал екінші құрамда М.Сәбитов, Ә.Есжан, С.Ерзат сияқты жас актерлер өнер көрсетті. Бұл құрамның ойыны динамикаға, ширақ қимыл-қозғалысқа толы болды.

Әлем жаралды. Оның патшасы адам. Сол әлем патшасына қызмет етіп жүрген адал төбет Тұзар. Бас кейіпкеріміз Тұзарды сомдауда актер Д.Базарқұлов өз шеберлігін көрсеттіп, иттегі адалдық, арландық барлығын ер адамға тән биік мінезбен салыстырып берген. Физикалық тұрғыдан мықтылықты қажет ететін кейіпкерімен өз пластикасының, актерлік шеберлігінің жоғары екенін делелдейді. Тұзардың алғашқы сахнасы иесі шақырғанда көрермен залына қойылған мінберден жүгіріп баруымен басталады. Ит болып тілін салақтатып, төрт аяқтап тұру міндет емес, жүрекпен ойнап, өз кейіпкерінің ішкі жан дүниесін түсіну ең маңыздысы. Шопанға (Ә.Есжан) тізерлей жақындап, бір қолын оның кеудесіне басуы нанымды шыққан. Жәудіреген жанарымен қарайтын күшік секілді актер де иесіне ерекше бір ықыласпен қарайды. Шопанмен бо-

латын әрбір сахнадан Тұзардың адалдығын анық байқаймыз. Өзіне сенімді, қамқор, барлығына басшы бола білетін ірі бейне.

Тұзарды сомдауда актердің бірден-бір ерекшелігі деп дауысын айта аламыз. Дауысының бояуы әдемі, ырғақты келген актер кез-келген тұлғаны, ер жігітті ойнағанда жақсы әсер қалдырады. Екінші құраммен салыстырғанда Д.Базарқұловты даралап тұрған оның дауысы. Әрине, М.Сәбитов те Тұзар бейнесін өз ерекшелігімен, көркемдігімен, жақсы пластикасымен алып шыққан. Алайда, дәл Тұзарға тән ірі бейнені берерде Д.Базарқұловтың ойыны озық шыққаны сөзсіз. Бұл бейнені жасауда көп ізденіс қажет. Себебі тек иесіне адал, ірі мінезді кейіпкерді ғана сомдап шықпайсың. Иттің Бе-беге (Мерей Әжібеков) деген қамқорлығы, Кикомен әзілдесуі (Ұлан Болатбек), бастысы Көкшуланға (Жанар Мақашева) деген махаббаты, оны өшіруге тырысуы бәрі-бәрі үлкен шеберлікті қажет етеді. Көкшуланмен алғашқы кездесуіндегі Тұзардың ғашық болуын бір-біріне ұзақ қараумен көрсетеді. Кейіннен екеуінің арасындағы би. Актердің бұл тұста хореографиядан да кем емес екенін көреміз.

Оқиға өрбіп, Тұзардың алдында таңдау тұрады: Көкшулан не Шопан. Махаббат пен адалдықтан ит адамға деген адалдықты таңдайды. Кейіпкерінің осы таңдауын жеткізуде де актер көрерменді қызықтыра, сендіре ойнап шыққан. «Көкшуланды қалай ұмытамын?» – деп сенделген иттің кейіпінен расымен де бір жаны таза адамды көргендей боласың.

Орман ішінде қалып қойып, ұлы ораза ұстаған Тұзар бейнесі нанымды шыққанын, көрерменнің ол үшін шыр-пыр болып отыруынан-ақ білесің. Құқардың (Е.Кәрібаев): «Аты кім еді өзінің?» – деген сұрағына көрермен жауап береді. Аяқтары қалтырап-дірілдеп, азып-тозған Тұзарды көргенде тағы да қинала түсесің. Сол бір аязды көрермен залында отырып сезінесіз. Актер кейіпкерінің ерік-жігері мықты, адал ит екенін дәлелдеп берді. Талантты актердің дауысы қарлығып, әзер басқан қадамдарына қарап үлкен өнер иесі екенін түсіндік. Кейіпкерін шынайы бейнелеуінен оның әр қимылына аңтарыла қарап отырасың. Иесі қайта келгенде, қатты қуанғандар арасында тек жан-жануарлар емес, көрермен де болды. Шопанның «Бұл кім?» – деген сұрағына көрермендер тағы да шыдай алмады. Әр жерден «Тұзар» деген дауыстар шықты. Бұл актерлердің шынайы ойынынан шыққан, көрерменнің спектакльден алған әсері еді.

Қорытынды сөзінде бас қаһарманымыз айтады. «Мен оған емес, адамдарға қызмет еттім, адамдарға!» – деп аяқталар спектакльден ерекше әсер алып қана қоймайсың, өмірлік ой түйесің. Әр кейіпкерден жанымызда жүрген адамдарды көруге болады.

Белгілі қазақ театр сыншысы Әшірбек Сығай: «Актерлік өнердің сыры тереңде. Оның тағдыры кедірлі-бұдырлы.» [Ә.Сығай. 2009, 169 б] – деген екен. Актер Д.Базарқұлов та осы кедірлі-бұдырлы жолда жүріп, өнерін өмірімен байланыстырып театр әлемінде өз дара жолын салып келеді. Оның қанша қиындыққа қарамастан театрға деген махаббаты, өнерді дамытуға деген талпы-

нысы бар. Мейлі кино актері болсын, режиссер ретінде спектакль қойсын, бірақ ол өзінің театр сахнасындағы актерлік ізденіс жолын тоқтатқан емес. Барлық еңбегін театр өнерін дамыту, жаңарту мақсатында жұмыс жасап келеді. Халық сұранысына ие болған актердің өз ерекшелігі кейіпкерлерінің даралығы. Театр саңлағы қазірде көрермен жүрегіне жол таба білген үздіктердің үздігі.

Түлкі бейнесімен сахнаға шыққан Г.Байбосынованың ойынынан нағыз сылаң құдың бейнесін көре алдық. Ешқандай сөз айтпай тек қимылмен ғана көрерменді сендіру үшін көп еңбек қажет. Г.Байбосынова өз кейіпкерінің осы бір тұсын жеңіл пластика мен назды даусымен нанымды орындап шықты. Оның подиумға шыққан сәті, жүріс-тұрысы көрерменге оның алдағы мақсатының қандай болатынымен таныстырып өтті. Жалпы сахна кеңістігін толық пайдалану, актерлердің әрекетіне қолайлы жағдай жасау режиссерлердің негізгі тәсілдерінің бірі. Осы әдіс спектакль тынысын кеңейтіп, режиссерлік ойды жинақтап отыруға мүмкіндік берген.

Қасқыр Көкшулан ролінде А.Дайрабаева мен Ж.Мақашева. Ж.Мақашеваның ойынынан терең ізденіс көре алмадық. П.Мерименің «Карменситасында» испан қызы Карменситаны сомдаған болатын, бұл спектакльден де актриса ойынынан сол мимика мен пластиканы байқадық. Екінші құрамда шыққан А.Дайрабаева ойынынан жар болуды аңсайтын, ана бақытын сезінгісі келетін қасқыр қаншығын көреміз. Актрисаның келбетінен, көз жанарынан қасқырға сай мінез-құлық аңғарылды. Спектакльде актриса автор ойын терең түсінген, кейіпкердің маңыздылығын кеңейте сахналық бейнелеу тәсілімен Көкшуланның характер ерекшелігін саралап, ой елегінен өткізіп барып және диалогтардың астарын терең ашқандықтан, соған лайықты қимыл-әрекет өзінен-өзі туып жатқан сияқты көрінді.

Еркек қасқырды орындағандар Ә.Иманғали мен Е.Рамазан. Бірінші құрамда өнер көрсеткен Е.Рамазан ойыны өте әлсіз болды. Қартайған, шаршаған, қауқарсыз қасқыр болса да оның құйтырқы ойларын жүзеге асырудағы күресін нанымды жеткізбеді. Сахнада ширақ қозғалмады, диалогтарда еңгігіп, сөздерді дұрыс айтпаған сәттер болды. Өзінің даусымен, ширақ қимылы арқылы көрерменнің зор ықыласына бөленген Ә.Иманғалиұлының ойыны ұтымды болды. Актердің қимылы мен нысанаға дөп тиген мимикасы образ ажарын аша түскен. Өмірінде жан баласына қастық ойлмайтын қоянның сахналық үлгісін жасағандар Л.Каденова мен С.Ерзат. Бірінші құрамда ойнаған Л.Каденованың қимыл жасаудағы баяу қозғалысы, жүрісінің ауырлығы шапшаң да қорқақ қоянның болмысын ашып бере алмады. Жасы біразды алқымдаған актрисаға қоян ролін беру режиссер тарапынан кеткен қателік. Екінші құрамдағы қоян С.Ерзат. Шығармашылық иесінің бұл ролі көрермен мадақтауына ие болды. Актрисаның қимылы, қорқақтығы кескін-келбетіне сай келіп тұрды. Көжектерінен айрылған ананың ішкі жан күйзелісін, Тұзарға келіп мұңын шағар тұстағы ашынып, ызаға булығыуы өте әсерлі шыққан.

Ұсыныстар: Бұл өнерін өмірімен байланыстырып жүрген актерлердің бірнешеуі ғана. Бірақ осы секілді актерлерге қарап келесі ұрпақ бой түзейді. Әр актердің шеберлік шыңдаудағы әдісі әр қилы. Жоғарыда айтылған әр актердің шығармашылығына қорытынды жасап, өнерпазға қажет қасиеттер мен жағдайлар тізімін жасап көрсек:

1. ЖОО қабылданар сәттен-ақ тек таланттылар мен ерекше, интеллектуалдық өй-өрісі кең жастарды қабылдаса.

2. Студенттерді актер деген аттаққа мақтануға емес, еңбекке, ізденіске үйретсе. Олардың өзі білмейтін, табиғатына жат түрлі кейіпкерлерді сомдауға үйрету керек.

3. Театрда да нағыз өнерпаз ретінде бір-біріне ұқсамайтын кейіпкерлерді сомдаса. Себебі қазірде кейбір жақсы актерлердің өзі бір сарынды рольдерден шыға алмай қалған. Мұндай жағдай актерге жеңіл. Таптаурындылыққа салынып, ізденісі азаяды.

4. Режиссер актерге тек бағыт беруі тиіс. Әрбір қимылы мен мінезін жасап, дайындап берудің қажеті жоқ. Актер өзінің алған білімін, өнерін сол бейнені жасауда көрсетуге міндетті. Оған еркіндік беріп, сенімділік танытса өз ролін жақсы алып шығары сөзсіз.

5. Актер кейіпкерін сомдарда зерттеу, талдау жасаса. «Қазірде өз бейнесін көше кезіп зерттейтін актерлер аз.»

Қорытынды: Драматургия – театрдың негізгі тіршілік көзі. Сондықтан тың режиссерлік ізденістер мен актерлік шеберліктің биік сапасын қалыптастыру үшін драматургияны дамытуды, жаңа заманауи деңгейге жеткізуді негізгі мақсат етуіміз керек. Қазіргі таңда әлем драматургтерінің жетістіктерінен үйреніп, жаңа мазмұн, жаңа форма іздеушілер бар да, алдын ала жасап алған схеманы бойлап тартуды «қауіпсіздеу», қолайлылау көретіндер бар. Қалай болған күнде де драматургия саласы біркелкі дамымағандықтан режиссура, актерлік өнердің биік шыңы туралы армандаудың да өзі қисынсыз.

Қазіргі күнде драматургияға тән өсу тенденцияларымен қатар солардың біразында ортақ олқылықтар да кездеседі. Ең басты мін – драматургияны әлі де болса шын өнер деп санамаудың кемдігі. Көп мәселенің түп-тамыры жас драматургтерімізде ешкімге ұқсамайтын, тек өзіне ғана тән «мөртаңбасының» қалыптаспауында жатыр. Осы күнде экономика тілінде завод, фабрикалардан шығарылатын өнімді немесе бұйымды «әлемдік стандарт» деңгейіне жеткізу керек де-

ген сөздер жиі айтылып жүр. Жаман болса да, өзіміздікі болсынға қанағат етудің заманы өтіп барады. Қазіргі қазақ драматургиясын форма жағынан әлемдік дәрежеге көтеру парыз. Қазақ әдебиетінің үздік туындылары бұл биікке жеткені белгілі. Бірақ мәселе қазіргі драматургияның эстетикалық, көркемдік мәдениетін арттыруда болып отыр.

Әр драмалық шығарманың қуаты өмір шындығын образдар арқылы беруінде. Бұл ұғымға көп нәрсе қосылады. Тақырып, жанр таңдаудан бастап, әрбір кейіпкерге екшеулі, өлшеулі тіл беру, құбылыстар суретін бейнелі сөзбен түсіру, оқиғаның ең зәру, ең қажеттісін талдау, бояулардың, шығарма құрылысының жарасымды сәйкестігін сақтау сияқты заңдылықтар мен қажеттіліктер ескерілуі тиіс. Осы талаптар ескерілген күнде ғана нағыз шынайы новаторлық шығармалар дүниеге келеді.

Қазіргі қазақ драматургиясының жалпы жетіспеушілігін жинақтап айтқанда, әсерлендіру, сендіру күшінің аздығын бәрінен бұрын көрсетер едім. Драматургияның канондарын сақтай отырып баяндаған тарихтар мен тағдырлар неге оқушы мен көрерменге қуатты әсер етпейді. Міне осының кейбір себептерін нақтылап алу керек.

Бүгінде шешімін әлі тауып бола қоймаған нысана – замандастар, осы ғасыр қаһармандарының шыншыл, әсерлі, жарқын тұлғаларын жасау талабы болып отыр. Қазіргі заман драматургтердің болмысты көркемдеп меңгеруі тәжірибесін, өмір құбылыстарын кең дүние таныммен пайымдағанда, көріністер қатарынан негізгі және қосалқыны саралай білгенде, көз алдындағының сырын бүкіл дәуір шындығымен өлшеп бағалағанда, әсіресе тілге сараңдықтан арылып, типтендіру, идеал қаһарман жасауда, көркемдеу шарттарына шындап көңіл бөлгенде ғана шын өнер туады.

«Егер қоғамда жара болып жатса, оны театр емдеуге, не «бәрі жақсы болады» деп сендіруге тиісті емес, театр сол жақты саусағымен нұсқап көрсетуі керек. Сонда ғана қоғам алдындағы парызы өтеледі», – деп неміс режиссері М.Тальхаймер айтқандай театр қашанда қоғамды толғандырған мәселелерді көркемдік құралдармен көрсетсе ғана ол өз функциясын орындай алады [Ханс-Тис Леманн, 2013, 312 б.]. Бұл ретте «Ылдиға қарай жол», «Қара шекпен» спектакльдерінің көтерер жүгі ауыр. Ондағы философиялық астар қазіргі қоғамдағы емделуі қиын дерттердің бірі.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. М.Әуезов. «Уақыт және әдебиет». Алматы.: «Жазушы», 1962. – 426 б.
2. Ш.Бағлан. «Ізденіс іздерімен фестивалі» // Новый вестник . 2012. – наурыз
3. А.Машнина. «Мат оставили без перевода» // NV порталы. 2011. – қазан
4. «Творческое наследие В.Э. Мейерхольда» М.: «ВТО», 1978. – 488 б.
5. Ә.Сығай. «Бел белестер» // Алматы.: «Жазушы», 2009. – 126 б.
6. Ханс-Тис Леманн. «Постдраматический театр». Москва.: 2013. – 312 б.

Калдыбаева Гулмария Ауелхановна

магистр, аға оқытушы

ҚазҰҚПУ,

Алматы қ., Қазақстан Республикасы

Крыкбаева Сара Мукашевна

өнертану кандидаты, қауым. профессор м.а.

ҚазҰҚПУ

Алматы қ., Қазақстан Республикасы

ҚАЗАҚСТАН БЕЙНЕЛЕУ ӨНЕРІНДЕГІ АРХИТИПТІК ОБРАЗДАР МЕН БЕЛГІЛЕРДІҢ БЕЙНЕЛЕНУІ КӨРІНІСІ

Түйін. Бұл мақалада Қазақстан көркем өнеріндегі Тәңірлік мәдениет архетиптерінің эстетикалық танымдық бейнесін оқытудың бүгінгі таңдағы маңыздылығы мен бейнелену көрінісі қарастырылады. Қазіргі таңда өнер жолын дамытуда адамзат баласының дүниетанымын кеңейтудегі нақты болашақ құруда өткенге көз жіберу керек. Тәңірлік мұра: мифология, өнер, философия – тұрақты өзгермейтін мәдени жарылғыш болып табылады.

Түйінді сөздер: Тәңірлік, архетип, дүниетаным, руханилық, қиял, қазіргі заман, мәдениет және өнер, дәстүр.

Резюме. В данной статье рассматривается сущность и отражение в современном контексте изучения эстетического познавательного образа архетипов Тенгриской культуры в художественном искусстве Казахстана. Сегодня в стране сложилась благоприятная обстановка для глубокого осмысления своего прошлого в контексте построения устойчивого будущего.

Тенгрианское наследие: мифология, искусство, философия – выступает константой, неизменным культурным ядром.

Ключевые слова: тенгрианство, архетип, мировоззрение, духовность, фантазия, современность, культура и искусство, традиция.

Summary. This article examines the essence and reflection in the modern context of studying the aesthetic and cognitive image of the tengri culture archetypes in the art of kazakhstan. Today, the country has a favorable environment for a deep understanding of its past in the context of building a sustainable future.

Tengrian heritage: mythology, art, philosophy-acts as a constant, unchanging cultural core.

Keywords: tengrianism, archetype, worldview, spirituality, fantasy, modernity, culture and art, tradition

Тәңіршілдік – философиялық талдауларға өзінше жауап беріп, әлі де дамып келе жатқан құбылыс. Осылайша, өмірлік болмыстың проблемалары мен қайшылықтарына қарамастан, әлемдік мәдени-тарихи процесте жүйелі түрде бұлжытпай рухани эволюция жүзеге асырылатыны көрсетіледі.

Қазақ халқының ғана емес күллі түркі халықтарына ортақ Тәңірлік дінді тек дін емес сонымен қатар, философиялық наным деп Кеңес үкіметі кезінде алғашқы болып қоңырау соққандардың бірі Олжас Сүлейменов болды. Олжас Сүлейменов: «Тенгрианство самая древняя религия на планете, оформившаяся как философское учение уже в 4 тысячелетии до рождения христианского бога, ставшая матерью семитских и индоиранских религий, заметно повлиявшая на древнеегипетские культы...» [Сүлейменов О., 2014, 21 б.] деген пікірі осы сөзімізге дәлел.

Ежелгі түркі тілінде “Тен”, “теңг” – теңдік Жаратушы мен оның туындысы дегенді білдіреді. Ол рухани аспанның мағынасы бар және бұл

ретінде жоғары болмыстың және адамның шынайы өмірінің кеңістігі. Егер Жаратушы адам жаратқан болса, онда Жаратушы адам-руханилық идеясын құрды және де тенгриандық мәдениетте мәңгілік рухтың әлемін әр түрлі құралдармен жүзеге асырады. Осындай түсіністікпен әлем мен адам сакралды әлем ретінде көрінеді, бұл заманауи адамзат талап еткен экологиялық сананың дамуы мен сақталуына ықпал етті.

Түбі бір Түркі халықтарына төл діни наным болған Тәңірлік діннің кезеңдік дамуы, рухани азық боларлық ерекшелігі, тәрбиелік құндылығы, көркемдік деңгейі, заманауи үдеріске қарамай халқымыздың әдет-ғұрпымен біте қайнасып отырғаны қазақ көркем өнерінде алатын орны ерекше. Қазақстан бейнелеу өнерінде көшпенділердің, Еуразияның көшпелі өркениеттерінің ғасырлық дәстүрлеріне деген көзқарастар А.Ақанаевтың рельефті композициялары мен Л.Уразбекованың картиналарында біріктіреді. Олар бейнелеу құралдары мен бейнелерді ғана пайдаланумен шектелмей,

тереңірек Дала мәдениетінің экологиялық қондырғыларының органикалық сабақтастығына негізделіп, табиғат, адам, жылқы, құстар суретшілердің түсінігінде ғарыштық қиял – ой көрінісімен берілген. Философия негізінде мазмұнды беру немесе картиналарды сипаттау қиын – оларды көру, тану, сезіну қажет. Алайда, екі автордың “Тәңір құсы”, “Абылай хан”, “Қара батыр”, “Елші”, “Миф” және т.б. жұмыстарының мазмұны өткенге жүгінуі туралы ғана емес, болашаққа бағытталуын айтады. Ұсынылған композициялар мен картиналардың пластикалық шешімдері мен сюжеттік көрінісі ежелгі мәдениет мифтерінің бейнелік нышандары мен үзінділерін: петроглифтерден, ежелгі көсемдер мен аталар қорғандарының артефактілерінен, түркі қағанаттары дәуірінің руынан және қазақ ертегілерінің аңызға айналған батырларынан бастау алады.

Бұл авторлардың интеллектуалды, мәдени және көркем ізденістерінің нәтижесі ғана емес, соңғы жылдары жасаған сақ қорғандарын қорғау жөніндегі қоғамдық маңызды мәселемен тікелей байланысты баяндайды.

Қазақстанның қазіргі заманғы көркем мәдениетінде дәстүр мен қазіргі заман үндесе келе, түрлі мәдени-тарихи дәуірлердің, көркем бағыттар мен стильдердің өзара іс-қимылы байқалады. Сонымен қатар, әрбір мәдениет “тұрақты фактор болып табылатын әлемнің жеке суреті негізінде дамып келеді. Әңгіме түрлі философиялық мектептерде ұлттық менталитет немесе ұжымдық бейсаналық, немесе базалық тұлғаның іргетасы немесе ұлттың жаны деп аталады [Кокумбаева Б.Д., 2012, 44 б.].

Өнер – адамның жан дүниесін суреттеп, табиғатты бейнелеп, шын мәнінде өмірмен тығыз байланысып жатады. Өнердің қайсыбір түрін алып қарасақ та оның негізгі мән мағынасы ұлттық дәстүрлі өнермен, салт-дәстүрмен, әдет-ғұрыппен сабақтаса астасып жатады. Ұлттық дәстүрлі өнермен талғам тілекті ескере отырып, қоғамның ертеден дамып келе жатқан өнері мен оның жеке түрлері жөнінде әлеуметтік-философиялық көзқарастарды қорытып әрі қарай дамытып отырады.

Қазақ халқының этнографиялық әдет-ғұрыптарының кейбір элементтерінің өзінде ою, сызу, бедерлеу, бейнелеу, өрнектерінен белгілі бір орын алғандығы байқалады. Мысалы: бұрынғы ру таңбалары, малдардың ең таңбалары, діни сенімдер негізіндегі ай, жұлдыз, аспан әлемін тұспалдау және тағы басқаларын айтуға болады. «Ай», «жарты ай» өрнектері шындығында дааспандағы айды меңзеп жасалынған. Бұлар көбінесе діни орындардың сәулеттік безендірілуіне, мұнара, мазар, жайнамаз сияқты заттарда көбірек кездеседі. «Ай» өрнегінің ислам діні келуден көптеген жылдар бойы пайда болғаны анық. Бұл ата-бабамыздың айға, күнге,

аспан әлеміне табынғанының бірден бір дәлелі болып табылады. Осыған байланысты аспан әлеміндегі денелердің ең көріктісі және құбылысы көп айды олар тәңір тұтып жалбарынған, оған құрбандықтар шалған. Қазақтардың тілектері, бата қылар жиындарында көк қасқа малды атап союы да осы ескілік нанымнан қалған әдет. Көк дегенде, түсіне қарай аспанды тұспалдаса, қасқа дегенде сол көктегі айды тұспалдаған [Л.Узакбаева, 2002, 68 б.].

Қазіргі таңдағы картиналардан тәңірлік дін көріністерін символ ретінде көптеп байқаймыз. Суретші Қилыбаев Нұрлан Аталықұлының суреттері ұлттық дәстүрге көңіл бөле отырып салған дүниелерінде жарты ай, күн, толық айды сындааспан денелерін көре аламыз. Оның қазақ тұрмыс-салтын бейнеленген картиналарында аспан денелері толыққанды тәңірлік діннің символы ретінде қарастырады. «Бесік жыры» атты картинасында сәби тербетіп отырған ананың оң жағында жарты ай, ал сол жағында күн салынған. Бұл күн мен түннің теңескендігін, ежелгі түркі халқының киелі деп есептеген, түрлі аңыздарға арқау болған дүниелерді көре аламыз. Осыдан біз өмірдегі болған оқиғалар мен аңыздардың, діни ұғымдардың суретшіге өзінше әсер еткендігін байқаймыз.

Осы сынды өткен замандағы әдебиеттерде, халық ауызындағы аңыз деректерде, қазіргі шеберлердің айтуына қарағанда, ою-өрнектердің, жалпы дәстүрлі өнердің қайсысы болса да белгілі діни наным-сеніммен немесе бір ұғымды бейнелеуден туғандығы анықтала түседі. Міне, сол ата-бабаларымыздың діни наным-сенімі бүгінгі таңдағы өнер туындыларынан жалғасын тауып отыр. Мысалы: Тамғалы тас, Ешкі өлмес аңғарларынан күн басты құдайлар мен күннің нұры сияқты ұшқын шашқан дөңгелек басты антроморфтық кескіндер тасқа қашалып салынған. Дәл осы бейнелер қазіргі таңда басқаша қырынан жалғасын тауып жатыр. Атап айтар болсақ, Халықаралық «Азия даусы» ән байқауының таңбасы және Б.Заурбековтың ұлттық қолөнердегі «Күн басты тәңірі» атты гобелен жұмысынан байқауымызға болады. Қазақстанның елдік таңбасы туымызда тектен тек күн бейнесі бейнеленбеген, өйткені Күн мәңгіліктің символы [Трушнекова Х.Х., Қазақстан өнері 5 томдық, 2013].

Ғасырлар бойы қалыптасқан және өркендей беретін халық дәстүрінің қасиетін қадірлеп, ұлттық дәстүрді жан-жақты зерттеп, көңіл бөле бастағанымыз болашақтың еншісіне жасалып жатқан сүбелі іс іспетті.

«Дәстүр» – әдетке сіңген салт-дәстүр, ғұрып, мирас. Дәстүр берілу немесе қалдыру, мұра дегенді білдіреді. Осыған байланысты сөздіктен дәстүр ұрпақтан ұрпаққа ауысып берілетін, шаруашылық өмірінде қалыптасқан әдет деп, «әдет-ғұрып ертеден, ұзақ уақыт ұлт болып қа-

лыптасып, сіңіп кеткен салт – сана, дағдылар, «салт-сана» ол қоғамдық ойдың дәстүрдің жанытығы – деп қазақ тілінің түсіндірмелі сөздігінде жазылған. Қ.Жарықбаев пен С.Қалиевтің «Қазақ тәлім тәрбиесі» еңбегінде, «Дәстүр – дегеніміз халықтардың кәсібіне, сенім нанымына тіршілігіне байланысты қалыптасқан қоғамдық құбылыс» делінген [Жарықбаев Қ., Қалиев С., 1995, 52 б.]. Қазақтың ұлы ойшылдары А.Құнанбаев, Ы.Алтынсарин, Ш.Уәлиханов т.б. қазақ әдет-ғұрпына, дәстүріне байланысты көптеген ойлар қалдырған.

Қазақтардың ежелден келе жатқан сенімдерінің бірі көккесену. Көкті – «тәңірі» (құдай) деп ұғып, қиын жағдайға тап болған да қазақ: «О, Тәңірім, қолдай гөр!» деп жалбарынса, біреуге ризашылығын білдергенде «Тәңір жарылқасын», «Тәңір риза болсын» дейді. Шамандық сенімде болған ата-бабамыз Күнге де, Айға да табынған, табиғатты түсініксіз бір күш иесі көріп, оғанда табынғаны жайлы Ш.Уәлихановтың еңбектерінен білеміз. Бізде ең қасиетті нәрселердің бірі от болып саналады, отқа май тастайды. Бұл «От-ана жарылқа» дегенді білдіреді. Жаңа Ш.Уәлиханов еңбектерінде: «От – ең жоғары қасиетті нәрсе. Төтенше жағдарларда мойнына белбеу салып... отқа садақа әкеледі, майын отқа тастайды» делінген [Уәлиханов Ш., 1985, 78 б.]. Осыдан келіп қазақтардың отты басуға болмайды, оған түкіруге тыйым салынған. Жаңа түскен келінді отпен аластап келін жаман пиғылдың соңынан ермей, солбосағаға шын беріледі деп ұққан. Табиғаттың көптеген құпия құбылыстарын шекетен тыс, керемет күш иегерлері деп ұғынып, адамдар күнделікті өмірінде қолданатын әдеттеріне сіңіріп, әдеп-ғұрпына айналдырған. Солардың кейбіреулеріне табынса, ал екіншілерін жамандық әкелушілер деп білген. Оларға «жын, пері, диюды» жатқызған. Бұл атаулар халық ауыз әдебиетінде, жырлар мен ертегі аңызда көп кездеседі.

Қазіргі бейнелеу өнеріндегі кең таралған тұрақты образдардың бірі – ана архетипі. Қазақ түсінігінде «Ана» қасиетті ұғым. Сондықтан оның антропологиялық бейнесі теологиялық нұсқаға ауысып, Ұмай – ана түрінде айшықталған. Ол жердің тәңірі, қазақтарда құт-берекенің иесі, ертедегі түркі халықтарының ұрпақ жалғастырушысы, молшылық құдайы болған. От басын қорғаушы және желеп-жебеуші ретінде өзінің бастамасын «Жер – Ана, Аспан – Әке» деп саналған теңеулерден ала отырып, қазіргі архетиптік көріністе «Табиғат ана» позициясына трансформацияланған. Ана образы баламен ұштасып жатыр. Қазақ халқында ана болу, жас сәбиді дүниеге әкелу, ол ер жеткенге дейінгі дәстүрлер ұрпақ эволюциясының табиғи-әлеуметтік тізбегін құрайды. А.Бапишев, Б. Заурбекова, А.Ақанаев сынды қазақ суретшілерінің шығармаларына арқау болған «қазақ анасы»

нәзік ұлттық өзгешелікті біріктіріп тұрғанымен, олардың әрқайсысына тән өзіндік қолтаңбасы айқындалған. А.Ақанаевтың «Домалақ ана» кенебі әсем сәнді айшықты түстермен ұлттық колоритте жазылған көркем-эстетикалық құндылығы жоғары шығармаларының бірі. Аналитикалық психология көмегімен картинаға талдау жасайтын болсақ, К.Г. Юнг шығарманы адам психикасының бейсаналық қабатынан туатын күрделі үдеріс деп қарастырады. Жеке бейсаналық (адамның жеке тәжірибесімен байланысты) пен ұжымдық бейсаналық (ұжымдық, адамзаттық тәжірибемен байланысты) көркемөнердің интровертті, яғни адамның ішкі күйзелістерінен пайда болатын образды тудырады. К.Г. Юнг «ана» архетипі түрлі вариацияларда көрінуі мүмкін, қиялға ұқсас адамның жанынан туылатын образдың тамыры мифология, ертегілер немесе күнделікті бақылаудан пайда болуы мүмкін деген [Юнг К.Г., 2001, 78 б.]. Ана образы тас дәуірінен бері ұрпақты жалғастырушы, өмірдің бастауы, ана мен баланың арасындағы нәзік байланыс, мейірімділіктің образы, және т.б. Сондықтан ана әрбір адамда әртүрлі образда көрінеді. Қазақта ана образын асқақтататын «жұмақ ананың табанының астында», «ана бір қолымен бесікті, бір қолымен әлемді тербетеді» деген қанатты сөздер бар.

Қазақ халқының мінез-құлқындағы және діліндегі ерекше бір тұрмыс мәнділік қасиет – қонақжайлылық бастапқы образдар түрінде қазіргі заманғы суретшілердің шығармаларынан жиі көрініс тауып отырған сюжеттердің бірі. Бейнелеу өнерінде қонақжайлылықты «дастархан» арқылы көрсеткен. Дастархан көбіне дөңгелек формалы болып келеді, ол – адамдарды дастархан басына жинап, бірлікке, кеңпейілділікке шақыруды білдіреді. Осы тақырыпқа байланысты С.Айтпаевтің «Қонақ келді» (1969), А.Ғалымбаеваның «Дастархан» (және т.б. суретшілердің шығармаларын атап айтуға болады [Ергалиева Р.А., 2002, б. 183].

Түркі халықтарындағы әдет-ғұрып пен салт-дәстүрдің түпкі маңызды буындарының бірі, өмірлік принцип ретінде танылған басты қағида – ұрпақтар сабақтастығы екендігі белгілі. Қазақ дүниетанымында ұрпақсыздық қайғысы терең өмірмәнділік нұсқаны белгілейді. Сондықтан, халқымыз ұрпақтардың алмасуына аса маңыз берген. Мәселен, Қ.Телжановтың «Бесік жыры» туындысында осы мәселенің байырғы архетиптік үрдісі анық байқалады. Яғни өзінің ұрпақ табу қызметін тоқтатқан ана, ұрпақ қалдыруға бағдарланған «нәресте ана» мен оның ұрпағының символдық түрі – «қуыршақ»: уақыт бойынша анықталған «өткен – бүгін – келешек» үштігінің нышанын білдіретін терең мазмұн және бейсаналы құрылымның нәтижесі болып табылады [Юсупова А.К., 1999].

Бейнелеу өнеріне қатысты көркем образ-

дың мифтік танымнан бастау алады. Қазіргі суретшілер шығармаларындағы бастапқы образдар көркемдік таным белгілерінің бейнелеу өнерінің тілінде айшықталған. Этноархетиптер мен бастапқы образдардың бейнелеу өнері бойынша құрылған құрылымдық-функционалдық негіздері ұлттық дүниетаныммен байланысты шешіліп, оны зерттеушілердің идеялары мен көркемдік танымның ретроспективтік бағдары нысанға алынады.

Ерте көшпелі тайпалардың аң стилінің жалпы белгілері болып, ең алдымен бейнелердің себепсалдары болды. Ежелгі шеберлер көп жағдайда жыртқыштардың тұяқты жануарларды жаралау сәтін және одан басқа кездерін бейнелеген. Та-

биғатпен біте қайнасып бірге өскен түркілер дүниетанымының қайнар көзі табиғат болғандығы белгілі. Бұл табиғатта болып жатқан құбылыстарды жіті бақылайтын көшпелілер әулетінің қоршаған ортамен тығыз байланысты екендігін білдіреді. Қазақ философиясында түркілерге ортақ ұғымдардың, мифтер мен аңыздардың авторлық ойды жеткізуде көркемдік тәсіл ретінде қолданылуы жиі кездеседі. Көне түркілер дүниетанымы негізінде пайда болған мифтердің, аңыз-әңгімелердің, табиғат пен адам арақатынасы тақырыбының, жан-жануарлар бейнесінің кенеп бетінен, көркем шығармаларда көрініс табуы ежелгі әдебиетіміздің бүгінгі күні қайта жаңғыруы деп түсінеміз.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Сулейменов О. – Азия. – Алматы: Библиотека Олжаса, 2014 – 359 стр.
2. Кокумбаева Б.Д. – Культурология тенгрианского искусства. – Павлодар: Научно- издательский центр ПГПИ, 2012. – 156-с.
3. Традиционная культура кочевников. Учебное пособие для студентов гуманитарных факультетов, вузов культуры и искусства./ Под ред. Узакбаевой – Алматы: КазНАИ им Т. Жургенова, 2002. – 172 с.
4. Қазақстан өнері 5 томдық: Кескіндеме//Құрастырған Труспекова Х.Х. Алматы, 2013.
5. Жарықбаев Қ., Қалиев С. Қазақ тәлім-тәрбиесі. – Алматы: Санат, 1995. – 348 б.
6. Уалиханов Ш. – Таңдамалы. – Алматы:Жазушы, 1985.-558-б.
7. Юнг К.Г. Психология бессознательного /пер. с. нем. – М.: ООО Издательство АСТ; Канон, 2001. – 400с
8. Ергалиева Р.А. Этнокультурные традиции в современном искусстве Казахстана. Живопись. Скульптура. – Алматы: НИЦ «Гылым», 2002 – 183 с.
9. Юсупова А.К. Живопись Казахстана в 1990-е гг.// Известия МН АН РК, серия филологическая, 1999.

УДК: 18.31.51

Крыкбаева Сара Мукашевна

өнертану кандидаты, қауым. профессор м.а.

ҚазҰҚПУ

Алматы қ., Қазақстан Республикасы

Абдурахманова Галя Алимгазиновна

магистр, аға оқытушы

ҚазҰҚПУ

Алматы қ., Қазақстан Республикасы

ЗАМАНАУИ ДӘСТҮРЛІ КӨРКЕМ ШИ ӨНЕРІНІҢ ТРАНСФОРМАЦИЯЛАНУЫ

Түйін. Мақалада көркем Ши өнерін ұлттық өнердің өзегі ретінде және оның заманауи қайта жаңғыртудағы орны мен рөлі қарастырылады. Ши өнері бүгінгі таңда көркем материал ретінде Қазақстанның заманауи сәндік-қолданбалы өнерінде өте танымал.

Түйінді сөздер: дәстүр, мәдени мұра, заманауи өнер, сәндік-қолданбалы өнер, көркемдік.

Резюме. В статье рассматривается художественное искусство Чий как актуальность национального искусства и его место и роль в современной реконструкции. Чий как художественный материал на сегодня очень популярен в современном декоративно-прикладном искусстве Казахстана.

Ключевые слова: традиция, культурное наследие, современное искусство, декоративно-прикладное искусство, художественное.

Summary. The article considers the art of chiy as the relevance of national art and its place and role in modern reconstruction. Chiy as an artistic material is very popular today in the modern decorative and applied arts of Kazakhstan.

Keywords: tradition, cultural heritage, modern art, decorative and applied art, art.

Қазақ халқының мәдени мұрасы жас ұрпақтың мәдениеті мен өмірін байытатын идеялар мен тәжірибелерге толы. Қазіргі заманауи дәстүрлі сәндік-қолданбалы өнер көркем бейнелер мен жасалу тәсілдерінде жаңаша материалдарға бай.

Мұрасы мен тәжірибесі мол қазақ қолөнері еліміз тәуелсіздік алған жылдардан кейінгі даму ерекшеліктеріне өнертанушылық тұрғыдан ғылыми талдау жасау және шеберлер шығармашылығында қалыптасқан заман талабына сай жаңа пішін, тың мазмұнмен баюы заңдылық.

Қазақстан тәуелсіздік алғаннан кейін қоғамда этникалық мәдениеттің бастауына, оның ежелгі тамырларын зерттеуге, оның әртүрлі формаларының этностың рухани әлемін бейнелейтін дүниетанымдық тәртіптің категориялары мен ұғымдарымен өзара байланыстылығына қызығушылық айтарлықтай жанданды. Өнердің архаикалық түрі ретінде шиден тоқылған бұйымдар ою-өрнектері мен композицияларында көрініс тапқан ежелгі эстетикалық канондар, қасиетті ұғымдар мен сенімдер туралы ақпаратты қалпына келтіру мүмкіндігімен байланысты ерекше қызығушылық тудырады.

Заманауи шеберлер өздерінің шығармашылық туындыларында ұлттық өнердің заманауи пластикалық тілін қалыптастыруда. Өнердегі дәстүр мен заманауилық қолөнерде оның атқаратын міндеті мен көркемділігін жаңа қырынан ашып, жаңаша көрініс табуда. Бірақ ұлттық өнер-

ді үйрену, ата кәсіппен айналысу бүгінгі күннің басты мақсатының бірі деп есептеймін.

Ел басы Н.Ә.Назарбаевтың «Ұлы даланың жеті қыры» мақаласында «Біздің жеріміз материалдық мәдениеттің көптеген дүниелерінің пайда болған орны, бастау бұлағы десек, асыра айтқандық емес. Қазіргі қоғам өмірінің ажырамас бөлшегіне айналған көптеген бұйымдар кезінде біздің өлкемізде ойлап табылған. Ұлы даланы мекен еткен ежелгі адамдар талай техникалық жаңалықтар ойлап тауып, бұрын-соңды қолданылмаған жаңа құралдар жасаған. Бұларды адамзат баласы жер жүзінің әр түкпірінде әлі күнге дейін пайдаланып келеді» [<http://www.akorda.kz/kz/events/memleket-basshysynyn-uly-dalanyyn-zhetikyryatty-makalasy>] – деген пікірі орынды екеніне көзіміз жетеді. Қазақстанның әлемдік өркениетпен терезесі тең дамуының кезеңінде дәстүрлі сәндік-қолданбалы өнердің алатын орны айтарлықтай зор. Дәстүрлі өнер тарихи сананы жаңғыртушы және оны халық санасында мәңгі сақтаушы құрал.

Көркем ши тоқу өнері бұрын киіз үймен байланысты көрінетін, енді қазіргі заман талабына сай күнделікті көркем шиді сәндік бұйымдар ретінде қолдануға болады. Өз ұрпағының «Серіз қырлы бір сырлы» өнегелі, өнерлі болып өсуін мақсат еткен шеберлер өз бойындағы бар асыл қасиеттерін ғасырлар бойы ұрпақтан-ұрпаққа жалғастырып, насихаттап үйретуде. Қазақ халқының бұрынғы және қазіргі сәндік-қолданбалы

өнерінің арасында тікелей, әрі табиғи байланыс бар. Көне өнер туындылары кәсіби суретшілердің шығармашылығында қайтадан талданып, сәндік өнердің жаңа түрлері, олардың әсемдік жағын жүзеге асыру қолға алынып отыр.

Бүгінгі таңда ши тоқу өнер пәні ретінде оқыту халықтың дәстүрлі мәдениеті, оның салт-дәстүрлері мен әдет-ғұрыптары, тұрмыстық практикасы, басқа да этникалық құрылымдармен байланыстары туралы білімдерімізді толықтыруға мүмкіндік беретін өзекті ғылыми міндет болып табылады.

Бүгінгі күні көркем ши тоқу – бір жағынан өнер, ежелгі және примитивистік, екінші жағынан – тек Қазақстанда ғана емес, көршілес елдер мен аймақтарда да, бүкіл әлемде де сұранысқа ие аса өзекті.

Қазіргі таңдағы шеберлер қазақ қолөнері көркем ши тоқу өнерін бейнелеу өнерімен ұштастыра отыра, дәстүрлі көркем ши тоқудың технологиялық тәсілдерін, шикізат түрлерін жаңа заман талабына сай өзгертіп, көркем шығармаларды өмірге келтіруге тәлімгерлерге бағыт-бағдар беріп отырады. Бұйымның сапалы, әсем шығуына шебердің ой ұшқырлығына, шеберлігі мен үйлестіре білуінде, көп еңбектің нәтижесінде дүниеге келеді. Өнердің қай түрі болмасын, қажымай, талмай еңбектенуді талап етеді. Өмірдің алға жылжуына байланысты жаңа көркем туындылар, заманауи бағытта туындап жатса құбақұп болар еді. Дәстүрлі жүнмен тоқылған шым шидің, заманауи тілмен айтқанда, көркем ши панносының сақталу мерзімі қысқа болады, заманауи шикізаттарды қолданып, тоқылған шидің сақталу мерзімін ұзартуға мүмкіндік бар.

Қазіргі таңдағы көркем ши панносының көрінісі орау технологиясының ерекшелігі-әрбір көркем ши сабағын түрлі түсті қағазбен, матамен немесе фольга материалымен жеке-жеке орап, нобай суреті бойынша дәл тоқып шығады. Осы қасиетіне орай, ши қазір де, тіпті келешекте де қолданыстан шықпайды, ұзақ сақталады деуге болады. Осыған орай, дәстүрлі көркем ши мен заманауи шиді салыстырмалы түрде қарастыра отыра, көркем ши тоқуға деген шығармашыл жаңа туындылар жасауға деген қызығушылық арта түседі.

Қазақстанның қазіргі заманғы көркем мәдениетінің іргетасын рухани, адамгершілік жағынан жетілдірмей халық өнерінің мәдени өміршеңдігі мен оптимизмін игеру мүмкін емес. Ол жас ұрпақты көркем-эстетикалыққа тәрбиелеу, рухани қажеттіліктерді дамыту, көркемдік талғамның қалыптасуы, шығармашылық қабілеттерінің өсуі саласында қиын міндеттерді шешуге ықпал етеді. Қолданбалы өнер мен әдет-ғұрыптардың жиынтығы, сондай-ақ қазақ халқының бай және ұрпақтан ұрпаққа берілетін бейнелеу, сәулет және рухани мұрасы біздің халқымыздың этникалық бірегейлігімен, ежелгі сақтар, ғұндар мен

түріктер мәдениетінің тарихи мұрагерімен тығыз және көп қырлы байланыста дамып келе жатқан мәдени мұрамыздың ажырамас құрамдас бөлігі болып табылады.

Қазақстан аумағында ежелден көшпелі және отырықшы-көшпелі мемлекеттіліктің түрлі түрлері ауысып, гүлденіп, өткеннің ұлы империясының құлдырауына келді, бірақ халық мәдениеті өзгеріссіз қалды. Халық шығармашылығы мәселелерін зерттеудің теориялық және әдіснамалық зерттеуіне аса көрнекті этнограф-ғалым және фольклоршы академик Ә. Х. Марғұлан (1904-1985) қосқан үлесі зор [Марғұлан А.Х., 1986]. Оның іргелі еңбектерінде қазақ халқының сәндік-қолданбалы өнерінің шығу тегі, тарихы мен эволюциясы мәселелері қозғалып, қазақтардың тұрмысын, әдет-ғұрыптары мен әдет-ғұрыптарын сипаттайтын шығармалардың жіктелуі берілген. Қазақстанның қазіргі арт-кеңістігінде дәстүрлі көркем ши тоқу техникасын пайдалану жиі кездеседі. Оның бай мүмкіндіктерін көптеген заманауи суретшілер пайдаланады. Бір кездері көркем ши тоқу техникасын әрбір қазақ иеленді. Сонымен, «төсеніш тоқу», «киіз және тоқу қолөнері» сияқты көп ғасырлық тарихы бар. Шисіз революцияға дейінгі уақытта қазақтардың өмірін елестету мүмкін емес, ши кең таралуын сақтап қалды. Киіз үйдің ішкі жиілігін ши бұйымдарынсыз елестету мүмкін емес. Шидің тікелей мақсаты-киіз үйдің ішкі бөлмесін суық уақытта жылыту [Муканов М. С., 1979, 48 б.].

Бүгінгі таңда шиден жасалған бұйымдардың үлгілерін тұрмыста, мұражай коллекцияларында, кітаптар мен альбомдарда қарастыра отырып, біз олардың көркемдік жетілуіне таңданысамыз. Бір жағынан, барлық элементтер, геометриялық себептер, түс үйлесімдерін таңдау жарқын әсер беретін бұйым жасау идеясына бағынады. Екінші жағынан, бұйым зұлым рухтан қорғануға және отбасында әл-ауқатқа ықпал етеді.

Қазіргі шеберлер утилитарлық функциялармен шектелмейді. Мысалы, біздің замандасымыз Райгүл Ахметжанованың шығармашылығын тілге тиек етсек, оның шығармалары қазақтың дәстүрлі көркем ши тоқу техникасында орындалған. Суретші Райгүл Ахметжанова осы техникада жұмыс істей отырып, оған көлемді кеңістіктік формалар жасай отырып, көптеген авторлық элементтер енгізді, ол жаңа композициялық элементтерді шебер қолданады. Ежелгі материалда суретші жаңа көркем бейнелер мен идеяларды іске асырады. Сонымен, оның шығармашылығында ши заманауи және сонымен қатар ұлттық өнер болып келеді. Осы техникада жасалған жұмыстар заманауи интерьерлердің әшекейіне айналады.

Жоғарыда айтылғандардың барлығы бізге келесідей қорытынды жасауға мүмкіндік береді:

- этникалық-мәдени феноменнің әлемдік өркениет жүйесіне енуі ұлттық идеяның қалыптасуында, оның тұтастығында осы этнос тарихы-

ның барлық кезеңінде қарама-қарсы процестердің барлық қақтығыстарымен, әлеуметтік катаклизмдермен, мәдени және рухани шаралармен, тоқырау және тіпті материалдық және рухани мәдениеттің дамуындағы регресспен белгілі бір рөл атқарды.

- өскелең ұрпақты өз халқының дәстүрлі мәдениетінен, онжылдықтарда қалыптасқан этникалық нивелирленген жеке санадан, оның ішінде көркемдік жеке санадан айыру; көбінесе эстетикалық сананың, жоғары көркемдік идеал мен талғамның дамуына ықпал етпейді.

- халқының ұлттық сәндік-қолданбалы өнері қосымша білім беру жүйесінде қазіргі ұрпақтың көркем-эстетикалық тәрбиесінде, шығармашылық жұмыста ұлттық өнер элементтерін түсіндіруде қуатты әлеуетке ие және оң ұлттық өзін-өзі сәйкестендіруді қалыптастыруға ықпал етеді.

Ши панносы дизайнын да, яғни, сыртқы пішінін заманауи бағытта жаңартып, талғаммен өзгертіп отыру да маңызды. Әрбір суретші, қолөнер шебері осы жаңашылдық бағытында еңбектенуі тиіс. Нағыз шеберлікке жету үшін табандылық, іскерлік, талғампаздық, білім, батылдық қажет. Ұлтымыздың шеберлігін қастерлеуге, құрметтеуге, өнерді жалғастыруға жас ұрпақты баулу осы саладағы мамандар үшін міндет. Ұлттық қолөнерімізді басқа халықтарға мақтанышпен көрсету үшін, шебердің қолынан шыққан заттардың дизайны, орындау тәсілі сапалы болуы маңызды. Шығармашылық үстіндегі халық шеберлері, тоқыма суретшілері тұрмысқа қажетті қолөнердің сан алуан түрлерін ойлап таба білуі қажет. Өмірдің өзгеріп отыруына қарай жаңа туындылардың өмірге келуі тиіс.

Дәстүрлі көркем ши тоқудың техникасы мен технологиясын жас ұрпаққа меңгерте отырып, шеберлігін дамыту, өнерге деген ынта-қабілетті арттыру, жаңа туынды жасауға бағыттау – басты мақсат. Халықтың мәдениеті өскен сайын қолөнері де дами түсері сөзсіз. Қазіргі кезде қоғамдық орында, үй тұрмысын әсемдеуге шиден дайындалған паннолар кеңінен қолданылады. Үлкен зәулім үйлерде кілем ілу сәннен қалып, картиналар мен панно ілу сәнге айналған. Осыған орай, шиді пайдалану мен оны қолданысқа енгізу және үй тұрмысында қолдану әлі жалғасын таба береді. Әрі үнемі дами отыра, ел игілігіне айнала бермек.

Атадан мұра ретінде бізге жеткен дәстүрлі өнер арқылы біз рухани эстетикалық тәлім алып, өнер әлеміне қанат қағамыз. Өнер туындылары арқылы мәдени мұра жалғасуда, одан әрі жалғасын тауып, жақсара беретініне сенеміз. Фабрикадан шыққан кәдесыйлардай қайталана бермей, шиден жасалған әр бұйым басы-аяғына дейін қолмен орындалып, бірбірін қайталамайды, шығармашылық жеке туынды болып қалады. Ол заттар да бірден жұрттың сұранысына ие болады. Бұл дәстүрлі техниканы қолдана отырып, бұл

өнерге көптеген жаңалықтар енгізіп, көркем ши өнерін қазіргі заман талабына сай дамыта отырып, тамаша туындылар жасауға мүмкіндіктер көп. Бұл өнер арқылы да үлкен терең ойларды, күрделі сезімді беруге болады.

Халқымыздың қолданбалы өнерін шиден тоқылған туындыларды жасау арқылы ежелден келе жатқан қазақ халқының қолөнерін жандандыруға әрбір шебер, көркем тоқыма суретшісі үлес қосып жүр. Қазақтың ерте заманнан қалыптасқан шиден өрнек салатын көне өнері бүгінде өмірінің жаңа жалғасын тауып отыр. Қолданылған заманауи материалдарымен ерекшеленетін бұл өнер туындылары бүгін өзінің көркемдік сипатының жоғарылығымен де айрықшаланады, интерьерге көркемдік сән береді.

Қазақтың ерте заманнан қалыптасқан шиден өрнек салатын көне өнері бүгінде өмірінің жаңа жалғасын тауып отыр. Қолданылған заманауи материалдарымен ерекшеленетін бұл өнер туындылары бүгін өзінің көркемдік сипатының жоғарылығымен де айрықшаланады, интерьерге көркемдік сән береді. Өткен тарихымыз бен қазіргі таңдағы өнеріміз бір-бірімен сабақтасып дамуы міндетті құбылыс. Қазақ дәстүрлі өнерінің заманауи өнерге трансформациялануының негізінде ұлттық өнерімізді қайта жаңғыртып, қолданысқа енгізе аламыз. «Қазақ қолөнерінің мәдениеті» зерттеуінде Ө.Жәнібеков: «Заманауи өнер – өткен кезеңдердегі өнерді салыстыра келгенде пайда болады» – деген болатын [Жәнібеков Ө., 1992, 319 б.].

Тәуелсіздік жылдары орындалған сәндік-қолданбалы өнер туындыларына өнертану докторы Р.А. Ергалиеваның айтуынша, «Заманауи мәдениетте шеберлер өз жолдарын қайта салып, жаңа көркем бағытта мүмкін емес нәрсені мүмкін етті» [Ергалиева Р.А., 2006, 176 б.] – дейді. Тәуелсіздік жылдар кезеңіндегі Қазақстанның сәндік-қолданбалы өнеріндегі дәстүр мен жаңашылдықтың өзара байланысын бүгінгі заманауи өнер туындыларынан зерделеу, оның мәселелеріне өнертанушылық баға беру заман талабынан туындаған көкейкесті мәселелердің бірі.

Қазақ сәндік-қолданбалы өнерінің көркемдік ерекшелігі ою-өрнек арқылы шешіледі. Сондықтан да, оның көркемдік ерекшеліктері, белгілер мен символдар жүйесі қолөнердің айырылмас бір бөлігі болып табылады.

Қазақтың өрнекті шым шиі, ең алдымен өзінің сәндік қызметімен ерекшеленеді. Шым ши тоқу кезінде көп қолданылатын оюлардың ішінен тұтас ою формасы “шаршы ою” деп атайды. Оған белгілі геометриялық фигуралардағы төртбұрышты, дөңгелек, үшбұрышты, тағы да басқа көпбұрышты оюларды жатқызуға болады [Крыкбаева С.М., Нуржан А.Д., 2019, 181 б.]. Оларды шым шидің ішін тұтас безендіруге қолданылады.

Қазақ шеберлері өрнектеп ши тоқу өнерін де қолданған. Өрнектеп ши тоқуда дәстүрлі тәжі-

рибесі мол шеберлер табиғи таланты мен өнерпаздық дарындылығының арқасында алуан түрлі композициялы өрнек туындыларын жасай білген.

Ғасырлар бойы сараланып қалыптасқан халық өнерінің өз заңдылығы бар. Халық мұрасын-

дағы ши-өнерін көркем – композициялар жасай білу жас ұрпақты бала-бақша, мектеп қабырғасына баулығанда ғана өнердің терең сырын меңгере алады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. <http://www.akorda.kz/kz/events/memleket-basshysynyn-uly-dalanyn-zheti-kyryatty-makalasy>
2. Маргулан А.Х. Казахское народное прикладное искусство. Т.1-2 – Алма-Ата: «Онер», 1986-1987
3. Муканов М.С. «Казахские домашние художественные ремесла». Алма-Ата: Казахстан 1979, 120 стр.
4. Жәнібеков Ө. Уақыт керуені. Алматы: «Жазушы», 1992. – 65 бет.
5. Ергалиева Р.А. Shahaг культура №4 (12) 2006 г.
6. Крыкбаева С.М., Нуржан А.Д. «Халықтық ою-өрнектердің абстрактылы дамуының зерттелу негізі» Астана: Қазақстанның ғылымы мен өмірі атты Халықаралық ғылыми-көпшілік журнал. №8/3 2019 ж. 179-184 бб.

Сабырова Алия Султанмуратовна

кандидат искусствоведения,
ассоциированный профессор, доцент
Казахская Национальная консерватория им. Курмангазы

Габдиев Мухаддас Рыспаевич

старший преподаватель
кафедра музыки и искусства
гуманитарный факультет
Атырауский университет им. Х.Досмухамедова

Басыгара Ерсайын Бахытович

профессор
кафедра домбры
Казахская Национальная консерватория им. Курмангазы

О МУЗЫКАЛЬНОЙ РЕФОРМЕ АБАЯ

Түйін. Бұл мақалада Абайдың ән реформасы талданады. Абай әндерінің өзгешелігі оның саз өнеріне деген өзіндік көзқарасы болуымен түсіндіріледі. Биыл еліміз Абайдың 175 жылдығын атап өтуде. Қазақстан Республикасы Президентінің К.К. Тоқаевтің мақаласында «Абай және ХХІ ғасырдағы Қазақстан» ақын мен композитор мұраларын зерттеуді өзекті етеді. Бұл мақалада Абайдың әндегі жаңашылдығы туралы. Абай мен Шәкәрімнің әндерін жан-жақты талдау олардың жаңа музыка философиясы мен музыкалық эстетика идеялары тек әдемі декларация ғана емес, композиторлық практикада – әннің жаңа моделінде нақты практикалық көріністі тапқандығын растайды. Поэзия мен музыка одағында поэтикалық сөз мағынаны қалыптастырушы принцип ретінде қызмет етеді.

Түйінді сөздер: Абай, ән реформасы, эстетика, әннің жаңа моделі, «есті ән».

Резюме. В данной статье рассматриваются особенности песенной реформы Абая. Автор приходит к выводу о том, что поворот к новому песенному стилю был обусловлен концепцией поэта на сочинение и слушание песни. В этом году страна отмечает 175-летие Абая. Статья Президента Республики Казахстан К.К. Токаева актуализирует изучение наследия поэта и композитора «Абай и Казахстан в ХХІ веке». В этой статье речь идет о новизнах Абая в песне. Всесторонний анализ песен Абая и Шакарима свидетельствует о том, что их новая музыкальная философия и идеи музыкальной эстетики нашли не только прекрасную декларацию, но и реальную практическую картину в композиторской практике – новой модели песни. В Союзе поэзии и музыки поэтическое слово служит принципом, формирующим смысл.

Ключевые слова: Абай, реформа, эстетика, новая модель песни, «песня памяти».

Summary. Abai's songs, this article analyzes the reform. Musical specificity is due to the fact that a certain look on her songs of Abai art. This year, our country celebrates the 175th anniversary of Abay. Article of the President of the Republic of Kazakhstan K.K. Tokaev "Abai and Kazakhstan in the XXI century" actualizes the study of the heritage of the poet and composer. This article is about Abay's innovation in the song. A holistic analysis of the songs of Abay and Shakarim confirms that their new philosophy of music and ideas of musical aesthetics were not just a beautiful declaration, but found a real practical embodiment in composer practice – in a new model of the song. In the union of poetry and music, the poetic word acts as the meaning-forming principle.

Keyword: Abay, reform, aesthetics, a new model of the song, "natural song".

В культурно-исторической судьбе казахского народа вторая половина XIX века – особая. Это время общественно-политических и социокультурных потрясений, экономическое переустройство степи, кризис кочевой цивилизации, начало её гибели. Нарушившие государственную целостность реформы М. Сперанского (1882, 1884 г.г.) сопровождались строительством казачьих военных укреплений. Переселенческая политика царизма лишила казахов плодород-

ных земель. Не утихавшие волны народно-освободительного движения и резкая социальная дифференциация общества, явившаяся следствием внедрения товарно-денежных отношений в ауле, усугублялись поляризацией мнений, возникших в результате раздвоения языковой ориентации в системе образования в городах, породившей в свою очередь и новые культурные ориентации. На гребне этой волны происходит рождение новой литературы, порицавшей

явления современности. У поэтов "зар-заман" рождается новое понимание времени. Статичное, нелинейное время, в традиционном мировоззрении кочевников синтезировавшее в единое целое прошлое и настоящее, начинает постепенно разрушаться, уступая место устремленной в будущее линейной времяизмерительности. Перелом в представлениях о времени вызван распадом прошлого и настоящего, где настоящее, оторвавшись от фона прошлого, уже не соизмеряет с ним свой эталон [Турсунов Е., 1993, сс. 106-108].

Следует отметить, что сферой проявления нового хронотопа в культуре была не только литература. Новая времяизмерительность была масштабной психологической реакцией всеобъемлющего социального характера на радикальные изменения основ жизни. Она оказалась предпосылкой появления новых пространственно-временных представлений и в музыке. Абай и Шакарим выполняют "социальный заказ", продиктованный требованиями эпохи, поэтому их творчество и стало переломным в развитии песенного стиля Арки.

Эстетическая платформа, заявленная Абаем поэтически, явилась первоисточком и причиной создания нового песенного стиля. Тесная взаимосвязь поэтических идей с песенным творчеством, а также их системность и концептуальность, впервые отмеченные Т. Ибрагимовым, позволила доказать комплексность, степень соответствия музыкального претворения принципам реформаторских поэтических деклараций.

Музыкальная эстетика – это огромный пласт научных познаний. Отдавая отчет в сложности данной области мы сосредоточим внимание на представлениях о музыке Абая, который, на наш взгляд, настолько стройны и логичны (хотя и рассредоточены), что обретают облик концепции искусства ("өнердің жайы"), концепции песни ("әннің жайы" – Абай) [Абай Құнанбаев, 1957, с. 203].

Ко времени появления на подиуме истории Абая казахская песня уже сформировалась как художественный и, что особенно важно, была осмыслена традиционной поэзией как эстетический феномен. Между тем, рационально-философский характер мироотношения Абая способствовал корректировке известных народной эстетике представлений и оценок, обусловив в конечном итоге иную позицию поэтов в отношении песни. Анализ всего корпуса идей о художественном, проясняет представления о национальном звукоидеале периода 2-й половины XIX века.

В высказываниях Абая о песне очевидно желание нормативно-жанрово оформить ее статус. Полноценное понимание песни как художественно-эстетического феномена невозможно без освещения вопросов ее функционирования в культуре.

Только композиторская специализация труда в творчестве Абая, выделенность создателя из исполнительской среды, продиктовала необходимость комментирования своих позиций относительно песни. Нормативная эстетика уже имела место в Центральноазиатской науке эпохи Мусульманского Ренессанса. Обращение к ее методам двух просветителей позволило расширить рамки традиционно казахских представлений о песенном идеале "жақсы, жарамды ән" [Абай Құнанбаев, 1957, с. 203] и осмыслив механизмы ее функционирования выйти на уровень культуры в целом "өнердің жайы" [Абай Құнанбаев, 1957, с. 10].

В 1887 году в стихотворении "Өлең сөздің патшасы" Абай впервые заявляет: "Сөз түзелді, тыңдаушы, сен де түзел" (слово подверглось изменению, слушатель, ты тоже изменись). Такая переориентация в творчестве была подготовлена рядом высказываний стихотворений 1886г. В фразах: "Абайлар әрбір сөзін өз халынша" (осмотрителен к каждому слову) и "Сәулесі бар жігіттер бір ойланар" (задумайтесь джигиты в коих есть луч), уже уловимы необычайные качества избранного преемника нового искусства, его особое, бережное отношение к бесконечной глубине и полноте смысла слова.

"Әуелі өнерізделікқолданкелсе" (поиску искусства во главу поставим) призывая, Абай уже в начале творчества превознося мастерство, искусную работу, тем самым провозглашает первостепенную задачу своего творческого кредо.

Вслед за реформаторской заявкой, Абай определяет целевые ориентиры творчества: "Мақсұтым тіл ұстартып, өнер шашпақ, Наданның көзін қойып көңілін ашпақ" ("Біреудің кісісі өлсе"), [Абай Құнанбаев, 1957, с. 203] (Цель моя совершенствование языка, раскрыть глаза, изменить внутренний мир невежд).

В нескольких стихотворениях идет постепенное пополнение идей, в них все полнее раскрывается и поясняется комплекс реформаторских принципов. Если стихотворения: "Білімдіден шыққан сөз", "Мен жазбаймын өлеңді ермек үшін" вырисовывают те качества, которые необходимы для носителя нового искусства, то: "Өзгеге көңлім тоярысң", "Құлақтан кіріп бойды алар", "Көңіл құсы құйқылжыр шартарапқа", "Домбраға қол соқпа" – содержат важные рекомендации к слушателю, сосредоточены на абаевской модели слушательского восприятия, представлениях о песенном идеале. Стихотворение "Адамның кейбір кездері" посвящено описанию момента творческого вдохновения.

Неоднократное повторение и дополнение сказанного служило недвусмысленному, точному толкованию постулатов, а итоговый характер строк "Көңіл құсы құйқылжыр шартарапқа" (1895г) придал высказываниям завершенность концепции:

Білімдіден аяман сөздің майын,
От просвященного не пожалею истинного
слова,
Алты өлеңмен білдірдім әннің жайын
Шестью стихами изложил я положения о пес-
не,
Ездің басы қаңғырсын ердің көңлі
Невежда не воспримет, не поймет, в душе
джигита
Жаңғырсын деп ойлады жазған сайын
Эхом отзовется с каждым разом
Көкірегінде оты бар ойлы адамға
Лишь думающий в ком душа пылает
Бұл сөзімнің суреті тұрар дайын
Увидит ясно картину моих мыслей [Абай Құ-
нанбаев, с. 203].

Таким образом, 1887-1895гг. для Абая – пло-
дотворный период погружения в мир идей о му-
зыке.

Неоднократные обращения к молодежи:
"Жаздым үлгі жастарға бермек үшін" (Написал
чтобы показать образец для подражания мо-
лодежи) ("Мен жазбаймын өлеңді ермек үшін"),
[Абай Құнанбаев, с. 203], "Өлеңі бар өнерлі інім
сізге" (Вам посвящаю братья по перу), [Абай Құ-
нанбаев, с. 136], "Ұстаздық еткен жалықпас үй-
ретуден балаға" (Истинный наставник не устанен
в обучении) ("Әсемпаз болма әрнеге"), [Абай
Құнанбаев, с. 14] – относятся ко времени, когда
появляется окружение Абая, что определило
назидательность, дидактический тон высказы-
ваний, обусловило появление стихотворений, пос-
вященных тому или иному представителю его
школы.

Качества личности представителя нового ис-
кусства оказываются одной из фундаментальных
частей эстетики Абая. Высокая нравственность
идеального образа, суммарно воплощенная в:
"талап" (усердия), "ойлылық" (вдумчивом от-
ношении), "есті" (сознательности), "көңілі ояу"
(восприимчивости), дополнены описанием
внутреннего мира абаевского героя, связанного с
метафорами света, озарения, обладания (букв.)
"глазом в груди": "Сәулең болса кеудеңде" [Абай
Құнанбаев, с. 33] (если озарен светом ты), "Нұрын,
сырын көруге көкірегінде болсын көз" [Абай Құ-
нанбаев, с. 37] (свет и тайну увидит тот, кто не
лишен источника света в груди), душевной чис-
тоты: "жүрегі айна" (сердце словно зеркало). Этот
человек обладает теплотой духовной энергии:
"жылы жүрек" (теплота сердца), "ынталы жүрек"
(усердное, стремящееся сердце), "Жүрегінде оты
бар" (пламенное сердце), эти качества подт-
верждают строки поэта:

"Адам аз мұны біліп ән саларлық,
Тыңдаушы да аз, ол әннен баһра аларлық"
Редко встретишь того, кто сможет пропеть
песню со знанием дела,

Не каждый слушатель испытает наслаждение,
поймет такую песню.

[Абай Құнанбаев, с. 203]

Итак, концепция, названная "әннің жайы"
[Абай Құнанбаев, с. 38] объемлет все простран-
ство музыкальной культуры.

Особенность концепции Абая в ее диалектич-
ности, пары категорий позволяют яснее понять
представления о музыке. Духовное познание ис-
тины, выступающее составной частью разумно-
го, критичного отношения Абая к окружающему,
емко определенное М. Ауэзовым как "религия
разума", обусловила общую эвристическую нап-
равленность концепции.

Существенной, преобравшей в сквозное зна-
чение оказалась идея Абая о необходимости
синтеза: совершенство формы частей и целого
вкупе с идейностью есть неперемное условие
художественности. Составляющими синтеза яв-
ляются качества красоты и глубины содержания,
последнее из которых и есть добавление в на-
родно-эстетические представления о идеальной
песне. Для наглядности приводим сгруппиро-
ванные принципом парной синонимии, прису-
щей тюркским языкам, пары понятий, встречаю-
щиеся в поэзии Абая:

тәтті күй – ойлы күй (сладкозвучный күй)
(содержательный күй) ("Құлақтан кіріп", "Көңіл
құсы құйқылжыр шартарапқа") [Абай Құнанбаев,
с. 38]

сыр – сымбат (глубина, тайна) (грация, ст-
ройность, красота) ("Жігіттер ойын арзан") [Абай
Құнанбаев, 1957, с. 223]

сыр(іші) – сырты (внутреннее, скрытое)
(внешнее, доступное) ("Мен жазбаймын өлеңді
ермек үшін", "Талай сөз бұдан бұрын көп айтқан-
мын") [Абай Құнанбаев, с. 85]

жақсы, жарамды ән – құр айғай
(хорошая пригодная песня) (пустой крик)
("Көңіл құсы құйқылжыр шартарапқа", "Жас-
тықтың оты қайдасың", "Құр айғай бақырған")
[Абай Құнанбаев, с. 203]

есті ән – есер ән (сознательная песня) (лег-
комысленная песня) ("Көңіл құсы құйқылжыр")
[Абай Құнанбаев, с. 203]

жақсы жарамды ән тәтті ән есті ән
(ойлы күй) **сыр сымбат** [Абай Құнанбаев, с.
203]

Квинтессенцией их представлений о новом
облике песни, заявленный эстетикой и осуществ-
ленный "живой" композиторской практикой,
выступает абаевская категория *есті ән*, которая
наиболее точно отражает характер музыкальной
стилистики, творческие методы, музыкальное
содержание произведений Абая и Шакарима.
Новое явление многослойно и обнаруживает
неотъемлемую глубинную связь с родной куль-
турой.

1. Есті ән — воплощает глубину музыкально-го содержания, сдержанность и мудрствование, пафос мысли, возведенной на общественно значимую этическую высоту. Абай и Шакарим по-своему претворяют духовную атмосферу родной культуры, то, что Б. Асафьев называл «этически высокой настроенностью, эмоционально-высоким обобщением в сочетании с эмоциональной отзывчивостью и мудрой философской созерцательностью». Не случайно доминирующим направлением творчества Абая и Шакарима, соответственно пятому мушелю жизненного цикла, на который приходится период их активности, становится назидательность, морализирование, свойственные как в целом казахской культуре, так и жанру *кара олен*, и творчеству жырау. Их размышления выступают продолжением (начатой *кара өлең* и эпической поэзией) концепции «философии жизни» (К.Нурланова), в которой поиск смысла жизни, осознание ее шаткости, текучести, переменчивости, понимания гостевого пребывания человека на земле уравниваются мыслями о смерти и бессмертии (у Абая в песнях «Мен көрдім ұзын қайың құлағанын», «Өлсем орным қара жер», «Есінде бар ма жас күнің», у Шакарима в песнях «Ажалсыз әскер», «Кетермін артымда сөз, әнім қалар», «Сұраған жанға сәлем айт», «Ойладым бір сөз жазайын да»). Дух *есті ән* выступает продолжением философских сентенций поэзии жырау, большая часть песенного наследия Шакарима связана с эпической поэзией. Это песни жизнеописания («Мұтылғанның өмірі», «Анадан алғаш туғанымда», «Жылым-қой, жұлдызым-июль»), песни-назидания («Насихат», «Жаңа ойдан шығарған», «Анадан алғаш туғанымда»), песни-прощания («Кетермін артымда сөз, әнім қалар», «Ойладым бір сөз жазайын да»). Кроме того, Абай и Шакарим расширяют рамки традиционной музыкальной образности. Речь идет о стихах, превозносящих силу знания и труда, в которых содержится мысль о бессмертии творчества, а также критикуется невежество (Абай «Біреуден-біреу артылса», «Сегіз аяқ»; Шакарим «Ажалсыз әскер», «Насихат»).

II. Есті ән следует понимать как преобладание в творческом процессе осмысленной, рациональной работы. Это качество влияет на тщательный отбор средств по признаку целесообразности. Чувство меры заведомо ограждает от неоправданных излишеств. Абай и Шакарим отказывались от тех средств выразительности, которые не способствуют, по их мнению, глубине музыкального содержания, а служат лишь украшению. Стремление к порядку и наличие ясных представлений об идеальной модели песни, предпосланные их философией музыки, обусловили ряд художественно-эстетических ограничений:

а) оба композитора отказываются от протяженных алексических распевов и припевов, т.к.

считали, что такие мелодические фигурации отвлекают от восприятия стиха, а потому в песне излишни;

б) существенно ограничивается сфера применения коротких лексических распевов, они используются лишь как средство лиризации мелодий;

в) их музыкальная эстетика указала на неприемлемость, а творческая практика отвергла *құр айғай* – акынский возглас-зачин, широко распространенный в народно-профессиональной песне [Елеманова С., 1986, с.9-23]. Религиозно-обрядовому характеру суфийских слушаний *сама*, когда пение является органической частью молитвенно-медитационной атмосферы, создаваемой чтением отрывков из Корана, слушанием проповеди, музицированием, осуществляемом в кругу «избранных», просвещенных эстетов лучше всего соответствовало негромкое пение, чтение и вдумчивое размышление в закрытом помещении.

Стиль пения *құр айғай*, напротив, органически связан с атмосферой народного праздника, традициями громкого пения на открытом воздухе для большой массы людей. Направленность *құр айғай* вовне, ярко выраженная концертность, открытая эмоциональность, предполагающая обязательность громких ободрений публики, наличие фиоритур, демонстрирующих мастерство певца-импровизатора – все это противоречит природе *есті ән*, а главное не способствует, по мнению Абая и Шакарима, донесению слова музыкой, мешает трезвому, рациональному музыкальному восприятию;

г) отказ от асинхронности в пространственно-временной организации напева также способствует ясному, выпуклому донесению мысли (*сөзі жан, әні-тән жарасымды болса тыңдар оны дос* (слово – душа, песня – тело, их складное соотношение станут слушать друзья -Шакарим)).

Итак, происходит сознательное отрицание некоторых, сложившихся в концертной народно-профессиональной музыкальной практике XIX века приемов, противоречащих положениям музыкальной философии поэтов-суфиев.

III. Есті ән – это приверженность принципу избирательности в выборе средств. Новый песенный стиль есть детище тенденций культуры, на которых формировался, воспитывался эстетический вкус в соответствии с которыми шло накопление слухового опыта. Избирательность, сознательный выбор из арсенала сложившихся в музыкальной культуре средств, целенаправленное и творческое переосмысление лишь тех «лексем» из музыкального словаря традиционной культуры, которые отвечают конкретно поставленным новым задачам, а также соответствуют представлениям поэтов о песенном идеале и затем закономерное претворение – есть еще одно качество *есті ән*.

Побудительным фактором этой избирательности в области музыки послужить поиски новизны у Абая и Шакарима в области стихосложения. Симметричный стих, удлиненные, либо укороченные строки, применяемые Абаем и Шакаримом, подготовлены спонтанными, “незаконными” находками в разных жанрах народной музыки. Они послужили собирательным опытом, который Абай и Шакарим смогли применить последовательно, сознательно и неуклонно внедрить в качестве собственного новаторского метода. Так, согласно А. Байгаскиной, [А. Байгаскина, 1991. с.с. 126-149] симметричные 6, 8, 10-ти сложные структуры стиха встречались в недрах алексических припевов семейно-обрядовых и детских песен, а также в народно-профессиональном творчестве (Жаяу Муса «Шолпан»; припев песни «Алтыбасар» Ахана-сері). Однако, в этих песенных традициях подобные структуры являются скорее исключением, чем правилом. В семейно-обрядовых песнях наметилась тенденция к расширению рамок 8-мисложника и удлинению строки посредством присоединения к ее концу припевных слов. Итак, *есті ән* аккумулирует в себе опыт предшествовавших музыкальных жанров.

Остановимся подробнее на источниках, явившихся предтечами нового музыкального стиля.

Обрядовый мелос. Синхронность в соотношении стиха и напева по принципу «звук-слог», обособление бунаков ритмически, будучи незыблемой основой обрядовых песен, в условиях *есті ән* обусловили не только степенность течения музыкального темпоритма, но призваны были донести слово. Причём, слово для Абая и Шакарима – священо. Эта ориентация на древние обрядовые традиции пения, на наш взгляд, как бы парадоксально это ни звучало, обусловлена стремлением вдохнуть в песню дух сакральности, утрачиваемый как в *кара-олен*, так и в творчестве *акынов* и *сал/сере*.

Идея выпуклого донесения слова как стержень творчества Абая и Шакарима коренится в ранних формах фольклора, в творчестве письменных поэтов. Она как бы предвосхитила идею «осмысленного слушания» (*тыңдасаң ой көзімен*).

В своих лирических *есті ән* Абай и Шакарим помимо вопросо-ответной структуры фольклорных песен часто опираются на издревле сложившуюся семантику **плачевых попевок** III-IV-V [Кокумбаева Б., 1989], также из песен-плачей в их мелос проникли субкварта и интонация «зова» [Г.Омарова, 1989, С.Елеманова, 2000] в виде восходящей кварты. Звукоряды обрядовой женской лирики I-II-III-V-VI [С.Елеманова, 1991. с.с.49-50] слышатся в песнях Шакарима («Қорқыт Хожа Хафиз», «Жылым-қой»).

Кара olen. Часто используемые Абаем 11-сложная строка с небольшими лексическими

лиризирующими распевами в запевной части, а также мелодический диапазон октавы были освоены ещё в **кара olen**. Столь излюбленные Абаем каденции III-II-I, также проникают в его стиль из бытовой народной песни. Им восприняты и конструктивные методы этой традиции: двухчастная форма с повтором второй половины, а также форма повторенной полустрофы («Мен көрдім ұзын қайың құлағанын» Абая, «Насихат» Шакарима)

Эпос и акынская речитация. По-новому Абай и Шакарим воплотили речевые элементы мелодики повествовательных жанров акынской традиции и манеры интонирования эпоса. Преобладание в мелодическом рисунке репетиционных формул, кварто-квинтовых скачков организованы Абаем и Шакаримом в ритмическую формульность.

Народно-профессиональная песня. Абай и Шакарим творчески претворили некоторые её признаки:

1. В народно-профессиональной песне наблюдается тенденция к расшатыванию центро-стремительных ладовых тяготений, которая создает условия для функциональной неоднозначности ступеней, вплоть до создания временных опор, конкурирующих с тоникой [И. Кожобеков. 1992, с. 77]; ладовое пространство расширяется, оно освобождается от диктата прежних ладовых тяготений, соподчинений, разрешений [И.Кожобеков, 1984. с.с. 97-120]. Абай и Шакарим идут дальше. Они узаконивают свободу широкого незаполняемого скачка. Смелость в интонационно-мелодическом развитии связана с ладовой автономностью каждой из мелострок в масштабе строфы;

2. Народно-профессиональная песня наметила пути конструктивной изобретательности, поощряя новаторство в приемах структурирования [С.Елеманова. 1992, с. 55]. Усложнение известных и моделирование новых музыкальных форм продолжено Абаем и Шакаримом, которые охотно пользуются формой 4-х, 6-ти, 8-ми мелострок, а Шакарим существенно увеличивает масштабы запева.

3. Филигранная отделка музыкальной интонации, ставшая одним из краеугольных принципов *есті ән*, также начата в народно-профессиональной песне. Выразительная подача слова, осуществляемая через мелодекламацию обособленного бунака, позволяла выделить слово из контекста [С.Елеманова, 1986, с. 9-23], акцентировать его смысл. Эти приемы, появившиеся в повествовательных народно-профессиональных песнях [С.Елеманова. 1992, с.55-77], укоренились, стали главенствующим принципом, были возведены в правило в песнях Абая и Шакарима. Музыкально выраженная смена поэтических интонаций, поддержанная местоположением в строке, акцентирование восходящим скачком важных в смысловом отношении слов,

обособление слова с помощью его ритмического оформления – вот неполный перечень музыкальных приемов работы со словом, используемых в песнях Абая и Шакарима.

Таким образом, Абай и Шакарим претворяют те традиционные элементы музыкальной выразительности, которые позволяли на практике воплотить их представления об идеальной песне. Тщательный отбор необходимых приёмов, отшлифованных в разных жанрах народной и профессиональной песни, их органическое слияние в рамках созданного ими яркого индивидуально-авторского стиля обусловили традиционность нового музыкального явления.

IV. Есті ән есть последовательность в претворении избранных средств. Следование ряду принципов формирует стержень сложившейся модели есті ән.

Звуковысотное развертывание мелодии в песне основано на отношении к интонации как знаку, семантика которого изначально связана с семантикой слова [С.Елманова, 1991, с. 150]. В казахской и шире тюркской культуре связь музыкальной интонации с речевыми формами выражения породила феномен «говорящего» кюя. Абай и Шакарим на новом уровне возрождают изначальный синкретизм музыки и речи. Их сближение, равноправный синтез обусловили результат, который можно образно определить строками Шакарима как «омузыкаленное слово», «произносимая интонация»: *Ән-өлшеуіш, өлең-күміс, /Қоспаңыз мыс аралас, /Артық алу, не кем салу, /Қарпі қалу жарамас* (Песня измеритель, стих – серебро, не добавляй меди, уменьшение либо превышение величин неуместно); *Сөзі жан, әні тән, жарасымды болса тыңдар оны дос* (слово – душа, песня – тело, их складное соотношение станут слушать друзья). Поиск гибкой интонации моделирует способ мелодического развертывания. В условиях новой времяизмерительности происходит ускорение, сжатие музыкальной процессуальности, благодаря которой становится возможным нанизывание мотивов-знаков, что делает музыкальную ткань информативной, насыщенной, концентрированной. Отбор музыкальных интонаций происходит по признаку их близости к речевым. Чаще всего это кварты, квинты, репетиции. Оба композитора идут по пути адекватно-точного отображения смен поэтической интонации, произнесения слова. Направление скачка зависит от местоположения в мелостроке. В итоге меняется характер напева. Он оказывается не музыкально обобщенным, но прямо и непосредственно следующим за словом, подчеркивающим смысловые акценты текста.

Универсальные принципы, сложившиеся в творчестве Абая и Шакарима:

1. Синхронность соотношения стиха и напева по принципу «слог-нота» достигается с по-

мощью отказа от распева;

2. Форма структурируется по мелострокам, обособленным друг от друга цезурно (паузой, либо фигурой суммирования);

3. Простейшей интонационно-ритмической единицей в дробной мелостроке оказывается бунак, принципы применения которого связаны с его местоположением в форме;

4. Цезура выступает важным формообразующим средством; появляясь как внутри, так и между строк, она сообщает музыкальному высказыванию степенный, осмысленный характер;

5. Абай и Шакарим добиваются свободы взаимоотношений тонов внутри освоенного октавного пространства, что явилось результатом централизации лада мелостроки как ладовой «автономии» со своим центром и периферией, где сложность и неоднозначность функции опорных тонов по отношению к периферии, приводит к пониманию ладового развития как постоянно меняющейся динамической системы [И.Кожобеков. 1984. с.с. 97-120]; непосредственное сопоставление опорных тонов и неустоев, автентизм срединных и тоникальность заключительных каденций – всё это выводит лад на уровень регулятора формообразующего процесса (особенно в творчестве Шакарима);

6. Примечательна роль поэтической рифмы в мелодическом становлении, связь ее повторов с интонационно-ритмической репрезентативностью в напеве на уровне бунака-мотива;

7. Разнообразие композиционных форм напрямую зависит от степени традиционности либо новизны конструкции и ритмики стиха и колеблется от традиционной народной структуры из четырех мелострок до сквозных форм.

В песнях Абая наблюдается единство композиционных принципов, в рамках трёх структурных моделей:

а) куплетная форма с повтором второй половины в лирических песнях;

б) форма четырех мелострок в речитативных песнях с традиционным стихосложением;

в) отклонение от традиционно-песенного формообразования в речитативных мелодиях с новаторским стихом.

В песнях Шакарима изобретательность в стихосложении ведет к укрупнению музыкальных композиций.

Следствием рациональной композиторской работы (*есті ән*) явилось изменение стилистического облика песни:

- Идея содержательности искусства – это базовая составляющая модели песни. Ее осуществление понималось одновременно и как решение задачи содержательности музыкальной, отсюда донесение слова музыкальными средствами, выразительной песенной интонацией – явилось главной целью творчества Абая и Шакарима.

Идея неразрывного единства, равного синтеза (*сөзі жан, әні-тән* — Шакарим) музыкального и поэтического в песне, отразилась в понятиях *ән сыры* и *жарасымдылық*. Синхронность в соотношении стиха и напева, в отличие от распевов, в которых разрывалась нить содержания, была средством, позволяющим добиться выпуклости, ясности звучания каждого слова.

- Целенаправленно используемые, сознательно ограниченные средства художественной выразительности на разных уровнях музыкального текста, предопределённые понятием *есті ән*, формируют новое песенное явление. Примечательна последовательность в методах их воплощения, что демонстрирует анализ микроинтонационного уровня:

а) в интонационном слое Абай и Шакарим идут по пути сознательного выбора средств музыкального выражения, близких речи. В трактовке семантики кварт, квинт, октав, репетиционных мелодических формул они опираются на сложившийся художественный опыт акынской традиции, а также повествовательные элементы и вещательность народно-профессиональной песни;

б) прослеживается единство и последовательность проводимых принципов музыкально-ритмического оформления слова в бунаки, адекватно отражающего интонационно-временные (краткость, долгота, повышение, понижение) свойства звучания языка;

в) последовательное проведение принципа музыкально-ритмического подчеркивания связано также с возвратом рифм. Интонационные повторы позволяют уловить обычное и изобретенное в рифменных конструкциях;

- Лицо нового песенного явления в полной мере определяют ладовые средства и композиционная логика, которые также направлены на решение задачи произносимости слова в стихе.

В ладовом мышлении оба творца наследуют закрепившиеся в народной и профессиональной песне функциональные значения ступеней, применяют неполные, малообъемные лады направляют внимание на факторы, способные расширить, раскрепостить межтоновые взаимоотношения. Активизация, эмансипация скачка, смелое, прямолинейное сопоставление ОТ на близком расстоянии в начальных и каденционных построениях, нарушение аксиоматического для народно-ладового мышления обязательного, плавного заполнения скачка, начатое Абаем, становится излюбленным, широко применяемым и даже обычным средством для Шакарима. Все это ведет к утвердительности, лапидарности интонационных оборотов и, в конечном итоге, подчинено не логике функциональной субординации тонов, а динамике интонирования распевного стиха. В целом песни Абая более приемственны народно-ладовому интонированию,

тогда как творческие поиски Шакарима более радикальны.

Одним из способов усложнения внутритоновых соотношений в песнях Абая выступает осознание автономности, ладовой обособленности мелострок, с утверждением в каждой своего временного, периферийного ОТ. Неоднозначность взаимоотношений тонов претворяется в сменах ладовых центров, переакцентировке значений функций на диатонической основе. («Бойы бұлған» Абай). Наблюдается тенденция хроматизации лада, появление отдельных альтерированных ступеней – VI повышенной («Өзгеге көңлім тоярсын»), VII повышенной («Татьяна сөзі» VI, «Есіңде бар ма жас күнің» Абай) и VII пониженной («Ажалсыз әскер», «Жылым-қой», «Кетермін артымда сөз, әнім қалар» Шакарим). Прием хроматизации усложнен Шакаримом сопоставлением ступени в натуральном и альтерированном «бытии» на близком расстоянии («Бұл ән», «Сұраған жанға»). Тем самым, композитор находит прием, который становится формой реализации упомянутой творческой задачи по подчеркиванию значимых слов текста. Абаевский прием ладового обособления мелострок углублен Шакаримом и проявляется в сопоставлении самостоятельных в ладовом отношении разделов песни («Жаңа ойдан»);

- В конструктивном мышлении последовательность выполнения задачи претворена на разных уровнях синтаксиса. Внутрострочные и межстроковые цезуры сообщают степенность, способствуют членораздельности музыкальной речи. Обычным становится завершение мелостроки ритмической группой суммирования. В целом, в процессе анализа выявлены 4 основных типа мелострок в песнях Абая и Шакарима (цезурные, бесцезурные, смешанные и укрупнённые), а также наличие различных композиций. В песнях Абая, в основном, встречаются два типа структур: тип четырех мелострок и форма, где объединение строф, либо присоединение припевного дополнения приводит к расширению рамок четырех мелострок.

В сочинениях Шакарима очевидны пути конструктивной изобретательности, и поэтому композиционная логика обнаруживает три типа:

1) новые поэтические размеры в масштабе четырех мелострок; 2) музыкальные построения, объединяющие несколько строф;

3) музыкальное воплощение масштабно увеличенной неравносложной строфы.

Закключение: Итак, препринятый целостный анализ песен Абая и Шакарима подтверждает, что их новая философия музыки и идеи музыкальной эстетики [Utemissov M., 2003, p.9-16; Тури Йожеф, 1904, с. 77] были не просто красивой декларацией, но нашли реальное практическое воплощение в композиторской практике – в модели песни, последовательное выражаю-

щей каждую деталь поэтической структуры. Песня понимается Абаем и Шакаримом как равноправный союз поэзии и музыки, глубоко логичный в различных приемах претворения. В ней

порядок, соразмерность и красота гармонизованы содержательностью и глубиной. В этом союзе поэзия выступает смыслообразующим началом.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Турсунов Е. Единство эстетического опыта кочевых и нековых народов. / Кочевники – эстетика. Алматы, 1993.
2. Абай Құнанбаев Шығармаларының екі томдық толық жинағы (жауапты ред. М.Әуезов). – Алматы: Көркем әдебиет, 1957. –Т.1.
3. Елеманова С. Народно – профессиональное искусство казахов. / Рекомендации по вопросам методики преподавания в ДМШ. Алма-Ата, 1986. с.с. 9-23.
4. Байгаскина А.Е. Ритмика казахской традиционной песни. Алма-Ата, 1991. с.с. 126-149.
5. Кокумбаева Б. Семейно-обрядовые плачи казахов и лирические песни темы утраты: Рукопись дис. канд. Алматы, 1989.
6. Омарова Г.Н. Казахская кобызовая традиция: Рукопись дис. канд. Алматы, 1989.
7. Елеманова С. А. Музыка шаманского ритуала. /Казахское традиционное песенное искусство. Алматы, 2000.
8. Елеманова С.А. О семантике казахской народно-профессиональной песни. /А. Затаевич и проблемы современного этномызыказнания. Алма-Ата, 1991. с.с. 49-50.
9. Кожобеков И.К. К вопросу формообразующей роли лада в казахской песне и природе монодической ладофункциональности. / Казахская музыка: традиции и современность. Алма-Ата, 1992. с.с. 77-105.
10. Кожобеков И.К. О тональной централизации лада в казахской народной лирической песне. / Вопросы истории и теории музыки Казахстана. – Алма-Ата, 1984. с.с. 97-120.
11. Елеманова С.А. Некоторые композиционные принципы казахской народно-профессиональной песни. /Казахская музыка: традиции и современность. Алма-Ата, 1992. с.с. 55-77.
12. Елеманова С.А. Народно-профессиональное искусство казахов. /Рекомендации по вопросам методики преподавания в ДМШ. Алма-Ата, 1986. с.с. 9-23.
13. Utemissov M. L'armoise rouge de la steppe. – Paris, Caracteres, 2003, p. 9-16.
14. Тури Йожеф. Орта Азия түркі-әдебиеті. Будапешт. 1904. – 77 б. // Thúry József. Közép Ázsiai török irodalom. Budapest, 1904. p.77

ӘЛЕУМЕТТАНУ ҒЫЛЫМЫ СОЦИАЛЬНАЯ НАУКА SOCIAL SCIENCE

ОӘЖ 32.019.51

ҒТАХР 11.15.67

(Саясат және саяси ғылымдар)

Бегім Құтым

Студент

Жаратылыстану әлеуметтік және гуманитарлық ғылымдар мектебі
Назарбаев университеті
Астана, Қазақстан

ҚАЗАҚ ЕЛІНІҢ ҰСТАНЫМЫ – БЕЙБІТ ӨМІРГЕ ҚҰШТАРЛЫҚ САЯСАТЫ

Түйін. Ғылыми мақалада Қазақ елінің бейбіт саясатының негіздері, тарихи дәстүрлер зерттелген. Жас ұрпаққа ұлтымыздың қайраткерлігі мен даналығын насихаттау. Жастардың Отанға деген патриоттық сезімдерін күшейтіп, құрметін арттырып, «Мәңгілік Ел» идеясын іске асыруға үлесін қосу жолдарын ұсыну.

Мақалада автор қазақ ұлтының тарихта жүріп өткен жолдары мен халықаралық деңгейде мойындалған, беделді мемлекет дәрежесіне көтерілуінің арасында логикалық байланысы зерттелген.

Автор мемлекет пен ұлттың дамуына қажет «Мен және Ел» атты инновациялық жобаны іске асыруды ұсынады. Бұл жоба арқылы әрбір жас азамат өзінің күнделікті іс-қимылын, арман мен мұраттарын Отанымыздың өркендеуімен үйлестіріп жүргізе алады деген тұжырым жасайды.

Түйінді сөздер: бейбіт өмір, мемлекеттік саясат, жастар тәрбиесі, отансүйгіштік, инновациялық жоба.

Резюме. В научной статье рассматриваются основы и исторические традиции миролюбивой политики казахского народа. Целью статьи является пропаганда национальной мудрости молодому поколению, рекомендации по воспитанию патриотических чувств молодежи и укреплению уважения к Отечеству.

Автор анализирует логическую связь между историческим наследием казахского народа и повышением его статуса, авторитета на международной арене. В статье предлагается реализовать инновационный проект «Мен және Ел», который необходим в современных условиях для развития государства и нации. Благодаря этому проекту каждый молодой гражданин сможет связывать свои повседневные дела, мечты и идеалы с процветанием нашей страны.

Ключевые слова: мирное сосуществование, государственная политика, воспитание молодежи, патриотизм, инновационный проект.

Summary. The scientific article discusses the foundations and historical traditions of the peaceful policy of the Kazakh people. The purpose of the article is to propagate the energy of national wisdom to the young generation, recommendations on the upbringing of patriotic feelings of youth and strengthening respect for the Fatherland.

The author analyzes the logical connection between the historical heritage of the Kazakh people and the increase in its status and authority in the international arena. The article proposes to implement the innovative project “Men and El”, which is necessary in modern conditions for the development of the state and nation. Thanks to this project, every young citizen will be able to connect their daily affairs, dreams and ideals with the prosperity of our country.

Keywords: peaceful coexistence, public policy, youth education, patriotism, innovative project.

КІРІСПЕ

Қазақ халқы өз тарихында тәуелсіздікке, әділдікке, адалдық пен шыншылдыққа, батылдыққа ұмтылған ел болып қалыптасты. Қазақ ұлты – бүгінгі жастар мен болашақ ұрпаққа өнеге боларлық тұлғаларды туғызған дана ұлт. Кесек сөз бен ірілікті жас ұрпақ ұмыта бастады десек те, кесектік пен ірілік халықтың рухани жадында мәңгілікке жазылған. Жүрегі қазағым, елім деп соққан ұландардың бойындағы бүгінгі ұлтым дегенде үзілуге дайын тұратын дегбірсіздік соның көрінісі. Бес адамның басы қосылған жиында Елінің амандығын тілеген сөздер бөтен көзге оғаштау көрінгенімен ұлттың көңілін айғақтап тұр. Міне, Қазақ елі осындай!

Менің ғылыми жобамның тақырыбы – «Қазақ елінің ұстанымы – бейбіт өмірге құштарлық саясаты». Бұл жобамда мен Қазақ елінің бейбіт саясатының негізінде қандай қағидалар мен себептер, іс-әрекеттер жатқанын көрсеткім келді.

Ғылыми мақаламның мақсаты – Қазақ елінің саясатында ешқандай кездейсоқтық жоқ екенін көрсете отырып, бүгінгі жастар мен болашақ ұрпаққа ұлтымыздың қайраткерлігі мен даналығын көрсету. Отанына деген патриоттық сезімдерін күшейтіп, құрметін арттырып, «Мәңгілік Ел» идеясын іске асыруға үлесін қосу жолдарын ұсыну. «Мәңгілік Ел» идеясына өз үлесін қосатын әрбір қазақ жасының бойындағы өмірге деген құштарлығын күшейту.

Ғылыми зерттеуімнің гипотезасы – қазақ ұлтының бейбіт өмірге деген бағыты тарихта жүріп өткен жолдары мен халықаралық деңгейде мойындалған, беделді мемлекет дәрежесіне көтерілуінің арасында логикалық қисын бар екенін дәлелдеу.

Ғылыми мақаланың жаңашылдығы – мемлекет пен ұлтымыздың дамуы үшін әрбір азамат өз өмірінде елдің, қоғамның мүддесімен санасып жұмыс істеуі керектігін нақты инновациялық жобамен көрсету. «Мен және Ел» атты инновациялық жоба іске асырылса осы мақсатта әрбір жас азамат өзінің күнделікті іс-қимылын, арман мен мұраттарын Отанымыздың өркендеуімен үйлестіріп жүргізе алады деп ойлаймын.

НЕГІЗГІ БӨЛІМ

1.1 Қазақ елі – әлемдік жаңаша ой-сананы қалыптастырушы мемлекеттер қатарында

Ғасырлар бойы тәуелсіз болуға ұмтылған елінің арманына қол жеткізгенін көріп, сондай тарихи кезеңде ел басқарып, халқының алғысына бөленуден артық қандай бақыт бар! Бүгінде Қазақ елі – әлемдік ақыл-ойдың қорына өзінің таңбасын салған, парасат шыңына көтерілген, әлемдік гуманистік ой-сананы дамытушы ұлт болып еніп отыр. Әлемдік деңгейдегі ұлы халықтар деп – өз ұлтының мүддесін қорғап, сол мүддеге жауап беретін идеяны барша адамзатқа игі-

лік сыйлайтындай формада ұсынатын ұлттарды атауға болатын шығар.

«Биік шыңның айбыны мен ұлылығын мойындау үшін оны қашықтан тұрып бақылаңыз. Оның сыртқы түрі мен пішінін анықтағыңыз келсе тауды айналып шығуға тура келеді. Аспанға шаншылған биіктің мінезін білгіңіз келсе оны жылдың, күннің әртүрлі мезгілінде: таң сәріде, күн батарда, шаңқай түсте, жым-жырт түнде, қар мен жаңбырда бақылаңыз. Тауды осылай зертте-сеңіз ғана оның ішкі мазмұны мен тұңғыық сырларын ашасыз. Таулар да адамдар сияқты өседі, кемелденеді. Өйткені, биік шыңның табиғатында өмір үшін күрес бар. Олар айналасына өмір нәрін төгеді! Осы қасиетінің шегінде оның ұлылық сарынын көреміз!» Бұл керемет теңеулерді будда ілімін насихаттаушы, жиһангез Лама Говинда өзінің «Ақ бұлттардың жөңкілуі» атты кітабында келтірген екен [Лама Говинда, 2004, 153 б.].

Бүгінгі Қазақ елінің саясатындағы бейбіт өмірге құштарлығын дұрыс бағалау үшін де уақыт пен шындықты мойындау қажет сияқты. Өзінің сенімі мен өмірлік қағидасынан ауытқымайтын қазақ халқының атынан 1992 жылғы және 2015 жылғы Біріккен Ұлттар Ұйымының мінберінен айтылған сөздердің арасында 23 жыл уақыт өтті. Осы кезеңде әлемде түбегейлі өзгерістер орын алды, үлкен саяси-экономикалық дағдарыстар болды, аймақтық қақтығыстар мен соғыстар жиі-жиі тұтанып тұрды. Қазақстан 1993 жылы Ядролық қаруды таратпау туралы Келісімді ратификациялады. 2015 жылы БҰҰ Қазақ елі ұсынған Ядролық қарусыз әлемнің жалпыға бірдей декларациясын қабылдады [Есенбекова, 2019, 152 б.].

Халықаралық қауымдастық әлемді ядролық қарудан босату мәселесінде атом қаруынан өз еркімен бас тартқан мемлекет ретінде Қазақ елінің рөлі мен ұстанымын жоғары бағалайды. Бүгін де қазақ халқының бейбіт өмірге, әділетті қарым-қатынастарға үндеген позициясы ешбір өзгерген жоқ. Қазақстанның әрбір бастамасы – бейбіт өмірді, достық пен өзара сенімді нығайтуға, қарапайым адамдардың тұрмысын жақсартуға бағытталған.

Жасампаз өмірді жасауға аянбайтын күрескердің сенімін қазіргі халықаралық күн тәртібіндегі мейнстриммен толысқан Қазақ елінің манифестінен де көреміз. Бұл манифестің басты мазмұны – әлем халықтарының тағдырына жауапкершілікпен, жанашырлықпен қарайық, жас ұрпақтың болашағын ойлайық, олардың өмірін жақсартайық деген ізгілік формуласында жатыр. Манифестің іргетасы адамзат өркениетіне төнген қауіпті сейілту мен гуманитарлық апаттан сақтандыруға деген ізгі ниетпен қаланған [Назарбаев, 2016, 8 б.].

Әлемдік саясаттың беделді мүшесіне айналған қазақ мемлекетінің адамзат болашағын қауіптен құтқаруға шақырған үндеулері – Қазақ елінің бейбіт өмірге үндеген жасампаздық пара-

дигмасының нәтижесі екені күмән тудырмайтын қағида.

1.2 «Ел және Мен» жобасы арқылы қазақ жастарын отансүйгіштік, жауапты азамат етіп тәрбиелеу

Қазіргі заманғы барлық мемлекеттердің дамуы мен гүлденуі тек қана тұрақты саяси жағдаймен байланысты. Экономикасы өте дамыған мемлекеттер бүгін дамудың басты кепілі деп ішкі саяси келісімді айтады. Бұл мақаламның басты практикалық мәні мынада. Жоғарыда айтылған еліміздің дамуы мен бейбіт өмір саясатын негізге алып, ақпараттық технологиялар үстемдік құрған заманның сұранысына жауап беретін жоба ұсынғым келеді.

Бұл жоба бойынша Интернет желісінде «Ел және Мен» атты ресурс ашуды ұсынамын. Айтылған ресурстың басты мақсаты – жастардың күнделікті іс-әрекеттеріне өздерінің баға беру мүмкіндігін ұйымдастыру. Өзіне, отбасына пайдалы істер жасай алатын жас азамат ертең өскенде Елінің тағдырына қатысты істерді де жақсы нәтижемен, бар жинаған білімі мен өмірлік тәжірибесін қолданып, барынша беріліп атқара алады. Осылайша жастайынан жинақылыққа, уақытын дұрыс ұйымдастыруды үйренген азамат болашақта да өзінің адами ресурсын толық өзіне, отбасына және Еліне қызметке қоя алады. Ол – отансүйгіш, жанашыр, көпшіл және адал болып өседі. Осындай жоба арқылы жастарды өз іс-әрекеттеріне күнделікті есеп беруге, оларды жинақылыққа, ұқыптылыққа, жауапкершілікке үйретуге болады.

Интернет ресурс портал формасында ашылады. Әрбір жас азамат порталда тіркеліп, өзінің жеке кабинетін ашады. Тіркелген азаматтан басқа бұл кабинетке ешкім кіре алмайды. Жақсы қорғалған бұл порталда бірнеше қауіпсіздік деңгейі болады. Порталға кіру де, өз кабинетіне кіру де құпия сөз арқылы іске асырылады. Жеке кабинетіне кірген азаматқа ыңғайлы интерфейс ұсынылады. Ресурстың **сегменттерінің атауы: «МЕН», «ОТБАСЫМ», «ЕЛІМ» деп белгіленген.**

1-ші сегмент «МЕН» деп аталады. Бұл жерде әрбір жас азаматқа өзінің білімі мен рухани ішкі жан-дүниесін дамыту үшін, денсаулығын шынықтырып күшейту үшін не істедім деген сұрақтар бойынша жеке есебін жүргізу ұсынылады. Жеке басы қалай дамып келеді, қандай жоспарлары бар, болашақта қандай мақсаттары бар? Осы сұрақтар арқылы порталға тіркелген азаматтар өздеріне өздері есеп береді. Бұл есептерді тіркелген қолданушының еркі бойынша басқалар көре алатындай ашық болуы да мүмкін. Тек өзіне-өзі есеп беретіндей, өзінің өсу прогресін салыстыру үшін бұл жазбалар жабық болуы да мүмкін.

2-ші сегмент «ОТБАСЫМ» деп аталады. Сег-

ментте әркім өзінің отбасының дамуы үшін, отбасына пайдалы болуы үшін атасы мен әжесіне, әкесі мен анасына, бауырларына қандай үлес қостым деген сұрақтар бойынша ойларын жазатын болады. Күнделікті дағды бойынша отбасы істерінің қайсысына қатысқанын, қандай жаңашылдық, ұсыныстар енгізгенін, жақындарына қандай көмек көрсеткені бойынша жазбалар жазады, өздеріне есеп береді.

3-ші сегмент «ЕЛІМ» деп аталады. Өзінің аты айтып тұрғандай бұл сегментте жас азамат елі үшін, Отаны үшін, қоғам үшін қандай пайда келтіргені туралы есеп беріп отырады. Жастарды осылайша жай сөзбен ғана емес, нақты істермен еліне жақсылық жасауға үйретеміз.

Жастарға өздерін алдаудың қажеті жоқ. Мысалы, жастар бірігіп соғыс ардагерінің, әлеуметтік жағдайы нашар отбасына барып ауласын тазартып, еденін жуып берсе. Осының өзі жас азаматтың қайырымды болып өсуге, басқалардың тағдырына жанашыр көзбен қарауға тәрбиелейді. Жас азамат өзінің әрбір үлкен болсын, кіші болсын жақсы істеріне баға беріп, оны бағалап үйренеді. Осындай игі істерді көрген оның достары да бұндай мейірімді жұмыстарға араласатын болады. Көктем сайын отырғызылған ағаш көшеті, қаланың, ауылдың тазалығы үшін әрбір азамат үлес қоса алатын психология қалыптасады. Бұл Елдің дамуы үшін, қоғамның қайырымды, жақсы болуы үшін өте қажет.

Аталған 3 сегменттен басқа «Ел және Мен» инновациялық порталында тарихи тұлғалар, елге аты танымал, ұлтына еңбек сіңірген азаматтардың үлгілі, өнегелі өмірі туралы ақпарат беріліп, тәрбиелік мәні жоғары шаралар ұйымдастырылатын болады. «Ел және Мен» порталы жастарды жақсы істерге шақыратын, үндейтін жаңашыл инновациялық ресурс болады деп ойлаймын. Жобаның тәжірибе түріндегі алғашқы апробациясын Ұлттық зияткерлік мектептерде өткізген дұрыс деп ойлаймын. Бізге ниеттес достар мен пікірлес адамдардың көмегімен бұл жобаның өміршең болып, пайдасы көп болатынына сенемін. Одан ары қарай бұл жобаны еліміздің басқа да мектептерінің оқушылары мен жоғары оқу орындарының студенттері қолдайды деп ойлаймын.

ҚОРЫТЫНДЫ

Біздің Еліміз тәуелсіздіктің бірінші күнінен бастап бейбітшілік пен қоғамдағы келісімге басты мән беріп келеді. Қазақ елі көптеген этностардың өкілдері тұратын мемлекетте этносаралық және дінаралық келісімнің үлгісін жасады. Бүгін бүкіл әлем біздің тұрақты, бейбіт қоғамды жаңа замандағы мемлекеттің үлгісі деп қабылдап жатыр.

Осы ғылыми мақаламның басты мақсатын айқындауда мен еліміздің саясатының арқасында Қазақстанның демократиялық реформаларда

болсын, экономикада болсын, мәдени-әлеуметтік салада болсын үлкен жетістіктерге жете алатынын көрсету болды. Осы ойымның бір ғана дәлелі ретінде мемлекет пен қоғам, адам үшін ең маңызды болып саналатын құқықтық саланың дамуына тоқталайын.

Саяси, экономикалық жетістіктер үшін қажетті құқықтық ортаны біз дұрыс таңдап алдық деп ойлаймын. Бүгінгі құқықтық сала осы күйінде қалып қалмайды. Ол жүйелі түрде дамып отырады. Уақыттың талабына сай, мемлекеттің таңдап алған өсу жолына байланысты дамиды болады. Біздің елімізде қабылданған заңдар да қазіргі өмірдің жылдамдығымен бірге өзгеріп отыруы дұрыс деп ойлаймын.

Бұл тұжырымның дұрыстығын дәлелдеу үшін Америка құрама штаттарының Конституциясына енгізілген өзгерістер туралы өз ойымды келтірейін.

Конституциялық конвент қабылдаған Американың Конституциясын сол кездегі 13 штат 1788 жылы мақұлдап, күшіне енгізген. Бұл құжат қазіргі түсінік бойынша әлемдегі бірінші қабылданған Конституция деп саналады. 225 жыл толатын АҚШ Конституциясында 7 ғана бап бар. Осы уақытқа дейін оған 27 түзету енгізілген [Антропология, 2-том, 2014, 56 б.].

Америка Конституциясының бір ерекшелігі оның «толық еместігі». Америка құрама штаттарының негізін қалаушы саяси қайраткерлер бұл қадамға саналы түрде, біле тұра барған. Америкалық Конституция федеративтік мемлекеттің құ-

рылымының негізгі қағидаларын қамтиды және адам бостандығына ғана кепілдік береді. Қалған мемлекет құрылысы мен қоғам өміріне қатысты сұрақтар федералды заңдар мен штаттардың құзырында.

Қазақ елінде 29 жыл бойы мемлекеттің саяси құрылымы жасалып, жетіліп келеді. Елдің алға жылдам дамуына негіз болатын Конституция 1995 жылы қабылданды. Екі палаталы Парламент жұмыс істеуде. Қоғамдағы демократиялық жаңаруларды әрбір азамат сезініп отыр. Жаңаша сайлау жүйесі жасалып, ол ұдайы өзгеріп келеді. Саяси партиялардың беделі артып, олар теңдей дәрежеде билік үшін күресуге мүмкіндік алды. Осының бәрі – тәуелсіздік жылдары жеткен біздің басты жетістіктеріміз.

Қазақ халқының басты жеңісі – елімізді ешқандай революциясыз, қақтығыссыз даму траекториясына шығаруы деп айтар едім. Жауапты кезеңде мемлекет басында өзінің тарих алдындағы жауапкершілігін терең сезінетін тұлғалар тұрды. Жоғарыда ұсынылған «Ел және Мен» жобасы арқылы біз тұрақты дамып отырған Қазақ елін, бейбіт өмір сүріп, өсіп келе жатқан ұрпақты көрсетеміз, оларға дұрыс бағыт ұсынамыз. Жобаның көмегімен әлеуеті өсіп, ертеңгі күнін болжай алатын азаматтар тәрбиелеуге, қоғам құруға үлес қосамыз. Тәуелсіз Қазақ елінің және оның халқының 29 жылдағы жеңістерінің себебін бейбіт өмірге құштарлық саясатымен түсіндіру үшін де «Ел және Мен» жобасының маңызы керемет деп ойлаймын.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Лама Анагарика Говинда. Путь белых облаков. Буддист в Тибете / М.: Сфера, 2004. – 196 б.
2. Есенбекова Ұ.М. Цифрлық дәуірдегі адам және қоғамның трансформациясы (медиапсихологиялық аспект) / Л.Н.Гумилев атындағы ЕҰУ Ғылыми Кеңесі бекіткен, Л.Н.Гумилев атындағы ЕҰУ типографиясы. – Астана: 2019. – 225 б.
3. Н.Ә.Назарбаев. Манифест. Мир. XXI Век / https://www.akorda.kz/ru/speeches/external_political_affairs/ext_other_events/manifest-mir-xxi-vek
4. Антропология мировой политической мысли / Энциклопедия в 5-и томах, 2-том. – М.: Мысль. – 2014. – 351 б.

АВТОРЛАР ТУРАЛЫ МӘЛІМЕТ – СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ – INFORMATION ABOUT AUTHORS

Абдрашев Руслан Муратханович – доктор юридических наук, Евразийская юридическая академия имени Д.А. Кунаева

Абдуллина Люция Ильдаровна – к.ф.н., доцент, кафедра казахской, русской филологии и журналистики, ВКГУ им. С. Аманжолова, г. Усть-Каменогорск

Абдурахманова Галя Алимгазиновна – магистр, аға оқытушы, ҚазҰҚПУ, Алматы қ., Қазақстан Республикасы

Акимбаева Айнура Алимхановна – Магистр юридическим наук, Таразский инновационно-гуманитарный университет

Ақбаева Мадина Отанқызы – PhD докторанты, Қазақ инновациялық гуманитарлық – заң университеті, Семей қ., Қазақстан Республикасы

Алимбаева Сауле Курмантаевна – социол.ғ.к., Тараз мемлекеттік педагогикалық университеті, Тараз қ., Қазақстан Республикасы

Амирова Амина Слямханқызы – п.ғ.д., профессоры, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы қ., Қазақстан

Аубакирова Айнура Давлеткановна – педагогика ғыл. Магистрі, педагогикалық білім және менеджмент кафедрасы, С.Аманжолов атындағы ШҚМУ

Өскемен қ., Қазақстан

Ashinova Kunipa Akhatovna – cand. of philol. sciences, associate professor, director of foreign languages training center, Ablai khan Kazakh University of International Relations and World Languages, Almaty, Republic of Kazakhstan

Ashinova Samal Akhatovna – master teacher of the highest level, KSU gymnasium № 111, Almaty, Republic of Kazakhstan

Ашыралиева Баян Советбековна – к.ю.н., доцент ВАК РК, Кафедра социально-гуманитарных наук, Университета международного бизнеса, г. Алматы, Казахстан

Akharov Yerlan Abdievich – Ph.D, associate professor of the Oriental studies faculty, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan

Ахатаева Ұлсана Борашқызы – 3 курс PhD докторанты, 6D010200 – «Бастауышта оқыту педагогикасы мен әдістемесі» мамандығы, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті

Әділбекова Жеңіскүл Қуандыққызы – ф.ғ.к., доцент, Қазақ тілі мен әдебиеті кафедрасы, М.Әуезов атындағы ОҚМУ

Байбулатова Алуа Салаватовна – судья специализированного межрайонного административного суда, г.Нур-Султан

Байганова Алтынзер Мынтургановна – п.ғ.к., доцент, информатика және ақпараттық технологиялар кафедрасы, Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті, Ақтөбе қаласы, Қазақстан Республикасы

Байгараев Абзал – магистрант 1 курса, Академия правоохранительных органов при Генеральной прокуратуре Республики Казахстан, г. Нур-Султан, Республика Казахстан

Baisalova Gulzira Turgenovna – Candidate of juridical sciences, Professor of the Eurasian Law Academy named after D.A.Kunaev, Kazakhstan, Almaty

Басыгара Ерсайын Бахытович – профессор, кафедры домбры, Казахская Национальная консерватория им. Курмангазы

Баубекова Гульзамира Джураевна – доктор педагогических наук, профессор университета, «Туран-Астана», г.Нур-Султан, Казахстан

Бәкірова Самал Әбілпатташқызы – Қазақ ұлттық хореография академиясының 1-курс докторанты

Бегім Құтым – Жаратылыстану әлеуметтік және гуманитарлық ғылымдар мектебінің студенті, Назарбаев университетінің, Астана, Қазақстан

Бекжанова Жанар Сериккалиевна – аға оқытушысы, магистр, Психология және арнайы білім беру кафедрасы, Инновациялық білім беру факультеті, Х.Досмұхамедов атындағы Атырау мемлекеттік университеті, Атырау қаласы

Bekishev Askhat Kenzhebekovich – senior lecturer, Ph.D., Department of criminal procedure and criminalistics, M. Esbulatov Almaty academy of the Ministry of Internal Affairs of the Republic of Kazakhstan

Габдиев Мухаддас Рыспаевич – старший преподаватель, кафедра музыки и искусства, гуманитарный факультет, Атырауский университет им Х.Досмұхамедова

Дюсебаев Талгат Турашевич – кандидат юридических наук, Евразийская юридическая академия имени Д.А. Кунаева

Еремеев Дмитрий Витальевич – заң ғылымдарының кандидаты, полиция полковнигі, Кәсіби даярлық факультетінің бастығы, Қазақстан Республикасы ІІМ, М. Есболатов атындағы Алматы академиясы

Yessenova Narima Boribayevna – Ph.D., assistant professor of preschool and elementary, education of the Higher School of Pedagogy of the Taraz State Pedagogical University

Ещанова Фариза Бекибаевна – Т.Қ.Жүргенов атындағы Қазақ ҰҒА магистранты, Алматы, Қазақстан Республикасы

Жайтапова Алтынай Альбековна – п.ғ.д., профессор, Абылай хан атындағы ҚазХҚЖӘТ университеті

Жанзакова Мереке Асқарбекқызы – аға оқытушы, Қазақ тілі мен әдебиеті кафедрасы, М.Әуезов атындағы ОҚМУ

Жолдасбекова Карлыгаш Абдиманатовна – к.п.н., доцент, Южно-Казахстанский государственный университет им. М.Ауэзова, г.Шымкент, Казахстан

Жомарт Арайлым Шырынханқызы – магистр юридических наук, капитан полиции, докторант, Алматинская академия МВД Республики Казахстан имени Макана Есбулатова

Жубанова Шолпан Алдабергеновна – лектор, Satbayev University, докторант PhD, КазУМОиМЯ имени Абылай хана

Жусупбекова Гулсара Галымбековна – доценті, PhD доктор, Ш.Уәлиханов атындағы КМУ, Әлеуметтік және жас ерекшелік педогогика кафедрасы, Көкшетау, Қазақстан

Завалко Надежда Александровна – п.ғ.д., профессор, педагогикалық білім және менеджмент кафедрасы, С.Аманжолов атындағы ШҚМУ, Өскемен қ., Қазақстан

Ибрагимова Гүлмарал Уәлиханқызы – магистрант, Ш.Уәлиханов атындағы КМУ, Әлеуметтік және жас ерекшелік педогогика кафедрасы, 7M01301– Бастауыш оқыту педагогикасы мен әдістемесі мамандығы, Көкшетау, Қазақстан

Ilyassova Baktygul Kuanyshevna – Candidate of juridical sciences, Docent of the Eurasian Law Academy named after D.A.Kunaev, Kazakhstan, Almaty

Калаганов Бахытбек – кандидат юридических наук, профессор кафедры юридических дисциплин Академии Кайнар, Академик Каз НАЕН и Европейский АЕН

Калдыбаева Гулмария Ауелхановна – магистр, аға оқытушы, ҚазҰҚПУ, Алматы қ., Қазақстан Республикасы

Калиева Гульмира Садуакасовна – к.ю.н., Кафедра социально-гуманитарных наук, Университета международного бизнеса, г. Алматы, Казахстан

Kan Alexander Gerasimovich – Ph.D., Head of the Department of research and editorial and publishing work organization, M. Esbulatov Almaty academy of the Ministry of Internal Affairs of the Republic of Kazakhstan

Картабаева Аяна Алгагалиевна – Докторант 3 курса, Казахского университета международных отношений и мировых языков

Касенов Сакен Тоқанович – к.ф.н., доцент, зав. Кафедрой, казахской, русской филологии и журналистики, ВКГУ им. С. Аманжолова, г. Усть-Каменогорск

Кәпұлы Дәулеткерей – аға оқытушысы, қазақ әдебиеті кафедрасы, Л.Н.Гумилев атындағы ЕҰУ

Крыкбаева Сара Мукашевна – өнертану кандидаты, қауым. профессор м.а., ҚазҰҚПУ, Алматы қ., Қазақстан Республикасы

Курманалиев Нурболат Рысалиевич – докторант PhD КазУМОиМЯ имени Абылай хана

Кучербаев Аскар Байғалиевич – докторант, Алматинская академия МВД Республики Казахстан им. М.Есбулатова, г. Алматы

Қасымова Әсем Әленқызы – Түркология бойынша PhD доктор, Жоғары білімнен кейінгі даярлық орталығының басшысы, Қазақ инновациялық гуманитарлық – заң университеті, Семей қ., Қазақстан Республикасы

Moshkal Madina Askarbekkyzy – 2nd year master course student of the Oriental studies faculty, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan

Мусабекова Индира Темирбековна – кандидат юридических наук, старший преподаватель кафедры юридических дисциплин Академии Кайнар

Мырзабеков Ержан Ерсинбекович – Университет дружбы народов имени Академика А. Куатбекова

Николаева Людмила Анатольевна – К.п.н., доцент, КазНАИ имени Т.Жүргенова

Нұрадин Гулхан Боратқызы – ф.ғ.к., доцент, Тараз мемлекеттік педагогикалық университеті, Тараз қ., Қазақстан Республикасы

Оспанова Анар Лесбайқызы – Докторант, Абылай хан атындағы, Қазақ Халықаралық Қатынастар, және Әлем Тілдері Университеті

Оспанова Джамиля Азизхановна – к.ю.н., кафедра Юриспруденция и международное право

Университет ТУРАН, доцент, заведующая кафедрой «Юриспруденция и международное право»

Орынбаева Ұлсерік Қыдырбайқызы – 3 курс докторанты, «6D011900-Шетел тілі:екі шетел тілі» мамандығы, Абылай хан атындағы ҚазХҚЖӘТ университеті, Алматы, Қазақстан

Рысдаулетова Айжан Абайқызы – магистр оқытушы, информатика және ақпараттық технологиялар кафедрасы, Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті, Ақтөбе қаласы, Қазақстан Республикасы

Сабдалиева Роза Болысовна – Отличник сферы культуры, магистр педагогических наук, Заведующая кафедрой «Хореография и культурно-досуговая работа» КазНацЖенПУ

Сабырова Алия Султанмуратовна – кандидат искусствоведения, ассоциированный профессор, доцент, Казахская Национальная консерватория им. Курмангазы

Сапарғалиева Динара Димиуқызы – Преподаватель кафедры иностранной филологии и переводческого дела, Актюбинский региональный государственный университет имени К.Жубанова

Sarsenova Zhuldyz Bekzhanovna – doctoral student of Kazakh Ablai khan University of International Relations and World Languages

Сембиев Сәбит Жомартович – заң ғылымдарының кандидаты, полиция полковнигі, Жедел-іздестіру қызметі кафедрасының бастығы, Қазақстан Республикасы ІІМ, М. Есболатов атындағы Алматы академиясы

Сихынбаева Жамила Сарсенбаевна – Международный университет SILK WAY

Сман Айсана Смановна – доктор юридических наук, профессор университета, «Туран-Астана», г.Нур-Султан, Казахстан

Стамкулова Гульнар Абдезовна – к.ю.н., доцент, кафедра Юриспруденция и международное право Университет ТУРАН

Тлемисова Алия Данабековна – Докторант, Южно-Казахстанский государственный университет им. М.Ауэзова, г.Шымкент, Казахстан

Тойлыев Төленді Мұхитұлы – Докторант, Қазақстан Республикасы ІІМ М. Есболатов атындағы Алматы академиясының

Tsoi Angelica Nikiforovna – Ph.D., associate professor

Уәли Еламан Сайлаубайұлы – халықаралық құқық 1 курс магистранты, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразиялық Ұлттық Университеті

Utelbayeva Gulzhan Ukmatovna – PhD in Pedagogic Sciences, Docent, Aktobe Regional State University named after K.Zhubanov, Aktobe, Kazakhstan

Ханс Шахл – Доктор PhD, профессор, Университета Диосезе Линц (Австрия)

Shevyakova Tatyana Vasiliyevna – doctor of philological sciences, professor of Kazakh Ablai khan University of International Relations and World Languages

Ізім Тойған Оспанқызы – өнертану кандидаты, профессор, Қазақ ұлттық хореография академиясы.

МАУЛЕНОВ Г.С.

доктор юридических наук, профессор

Рецензия на учебник «Криминология», подготовленный доктором юридических наук, профессором Алаухановым Е.О.

В 2013 году в юридической науке нашей республики произошло знаменательное и историческое событие – в г. Санкт-Петербурге (Российская Федерация) в издательстве «Юридический центр Пресс» был издан учебник «Криминология» (38 п.л., 608 стр.) известного казахстанского ученого-криминолога, доктора юридических наук, профессора, члена Союза писателей и журналистов Республики Казахстан Есбергена Оразулы Алауханова. Учебник стал очередным шагом, ранее им издавалась в России монография, тема: «Криминологические проблемы предупреждения корыстно-насильственных преступлений» (2005 год). Рецензентами учебника выступили выдающиеся ученые в области уголовного права и криминологии – доктор юридических наук, профессор О.Н. Ведерникова (судья Верховного суда Российской Федерации) и доктор юридических наук, профессор К.Р. Абдрасулова (заведующая кафедрой криминологии Ташкентского юридического института).

По устоявшейся традиции структура учебника представлена в двух частях: Общая и Особенная. В содержание Общей части учебника включены: предмет, система, методология криминологии, история

ее становления и развития, преступность и ее основные характеристики, причины преступности, личность преступника, организация и методика изучения преступности, прогнозирование и предупреждение преступности, понятие и общая характеристика виктимологии, как одного из направлений криминологии (девять глав).

В Особенную часть учебника вошли шестнадцать глав, рассматривающих криминологическую характеристику отдельных видов и групп преступлений, в т.ч. организованная, коррупционная, женская, воинская, корыстно-насильственная, экономическая, пенитенциарная, неосторожная и др., отдельная глава рассматривает международное сотрудничество в области борьбы с преступностью, особенности организации сотрудничества стран СНГ в борьбе с преступностью.

Следует особо отметить, что наш коллега проявил авторский и порой оригинальный подход к решению некоторых проблем криминологии, изложенные в настоящем учебнике. Так, например, затрагивая проблему причинности в криминологии автор, на наш взгляд, справедливо отмечает, что она является общеправовой проблемой и студенты должны ее освоить не по учебнику криминологии, а по специальной литературе.

Совершенно справедливы высказывания автора и о том, что каждый ученый видит проблему преступности и преступника соответственно своей специальности и создает «свою» теорию о ней, ее причинах и людях, совершивших преступления.

Исследуя развитие криминологии в СССР, в т.ч. и в Казахстане, профессор А.О. Алауханов подчеркивает, насколько труден и непрост был путь развития и признания криминологии, как науки – от полного непризнания, отвержения, объявления лже наукой до признания в качестве теоретической основы, как для законодательства, так и для практики борьбы с преступностью.

При раскрытии криминологической характеристики преступлений автором приводятся статистические данные по республике о состоянии, структуре, динамике различных преступлений, конкретные практические рекомендации по их предупреждению.

Кроме того, свое логическое отражение в учебнике профессора Е.О. Алауханова нашли труды, как зарубежных, так и отечественных ученых и экспертов, среди них, Н.М. Абдиров, Н.А. Агыбаев, У.С. Джекебаев, С.Х. Жадбаев, Е.И. Каиржанов, И.И. Рогов, Г.Р. Рустемова, Н.Н. Турецкий и др.

Безусловно, отдельные положения научного труда, на наш взгляд, порой наталкивают специалистов на проблемы творческой дискуссии, в частности, соотношение социального и биологического в личности преступника; социально-психологический механизм совершения конкретных преступлений;

- роль конкретной жизненной ситуации в совершении преступления; понятие и классификация виктимности.

Но, как нам представляется, актуальность затронутых автором сложных криминологических вопросов является ярким достоинством самостоятельности профессора Е.О. Алауханова, как ученого, как автора более чем 20 монографий и учебников в области криминологии.

Особо выделим то обстоятельство, что рецензируемая работа автором посвящена его учителям и наставникам – доктору юридических наук, профессору, академику АЕН РК, Заслуженному деятелю науки и техники РК Елгену Изтлеуовичу Каиржанову и доктору юридических наук, профессору Юлдашу Мустафаевичу Каракетову.

В целом, учебник дает глубокие теоретические знания и пропагандирует криминологические знания. В целом, труд написан по-настоящему творчески, является фундаментальным и приносит значительный вклад в уголовно-правовую и криминологическую науку современного Казахстана.

Издание учебника профессора Е.О. Алауханова «Криминология», в большой степени, выдвигает авторитет казахстанской криминологии на международный уровень и станет всеобщим признанием заслуг многих поколений казахстанских криминологов, сложившихся за последние тридцать лет.

Следует только приветствовать выход Е.О. Алауханова на международную арену и пожелать ему в год его 55-летия со дня рождения продолжить неустанную работу по пропаганде криминологических знаний в нашей стране, не забывая слова знаменитого поэта «...И вечный бой, покой нам только снится!».

Не случайно в предисловии к учебнику наши уважаемые коллеги – российские ученые – доктора юридических наук, профессор З.С. Зарипов и С.Я. Лебедев отмечают, что учебник отличается логической завершенностью идеи, новизной взглядов и перспективой дальнейшего исследования.

Безусловно, изданный учебник, подготовленный профессором Е.О. Алаухановым для студентов и магистрантов (докторантов), преподавателей юридических факультетов, специалистов в области уголовного и пенитенциарного права, криминологии, а также всех заинтересованных лиц найдет широкое применение среди ученых и практиков.

АГЫБАЕВ А.Н.

доктор юридических наук, профессор КазНУ им. аль-Фараби, заслуженный деятель Казахстана
ФУНДАМЕНТАЛЬНЫЙ ТРУД ПО КРИМИНОЛОГИИ

Недавно в Санкт-Петербурге издательством «Юридический центр-Пресс» издан учебник доктора юридических наук, профессора Е.О. Алауханова «Криминология» с объемом 42 п.л. Работа посвящена 20-летию независимости Республики Казахстан. Преступность и причины, ее порождающие всегда явились объектом пристального внимания человечества, которое постоянно ищет пути и средства эффективной борьбы с этим социальным явлением. На этой стезе особая надежда возлагалась на государство. Однако со временем стало понятно, что государство самостоятельно не в состоянии решить все возникающие сложные проблемы, что ведущая роль принадлежит обществу и его гражданским институтам. В своем выступлении на заседании Совета Безопасности Республики Казахстан 18 июня 1993 года Президент страны Н.А. Назарбаев отмечал, что «нужно ... поднять на борьбу с преступностью трудовые коллективы, широкую общественность, весь народ, средства массовой информации. Такой опыт у нас был накоплен». Люди разных профессий во все времена задумывались над истоками преступности, над тем, какие вну-

тренение или внешние силы заставляют человека нарушать уголовно-правовые запреты, даже под угрозой наказания. Естественно, что все они осмысливали вопросы преступности в контексте своего времени и его требований, на том уровне знания, который они застали или которого достигли собственными усилиями.

Как известно, непременным условием успешной борьбы с преступностью является понимание ее детерминантов. Криминология – это наука о борьбе с преступностью, ее детерминантов, которая должна опираться на современные реальности и возможности предупреждения преступлений.

Автор учебника, известный ученый, много работавший в области уголовного права и криминологии, в своем труде постарался изложить разные взгляды и позиции, но при обязательном условии, что они важны, даже необходимы для понимания того, что такое преступность и как с ней бороться.

В учебнике на базе современных подходов к структуре и содержанию криминологий рассматриваются предмет, система, методология и история криминологии, задачи и перспективы ее развития. Анализ преступности, личности преступников, причин и условий преступлений дается как в общем плане, так и применительно к конкретным видам преступлений.

С тех же позиций рассматривается проблема предупреждения преступности. Специально исследованы определенные виды преступности:

преступления против здоровья человека, корыстно-насильственная, организованная, коррупционная, экономическая, рецидивная, женская, пенитенциарная, воинская преступность, преступность террористического характера, преступный оборот наркотиков, международное сотрудничество в области борьбы с преступностью.

Учебник отличает оригинальный подход автора к решению некоторых проблем криминологии, в ней приводятся статистические данные и привлекается огромное количество научных и литературных источников. Книга написана доступным, образным языком и рекомендована для студентов, магистрантов, преподавателей юридических вузов и специалистов в области криминологий, а также для работников суда, прокуратуры и других правоохранительных органов, интересующихся проблемами предупреждения преступности. Настоящий учебник является фундаментальным трудом в области криминологии.

**«ҚАЗАҚСТАННЫҢ ҒЫЛЫМЫ МЕН ӨМІРІ»
«НАУКА И ЖИЗНЬ КАЗАХСТАНА»
«SCIENCE AND LIFE OF KAZAKHSTAN»**

Халықаралық ғылыми журнал (Мемлекеттік тіркеу: №9875-Ж 09.02.2009 ж.
Халықаралық тіркеу: ISSN 2073 – 333X, Париж, наурыз)
Қайта тіркеу №17579-Ж 06.03.2019
Басылым ай сайын шығады.

Международный научный журнал (Гос. регистрация: №9875-Ж 09.02.2009,
Международная регистрация: ISSN 2073 – 333X, Париж, март 2009 г.)
Перерегистрация №17579-Ж 06.03.2019
Периодичность издания ежемесячно.

Ғылыми еңбектің негізгі нәтижелерін жариялау үшін Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігі білім және ғылым саласындағы бақылау Комитетінің 2012 жылғы 10 шілдедегі №1082 бұйрығымен ғылыми баспалар тізіміне енгізілген.

Журнал индексті ғылыми дәйексөздер қатарына қосылады және ҚР БҒМ Білім және ғылым саласындағы бақылау жөніндегі комитет ұсынған **заңтану, филология, педагогика, өнертану** ғылымдары бойынша басылымдар тізіміне кіреді.

Автор мәліметтің нақтылығына, ресми құжаттардың сілтемелері мен басқа да деректердің дұрыстығына жауапты. Редакцияға келген материалдар кері қайтарылмайды.

Мақалада отандық (Қазақстандық) авторлардың еңбектерін міндетті түрде қолдану керек. Сонымен қатар «Қазақстанның ғылым мен өмірі» журналының алдыңғы сандарында жарияланған авторлардың мақалаларына сілтеме жасауға кеңес беріледі.

Автор мақала жазу барысында өз еңбектеріне сілтемені азырақ жасап, басқа маңызды ғалымдардың еңбектеріне сілтеме жасағаны жөн.

Журналға мақаланы қазақ, орыс, ағылшын, неміс, француз, қытай, түрік, араб және ТМД халықтары тілдерінде жазуға болады.

Приказом Комитета по контролю в сфере образования и науки МОН РК от «10» июля 2012 года №1082 рекомендован для научных публикаций.

Журнал включен в индекс научного цитирования (ИНЦ) и в список изданий, рекомендованных Комитетом по контролю в сфере образования и науки МОН РК по специальностям: **юриспруденция, филология, педагогика, искусствоведение.**

Ответственность за достоверность фактов и сведений, содержащихся в публикациях, несут авторы.

Материалы редакцией не возвращаются.

В статье необходимо использовать труды отечественных (Казахстанских) авторов. При этом рекомендуется содержать ссылки на статьи авторов, опубликованных в предыдущих номерах международного журнала «Наука и жизнь Казахстана».

Самоцитирование в статье при написании автором научной работы допускается в наименьшем количестве.

Рекомендуется обратить внимание на значимые научные труды ученых мира.

Статьи журнала принимаются на казахском, русском, английском, немецком, французском, китайском, турецком, арабском языках и могут быть написаны на языках народов СНГ.

ҚАЗАҚСТАННЫҢ ҒЫЛЫМЫ МЕН ӨМІРІ
Халықаралық ғылыми журнал
№8 2020 жыл

Бас редактор:

«Қазақстанның еңбек сіңірген қайраткері», з.ғ.д., профессор Е.О. Алауханов

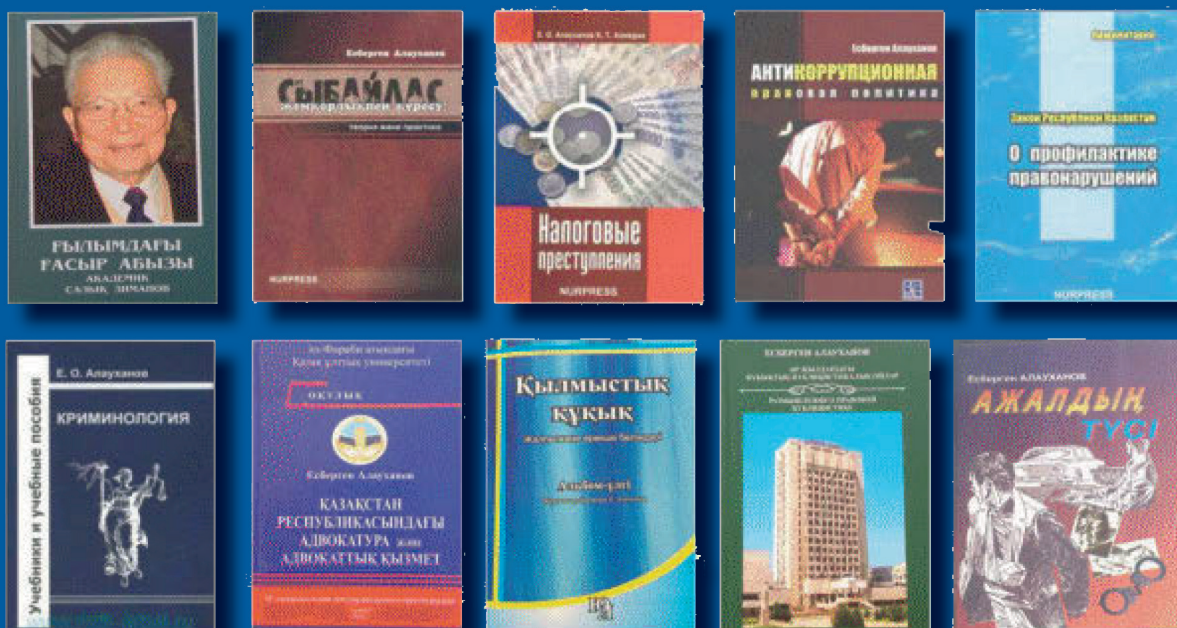
Басуға 17.08.2020 ж. қол қойылды. Пішімі 84x108 1/8. Офсетті қағаз.
Сандық басылыс. Көлемі 40,75 б.т. Таралымы 500 дана. Тапсырыс №903

Редакция мекенжайы: Алматы қаласы, Алмалы ауданы, Абылай хан даңғылы 113 үй, кеңсе 27
web-site: www.nauka-zan.kz, e-mail: nauka-zan@mail.ru

В ведущих учебных заведениях России презентованы научные издания- учебники, монографии, вышедшие в Казахстане под редакцией «Заслуженного деятеля Казахстана» д.ю.н., профессора Е.О. Алауханова.

Презентация прошла в Московской государственной юридической академии, в Московском университете МВД России и Рязанской академии права и управления ФСИНМЮРФ; Правовой академии МЮ РФ, а также 28 мая 2009 г, в МГУ имени М.В. Ломоносова с участием проф. Е. Каиржанова. Есберген Оразович – завкафедрой Судебной власти и у г, процесса КазНУ им. аль-Фараби, член союза писателей Казахстана, член Российской криминологической ассоциации, пт редактор международного журнала «Наука и жизнь Казахстана». Профессор О. Стар ков отметил, что новый учебник «Криминология» отличает оригинальный подход автора к решению некоторых проблем криминологии, приводятся статистические данные и привлекается большое количество научных и литературных источников. Книга написана живым, образным языком, И том числе в книге «Криминология», подготовленной под редакцией профессора И.Рогова и профессора Е.Алауханов, появились новые гавы – «Бытовая преступность», «Медицинская преступность» и «Криминотеология», чем отличается от других учебников стран СНГ. Ученые России отметили, что подобные презентации учебников, посвященных криминологической науке казахстанских ученых, не проводились уже на протяжении двух десятков лет, Своими грудями, подчеркнули они, профессор Е. Алауханов укрепляет международное научное сотрудничество.

Журналға «Қазпочта» бөлімшелер арқылы жазылу индексі 74191

